

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

НОВІТНЯ ДОБА

ВИПУСК 9

ЛЬВІВ 2021

УДК 94(477)"19/20"

Новітня доба / гол. ред. Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2021. Вип. 9. 320 с.

У збірнику представлено дослідження з новітньої української та світової історії за період від Першої світової війни до сьогодення. Наголошено на закономірностях й особливостях розвитку суспільно-політичних і націєтворчих процесів в Україні у контексті історії європейських народів, зокрема становища українського суспільства в умовах тоталітарних режимів. Розкрито особливості українського визвольного руху, воєнної історії, формування державних інституцій, роль культури у становленні громадянського суспільства, вивчення джерел та історичної біографістики.

Contemporary era / resp. ed. Mykhailo Romaniuk; I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine. Lviv, 2021. Issue 9. 320 p.

The collection presents studies on modern Ukrainian and world history from the First World War to the present. Emphasis is placed on the regularities and features of the development of socio-political and nation-building processes in Ukraine in the context of the European nations' history, in particular the position of Ukrainian society under totalitarian regimes. The features of the Ukrainian liberation movement, military history, formation of state institutions, the role of culture in the development of civil society, the study of sources and historical biography are revealed.

**«Новітня доба» – фахове видання категорії «Б» зі спеціальності
032 «Історія та археологія» (наказ МОН України від 29.06.2021 № 735)**

Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 9 від 28.12.2021 р.)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Романюк Михайло Васильович, канд. іст. наук (Україна)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Голембійовська-Тобіаш Анета (Gołębiowska-Tobiasz Aneta), д-р філос. (Польща)

Дзеньковський Томаш (Dzieńkowski Tomasz), д-р філос. (Польща)

Красівський Орест Якубович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

Муравський Олег Іванович, канд. іст. наук, ст. наук. сп. (Україна)

Пасіцька Оксана Ігорівна, д-р іст. наук (Україна)

Патер Іван Григорович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

Руда Оксана Василівна, д-р іст. наук (Україна)

Сова Андрій Олегович, д-р іст. наук, доц. (Україна)

Соляр Ігор Ярославович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

Стасюк Олександра Йосипівна, д-р іст. наук, ст. наук. сп. (Україна)

Трофимович Лілія Володимирівна, канд. іст. наук, доц. (Україна)

Харук Андрій Іванович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

Цецик Ярослав Петрович, канд. іст. наук, доц. (Україна)

ISSN 2409-434X

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2021

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 070(477.84)"1900/1908"
DOI: 10.33402/nd.2021-9-3-16

Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ

*доктор історичних наук, професор
завідувач кафедри історії України*

*Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка
доцент кафедри мобілізаційної, організаційно-штатної,*

кадрової роботи та оборонного планування

Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4969-052X>

ResearcherID: H-4431-2017 (<http://www.researcherid.com/rid/H-4431-2017>)

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203399830>

e-mail: vilnickiy@gmail.com

Володимир СТАРКА

*доктор історичних наук, доцент
доцент кафедри історії України,*

археології та спеціальних галузей історичних наук

Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0213-9298>

Researcher ID: AAB-9856-2020 (<http://www.researcherid.com/rid/AAB-9856-2020>)

e-mail: starka1980@tnpu.edu.ua

СТРАЙКИ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ 1902–1903 РОКІВ ЯК ЗАСІБ БОРотьБИ ЗА ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРАВА¹

На основі попередніх напрацювань дослідників, із залученням матеріалів періодичної преси, опублікованих спогадів очевидців та учасників подій висвітлено страйкову боротьбу сільського населення Східної Галичини за покращення соціально-економічного становища в 1902–1903 рр. Проаналізовано суспільно-політичні й соціально-економічні умови життя галицького селянства імперії Габсбургів, зокрема встановлено, що основним його заняттям було землеробство. Зазначено, що попри те, що сільськогосподарська продукція доволі

¹ Стаття містить результати досліджень, проведених за грантом Національного фонду досліджень України «Аграризм: селяноцентричний феномен Української революції 1917–1921 рр.» (реєстраційний номер 2020.02/0120). The article contains the results of research conducted under a grant from the National Research Fund of Ukraine «Agrarianism: the Peasant-centric Phenomenon of the Ukrainian Revolution of 1917–1921» (registration number 2020.02/0120).

дорого коштувала на європейських ринках, мешканці галицьких сіл жили в умовах тотальної бідності через наявну в регіоні систему земельної власності й економічних відносин, яка залишала всі доходи в руках когорта польських дідичів. Констатовано, що відсутність реакції на прохання селян підвищити плату за виконану роботу в поміщицьких мастках призвела до масових селянських страйків, перший із яких відбувся в розпал жнив 1902 р. у с. Куровичі поблизу Перемишлян. Встановлено, що загалом селянські страйки охопили 13 повітів Східної Галичини, а страйкарів підтримало греко-католицьке духовенство, представники українських націонал- і соціал-демократів; водночас лідери москвофілів, побоюючись, що селянська боротьба перекинеться на територію Російської імперії, закликали до припинення боротьби, як і римо-католицькі священники.

Зазначено, що імперський уряд вирішення питання припинення страйкового руху віддав на розсуд місцевої влади, яка повністю перебувала під впливом польських землевласників, а для придушення повстання було залучено не лише сили місцевих жандармів, а й угорські військові підрозділи. Встановлено, що в розпал жнив близько 4 000 селян заарештовано, що поставило під загрозу подальше виживання їхніх родин. З'ясовано, що після втручання у ситуацію депутатів австрійського парламенту вдалося досягти компромісу, коли більшість вимог страйкарів задовольнили. Відтак констатовано, що страйковий рух українських селян показав: вони не лише можуть відстоювати свої соціально-економічні права, а також, що зародилася доволі потужна політична сила, чию думку повинні брати до уваги урядові кола.

Ключові слова: селянство, страйки, Східна Галичина, боротьба.

Соціально-економічні трансформації пострадянських країн Східної Європи зумовлюють потребу вивчення історичного досвіду боротьби українського народу за свої політичні й економічні права, оскільки здобутий раніше історичний досвід продовжує суттєво впливати на «практичні дії учасників будівництва нового порядку, а відтак визначати межі вірогідних наслідків»². Вивчення локальної історії дає сучасникам розуміння, чому населення того чи того регіону в той чи той спосіб реагує на суспільно-політичні перетворення.

Актуальність наукового дослідження у тому, що попри значний пласт публікацій з історії Східної Галичини початку ХХ ст. життя сільського населення залишилося поза увагою. Наукова розвідка дає змогу подивитися на боротьбу за покращення умов життя мешканців цієї території очима простих селян.

Значна частина наукових праць означеного періоду присвячена дослідженню польсько-українського протистояння на теренах Східної Галичини крізь призму діяльності польських та українських політичних партій, громадських товариств³.

² Herbert K., Zdenka M., Rodoslaw M., Gabor T. Historical legacies and strategies of democratization: pathways toward post-communist polities. In: Post-communist party systems: competition, representation and inter-Partycooperation. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. С. 19–41.

³ Михальський Ю. Польські політичні партії та українське питання в Галичині на початку ХХ ст. (1902–1914). Львів, 2002. 166 с.; Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина ХІХ – кінець 30-х років ХХ ст.). Івано-Франківськ: Плай, 1999. 137 с.; Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст.: проблеми польсько-українських стосунків. Львів: Вид-во ЛФУАДУ, 2000. 411 с.

Етносоціальні відносини українців, поляків і євреїв на теренах Східної Галичини розкрито в монографіях Богдана Гудя та Івана Монолатія⁴. Побутові аспекти життя сільського населення висвітлено в публікаціях Болеслава Лімановського (Bolesław Limanowski), Івана Франка, Костянтина Курилишина, а також спогадах Яна Лося, Андрія Чайковського, Александра Гранаха⁵. Хронологію подій та прізвиська активних учасників селянських страйків дізнаємося із хроніки подій, опублікованих на шпальтах польськомовних газет «Czas», «Naprzd», «Gazeta Narodowa» та україномовного часопису «Діло».

Теоретико-методологічні засади дослідження ґрунтуються на принципах об'єктивності, історизму, версифікаційної достовірності. Зазначені принципи історичного пізнання реалізовано через застосування проблемно-хронологічного, статистичного методу, аналізу, синтезу й інших методів наукового пошуку. Обов'язковим, на нашу думку, було залучення специфічних прийомів і методів суміжних наук – юриспруденції, політології, соціології та етнографії.

Регіональний підхід до вивчення історії повсякдення дає змогу глибше та різносторонньо розкрити територіальні й соціальні особливості, що суттєво вплинули на специфіку поведінки членів соціальної групи. Особливість східногалицького села – мала площа орної землі при значній кількості населення. Земля, чи то пак володіння нею, неабияк вплинуло на свідомість і світогляд місцевих мешканців. Тому мрією кожного галицького господаря було мати якомога більше землі та відчувати себе її власником. Цим бажанням можна пояснити яскраво виражений індивідуалізм і небажання жити та працювати у великому колективі.

Мета публікації полягає у відтворенні цілісної картини використання страйків, як одного з елементів боротьби українського селянства Східної Галичини за економічні та політичні права.

Для об'єктивного вивчення предмета дослідження важливий принцип конкретного аналізу визначеного явища в певних умовах. Його застосування дає змогу побачити взаємозв'язок явищ, що визначаються тогочасним станом суспільно-політичної ситуації. Відтворення елементів повсякденного життя сільського населення відбувалося із чіткою опорою на автентичні факти, розглядаючи їх у сукупності як позитивних, так і негативних явищ. Зокрема, автори використовували матеріали і україно-, і польськомовної преси, щоб побачити інтерпретацію одних і тих самих подій різними

⁴ Гудь. Б. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в ХІХ – першій половині ХХ ст. Харків: Акта, 2018. 482 с.; Монолатій І. С. Політична участь етнічних акторів пізньогабсбурзьких Галичини і Буковини. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2012. 432 с.

⁵ Limanowski B. Galacya przedstawiona słowem i ołowkiem. Lwów: Księgarnia Polska, 1892. 152 s.; Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. *Іван Франко. Зібрані твори: у 50-ти т.* Київ: Наукова думка, 1986. Т. 47: Історичні праці (1898–1913). С. 7–123; Курилишин К. Часопис «Діло» (Львів, 1880–1939 рр.): матеріали до бібліографістики. Дрогобич: Коло, 2018. Т. 4: 1900–1904 рр. 824 с.; Лось Я. С. Українська справа у спогадах, листуванні й публіцистиці. Вибрані твори / упоряд., наук. ред., комент.: М. Маршал, С. Вуйтович; післям. М. Лося; пер. з пол. В. Ф. Сагана. Київ: Ніка-Центр, 2018. 340 с.; Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження: у 3-х т. / упоряд.: Б. З. Якимович, З. Т. Грень, О. В. Седляр; редкол.: Б. З. Якимович (голова) та ін. Львів, 2002. Т. 1. 514 с.; Гранах А. Ось іде людина: автобіографічний роман / пер. з нім. Г. Петросаняк. Київ: Вид-во Жупанського, 2012. 333 с.

сторонами конфлікту. Для кращого розуміння предмета дослідження пропонуємо проаналізувати чинники, що призвели до селянського страйку.

В економічних планах австрійського уряду Східній Галичині відводилася роль своєрідного сільськогосподарського придатку до промислово розвинених західних регіонів імперії⁶. Польський історик Б. Лімановські зазначав, що землеробство становить головне, чи найважливіше, заняття населення. Щоправда, воно перебуває на доволі низькому ступені розвитку і приносить мало прибутку через наявну систему земельної власності⁷.

Суспільно-політичні та соціально-економічні перетворення середини XIX ст. в імперії Габсбургів мали на меті підвищити рівень життя підданих, а відтак зменшити політичну напругу, що надалі повинно було не допустити повторення кризи 1848 р.

Скасування панщини в Австрійській монархії означало зародження нового типу соціально-економічних відносин в аграрній сфері. За задумом авторів, реформи мали створити передумови для подальшого розвитку ринку землі й вільнонайманої праці. У Східній Галичині, відповідно до законів від 17 квітня і 9 серпня 1848 р., не лише звільнено селян від панщинних повинностей, а й надано їм права громадян держави та підтверджено право власності на земельні наділи, якими ті користувалися на правах спадковості. Натомість законодавці передбачили повну компенсацію селянами 20-кратної вартості всіх річних повинностей на користь дідичів. Також галицька шляхта зберегла у власності маєтки, а завдяки певним маніпуляціям додатково отримала майже всі ліси та пасовиська, за користування якими селяни були змушені платити чи відробляти⁸. За визначенням Тита Войнаровського, нові відносини «захопили галицьких селян неприготованими і безрадними»⁹.

Водночас на території Східної Галичини домінування польської шляхти не було піддано жодній ревізії. В аграрному регіоні більшість орної землі продовжувала належати польським латифундистам, що зумовлювало не лише соціальну, а й національну напругу.

Наприкінці XIX ст. 21-му польському поміщику належало 471 тис. га ґрунтів, тоді як власниками дрібних наділів (від 3 до 5 моргів) були 2,3 млн здебільш українських селян¹⁰. Водночас 2,7 млн українських селян зовсім не володіли земельними ділянками чи мали незначні наділи, які професор права Тадеуш Пілат (Tadeusz Pilat) зараховував до категорії «володіння без прибутку». Зазвичай таких людей називали «халупниками» чи «комірниками», різниця між групами полягала в тому, що перші мали власне помешкання, а другі проживали в господарських приміщеннях роботодавців¹¹.

Ян Лось зазначав, що у Східній Галичині «утворилася система господарювання, звана “на пайку”, завдяки якій малоземельний селянин входив у володіння певною

⁶ Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у XIX сторіччі. Мюнхен, 1969. С. 88.

⁷ Limanowski B. Galacja przedstawiona słowem i ołówkiem. S. 81.

⁸ Стеблій Ф. І. Селянська реформа 1848 р. в Галичині, на Буковині та Закарпатті. *Енциклопедія історії України*: у 10-ти т. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 518.

⁹ Войнаровський Т. Вплив Польщі на економічний розвій України-Руси. Історично-економічна розвідка. Львів: Накладом автора з друкарні Наукового Товариства імені Шевченка. 1910. С. 46.

¹⁰ Гудь Б. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст. Харків: Акта, 2018. С. 311.

¹¹ Limanowski B. Galacya przedstawiona słowem i ołówkiem. S. 83.

часткою зерна й соломи та сіна з поля й лук фільварку, не відчуваючи при цьому тягарів податків і не піддаючись жодному ризику, бо господарство “на пайку” полягало у використанні малоземельного селянина лише при інвентарі. Уся інша господарська діяльність і весь ризик утрат і неврожаїв лягали винятково на власника маєтку»¹². У цій нехитрій схемі проблема полягала в тому, що власники маєтків не завжди адекватно оплачували найману працю галицьких селян. Отець Т. Войнаровський наголошував, що після скасування панщини галицьких селян «визискують десь не о много менше, як за часів панщини», коли землевласники доволіно трактують розцінки за земельні роботи, які виконують наймані працівники¹³.

Ситуацію ускладнювала й та обставина, що український селянин практично не мав змоги придбати земельний наділ. Український адвокат А. Чайковський у спогадах зазначав, що коли хто з польських дідичів «відважився продавати землю українським хлопам, того вважали за зрадника польського народу... Українцям не дозволено заснувати парцеляційного банку, який би допомагав українським хлопам купувати обшарницьку землю... Як коли повелося українським хлопам розпарцелювати якого обшарника, то лише бічними дорогами і то дуже коштовними, а іменно, що село купував який адвокат або спілка і відпродував хлопам з великим для себе баришем»¹⁴.

Галицькі дідичі мешкали у своєму закритому світі. Часто між маєтком дідича та помешканнями його сусідів – українських селян – лежала прірва. Відомий актор А. Гранях, уродженець с. Вербівці, яке розташовувалося поблизу м. Городенки, у спогадах писав, що селянські низькі хати були криті соломною, коричнево-чорною від пічного диму. Лише один будинок був білим та з дерев'яним дахом. «Це був дім місцевого поміщика, для нас чужий і далекий. Між поміщиком і селом була стіна. Це був інший світ. Він, його дружина, його діти і навіть його працівники ніяк не перетиналися з нами». Іншою була й мова – польська. Автор спогадів згадував, як сусідський хлопчик Микола казав мамі: «Ах, мамо, біла булка з маслом – це так смачно! Тобі звідки це відомо, синку? Я лише бачив, як її їв син поміщика»¹⁵.

Про зверхнє ставлення польської шляхти до українських селян писав у «посланні до українських жовніврів» А. Чайковський. Серед іншого він зазначав, що у ставленні до українського селянина польські можновладці завжди говорили: «Йди, хлопе, додому». «Йди, хлопе, додому», – говорили хлопам в податковій уряді, коли заплатив податок. «Йди, хлопе, додому», – говорили польські професори хлопській дитині, коли її перекинули при вступних екзаменах до гімназії, як дитина не вмiла попольськи говорити; та ще додавали: «Нащо хлопам науки – для него досить вилів та ціпа. Але як позганяли лянштурмаки хлопів на панський лан робити панщину, то дідич не казав “йди, хлопе, додому, а я собі сам найму людей до роботи”»¹⁶.

Українські селяни із притаманною їм терпеливістю сподівалися, що цар та віденські урядовці обмежать сваволю дідичів. У підписаній руськими послами і греко-католицьким митрополитом Литвиновичем петиції від 5 серпня 1861 р. ззна-

¹² Лось Я. С. Українська справа у спогадах... С. 41.

¹³ Войнаровський Т. Вплив Польщі на економічний розвій України-Руси... С. 57.

¹⁴ Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження... С. 342.

¹⁵ Гранях А. Ось іде людина... С. 13.

¹⁶ Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження... С. 339.

чено: «... наш хлоп привик до всякого утиску. Видно, що теперішній утиск сильно збільшився, коли змушує хлопа покидати дім, господарство, жінку і дітей і не страхатися далекої подорожі до Відня, аби знайти у свого цісаря те право й оборону, яких не може знайти в краю»¹⁷.

У редакційній статті часопису «Діло» в характеристиці місцевого селянства вказано, що «русин дуже чутливий. Надмірна чутливість все одно, що плаксивість. А скільки разів ми плачемо над щербатою нашою долею і зложивши руки чекаємо спасіння згори, і коли в наше віконце засвітить сонце»¹⁸.

Коли ж стало очевидно, що обмежувати сваволлю польських дідичів ніхто не буде, соціально-економічна та суспільно-політична ситуація у галицькому селі почала набувати загрозливого виміру. Правник Степан Баран зазначав, що з моменту, коли селяни стали власниками землі в 1848 р., половина українських селянських господарств були меншими 5 га, тобто не «самовистарчальні», а відтак «ясно можна було побачити цілковиту пролетаризацію галицьких селян»¹⁹. Цілком очевидно, «сільський пролетаріат» легко міг піддатися на різні політичні маніпуляції.

Ян Лось наголошував, що у Східній Галичині на початку ХХ ст. «руський селянин ще не дуже реагував на суто національні гасла, він знав, що розмовляє по-руськи та що ходить до церкви, а римо-католицький селянин ходить до костелу й частіше, ніж він, говорить польською. Він не відчував неприязні до польського селянина... Якщо він мав якусь програму чи ідеал, то скоріш економічний, ніж національний... До польського землевласника він ставився без ентузіазму, але не обов'язково з ненавистю»²⁰.

Загострило ситуацію прийняття Галицьким сеймом у 1901 р. закону про парцеляцію поміщицьких маєтків, що банкрутують, на користь колоністів із Західної Галичини²¹. Це рішення ввело в розпач тисячі українських селянських родин.

Реагуючи на ситуацію, що складалася у галицькому селі, один із лідерів Української націонал-демократичної партії (УНДП) В'ячеслав Будзинівський під час Народного з'їзду, що відбувався 25–26 грудня 1901 р. у Львові, виголосив доповідь, у якій закликав вести проти агресивної політики політичних противників гостру боротьбу через страйки й бойкот. Саме В. Будзинівський уперше запропонував вести політичну боротьбу ірландським страйком і бойкотом²².

Загострення суперечностей між працедавцями та найманими працівниками, які вимагали покращення умов праці, скорочення тривалості робочого дня і збільшення оплати праці призвели до посилення страйкового руху. Зокрема, у травні–червні 1902 р. страйкували близько 5 000 львівських робітників будівельних спеціальностей²³.

У розпал жнив 1902 р. у Східній Галичині розпочалися масштабні селянські страйки, спричинені низькою оплатою праці найманих робітників у фільварках.

¹⁷ Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. С. 102.

¹⁸ Теперішня пора і русини. *Діло*. 1880. 5 (17) січня. С. 1.

¹⁹ Українська загальна енциклопедія. Книга знання: у 3-х т. / гол. ред. І. Раковський. Львів; Станіславів; Коломия: Рідна школа, 1933. Т. III. С–Я. С. 955.

²⁰ Лось Я. С. Українська справа у спогадах, листуванні й публіцистиці... С. 41.

²¹ Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у ХІХ сторіччі. С. 92.

²² По стрейках. *Діло*. 1902. Додаток до ч. 188 і 189. 6 листопада. С. 1.

²³ Курилишин К. Часопис «Діло» (Львів, 1880–1939 рр.)... С. 24.

Зокрема, чоловіки отримували від 30 до 60 сотиків, жінки – 20–30 за 18-годинний робочий день²⁴. Водночас робітники змушені були брати зі собою у поле харчі, що тягнуло з бюджету сільської родини додаткові видатки.

Натомість 20 червня 1902 р. першими припинили сільськогосподарські роботи найняті селяни в поміщицьких маєтках с. Куровичі, що поблизу Перемишлян, і с. Чижиків біля Винник²⁵. Коли управителі маєтків спробували найняти інших, відбулися перші сутички між страйкарями та жандармерією. Як наслідок «хлопські страйки» поширилися на суміжні райони Східної Галичини. Редакційна стаття львівського україномовного часопису «Діло» повідомляла читачам: «... маємо нині страйковий рух, що охопив більшу половину Поділля та наче повинь розливається по щораз більшим просторі Східної Галичини. Страйк охопив 13 повітів: Тернопільський, Збаражський, Скалатський, Брідський, Гусятинський, Заліщицький, Чортківський, Терехівський, Золочівський, Перемишлянський, Бобрецький, Львівський, Городецький...»²⁶.

У с. Якторів Перемишлянського повіту під час спроби припинити страйк селяни закидали камінням жандарма та кількох гусарів. Відтак двоє селян отримали важкі поранення голови від шабель військових²⁷.

Українські політичні партії висловили підтримку страйкарям. Народний комітет УНДП назвав страйк законним і загальноприйнятим способом боротьби за свої права та закликав селян зберігати безумовний спокій і не піддаватися на жодні провокації²⁸. Крім того, закликали українську інтелігенцію не стояти осторонь – допомагати українському селянству, а також нагадали повітовим організаціям УНДП про потребу опікуватися страйковими комітетами²⁹.

Галицькі русофіли виступили проти страйку, побоюючись, що він перекинеться на територію Російської імперії. Представники москвофільської «Руської Ради» назвали селянський страйк «роботою дурисвітів соціалістів всілякої масті» і закликали руських селян не слухати «тих підлих агітаторів, бо ті наразять їх на дуже шкідливі наслідки»³⁰.

Народний комітет УНДП опікувався збором матеріалів для роз'яснення економічних причин страйків і спорядив спеціальні слідчі комісії на місця для фіксації дій влади, зокрема судів, військ, жандармерії, щодо страйкарів. Для захисту селян, які зазнали судових переслідувань за активну участь, організовано безкоштовну адвокатську допомогу в Бережанах, Золочеві, Львові, Станіславі, Тернополі³¹.

Крім політичних партій, активно долучилися до підтримки страйкового руху видатні громадсько-політичні діячі Східної Галичини, серед них Семен Вітик, В'ячеслав Будзиновський, Кирило Трильовський тощо.

²⁴ Любомир. Селянський бунт у Галичині 1902–1935. У 30-ліття великого селянського страйку. Скрентон, 1935. С. 3.

²⁵ Хлопські страйкові заворушення коло Львова. *Діло*. 1902. 13 (26) червня. С. 2.

²⁶ Хлопські страйки в Східній Галичині. *Діло*. 1902. 11 (24) липня. С. 1.

²⁷ Strajk rolny. *Gazeta Narodowa*. 1902. 4 sierpnia. S. 2.

²⁸ Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у XIX сторіччі. С. 97.

²⁹ Хлопські страйки в Східній Галичині. С. 1.

³⁰ Хлопські страйки. *Діло*. 1902. 23 липня. С. 1.

³¹ Курилишин К. Часопис «Діло» (Львів, 1880–1939 рр.). С. 25.

Семен Вітик підготував детальну інструкцію про те, як поводити себе селянам під час страйку, яку поширювали у вигляді окремої брошури. Зокрема, «перечитання книжечки С. Вітика стало приводом до страйку» у с. Озеряни, що поблизу Чорткова, та с. Манаїв Золочівського повіту³².

Активним учасником й організатором страйкового руху був і К. Трильовський. Як зазначав Василь Стефанік: «Трильовський впливає на мужиків хвилию, лицем своїм, руками і загонистою завзятістю. Чоловік він є хвили... Вже такий придався. Я би Трильовського хотів бачити лиш агітатором...»³³.

Громадські діячі виступали не лише у якості організаторів страйкової боротьби, а й виконували місію посередників між страйкарями і дідичами. У с. Швайківці та Угряні Чортківського повіту за посередництва посла Галицького сейму Йосипа Гурика вдалося досягти угоди, згідно з якою селяни отримуватимуть 9-й сніп жита, 10-й пшениці та ярини. Грошову оплату підняли для чоловіків із 30 сотиків до 70, жінкам – з 18 до 40³⁴.

Мали місце і трагікомічні ситуації. Мешканці с. Глусте і Лисовець звернулися до начальника станції у Глустім п. Бема із проханням, «щоб уложив і вислав депешу до нашого цісаря». Той із цікавості вислухав селян, а потім повідомив, що «його телеграф іде лише до Заліщик, нехай собі шукають іншої станції телеграфічної». Ті розійшлися по домах і більше жодної депеші не писали³⁵.

Страйковий рух спричинив значне занепокоєння як серед галицьких дідичів, так і орендарів та управителів маєтностей. Поміщики намагалися представити страйки як початок революції, що може охопити не лише Східну Галичину, а й усю монархію. Польські поміщики просили допомоги в місцевої влади, іноді вдаючись до доволі радикальної риторики. Польський шляхтич п. Вівен під час зустрічі з намісником Галичини ствердив: «... коли не зробите самі порядку з українськими гайдаками, то ми відкличемося до російського царя». Щоправда, згодом публічно відкликав заяву. Подібні висловлювання представників великих землевласників публікувала на своїх шпальтах польськомовна газета «Час»³⁶.

Частина польських консервативно налаштованих землевласників вирішила відправити делегацію до міністра-президента Цислейтанії (і за сумісництвом міністра юстиції) Ернеста фон Кербера (Ernest von Koerber). Останній вислухав делегатів, однак наголосив, що влада у Східній Галичині має досить засобів для запобігання розгортанню страйкового руху. Водночас зазначив, що поміщикам варто вдатися до поступок українським селянам³⁷.

Отримавши карт-бланш, галицька адміністрація обрала тактику недопущення порозуміння між дідичами й селянами, нівелювання усіх успіхів страйкарів і перенесення гніву страйкарів за поразку на українську інтелігенцію та духовенство. Влада

³² Хлопські страйки. *Діло*. 1902. 8 (21) липня. С. 1; Хлопські страйки. *Діло*. 1902. 9 (22) липня. С. 1.

³³ Стефанік В. Повне зібрання творів: у 3-х т. Київ: Вид-во академії наук Української РСР, 1954. Т. 3: Листи. С. 74.

³⁴ Хлопські страйки. Чортківщина. *Діло*. 1902. 10 (23) липня. С. 1.

³⁵ Хлопські страйки. *Діло*. 1902. 12 серпня. Додаток до ч. 168/169. С. 1.

³⁶ До білого царя. *Діло*. 1902. 30 серпня (12 вересня). С. 1.

³⁷ Хлопські страйки. Чортківщина. *Діло*. 1902. 10 (23) липня. С. 1.

вдалася до безпрецедентного терору. Жандармерія здійснювала арешти селянських делегатів для переговорів. Дідичі під тиском адміністрації розривали попередні домовленості зі селянами. Польські послы закликали дідичів більше не платити жодного сотика українським селянам, натомість збільшувати чисельність польських найманих робітників із Західної Галичини, хоч і дорожчих³⁸.

Польські священники з амвонів костелів призивали селян зупинити страйк, погрожуючи божими карами. Як зазначено в повідомленні часопису «Діло»: «... найкращу проповідь проти страйку виголосив ксьондз Солтис з Біща, знаний зо склянки та келишка і так званої бабської політики. Крім того, відтягає людей при сповіді від бунту». Подібні проповіді мав ксьондз Філяковський у с. Будилів та польський сотрудиник костелу в м. Бережани. Водночас у Золочівському повіті старостинський комісар Слонецький рекомендував жандармам «у неділю стати побожними» та піти в церкви по селах і слухати, чи «попи у проповідях не будуть чогось говорити у справі страйків». Коли будуть такі розмови, то таких священників рекомендував арештовувати³⁹.

На допомогу жандармерії галицька адміністрація для придушення страйків залучила військові підрозділи угорських уланів, щоб місцеве населення не мало змоги з ними порозумітися. Це призвело до розгулу вакханалій військових.

Весь тягар з утримання уланів несли не дідичі, чій маєтності вони охороняли, а прості селяни. У с. Перепельники Золочівського повіту жовніри намагалися забрати конюшину для своїх коней з обійстя господаря Гринцишина. Дружина селянина, щоб не віддати, вляглася на ній із малою дитиною на руках. Як наслідок жінку доставляли до суду в м. Зборів два жовніри в супроводі шести гусарів. У брата господаря також забрали конюшину, на оборону якої стала дочка. Як вказано у статті часопису «Діло»: «... батько зі страху, щоб жандарми і гусари не ескортували його дочку, сам допровадив її до суду»⁴⁰. У с. Нагірянкя Чортківського повіту військо «порозпихали» по обійстях українських селян так, що «всі шопи, стодоли чи стайні були переповнені військом, і господарі не мали де тримати худоби, ні до чого звозити жнива». Як зазначав дописувач часопису «Діло»: «... у вечері, одразу після прибуття дано жовнірам горілки». В одного господаря пішло «під коні чверть великого стога конюшини, другому закрали жовніри з кошниці кукурудзу, третьому забрали всьо жито з поля і постелили під коні. У іншого господаря здерли жовніри стріху з стодоли на підстилку для коней». На другий день вояки намагалися згвалтувати 28-річну вдовицю, розбивши двері її хати, «так, що нещаслива заледве встигла втекти через вікно хати, де залишила дрібні свої діти»⁴¹.

Траплялися і більш трагічні ситуації. У с. Убиня делегація селян вийшла зустрічати посла Ернеста Брайтера (Ernest Breiter). У якийсь момент під'їхала група гусарів, командир яких звернувся незрозумілою для них мовою. Ті, не знаючи, що відповісти, промовчали. Не розібравшись у ситуації, офіцер наказав солдатам атакувати. Як наслідок, гусари почали рубати селян шаблями, коли ж ті стали втікати полями й городами, влаштували погоню і в запалі вдиралися до сільських хат. У домі селянина

³⁸ Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у XIX сторіччі. С. 97.

³⁹ Хлопські стрейки. *Діло*. 1902. 7 серпня. Додаток до ч. 164/165. С. 2.

⁴⁰ Стрейкові матеріали. *Діло*. 1902. 7 серпня. Додаток до ч. 164/165. С. 2.

⁴¹ Стрейкові матеріали. Чортківщина. *Діло*. 1902. 7 серпня. Додаток до ч. 164/165. С. 2.

Івана Чмоли жовніри побили не лише присутніх людей, а й важко травмували новонароджену дівчинку. Зупинив вакханалію приїзд посла⁴².

Арешти і сваволя військових та жандармерії у селах Східної Галичини змусили посла австрійського парламенту Е. Брайтера звернутися телеграмою до міністра юстиції із проханням звільнити частину затриманих селян, щоб ті закінчили збір урожаю, інакше їхні родини загинуть від голоду⁴³. Відтак частину затриманих на час слідства відпустили. Водночас під вартою залишалося близько 4 000 учасників страйків⁴⁴.

Підбиваючи підсумки селянських страйків 1902 р., редактори часопису «Діло» відзначали, що загалом боротьба закінчилася перемогою селян: у 75 % випадках цілковитою, у 20 % громад так і не домовилися із землевласниками і страйки тривають, у 5 % страйкарі не добилися жодних поступок та повернулися до праці на старих умовах.

Селяни добилися підвищення грошової платні від 60 до 100 %, а в окремих випадках на 120 %. А ще й зменшення ціни на паливо, право випасати худобу в лісах та стернях поміщицьких землеволодінь⁴⁵.

Щоб унеможливити селянські бунти в майбутньому, галицька шляхта, об'єднана навколо цісарсько-королівського Господарського товариства у Львові, на зборах 5 березня 1903 р. прийняла рішення сприяти працевлаштуванню немісцевої робочої сили, збільшити використання техніки, запровадити антистрайковий податок (півкрони з морга поміщицької землі)⁴⁶.

Незважаючи на вжиті заходи, влітку 1903 р. селянський страйк спалахнув із новою силою – селяни продовжували вимагати покращення умов праці та підвищення платні⁴⁷.

Мешканці с. Вербиця Равського повіту розпочали страйк після двотижневої сльоти під час косовиці. Місцеві жандарми відмовилися допомагати дідичу Ромерові, і той змушений був шукати допомоги в постерунку с. Вербівці. «Прихід жандармів наполохав трохи хлопів», і це допомогло Ромерові збільшити платню косарям на 20 сотиків, хоча селяни просили 70, без харчу. Жандарми «спацерували» собі по селі, наглядали за розрахунком зі селянами, але нікого не арештовували, оскільки «нарід заховував класичний спокій». За кілька днів застрайкували вже «мазури», які пішли до Рави скаржитися у старостовство. Причина страйку полягала в тому, що дідич у контракті записав, що вихідці із Західної Галичини, здебільша русини, повинні працювати на руські свята. Розуміючи, що такі найми надто дорого йому коштують, почав давати робітникам щораз гірше харчування. Зокрема, що третій день не давав хліба, перепрошуючи, «що добре не змелене». У результаті дідич Ромер не лише підвищив плату наймитам, а й змушений був утримувати власним коштом чотирьох жандармів. Селяни зазначають, що дуже скупому дідичу «то дуже не на руку». Щоби відігратися, Ромер поскаржився у старостовство на місцевого пароха

⁴² Хлопські стрейки. *Діло*. 1902. 7 серпня. Додаток до ч. 164/165. С. 1.

⁴³ По стрейках. *Діло*. 1902. 6 вересня. Додаток до ч. 188/189. С. 1.

⁴⁴ Любомир. Селянський бунт у Галичині. С. 9.

⁴⁵ По хлопских стрейках. *Діло*. 1902. 13 (26) серпня. С. 2.

⁴⁶ Курилишин К. Часопис «Діло» (Львів, 1880–1939 рр.)... С. 25.

⁴⁷ Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. Львів: Накладом власним з друкарні оо. Василян у Жовкві, 1926. С. 380.

о. Жука, з яким до того жив «дуже приязно». Офіційна влада передала справу на розгляд греко-католицькому єпископові, а той – деканатському уряду. 14 липня місцевий декан вислухав пояснення пароха і місцевих селян. Як наслідок пароха виправдали, оскільки о. Жук до страйку «цілковито не мішався».

Водночас о. Волошинський, парох із сусіднього села Махнова, за чотири дні з початку страйку (коли вже його не було) приїхав із посесором (орендарем землі) Ромера Росцішевським із Махова «на чолобитню», і пообіцяв «на понеділок перед св. Іваном надати 100 робітників». Але «посрамився дуже», бо дідич за факторство подякував, але сказав, що справи зі селянами полагодив⁴⁸.

У с. Жизномир Бучацького повіту після відмови місцевого посесора Корнбліка збільшити плату на час жнив розпочався страйк. Щоб підтримати родини страйкарів, багаті селяни створили фонд взаємодопомоги. Найбагатший у селі господар Г. Дмитрів наголосив, що селяни повинні самі собі допомагати у страйку і «хто лиш має троха стиду, нехай запоможе біднішого. Нехай нам ся здає, що збіжжя, яке даємо бідним вибив град або знищила посуха». Збори ухвалили рішення: «... хто що мав дати страйкарям, нехай принесе до страйкового комітету». Коли в село приїхав комісар Я. Новотний «із безліччю жандармів», форналі (особи, які працювали у фільварку на постійній основі) показали стухлу кукурудзу, якою харчував їх посесор, і відтак не пішли працювати⁴⁹. Відтак орендар змушений був підняти плату.

Селянські страйки тривали у с. Новики і Бердиківці Заліщицького повіту, Вишнівчик і Бурканів Підгаєцького повіту, Тростянець, Мисколизів, Задарів Борщівського⁵⁰.

Із закінченням жнив страйковий рух пішов на спад, оскільки більшість вимог було задоволено. На перший погляд видавалося, що шляхті вдалося залагодити конфлікт з українськими селянами. Проте це враження виявилось доволі оманливим.

Підтримане галицькою суспільно-політичною інтелігенцією, українське селянство усвідомило, що страйковою боротьбою зможе не лише покращити матеріальне становище, а й змінити суспільно-політичну розстановку сил у Східній Галичині. Страйки навчили селян солідарності й політичної самоорганізації, що дуже знадобиться під час боротьби за виборчі права наступними роками.

REFERENCES

- Chaikovskiy, A. (2002). *Spohady. Lysty. Doslidzhennia* (B. Z. Yakymovych, Comp.). (Vol. 1). Lviv [in Ukrainian].
- Demkovich-Dobrianskyi, M. (1969). *Ukrainsko-polski stosunki u XIX storichchi*. Munich [in Ukrainian].
- Do biloho tsaria. (1902, Serpen 30 (Veresen 12). *Dilo*, 194/195, 1 [in Ukrainian].
- Franko, I. (1986). *Panshchyna ta yii skasuvannia 1848 r. v Halychyni*. In *Ivan Franko. Istorychni pratsi 1898–1913* (Vol. 47, pp. 7–123). Kyiv: «Naukova dumka» [in Ukrainian].
- Granakh, A. (2012). *Os ide liudyna: avtobiohrafichnyi roman* (H. Petrosaniak, Trans.). Kyiv: Vydavnytstvo Zhupanskoho [in Ukrainian].

⁴⁸ Стрейки. *Діло*. 1903. 3 (16) липня. С. 1.

⁴⁹ Там само. С. 2.

⁵⁰ Хлопські стрейки. *Діло*. 1903. 5 (18) липня. С. 1; Стрейки. *Діло*. 1903. 7 (20) липня. С. 1.

Herbert, K., Zdenka, M., Rodoslaw, M., & Gabor, T. (1999). Historical legacies and strategies of democratization: pathways toward post-communist polities. In *Post-communist party systems: competition, representation and inter-Partycooperation*. (pp. 19–41). Cambridge: Cambridge University Press [in English].

Hud, B. (2018). *Z istorii etnosotsialnykh konfliktiv. Ukraintsi y poliaky na Naddnyprianshchyni, Volyni y u Skhidnii Halychyni v XIX – pershii polovyni XX st.* Kharkiv: Akta [in Ukrainian].

Khlopski streikovi zaburennia kolo Lvova. (1902, Cherven 13 (26)). *Dilo*, 131, 2 [in Ukrainian].

Khlopski streiky v Skhidnii Halychyni. (1902, Lypen 11 (24)). *Dilo*, 152/153, 1 [in Ukrainian].

Khlopski streiky. Chortkivshchyna. (1902, Lypen 23). *Dilo*, 162/163, 1 [in Ukrainian].

Khlopski streiky. (1902, Serpen 12). *Dilo. Dodatok do ch. 168/169*, 1 [in Ukrainian].

Khlopski streiky. (1902, Serpen 7). *Dilo. Dodatok do ch. 164/165*, 2 [in Ukrainian].

Khlopski streiky. (1902, Lypen 8 (21)). *Dilo*, 150, 1 [in Ukrainian].

Khlopski streiky. (1902, Lypen 9 (22)). *Dilo*, 151, 1 [in Ukrainian].

Khlopski streiky. (1903, Lypen 5 (18)). *Dilo*, 149, 1 [in Ukrainian].

Khlopski streiky. (1902, Lypen 23). *Dilo*, 162/163, 1 [in Ukrainian].

Krasivskiy, O. (2000). *Halychyna u pershii chverti XX st.: problemy polsko-ukrain-skykh stosunkiv*. Lviv: Vydavnytstvo LFUADU [in Ukrainian].

Kurylyshyn, K. (2018). *Chasopys «Dilo» (Lviv, 1880–1939 rr.): materialy do bibliohrafistyky* (Vol. 4). Drohobych: Kolo [in Ukrainian].

Levytskyi, K. (1926). *Istoriia politychnoi dumky halyskykh ukraintsiv 1848–1914*. Lviv: Nakladom vlasnym z drukarni oo. Vasyliian u Zhovkvi [in Ukrainian].

Limanowskij, B. (1892). *Galacja przedstawiona slowem i ołowkiem*. Lviv: Księgarnia Polska [in Polish].

Los, Ya. S. (2018). *Ukrainska sprava u spohadakh, lystuvanni y publitsystytsi. Vybrani tvory* (M. Marshal, S. Vuitovych, Comps.; V. F. Sahan, Trans.). Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].

Monolatii, I. S. (2012). *Politychna uchast etnichnykh aktoriv piznohabsburzkykh Halychyny i Bukovyny*. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV [in Ukrainian].

Mykhalskyi, Yu. (2002). *Polski politychni partii ta ukrainske pytannia v Halychyni na pochatku XX st. (1902–1914)*. Lviv [in Ukrainian].

Po khlopskykh streikakh. (1902, Serpen 13 (26)). *Dilo*, 180, 2 [in Ukrainian].

Po streikakh. (1902, Veresen 6). *Dilo. Dodatok do ch. 188/189*, 1 [in Ukrainian].

Po streikakh. (1902, Lystopad 6). *Dilo. Dodatok do ch. 188 i 189*, 1 [in Ukrainian].

Savchuk, B. (1999). *Prosvitnytska ta sotsialno-ekonomichna diialnist ukrainskykh hromadskykh tovarystv u Halychyni (ostannia tretyna XIX – kinets 30-kh rokiv XX st.)*. Ivano-Frankivsk: Plai [in Ukrainian].

Liubomyr. (1935). *Selianskyi bunt u Halychyni 1902–1935. U 30-littia velykoho selianskoho straiuku*. Scranton [in Ukrainian].

Steblii, F. I. (2012). Selianska reforma 1848 r. v Halychyni, na Bukovyni ta Zakarpatti. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy: U 10 t.* (Vol. 9, p. 518). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Stefanyk, V. (1954). *Povne zibrannia tvoriv v trokh tomakh* (Vol. 3). Kyiv: Vydavnytstvo akademii nauk Ukrainskoi RSR [in Ukrainian].

- Strajk rolny. (1902, Sierpień 4). *Gazeta Narodowa*, 196, 2 [in Polish].
- Streikovi materialy. Chortkivshchyna. (1902, Serpen 7). *Dilo. Dodatok do ch. 164/165*, 2 [in Ukrainian].
- Streikovi materialy. (1902, Serpen 7). *Dilo. Dodatok do ch. 164/165*, 2 [in Ukrainian].
- Streiky. (1903, Lypen 3 (16)). *Dilo*, 147, 1 [in Ukrainian].
- Streiky. (1903, Lypen 7 (20)). *Dilo*, 150, 1 [in Ukrainian].
- Teperishnia pora i rusyny. (1880, Sichen 5 (17)). *Dilo*, 2, 1 [in Ukrainian].
- Rakovskiy, I. (Ed.). (1935). *Ukrainska zahalna entsyklopediia. Knyha znannia v 3-kh tomakh* (Vol. 3). Lviv; Ivano-Frankivsk; Kolomyia: Vydannia kooperatyvy «Ridna Shkola» [in Ukrainian].
- Voinarovskiy, T. (1910). *Vplyv Polshchi na ekonomichnyi rozvii Ukrainy-Rusy. Istorychno-ekonomichna rozvidka*. Lviv: nakladom avtora z drukarni Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka [in Ukrainian].

Vasyl ILNYTSKYI

*PhD hab. (History), Professor,
Head of the Department of History of Ukraine of
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
Associate Professor at the Department of Mobilization,
Organizational, Staffing, Human Resources and Defense Planning,
Petro Sahaidachnyi National Army Academy
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4969-052X>
ResearcherID: H-4431-2017 (<http://www.researcherid.com/rid/H-4431-2017>)
Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203399830>
e-mail: vilnickiy@gmail.com*

Volodymyr STARKA

*PhD hab. (History), Associate Professor, Department of History of Ukraine,
Archaeology and Special Branches of Historical Sciences
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0213-9298>
Researcher ID: AAB-9856-2020 (<http://www.researcherid.com/rid/AAB-9856-2020>)
e-mail: starka1980@tnpu.edu.ua*

THE STRIKES OF THE RURAL POPULATION OF EASTERN HALYCHYNA IN 1902–1903, AS A MEANS OF THE STRUGGLE FOR ECONOMIC AND POLITICAL RIGHTS

The article is based on the studies with the involvement of the materials of periodicals, published memoirs of eyewitnesses, and participants of the events that highlight the strike struggle of the rural population of Eastern Halychyna for improvement of the socio-economic situation in 1902–1903. Socio-political and socio-economic living conditions of the Halychyna peasantry of the Habsburg Empire are analyzed, in particular, where the main occupation was farming. Although agricultural products were quite expensive in European agricultural markets, the residents of Halychyna villages lived in the conditions of total poverty due to the existing

region conditions of land ownership and economic relations, which left everyone's income in the hands of Polish lords. No response to the peasants' requests to increase the payment for their work in the landed estates led to mass peasant strikes, the first of which took place in 1902 in the village of Kurovychi, near Przemyśl. In general, the peasants' strikes covered 13 counties of Eastern Halychyna. The strikers were supported by Greek Catholic clergy, representatives of Ukrainian nationals, and social Democrats. At the same time the leaders of the Muscovites, in fear of spreading the strikes to the territory of the Russian Empire, called for a struggle end. Roman Catholic priests actively called for the end of the strike. The imperial government gave the decision to end the strike movement on ransom to local authorities, which was completely under the influence of the Polish landowners. As a result, not only the forces of local gendarmes were involved but also Hungarian military units to suppress the uprising. Amid the harvest, about four thousand peasants were arrested, which endangered the further survival of their families. After the intervention in the situation of deputies of the Austrian Parliament, who managed to reach a compromise when most of the strikers' demands were satisfied. The strike movement of Ukrainian peasants showed that they can not only defend their socio-economic rights but also a rather powerful political force was born, the opinion of which must be taken into account by government circles.

Keywords: Eastern Halychyna, peasantry, strikes, struggle.

Іван ПАТЕР

*доктор історичних наук, професор
головний науковий співробітник відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4340-7735>
e-mail: I.Pater@nas.gov.ua*

ТУРЕЦЬКА ОРІЄНТАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИКУМУ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Проаналізовано інформаційно-дипломатичні акції галицького та наддніпрянського політикуму в Туреччині в роки Першої світової війни, їхнє прагнення налагодити зв'язки з турецькими урядовими чинниками і громадськістю для підтримки ідеї утворення Української держави, що свідчило про прагнення СВУ, крім політичної орієнтації на Центральні держави, використати й інші можливості для досягнення своїх національних цілей. Акцентовано на відозві СВУ до турецького народу як першому офіційному документі у відносинах між Україною й Туреччиною, наголошено на відновленні давніх дружніх зв'язків, що з утворенням самостійної Української держави дасть змогу усунути небезпеку російських загарбницьких планів проти турків. Наголошено на значній діяльності українських політиків у популяризації українського питання серед турецького народу й урядових чинників і визнанні ними самостійницько-державницьких інтересів українців на міжнародному рівні.

Розкрито інтенсивну українську пропаганду серед широких кіл турецького суспільства та на Балканах, що спричиняло шалені нападки зі сторони противників українства. Висвітлено обговорення українськими політиками з турецькими військовими чинниками питання турецько-української мілітарної співпраці, домовленість з австро-угорським урядом про створення українського експедиційного корпусу у складі турецького війська для походу на Україну.

Розкрито плани т. зв. Константинопольської акції спричинити повстання козаків на Кубані, створити тут основи Української держави й поширювати далі український рух на території Наддніпрянщини. Наголошено на невдачі турецьких воєнних операцій на Чорному морі та Кавказі, що призвело до провалу Константинопольської акції, а відтак очікувана українським політикумом українсько-турецька співпраця не відбулася. Показано діяльність українського політикуму в 1914–1915 рр. у Туреччині як пробудження реального розуміння турецьким суспільством українського питання та його значення для Османської імперії. Підтверджено це подальшим розвитком відносин між Україною та Туреччиною: договором 9 лютого 1918 р. у Бересті Литовському між УНР і Повітряним союзом, і додатковим українсько-турецьким договором щодо встановлення між обома державами дипломатичних відносин. З'ясовано значення діяльності українського по-

літикуму в роки Першої світової війни у Туреччині для нинішньої українсько-турецької співпраці в межах чорноморського простору.

Ключові слова: Україна, Туреччина, СВУ, Константинопольська акція.

Велика війна, незважаючи на весь її трагізм, пришвидшила для українського й інших європейських народів здобуття своєї державності. Хоча українцям, на відміну від багатьох інших, не вдалося до кінця реалізувати наданий історією шанс, досягнення українського політикуму в той час були досить вагомими. Українське питання стало важливим чинником європейської геополітики, а з відновленням державності низка держав визнала Україну повноправним суб'єктом міжнародних відносин та встановила з нею дипломатичні зв'язки. Серед них і Туреччина.

До цього суттєво спричинилися наддніпрянські політичні емігранти, які з початком війни опинилися в Галичині. Війна докорінно змінила національно-політичну ситуацію для українців, які потрапили між двох ворожих імперій. Галичани й наддніпрянці проголосили свою лояльність до урядів, під пануванням яких перебували. Проте, ті з них, хто опинився в еміграції, зорієнтувавшись у ситуації, намагалися посилити українські національні позиції. Галичани 1 серпня 1914 р. організували Головну Українську Раду (ГУР) на чолі з Костем Левицьким і почали створювати Легіон Українських січових стрільців (УСС).

Так, 4 серпня 1914 р. у Львові наддніпрянці Дмитро Донцов, Володимир Дорошенко, Андрій Жук і Олекса Назарієв заснували Союз визволення України (СВУ) – безпартійну політичну репрезентацію національно-політичних та економічних інтересів українського народу в Росії. Ця організація, як і ГУР, основним політичним постулатом проголосила державну самостійність та соборність України, виробила концепцію щодо її ролі в європейській політиці. Реалізацію національних змагань ГУР і СВУ пов'язували з поразкою Росії у війні й поваленням царизму, тим самим визначивши свою політичну орієнтацію – бути на боці противників імперії Романових.

Один із представників СВУ в Німеччині – Євген Левицький – відзначав, що українці стоять на боці Центральних держав і сподіваються вислуду з цієї війни. Так союз прагнув забезпечення вільного національного розвитку, надіявся, що Центральні держави у випадку своєї перемоги для встановлення тривалого миру допоможуть утвердити самостійну Українську державу¹. Покладаючись на Центральні держави, СВУ прагнув, щоби вони розглядали українське питання не як внутрішню російську, а міжнародну проблему, яка має, за словами Олександра Скорописа-Йолтуховського, «колосальне значення для Німеччини в цій війні та й для мирного дальшого розвитку цілого людства взагалі, коли поставити її у весь зріст»².

Австро-угорський і німецький уряди запевняли представників СВУ в прихильності до українських визвольних змагань, проте конкретних заходів не робили, оскільки Наддніпрянщина на той час перебувала поза межами їхнього впливу. «Але це не може нас вести до відвороту від Центральних держав, – писав А. Жук, – бо нема куди інде повернутись. Українство в Росії слабе. Русифікація може нас навіки задавити. Коли не буде поза межами (йдеться про Наддніпрянщину) українського руху, то нам

¹ *Українське слово*. 1916. 24 січня.

² Скоропис-Йолтуховський О. Мої «злочини». *Хліборобська Україна. Збірник*. Відень, 1920–1921. Ч. 2–3. С. 195.

грозить загибель»³. Так політична орієнтація на Центральні держави свідчила про прагнення СВУ використати будь-які можливості для досягнення своїх національних цілей. Власне це й спрямувало погляди українських політиків до Туреччини.

Мета статті – дослідити налагодження українським політикумом зв'язків із турецькими урядовими чинниками та громадськістю для підтримки ідеї утворення самостійної Української держави. Першими історіографами цієї проблеми виступали безпосередні учасники цих подій, зокрема член Президії СВУ Маріан Меленевський, галицькі діячі – Лонгин Цегельський і Степан Баран. Вона широко висвітлювалася в українській періодиці – часописах «Вістник Союзу визволення України» (1914–1918) і «Діло» (1914–1915). Фрагментарно проблеми українсько-турецьких відносин на початковому етапі війни заторкували українські дослідники, як колишні (Р. Роздольський, О. Гермайзе, Д. Донцов, О. Терлецький, М. Галушинський), так і сучасні (І. Патер, О. Реєнт, С. Адамович, Я. Дашкевич, М. Несун, Г. Ігнатченко та ін.), а також зарубіжні, головніші з яких – В. Біль (W. Bihl), С. Ліман (S. Liman), Р. Штюбе (R. Stübe). Питання повернення Туреччини на бік українського політикуму щодо реалізації його національних цілей розкрито в численних документах, опублікованих у збірнику «Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe. Von T. Homikiewicz. Philadelphia: W. K. Lypynski Ost-Europäische Forschungs-Institut. Band I. 1966».

Поновлення зв'язків із Туреччиною відразу на початку війни не було випадковим. Ще напередодні в українському суспільстві намітилися виразні туркофільські тенденції. Д. Донцов, виступаючи в липні 1913 р. на II Всеукраїнському студентському з'їзді у Львові, зі співчуттям говорив про те, що Туреччину, немов павутинням, обплутали європейськими договорами, трактатами, умовами, а війни Франції, Англії, Італії, Росії з нею залишили після себе гори трупів. Росія, зокрема, намагалася захопити чорноморсько-середземноморські протоки⁴.

Першим офіційним документом у стосунках між Україною і Туреччиною можна вважати відозву СВУ до турецького народу, опубліковану у Відні 25 серпня 1914 р. французькою мовою, перекладену також турецькою. Цим зверненням союз мав наміри спонукати Туреччину до активної участі у війні на боці Центральних держав. Він намагався довести, що для нього мета війни на Сході – утворення самостійної Української держави і, тим самим, усунення небезпеки завойовницьких планів Росії проти Туреччини. У відозві СВУ закликав турків іти на Росію в ім'я відновлення давніх дружніх зв'язків (гетьмани Петро Дорошенко, Пилип Орлик, Задунайська Січ). На думку діячів союзу, Туреччина повинна вважати українську справу власною і висувати цей аргумент перед Центральними державами для обґрунтування її збройного виступу проти Росії. «Нова незалежна українська держава, – наголошено у відозві, – буде в сталім союзі й порозумінню з Оттоманською імперією»⁵. Відозва

³ Library and Archives Canada (далі – LAC). Andry Zhuk Fonds. R 2297-0-3-E. Vol. 9. File 10.

⁴ Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наше завдання. (Реферат, виголошений на II Всеукраїнським з'їзді в липні 1913 року у Львові). Львів, 1913. С. 6, 23–24.

⁵ Вістник Союзу визволення України (далі – Вістник). 1914. № 2. С. 8–9.

кількістю 200 примірників була розповсюджена в Туреччині представниками СВУ при сприянні австрійського посла Йогана Паллавічіні (Johann Pallavicini)⁶.

Потрібно зазначити, що союз опублікував також ще звернення до болгар, румунів, шведів, чехів. Ці відозви стали першими актами української закордонної політики від часів мазепинської еміграції, відкритим виступом на міжнародній арені представників українського народу. Це був лише пролог до широкої інформаційно-дипломатичної акції, яку розвинув СВУ в різних країнах.

Для популяризації українського питання в Туреччині на початку жовтня 1914 р. до Константинополя прибув М. Меленевський. Його перед виїздом разом з Олександром Скорописом-Йолтуховським як членів Президії СВУ прийняв представник Міністерства закордонних справ (МЗС) Австро-Угорщини Олександр Гойос (Alexander Hoyos). Він заявив, що Австро-Угорщина стоїть за визволення України з-під російської неволі, підтримує ідею державної самостійності й допомагатиме наддніпрянцям у досягненні цієї мети.

Це ж О. Гойос підтвердив 7 листопада 1914 р., зазначивши, що представники СВУ можуть покликатися на таке трактування австро-угорським урядом справи підросійської України у своїх дипломатичних заходах в інших державах, а МЗС повідомить про ставлення до Наддніпрянщини своєму послові у Константинополі графу Й. Паллавічіні та уряду Туреччини. Але при цьому застерігав, що ці заяви не повинні стати предметом для широкого громадського розголосу⁷.

Застереження О. Гойоса не задовольняло союз. Адже уряди Австро-Угорщини й Німеччини не зробили ніяких офіційних заяв перед світом щодо вирішення долі українських земель, не заангажувалися в українській справі, контактували з українськими політичними організаціями лише з приводу своїх тимчасових збройних і дипломатичних потреб, не мали наміру відкрито оголосити про прихильність до українських визвольних змагань.

Очевидно, сказане О. Гойосом представникам СВУ було узгоджено з німецьким урядом. Передача його слів турецьким урядовим чинникам надавала приїзду українських політиків офіційності та підносила їх до рівня урядового візиту, що певною мірою виходило далеко за межі відносин союзу з урядами Австро-Угорщини й Німеччини.

Відряджаючи М. Меленевського до Константинополя, Президія СВУ поставила перед ним завдання – «придбати політичну опінію для української справи, для справи визволення народів Росії на користь війни з Росією»⁸. Зазначимо, що М. Меленевський був основним автором відозви «До громадської думки Європи!», яка засуджувала імперські зазіхання Москви, наголошувала, що Росія «розбила Польщу, ослабила Туреччину», а український народ, розділений між двома великодержавами, «мав служити Росії для того, щоб уможливити царизмови опанування Дарданелів і Константинополя»⁹.

⁶ Несун М., Ігнатченко Г. Перша світова війна і встановлення українсько-турецьких відносин. *Перша світова війна і слов'янські народи: матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 14–15 травня 1998 р.)*. Київ, 1998. С. 115.

⁷ LAC. Andry Zhuk Fonds. R 2297-0-3-E. Vol. 15. File 25.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.

⁹ Вістник. 1914. Ч. 1. С. 2.

У листопаді до нього приєдналися Л. Цегельський і С. Баран. Приїзд української делегації від СВУ викликав прихильні відгуки турецької преси. Орган молодотурків «Le Jeune Turc» у статті від 6 листопада 1914 р. відзначав: «Делегати будуть без сумніву прийняті тут з симпатіями, бо інтереси українців тісно зв'язані з інтересами Туреччини. Українська держава, якої жадають для себе українці, відділила би Росію від бережжя Чорного моря. Утворення неросійської слов'янської держави звільнило б Туреччину від політики інтриг і забаганок російського царства, яке змагає до того, щоб запанувати над Константинополем і морськими протоками».

Натомість Л. Цегельський та С. Баран опублікували в турецькій пресі низку статей з історії України, подали її етнічні межі, наголосивши, що Україна, «колись самостійна держава, довго знемагала під російським гнітом і тепер у дні світових подій вона відчула в собі нові сили і вимагає національної відокремленості й свободи, за яку готова боротися разом з Австрією, Німеччиною і Туреччиною проти спільного ворога – Росії»¹⁰. Крім того, у Стамбулі союз видав турецькою мовою брошуру Л. Цегельського «Росія як гнобителька народів», а також листівки-звернення до турецьких («Asker!»* – накладом 25 тис. примірників, грудень 1914 р.) і російських («Солдаты русской армии!» – 50 тис.), а також до українців-солдатів російської армії («Солдате – озирнись!» – 25 тис.), які закінчувалися такими словами: «... на місці царсько-каторжної Росії стануть вільні та самоврядні російський, український, грузинський та інші народи»¹¹.

Зокрема, М. Меленевський провів низку конференцій із членами молодотурецького комітету і представниками уряду, налагодив контакти з військовими колами Туреччини. Газета «Tasfir i Efkiar» вмістила інтерв'ю, у якому він схарактеризував долю українського народу в Росії та його змагання до самостійності. Найзначнішим досягненням для союзу під час перебування його представників у Стамбулі була зустріч М. Меленевського 22 листопада 1914 р. з міністром внутрішніх справ Туреччини Махметом Талаат-Беєм (Mehmed Talat Paşa), одного з молодотурецьких тріумвірів, що фактично правили Османською імперією, який від імені уряду визнав самостійницько-державницькі інтереси українців та пообіцяв їм допомоги¹².

Заява Талаат-Бея стала першим у міжнародних відносинах новітнього часу офіційним документом, де за українським народом визнавалося право на створення своєї самостійної держави. Вона здобула міжнародний резонанс. Наголошу, що Туреччина виявилася єдиною і (до початку 1918 р.) єдиною з Центральних держав, яка ще 24 листопада 1914 р., тобто навіть до оголошення Османською імперією війни Росії, заявила про необхідність визволення України з-під російського ярма.

Інформацію з цього приводу розповсюдили всі стамбульські, австрійські та європейські часописи, її передали телеграфні агентства. Відомою стала ця заява й українцям у Росії. Уже 25 листопада 1914 р. Петербурзьке телеграфне агентство (ПТА) розіслало її повністю російській пресі й наступного дня була передрукована з відповідними коментарями в багатьох російських газетах. Звичайно, подаючи заяву турецького міністра,

¹⁰ Гермайзе О. Матеріали до історії українського руху за світової війни. *Український археографічний збірник*. Київ, 1926. Т. 1. С. 302.

* У перекладі з турецької – «Солдати!».

¹¹ ЦДАВО України. Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 29.

¹² Декларація спершу опублікована французькою мовою: Déclaration de Talaat bey. *Le Jeune Turc*. 1914. 24 November; *Вістник*. 1914. Ч. 5–6. С. 1.

російський уряд хотів сформувати в російського суспільства ще більшу ворожнечу до українців як «запроданців не лише швабів, а й вічних ворогів християнства – турків», мати ще один аргумент для боротьби з українським рухом. Із приводу поширення заяви в Росії «Вістник Союзу визволення України» писав: «Ми дуже вдячні ПТА, що кинуло вістку про наш Союз та його роботу по всіх кутках російської держави, а тим самим і на Україну. Нехай знають про нього скрізь, нехай знають всі – не лише втаємничені, а й широкий загаль. Нехай хвилею від краю до краю пронесеться по змученій країні добра вістка, що українська справа на політичній арені Європи у всій своїй повноті... Тільки переможна боротьба з царською імперією і лише утворення самостійної української держави забезпечить Європі дальший мирний культурний розвій, зміцнить демократію і прискорить хід загально-людського поступу»¹³.

Перебування і діяльність у Стамбулі представників союзу викликали в турецькій пресі зацікавлення Україною. Частіше з'являлися статті про неї, її народ, історію, відносини з Росією. До статей додавали карту України. Дуже багато писали про її економічний потенціал, наголошували, що українські землі – найболючіше місце в російській політиці й тільки їх втрата може назавжди позбавити Росію теперішньої могутності. Ці статті друкувалися в «Terdjimen i Nakikat», «Tasfir i Efkiar», «Tanin», «Turan» та інших турецьких часописах. Про них повідомляли в телеграмах із Константинополя. Публікації подібного змісту подавав напівурядовий часопис «Le Jeune Turc». «Ottomanische Nachrichten» також постійно вміщували повідомлення про українську справу та передруки з «Ukrainische Nachrichten». 10 листопада 1914 р. «Osmanischer Lloyd» (Константинополь) подала з інших часописів інформацію про участь Січових стрільців у битвах поблизу перевалу Ужок у Карпатах. 15 травня 1915 р. вона вмістила інформацію під назвою «Die Ukrainer» – про конференцію українських соціал-демократів у Києві та визнання ними програми Союзу визволення України й схвалення його діяльності¹⁴.

Перебування представників СВУ в Константинополі було результативним для української пропаганди серед населення Туреччини. Один із членів союзу – Михайло Новаковський, – розповідаючи про свої враження від перебування на турецькій землі та спілкування з турками, писав: «Говоримо з собою знаками, рекомендуємо себе – “Україна, Українці”. А ті прості вояки, щирі прості як первісні діти природи, зраділи і дають на всі способи знати, що вони розуміють, знають нас й, показуючи на серце, вигукують: “Україна – кардаш” (Україна – брат)»¹⁵.

Важливу роль у популяризації українського питання відіграв збірник статей «Ukraina, Rusya, Türkiye» («Україна, Росія і Туреччина»), який надрукував СВУ у Константинополі 1915 р. турецькою мовою. Він призначався для ознайомлення турецької громадськості з українською проблемою та політичними змаганнями і мав відповісти на запитання, які ставили перед суспільною думкою численні публікації про Україну. Книжечка складалася зі статей Лонгіна Цегельського «Україна й Туреччина», Михайла Грушевського «Короткий огляд української історії», Володимира Дорошенка «Політичні партії на російській Україні», Маріана Меленевського «Культурна праця

¹³ Вістник. 1914. Ч. 5–6. С. 2.

¹⁴ Вістник. 1915. Ч. 9–10. С. 17.

¹⁵ Вістник. 1914. Ч. 5–6. С. 3.

українців», Андрія Жука «Російська Україна в числах». У додатку містилися відозви до турецького народу і «До громадської думки Європи», платформа союзу, а також карта Європи й України¹⁶.

Опубліковано книжку М. Грушевського «Як жив український народ. Коротка історія України» (Царгород, 1915. Вид. 2-ге. 107 с. – 14 тис. примірників), його ж «Малу історію України» (1916); передбачалося видати, а можливо, й видано брошуру Л. Цегельського «Не освободителька, а – гнобителька народів». Два останні видання турецькою мовою та арабською готикою¹⁷.

Інтенсивна українська пропаганда захоплювала щоразу ширші кола турецького суспільства. Так, під час перебування делегатів СВУ в м. Ізмірі наприкінці лютого 1915 р. з ініціативи тамтешнього губернатора в місцевій чоловічій гімназії відбулося віче, присвячене українському питанню, яке зібрало велику кількість людей: урядовців, офіцерів, містян, учнів. Усі, хто виступав, щиро симпатизували Україні, бажали їй визволитися та стати доброю сусідкою Туреччини. Куратор шкільної округи, звертаючись до військових, промовив: «Вояки, пам'ятайте, що воюючи зі своїми ворогами-москалями, ви також б'єтеся за визволення України». Представник союзу сердечно подякував туркам за їхнє прихильне ставлення до визвольних змагань українців. Усі промови закінчувалися окликами: «Хай живе Україна!»¹⁸.

З приводу поїздки представників СВУ до Константинополя в австрійських і німецьких часописах друкували статті, серед яких варто відзначити публікацію проф. Івана Пулюя «Туреччина й Україна» у празькій газеті «Bohemia», що була передрукована в інших органах преси. У ній подано історію турецько-українських відносин, вказано на необхідність поразки Росії у війні на користь України й Туреччини¹⁹.

«Побут українських делегатів у Царгороді, – писало львівське “Діло”, – де вони зустріли якнайкраще прийняття й зрозуміння своєї політичної місії, ставить перед очі образ історичної минувшини, коли Україна і Туреччина заключали політичні союзи для оборони проти спільних ворогів». «Нехай же тепер, – наголошувало “Діло”, – здійсняться заміри Хмельницького, Дорошенка, Орлика, нехай наш давній союзник причиниться до визволення України»²⁰.

Пропаганда української справи в Туреччині та країнах Балтії спричиняла з боку противників СВУ шалені нападки. Так, Лев Троцький, займаючи в роки Першої світової війни центристську позицію з питань війни й миру, різко виступав проти пропаганди союзом української справи, вважаючи її «простими плітками»²¹.

Краківська газета «Nowa Reforma» у статті «Propaganda Ukrainiska w Bulgarii, Rumunii i Turcyi» («Українська пропаганда в Болгарії, Румунії та Туреччині»), попри перекручення, неприхильне ставлення до українського руху, все-таки відзначила, що

¹⁶ Вістник. 1915. Ч. 7–8. С. 24.

¹⁷ Дашкевич Я. Турецько-українські взаємовідносини в першій половині ХХ століття (інформаційні зв'язки). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2008. Вип. 16. С. 166–167.

¹⁸ Вістник. 1915. Ч. 15–16. С. 9.

¹⁹ Там само. Ч. 7–8. С. 17.

²⁰ Діло. 1914. 21 листопада.

²¹ ЦДАВО України. Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 9.

«українці вміють агітувати як у середині краю, рівно ж і поза ним»²². Надзвичайно вороже і з явно денунціаторською метою писала про пропаганду української справи союзом на Балканах «Gazeta Warszawska»²³.

Так українська справа ставала все більш вагомою на політичній арені Європи. Об'єктивні обставини надавали їй великого значення у велетенській боротьбі. Це розуміли численні політики, вчені, уряди держав, ворожих Росії.

Австрійські політики усвідомлювали, що створення Української держави неминуче притягатиме українців Східної Галичини, Буковини й Закарпаття, а також ускладнить ситуацію з огляду на австро-польські взаємини та позицію Угорщини щодо українського питання²⁴. І все ж австрійський, а слідом за ним і німецький уряд підтримав план СВУ у т. зв. Константинопольській акції, що стала ще однією ланкою в українсько-турецьких відносинах у роки Великої війни.

Ще до початку турецько-російської війни (29 жовтня 1914 р.) союз сподівався, що українська територія опиниться в тилу турецької армії (узбережжя Чорного моря), і тому за підтримки австро-угорських та німецьких кіл планував використати Туреччину в підготовці й організації українського легіону, що разом із турецькими військами мав висадитися на Чорноморському побережжі й викликати повстанський рух на Півдні України.

Ця акція, вважав СВУ, повинна бути співзвучною з загальнонаціональними прагненнями українського народу і привести до великих успіхів, які не в змозі здобути найенергійніша таємна організація. Водночас союз намагався довести й пояснити народу, що запланована константинопольська акція не виходить від турків і є в українських політичних інтересах, що існують об'єктивні передумови для побудови Української держави при допомозі Центральних держав. Власне константинопольською акцією, її успішною реалізацією союз хотів виправдати свою політичну орієнтацію на Центральні держави і, тим самим, розвіяти сумніви українців щодо того, нібито їх використовують у війні як гарматне м'ясо, а після розгрому Росії кинуть напризволяще²⁵.

У Константинополі Маріан Меленевський встановив зв'язки з військовими колами Туреччини, німецьким генералом Ліман фон Сандерс-пашею, що перебував на турецькій службі, грузинськими політичними діячами, представниками німецьких дипломатичних кіл Ціммером і Небелем. Він довідався, що зі вступом Туреччини у війну плануються деякі «інсургенізаційні (повстанські) акції» на Кавказі й тому запропонував провести щось подібне на заселеній українцями Кубанщині, а також у районі Одеси²⁶. 2 жовтня 1914 р. Й. Паллавічіні повідомляв Відень: «Повстання на Кавказі і Кубанщині є вже великою мірою зорганізоване німецько-турецьким комітетом, при погодженні з тутешньою німецькою амбасадом і під керівництвом Сулеймана Аскері Бея».

²² Nowa Reforma. 1915. 5 stycznia.

²³ Вістник. 1915. Ч. 7–8. С. 17.

²⁴ Bihl W. Österreich-Ungarn und der Bund zur Befreiung der Ukraine. *Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag*. Graz; Wien; Köln, 1965. S. 507.

²⁵ Hornikiewicz T. Ereignisse in der Ukraine 1914–1922: deren Bedeutung und historische Hintergründe. Philadelphia: W. K. Lypynski Ost-Europäische Forschungs-Instituts. 1966. Bd. I. S. 191.

²⁶ Sanders L.V. Fünf Jahre Türkei. Berlin, 1920. S. 378.

Задіяні в Константинопольській акції делегати союзу звернулися до турецького військового керівництва з проханням виділити українцям бази для її підготовки й одержали позитивну відповідь.

Утім, 4 жовтня 1914 р. МЗС Австро-Угорщини схвалило повстанський план союзу, а 9 жовтня 1914 р. повідомило Й. Паллавічіні про підтримку «акції українських емісарів на інсургенцію Чорноморського флоту»²⁷.

Австро-угорський уряд офіційно звернувся до Туреччини з пропозицією розпочати практичну підготовку акції, насамперед щодо постачання зброї і висилки добровольців. Але виявилось, що австрійська та німецька армії не мали достатньої кількості рушниць для добровольців і змоги їх транспортувати. Тому 11 жовтня 1914 р. військове міністерство Австро-Угорщини звернулося до барона Гіскра (Giske) в Гаазі з проханням надати інформацію про можливість передання зброї та боєприпасів через посередника до Смірни на голландському кораблі. Барон Гіскра відповів, що ця справа видається йому «майже неможливою».

На початку листопада 1914 р. у Константинополі М. Меленевський обговорив із турецькими військовими чинниками питання турецько-української мілітарної співпраці.

Союз звернувся також до австро-угорського уряду, щоб той уможливив відрядження до Туреччини експедиційного корпусу з 500 українців – 400 Січових стрільців і 100 військовополонених українців російської армії з табору Фрайштадт. Ці добровольці повинні були їхати потягом до Туреччини через Румунію у цивільному одязі групами по 25 осіб.

Усі ці заходи СВУ підтримувала й ГУР. 15 листопада 1914 р. голова ГУР К. Левицький за ініціативою МЗС Австро-Угорщини обговорив із Бойовою управою питання участі Січових стрільців у складі турецького війська в поході на Україну. Володимир Темницький на засіданні Бойової управи 1 грудня 1914 р. виклав схвалені ГУР головні пункти угоди українських чинників із німецьким, австро-угорським і турецьким урядами, на підставі яких можна було висилати стрільців до Константинополя. Член Бойової управи Іван Боберський у листі до відомого українського історика та громадсько-політичного діяча Степана Томашівського від 2 грудня 1914 р. писав: «Хиба цієї угоди є та, що можемо дати лише кількасот стрільців і то, головно, до організації здобутих вже земель, до розбудження прихильного настрою серед населення в Україні. Замало даємо, бо більше не можемо». Крім того, на засіданні Бойової управи йшлося також про українське представництво при турецькому війську для того, щоб «наших людей не вислано десь до Суецького проливу, куди, власне, турки тепер уганяють». На тому засіданні вирішено провести спільну нараду ГУР, Бойової управи і СВУ для вирішення питання про керівництво українським корпусом, щоби «провід передати комусь справному». Всі вимоги українців були передані в зовнішньополітичне відомство Австро-Угорщини²⁸.

Очолити український експедиційний корпус мав полковник австрійського генерального штабу Станіслав Шептицький, рідний брат Львівського греко-католицького митрополита Андрея Шептицького. Австро-угорський уряд спонукав С. Шептицького

²⁷ Роздольський Р. До історії Союзу визволення України. *Український самостійник*. 1969. № 4. С. 39.

²⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 368. Оп. 1. Спр. 145. Арк. 3.

керувати експедицією більше з політичних, аніж із військових міркувань. Австрійські урядові чинники вважали, що присутність С. Шептицького вплине на подальший розвиток подій в Україні. Крім того, вони хотіли, щоб саме австрійський офіцер перебрав керівну роль у Туреччині, витіснивши на другий план німців.

Німецький уряд мав намір відрядити для керівництва українською акцією свою довірену особу – Ціммера (Zimmer). Цю кандидатуру схвалили й австрійці. Перенесення української акції до Константинополя означало, що керівництво нею повністю переходить до німців. 10 грудня 1914 р. австрійський консул Еммануїл Урбас (Emmanuel Urbas) у листі до керівництва МЗС Австро-Угорщини писав: «Як довго ми зберігаємо Союз в характері носія і центру акції в Константинополі, то маємо запевнений наш вплив, а керівництво Ціммера тоді було б чисто технічним. Союз став би справді фактором австро-угорської політики і гарантією нашої суперматії (верховенства) в українській державі, коли б дійшло до окупації і організації російської України»²⁹.

Генеральний штаб австро-угорської армії також підтримав ідею Константинопольської акції. 10 листопада 1914 р. барон Володимир Гісль, що був представником МЗС Австро-Угорщини при Верховному командуванню, повідомив міністра Леопольда Берхтольда, що шеф Генерального штабу (Конрад фон Гетцендорф) згідний, щоб полковник Шептицький перебрав керівництво експедицією у Ціммера. Тепер потрібна була тільки згода Шептицького, яку він дав за умови необмеженого командування експедиційним корпусом, про що повідомили німецького посла у Відні.

Згідно з планом Константинопольської акції, турецький корпус у кількості 50 тис. чоловік на чолі з Ліман-пашею (Pasha Liman) повинен був висадитися на Північному Кавказі та викликати повстання черкесів (кабардинців) і кубанських козаків. 13 листопада 1914 р. О. Гойос телеграфував Й. Паллавічіні: «В такому разі ми могли б додати до турецького корпусу відділ 500 українців, що походять частково з Австрії, частково з Росії, щоб ці люди в оперті на мілітарні операції турків, особливо на Кубанщині, спробували заснувати українську державу, після чого можна б очікувати поширення українського руху на захід. Делегат Союзу визволення України Меленевський, який повертається до Константинополя, мав говорити про такий план з довіреними особами турецького міністра війни Енвера-Паші»³⁰.

Підготовка українського експедиційного корпусу проходила з великими труднощами і фактично закінчилася невдачею: до 1 грудня 1914 р. зголосилося 20 добровольців із військовополонених³¹. У середині листопада 1914 р. командант УСС Михайло Галушинський і представник австро-угорського генштабу полковник Оскар Гранілович обговорили план експедиції. Однак, коли Січові стрільці були готові вже виїхати до Константинополя, з Туреччини несподівано прийшла звістка: турецький флот не зміг опанувати Чорне море, а війська не перейшли російський кордон, за винятком невеличкої території на Кавказі. Повстання в Україні та Кубанщині ставали неможливими. Так у Туреччині зникла потреба в українських стрільцях³².

²⁹ Роздольський Р. До історії Союзу визволення України. С. 33.

³⁰ Український самостійник. 1969. № 1. С. 40.

³¹ Bihl W. Österreich – Ungarn... S. 521.

³² Галушинський М. З Українськими Січовими Стрільцями. Спомини з рр. 1914–1915. Львів, 1934. С. 200.

Турецький військовий міністр Енвер-паша 16 листопада 1914 р. заявив Паллавічіні, що якщо 500 українців під командуванням австрійських офіцерів захочуть розпочати військові операції, то він готовий перевезти їх через Чорне море, а там вони мусіли б діяти на власний розсуд. Австрійський уряд вирішив не відсилати українців до Константинополя. Й. Паллавічіні писав О. Гойосові: «Признаюсь щиро, я, взагалі, не вірю в можливість заснування української держави. Це небезпечно вкладати в політичну калькуляцію такого роду непевні фактори, бо в такий спосіб наражаєшся на великі та грікі розчарування. На протязі цієї війни, на жаль, це було дуже частим. Розраховано на революцію в Польщі, в Україні і т. д., але дотепер з усіх тих революцій не завважується нічого»³³. Константинопольська акція закінчилася невдачею, а очікувана українським політичним проводом українсько-турецька військова співпраця не відбулася. Однак у 1914–1915 рр. у Туреччині пробудилося реальне розуміння українського питання та його значення для Османської імперії.

Союз визволення України 2 травня 1917 р. офіційно відмовився від проведення на міжнародному рівні дипломатичної акції у зв'язку із проголошенням української державності Центральною Радою.

Подальший розвиток подій на міжнародній арені й Україні привів до того, що зв'язки між Україною і Туреччиною набули рівня міжнародних відносин. Це сталося у Бересті-Литовському 9 лютого 1918 р., коли був підписаний мирний договір між Українською Народною Республікою (УНР) з одного боку, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною – з другого.

У Бересті 12 лютого 1918 р. підписано додатковий українсько-турецький договір щодо встановлення дипломатичних відносин. 22 серпня 1918 р. у турецькому посольстві у Відні відбувся обмін ратифікаційними грамотами між Україною та Туреччиною. Тепер уся інформаційна дипломатична робота перейшла до рук українського посольства.

Так, інформаційно-дипломатичні акції галицьких і наддніпрянських політичних діячів у Туреччині свідчили про те, що українська справа стала важливим чинником міжнародної політики. Започатковані зв'язки представників ГУР і СВУ з турецькими політичними колами переросли наприкінці війни в нормальні дипломатичні відносини між двома країнами. Від початку вони були добросусідськими, приязними, хоча на них позначилися і політична нестабільність та зміна влади в Україні, і наближення краху Османської імперії.

Без сумніву, вивчення турецько-українських взаємовідносин у минулому та сьогодні вимагає продовження. Актуальними звучать слова Льва Биковського, книгознавця, бібліографа, активного діяча Української революції 1917–1920 рр. про те, що «українсько-турецькі відносини не можуть плекати у майбутньому лише фахівці з сходознавства, історики та дипломати. Це повинно бути масовим явищем. Туреччина і Україна й інші країни Чорноморського простору – це частина Батьківщини для всіх, хто його заселює. Тому інтереси турецькі мусять бути так само близькі українцям, як українські туркам»³⁴.

³³ Український самостійник. 1969. № 2. С. 31.

³⁴ Биковський Л. Туреччина. Бібліографічні матеріали. Варшава, 1940. С. 54.

Тому на традиціях плідної співпраці в далекому минулому треба будувати й сучасні турецько-українські стосунки. «На разі, – зазначав Я. Дашкевич, – маємо лише багато камінчиків для мозаїки, яку треба скласти»³⁵.

REFERENCES

- Bihl, W. (1965). Österreich-Ungarn und der Bund zur Befreiung der Ukraine. *Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag*, 507 [in German].
- Bykovskiy, L. (1940). *Turechchyna. Bibliohrafichni materialy*. Warsaw [in Ukrainian].
- Dashkevych, Ya. (2008). Turetsko-ukrainski vzaiemovidnosyny v pershii polovyni XX stolittia (informatsiini zviazky). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 16, 166–167 [in Ukrainian].
- Déclaration de Talaat bey. (1914, November 24). *Le Jeune Turc/Vistnyk Soiuzu vyzvolennia Ukrainy*, 5–6, 1 [in French].
- Dilo. (1914, Lystopad 21) [in Ukrainian].
- Dontsov, D. (1913). *Suchasne politychne polozhennia natsii i nashe zavdannia. (Referat, vyholoshenyi na II Vseukrainskim zizdi v lypni 1913 roku u Lvovi)*. Lviv [in Ukrainian].
- Halushchynskiy, M. (1934). *Z Ukrainskymy Sichovymy Striltsiamy. Spomyny z rr. 1914–1915*. Lviv [in Ukrainian].
- Hermaize, O. (1926). Materialy do istorii ukrainskoho rukhu za svitovoi viiny. *Ukrainskyi arkhеohrafichniy zbirnyk*, 1, 302 [in Ukrainian].
- Hornikiewicz, T. (1966). *Ereignisse in der Ukraine 1914–1922: deren Bedeutung und historische Hintergründe* (Vol. 1). Philadelphia: W. K. Lypynski Ost-Europäische Forschungs-Institut [in German].
- Nesun, M., & Ihnatchenko, H. (1998). Persha svitova viina i vstanovlennia ukrainsko-turetskykh vidnosyn. Proceedings of the International Scientific Conference: *Persha svitova viina i slov'ianski narody*, Kyiv, 14–15 travnia 1998. (p. 115). Kyiv [in Ukrainian].
- Nowa Reforma. (1915, Styczeń 5) [in Polish].
- Rozdolskyi, P. (1969). Do istorii Soiuzu vyzvolennia Ukrainy. *Ukrainskyi samostiinyk*, 4, 39 [in Ukrainian].
- Sanders, L. V. (1920). *Fünf Jahre Türkei*. Berlin [in German].
- Skoropys-Yoltukhovskiy, O. (1920–1921). Moi «zlochyny». *Khliborobska Ukraina. Zbirnyk*, 2–3, 195 [in Ukrainian].
- Ukrainske slovo. (1916, Sichen 24) [in Ukrainian].
- Ukrainskyi samostiinyk. (1969), 1, 40 [in Ukrainian].
- Ukrainskyi samostiinyk. (1969), 2, 31 [in Ukrainian].
- Vistnyk Soiuzu vyzvolennia Ukrainy. (1914), 1, 2 [in Ukrainian].
- Vistnyk Soiuzu vyzvolennia Ukrainy. (1914), 2, 8–9 [in Ukrainian].
- Vistnyk Soiuzu vyzvolennia Ukrainy. (1914), 5–6, 2–3 [in Ukrainian].
- Vistnyk Soiuzu vyzvolennia Ukrainy. (1915), 15–16, 9 [in Ukrainian].
- Vistnyk Soiuzu vyzvolennia Ukrainy. (1915), 7–8, 17–24 [in Ukrainian].
- Vistnyk Soiuzu vyzvolennia Ukrainy. (1915), 9–10, 17 [in Ukrainian].

³⁵ Дашкевич Я. Турецько-українські взаємовідносини... С. 171.

Ivan PATER*Doctor of Historical Sciences, Professor**Chief Researcher at the Department of Contemporary History**I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the**National Academy of Sciences of Ukraine**ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4340-7735>**e-mail: I.Pater@nas.gov.ua*

TURKISH ORIENTATION OF UKRAINIAN POLITICIANS DURING WORLD WAR I

The research focuses on the information and diplomatic actions of Halychyna and Naddniprianshchyna politicians in Turkey during World War I, their aspiration to establish connections with Turkish government officials and the public to support the idea of forming the Ukrainian state. As pointed out, it testified to the desire of the Union for the Liberation of Ukraine (ULU), in addition to political orientation to the Central Powers and other opportunities to achieve their national goals. Emphasis is placed on the ULU's appeal to the Turkish people as the first official document in Ukraine-Turkey relations, emphasizing the restoration of long-standing friendly connections, which with the formation of independent Ukraine would eliminate the danger of Russian aggression against the Turks. As well, stressed the significant activity of Ukrainian politicians in popularizing the Ukrainian issue among the Turkish people and government officials and their acceptance of the independence and state interests of Ukrainians at the international level.

Intense and broad Ukrainian propaganda among Turkish society and in the Balkans, which provoked fierce attacks by opponents of Ukrainianness, was highlighted. The discussion of the Turkish-Ukrainian military cooperation issue by Ukrainian politicians with the Turkish military, the agreement with the Austro-Hungarian government on creating a Ukrainian expeditionary corps as part of the Turkish troops to march on Ukraine are covered.

Moreover, plans of the so-called Constantinople action to provoke the uprising of the Cossacks in the Kuban, create the bases of the Ukrainian state, and further spread the Ukrainian movement in Naddniprianshchyna are shown. Turkish military operations failure in the Black Sea and the Caucasus are emphasized, which led to the failure of the Constantinople action, and therefore the Ukrainian-Turkish cooperation expected by Ukrainian politicians did not take place. Activities of the Ukrainian politicians in 1914–1915 in Turkey are shown as the awakening of a real understanding by Turkish society of the Ukrainian issue and its significance for the Ottoman Empire. This is confirmed by the further development of relations between Ukraine and Turkey: the Treaty of Brest-Litovsk of February 9, 1918, between the UPR and the Quadruple Alliance, and the additional Ukrainian-Turkish agreement on the establishment of diplomatic ties between the two countries. In addition, the significance of the Ukrainian politicians' activities during World War I in Turkey for the current Ukrainian-Turkish cooperation within the Black Sea area has been clarified.

Keywords: Ukraine, Turkey, Central Powers, Constantinople action.

Оксана РУДА

*доктор історичних наук, старший науковий співробітник
відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4361-8313>
e-mail: oxana.ruda@gmail.com*

НАСТУП НА УКРАЇНСЬКЕ ШКІЛЬНИЦТВО: ДІЯЛЬНІСТЬ КУРАТОРІЇ ЛЬВІВСЬКОГО ШКІЛЬНОГО ОКРУГУ В 1921–1926 РОКАХ

Висвітлено діяльність кураторії Львівського шкільного округу на чолі з куратором Станіславом Собінським у 1921–1926 рр. Простежено основні зміни, які відбулися в освітній сфері Польської держави після ухвалення низки законів та розпоряджень у 1920–1921 рр., спрямованих на розвиток мережі початкових і середніх навчальних закладів, запровадження обов'язкового початкового навчання, підготовку кваліфікованих педагогів, організацію шкільної влади другої інстанції тощо. З'ясовано внутрішню структуру, роль та завдання кураторії Львівського шкільного округу. Констатовано, що у вказаний період кураторія намагалася чітко виконувати покладені на неї завдання щодо подолання відмінностей в освітній сфері, організаційного та програмного злиття шкільництва міжвоєнної Галичини зі загальнопольським, формування у дітей і молоді національних меншин польської національної свідомості, зокрема через ліквідацію непольського шкільництва та розширення мережі шкіл із державною мовою викладання. Відзначено, що запровадження кураторією обов'язкового вивчення української та польської мов у державних польсько-й україномовних початкових і середніх навчальних закладах Львівського, Станіславівського та Тернопільського воєводств переслідувало декілька цілей: забезпечити порозуміння між польським й українським населенням Галичини на побутовому рівні, що мало полегшити носіям «вищої» польської культури її популяризацію серед місцевих українців; продемонструвати на міжнародній арені прихильне ставлення влади до національних меншин.

Констатовано, що попри спроби С. Собінського налагодити відносини з українською спільнотою краю, через провокаційні розпорядження кураторії, зокрема щодо використання державної мови у внутрішній та зовнішній документації непольських навчальних закладів, заборони вживання у школах термінів «українець», «український» і заміни їх на «русин», «руський», «русинський», поширення утравізму у шкільництві, наступу на права українських учителів тощо, позбутися напруженості в цих взаєминах йому так і не вдалося – національна проблема в Галичині, зокрема у шкільництві, в 1921–1926 рр. лише загострилася.

Ключові слова: Галичина, Львівський шкільний округ, кураторія, куратор, освітня політика.

Упродовж віків українська нація існувала за умов іноземного панування, насадження чужих мов і культур, нищення україномовної школи, що мали на меті позбавити її власного національного духу. Активні громадсько-політичні діячі, розуміючи, що лише в національній школі особистість зможе одержати необхідний обсяг об'єктивної інформації про свою націю, її історію, звичаї та традиції, докладали значних зусиль до розбудови національного шкільництва, навіть попри спротив панівних кіл.

Деякі аспекти діяльності кураторії Львівського шкільного округу (ЛШО) в міжвоєнні роки вже аналізували українські й іноземні вчені. Серед сучасних польських дослідників цю проблематику висвітлювали Йоланта Дзеняковська (Jolanta Dzieniakowska)¹, Кароль Санойця (Karol Sanojca)² та Гжегош Сюдут (Grzegorz Siudut)³. Формування системи адміністрування шкільництва у Галичині, польську національну політику в галузі освіти досліджували українські вчені Богдан Ступарик⁴, Микола Галай⁵. Формування та діяльність кураторії ЛШО в 1921–1939 рр., рівень виконання покладених на неї польською владою завдань проаналізовано у працях Оксани Рудої⁶. Попри наявні розвідки із зазначеної тематики діяльність кураторії ЛШО на чолі з куратором Станіславом Собінським (Stanisław Sobiński) в 1921–1926 рр., аналіз його розпоряджень, які українці сприймали як спробу ліквідації національного шкільництва та денаціоналізації українського населення, потребує детальнішого дослідження.

Мета статті – проаналізувати діяльність кураторії ЛШО в 1921–1926 рр., а також розпорядження куратора С. Собінського, спрямовані на обмеження прав української мови в освітній сфері, розширення мережі польськомовного й утравквістичного шкільництва.

Після здобуття Польщею незалежності 1918 р. перед владою постала необхідність формування нової системи освіти. Адже в поліетнічній Польській державі, утвореній із трьох різних територій, які раніше входили до складу Австро-Угорщини, Росії і Німеччини та мали різні традиції й історію, простежувався низький освітній рівень населення. Серед пріоритетних освітніх проблем, які вимагали негайного вирішення, були: консолідація шкільництва, розробка освітніх законопроектів, чинність яких поширювалася б на всю територію Польської держави, запровадження

¹ Dzieniakowska J. «Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego» (1921–1939) jako źródło do dziejów szkolnictwa międzywojennego Lwowa. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2015. Вип. 20. С. 308–325.

² Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym południowo-wschodnich województw Drugiej Rzeczypospolitej. Kraków: Historia Jagellonica, 2013. 477 s.

³ Siudut G. Rozwój potencjału edukacyjnego szkolnictwa średniego ogólnokształcącego w lwowskim Okręgu Szkolnym w latach 1921–1939. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MCCCXXXIII. Prace Historyczne* / pod red. A. Patka. Kraków, 2012. Zesz. 139. S. 117–124.

⁴ Ступарик Б. М. Шкільництво Галичини (1772–1939). Івано-Франківськ: ІСДО, 1994. 144 с.

⁵ Галай М. Адміністрування шкільництва Тернопільського воєводства в системі управління освітньою галуззю Другої Речі Посполитої періоду 1919–1939 років. *Гуманітарні та соціальні науки: матеріали III Міжнар. конф. молодих вчених* (м. Львів, 24–26 листопада 2011 р.). Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2011. С. 38–41.

⁶ Руда О. Діяльність кураторії Львівського шкільного округу у 1921–1939 роках. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2016. Вип. 46. С. 192–196; Руда О. Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини в 20–30-х роках ХХ століття: реалізація та рецепції: монографія. Львів, 2019. 802 с.

обов'язкового початкового навчання, розвиток мережі середніх і фахових навчальних закладів, підготовка кваліфікованих педагогічних кадрів, поділ держави на шкільні округи й організація шкільної влади другої інстанції (кураторій) тощо⁷.

Важливі зміни в освітній сфері міжвоєнної Польщі відбулися після ухвалення 4 червня 1920 р. «Закону про тимчасовий устрій шкільної влади»⁸. Зауважмо, що до набуття чинності закону в державі діяли дві освітні інстанції: центральна влада – Міністерство віросповідань і освіти (МВіО) та перша інстанція – шкільні інспектори, які перебували в безпосередньому підпорядкуванні міністерству. Відповідно до ст. 2 і 3 закону від 4 червня було сформовано шкільну владу другої інстанції – кураторії шкільних округів на чолі з кураторами⁹. Відповідно до закону шкільна адміністрація підпорядковувалася МВіО, були створені освітні адміністративно-територіальні одиниці, які мали діяти паралельно зі структурами державної адміністрації. На Галичину чинність закону поширилася в лютому 1921 р.¹⁰.

На підставі «Розпорядження міністра освіти від 8 лютого 1921 р., виданого за погодженням з міністром внутрішніх справ щодо тимчасового устрою шкільної влади на території колишньої Галичини» у краї було уніфіковано шкільну структуру та змінено устрій шкільних влад: Крайова шкільна рада (КШР), заснована 22 червня 1867 р. при Галицькому намісництві, яка діяла на підставі Галицьких крайових законів від 15 лютого 1905 р. і 9 травня 1907 р., припинила діяльність, натомість створено ЛШО з центром у Львові, до якого ввійшли Львівське, Станіславівське, Тернопільське, а до 18 вересня 1921 р. – ще й Краківське воєводство¹¹. Тобто з 1921 р. головним державним органом, який керував освітніми процесами в Галичині, стала кураторія ЛШО на чолі з куратором¹², який одержав ті повноваження, що належали до компетенції ліквідованої КШР. Водночас повітові шкільні ради, підконтрольні кураторії, – ті ж, що їх мали ліквідовані районні шкільні ради¹³. У 1921–1922 рр. на підставі розпоряджень міністра освіти всю територію держави поділено на шкільні округи: Поморський, Познанський, Лодзький, Краківський, Волинський, Львівський, Варшавський, Віленський, Поліський, Білостоцький, Люблінський¹⁴.

⁷ Dzieniakowska J. «Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego»... S. 308–309.

⁸ Ustawa z dnia 4 czerwca 1920 r. o tymczasowym ustroju władz szkolnych. *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Rzeczypospolitej Polskiej* (далі – *Dziennik Urzędowy MWRiOP*). 1920. R. 3. Nr 18 (38). Poz. 111. S. 204–205.

⁹ Ibid. S. 204; Dzieniakowska J. «Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego»... C. 309.

¹⁰ Sobiński S. U progu nowej ery. *Dziennik Urzędowy dla Okręgu Szkolnego Lwowskiego*. Lwów, 1921. R. 25. Nr 3. S. 87.

¹¹ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 8 lutego 1921 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych w przedmiocie tymczasowego ustroju władz szkolnych na obszarze b. Galicji. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* (далі – *Dz. U.*). 1921. Nr 16. Poz. 97. S. 222–226.

¹² Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). Ф. 179. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.

¹³ Галай М. Адміністрування шкільництва Тернопільського воєводства... С. 39.

¹⁴ Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie (далі – Archiwum PAN). Zesp. III–180. Sygn. 32. K. 4; Pollak M. Organizacja władz szkolnych II instancji w ciągu dziesięciolecia istnienia Polski odrodzonej. *Oświata i Wychowanie*. 1929. R. 1, zesz. 3. S. 213–219.

Територіально ЛШО обіймав 16 % усієї території Польщі й був другим за величиною після Віленського та за кількістю населення (у ЛШО проживало 19 % усього населення держави) після Варшавського. У ЛШО діяло 12 % усіх дошкільних закладів держави (за їхньою кількістю був 5-м округом), 18 % початкових (найбільше з усіх округів), 17 % середніх і 14 % фахових шкіл (поступався Варшавському) та 22 % учительських семінарій (більше було лише у Краківському). Хоча округ і охоплював три різні воєводства – Львівське, Станіславівське та Тернопільське, – ця територія мала як спільні історичні традиції, так і спільні проблеми, що й зумовило збереження такого організаційного поділу до 1939 р.¹⁵ Жодних змін в організацію шкільництва Галичини не було внесено навіть після ухвалення сеймом 26 вересня 1922 р. «Закону про принципи загального воєводського самоврядування, зокрема, Львівського, Тернопільського і Станіславівського воєводств», відповідно до якого шкільна адміністрація краю мала бути поділена на польську й українську з окремими шкільними радами, інспекторами та вчителями. Оскільки закон від 26 вересня 1922 р. був формальним, а перед галицькою шкільною адміністрацією постало завдання створення цілісної системи освіти на землях, що ввійшли до складу Польщі, то українці так і не отримали жодного відділу при кураторії, який би опікувався національним шкільництвом¹⁶.

Внутрішню структуру, роль та завдання кураторії ЛШО поряд із законом від 4 червня 1920 р. і розпорядженням міністра освіти від 8 лютого 1921 р. визначали також «Розпорядження кураторії Львівського шкільного округу до всіх повітових шкільних рад на території Малопольщі та міських шкільних рад у Львові та Кракові щодо нового тимчасового устрою підпорядкованих шкільних органів» від 1 березня 1921 р., Тимчасовий регламент діяльності кураторії Львівського шкільного округу, який набув чинності 1 листопада 1921 р., та Статут кураторій шкільних округів, затверджений МВіО 22 листопада 1924 р., що набув чинності 1 січня 1925 р.¹⁷ Кураторія мала здійснювати опіку, контроль, адміністративний і педагогічний нагляд за дошкільними закладами, початковими, середніми й фаховими школами, позакласною освітою та шкільною адміністрацією¹⁸. При кураторії діяли чотири відділи: загальний, початкових шкіл і позашкільної освіти, середнього шкільництва, фахового шкільництва. Загальний відділ вирішував усі освітні проблеми, що виникали в конкретному окрузі, а також представляв кураторію у відносинах із МВіО й іншими рівнозначними установами, надавав правову оцінку, опрацьовував статистичні матеріали, готував звіти про діяльність шкільної влади та стан шкільництва конкретного округу, вирішував господарсько-фінансові та канцелярські справи, укладав бюджет кураторії, займався кадровими питаннями тощо¹⁹. Відділ початкових шкіл і

¹⁵ Siudut G. Rozwój potencjału edukacyjnego szkolnictwa średniego... S. 119.

¹⁶ Ustawa o zasadach powszechnego samorządu wojewódzkiego, a w szczególności województwa lwowskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego. *Dz. U.* 1922. Nr 90. Poz. 829. S. 1553–1555.

¹⁷ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – AAN). Zesp. 8. Sygn. 13. K. 214; Rozporządzenie Kuratorium okręgu szkolnego lwowskiego do wszystkich Rad szkolnych powiatowych na terenie Małopolski oraz Rad szkolnych miejskich we Lwowie i w Krakowie w sprawie nowego tymczasowego ustroju podwładnych władz szkolnych. *Dziennik Urzędowy dla Okręgu Szkolnego Lwowskiego*. Lwów, 1921. R. 25. Nr 3. S. 99–112; Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 71.

¹⁸ Siudut G. Rozwój potencjału edukacyjnego szkolnictwa średniego... S. 117–118.

¹⁹ Archiwum Zakładowe Biblioteki Narodowej w Warszawie (далі – AZBN w Warszawie). Archiwum Towarzystwa Naukowego im. Tarasa Szewczenki (далі – ATNSz). Mikrof. 68731. K. 149; Rozporządza-

позашкільної освіти опікувався закладами дошкільного виховання, загальної, фахової та позашкільної освіти, навчанням учителів, відділ середнього шкільництва – середніми навчальними закладами, а відділ фахового – нижчими та середніми професійними школами²⁰. Офіційною мовою в діяльності кураторії була польська.

На початках діяльності кураторії ЛШО їй як владі другої інстанції підпорядковувалися 82 повітові (створені на базі окружних шкільних рад Галичини), місцеві (найнижчий орган шкільної адміністрації), 2 міські шкільні ради у Львові та Кракові, а також шкільні інспекторати. Після виокремлення зі складу ЛШО Краківського воєводства 18 вересня 1921 р. львівська кураторія здійснювала нагляд за 23-ма шкільними інспекторатами, які охоплювали 45 повітів Львівського, Станиславівського та Тернопільського воєводств. Така структура шкільництва, попри недоліки (надмірна завантаженість шкільних інспекторів послаблювала контроль за навчальними закладами), збереглася до початку Другої світової війни²¹.

Основну сферу діяльності куратора визначала ст. 4 закону від 4 червня 1920 р.: адміністрування виховними й освітніми закладами; нагляд, опіка та контроль над шкільництвом, дошкільним і позашкільним вихованням, а також освітніми процесами у шкільному окрузі; розгляд постанов і розпоряджень підпорядкованих куратору штаблів адміністрації, формування та реалізація бюджету шкільного округу; затвердження директорів початкових навчальних закладів, державних і приватних середніх шкіл та вчительських семінарій; внесення на розгляд міністру освіти висновків щодо призначення візитаторів, шкільних інспекторів; призначення членів шкільних повітових й опікунчих рад державних середніх навчальних закладів і вчительських семінарій, а також вирішення інших кадрових питань тощо²². Сфера впливу й повноваження кураторів постійно розширювалися. На підставі «Розпорядження міністра освіти від 19 вересня 1924 р. щодо ліцензування приватних загальноосвітніх шкіл і вчительських семінарій та затвердження керівників і вчителів цих шкіл» куратори одержали право надавати та скасовувати концесії на відкриття приватних середніх навчальних закладів і приватних вчительських семінарій, а також призначати директорів та вчителів цих шкіл²³.

Незважаючи на широкі повноваження, куратор підпорядковувався міністрові освіти та змушений був виконувати приписи керівних органів щодо вирішення педагогічних (навчальних програм, підручників) і господарських питань. Водночас безпосередня підпорядкованість куратора МВіО та його незалежність від інших органів державної адміністрації дали йому можливість впливати на реалізацію державної

dzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 22 listopada 1924 roku w sprawie statutu Kuratoriów Okręgów Szkolnych. *Dziennik Urzędowy MWRiOP*. 1924. R. 7. Nr 19 (141). Poz. 191. S. 325; Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 71–72.

²⁰ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 22 listopada 1924 roku... S. 325–326; Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 72.

²¹ Галай М. Адміністрування шкільництва Тернопільського воєводства... С. 40; Siudut G. Rozwój potencjału edukacyjnego szkolnictwa średniego... S. 117–118.

²² Ustawa z dnia 4 czerwca 1920 r. o tymczasowym ustroju władz szkolnych. S. 204–205.

²³ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 19 września 1924 r. w sprawie koncesjonowania prywatnych szkół średnich i seminariów nauczycielskich oraz zatwierdzenia kierowników i nauczycieli tych szkół. *Dziennik Urzędowy MWRiOP*. 1924. R. 7. Nr 19 (141). Poz. 193. S. 327.

освітньої політики у краї, оскільки зрівнювали його в правах із воєводою. Як наслідок куратор опинився на першій лінії польсько-українського конфлікту в Галичині²⁴.

Куратора шкільного округу спочатку призначав начальник держави, а з 1922 р. – президент за поданням Ради Міністрів. 24 січня 1921 р. першим куратором ЛШО призначено Станіслава Собінського, який до вступу на посаду близько 25 років був пов'язаний зі шкільництвом, насамперед як учитель кількох галицьких гімназій, а згодом як директор і візитатор. Перебуваючи на посаді куратора, він долучився до заснування численних навчальних курсів для вчителів початкових і середніх шкіл, методичних курсів для шкільних інспекторів, був організатором державних учительських курсів та педагогічних курсів у Львові тощо²⁵. Станіслав Собінський виконував обов'язки куратора до 19 жовтня 1926 р. – дня загибелі від пострілу члена Української військової організації (УВО) Богдана Підгайного²⁶. Проведення автентату було пов'язано зі звинуваченнями в усуненні української мови з державних і приватних гімназій ЛШО, запровадженні в юридичний обіг означень «руський» та «русинський» щодо українців, нищенні початкових українських навчальних закладів краю, утравкізації шкільництва тощо. Попри певні поступки, на які йшов С. Собінський, зокрема надання дозволу навчальним закладам з українською мовою викладання на відзначення Шевченківських урочистостей, вшанування Івана Франка та ін., що, на думку влади, мало стати одним із чинників налагодження польсько-українських добросусідських відносин, критика з боку українців на адресу куратора з кожним роком лише посилювалася²⁷. Це насамперед пов'язано з тим, що перед С. Собінським стояло завдання формування нової польської освітньої влади в Галичині, яке неможливо було реалізувати без наступу на українське шкільництво й обмеження прав української мови в освітній сфері. Водночас значний вплив на діяльність куратора мали його проєндецькі симпатії, які перешкождали незалежній професійній діяльності як його самого, так і кураторії ЛШО загалом, оскільки вона, як і більшість місцевих органів влади в Галичині, також перебувала під впливом ендеків, які докладали значних зусиль до асиміляції національних меншин та зміцнення національної свідомості поляків, зокрема через ліквідацію непольського шкільництва й розширення мережі шкіл із державною мовою викладання.

На початку 20-х років ХХ ст. проблема поладження мовного питання у шкільництві Галичини привертала увагу представників різних щаблів влади, зокрема кураторії ЛШО. Так «Циркуляром кураторії до повітових шкільних рад, дирекції учи-

²⁴ Руда О. Діяльність кураторії Львівського шкільного округу у 1921–1939 роках. С. 194; Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 72–73.

²⁵ Lempicki S. Stanisław Sobiński: człowiek i ideologia. Lwów: Komitet Obywatelski ku uczczeniu śp. kuratora Sobińskiego, 1927. S. 4; Rzaśa A. Wspomnienie (1872–1926). *Gazeta.pl*. 2006. 7 marca. URL: <https://web.archive.org/web/20121005084519/http://wroclaw.gazeta.pl/wroclaw/1,35779,3198929.html> (дата звернення: 10.02.2021); Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 75.

²⁶ Pađł na posterunku! *Gazeta Lwowska*. 1926. 21 października; Manifestacja żałobna u trumny ś.p. Stanisława Sobińskiego. Ibid. 22 października; U trumny ś.p. Kuratora. Ibid. 23 października; W hołdzie Niestrudzonemu Wojownikowi. Ibid. 1926. 24 października; Шухевич С. Моє життя. Спогади. Лондон: Українська видавнича спілка, 1991. С. 371.

²⁷ Sanojca K. Edukacja historyczna w gimnazjach ukraińskich w okresie Drugiej Rzeczypospolitej. *Studia Historica Gedanensia*. 2019. T. 10. S. 194.

тельських семінарій та керівництва загальноосвітніх шкіл щодо впровадження нових навчальних планів у загальноосвітніх школах» від 13 липня 1921 р. в усіх українських школах з 1921/1922 н. р. було запроваджено навчальні плани, призначені для шкіл із польською мовою викладання, видані МВіО 1920 р. Відповідно до цього циркуляру з 1921/1922 н. р., із 3-го класу в початкових школах з українською мовою навчання запроваджували обов'язкове вивчення польської мови, а у польських – української (що нерідко спричиняло спротив поляків)²⁸. Остаточна кількість годин на вивчення української чи державної мови в зазначених навчальних закладах була встановлена 19 квітня 1927 р. відповідним розпорядженням МВіО²⁹. Вивчення української як обов'язкового предмета в польськомовних школах розпочиналося з 2-го відділу (перший рік навчання) з усних розмов, згодом – з елементарного читання, а після трьох місяців – письма. На 3-му відділі (другий рік навчання) українську мову вивчали відповідно до підручників³⁰. Ці нововведення переслідували декілька цілей: зближення польської й української громад у Галичині, що мало забезпечити порозуміння між ними на побутовому рівні; полегшити носіям «вищої» польської культури її популяризацію серед місцевих українців; демонстрація на міжнародній арені прихильного ставлення влади до національних меншин³¹. У більшості польськомовних початкових навчальних закладах Станиславівського та Тернопільського воєводств українську мову вивчали як обов'язковий предмет, а у Львівському – у двох третинах³².

Про обов'язкове вивчення української та польської мов у державних польсько-й україномовних середніх навчальних закладах Львівського, Станиславівського і Тернопільського воєводств ішлося у «Циркулярі кураторії Львівського шкільного округу до дирекції усіх державних гімназій щодо викладання факультативних предметів» від 11 листопада 1921 р.³³. Водночас варто зауважити, що шкільні повітові ради інколи самовільно запроваджували обмеження на викладання української мови у школах. Зокрема, шкільна повітова рада в Кам'янці всупереч рескрипту МВіО від 24 травня 1921 р. про запровадження нових навчальних планів і розпоряджень кураторії ЛШО від 13 та 28 липня цього ж року щодо обов'язкового вивчення у початкових школах з українською мовою навчання польської мови, а в польських – української, видала 10 грудня власний обіжник, відповідно до якого в усіх україномовних школах Кам'янецького повіту замість української мови з 2-го відділу 2 год на тиждень

²⁸ Okólnik Kuratorjum do Rad szkolnych powiatowych, Dyrekcyj seminarjów nauczycielskich i Zarządów szkół powszechnych w sprawie wprowadzenia nowych planów naukowych do szkół powszechnych. *Dziennik Urzędowy dla Okręgu Szkolnego Lwowskiego*. Lwów, 1921. R. 25. Nr 11. S. 303–306.

²⁹ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 19 kwietnia 1927 r. w sprawie rozkładu godzin w szkołach powszechnych na obszarze Okręgu Szkolnego z polskim językiem nauczania i obowiązkową nauką języka ruskiego, tudzież w szkołach z ruskim językiem nauczania. *Dziennik Urzędowy MWRiOP*. 1927. Nr 8. Poz. 109. S. 223–225.

³⁰ Чепіль М. Формування національної свідомості учнівської молоді Галичини (1848–1939 pp.). Дрогобич: Коло, 2005. С. 245.

³¹ Руда О. Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини... С. 249.

³² Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 122, 156.

³³ Okólnik Kuratorjum do Dyrekcyj wszystkich gimnazjów państwowych w sprawie nauki przedmiotów nadobowiązkowych. *Dziennik Urzędowy dla Okręgu Szkolnego Lwowskiego*. Lwów, 1921. R. 25. Nr 19. S. 501–502.

запроваджували на польську мову. Таке рішення спричинило обурення в місцевій українській громаді³⁴.

Використання державної мови та мов меншин у внутрішній і зовнішній документації навчальних закладів регламентувала низка розпоряджень кураторії ЛШО. Так, у «Циркулярі кураторії Львівського шкільного округу до дирекції всіх державних та приватних середніх шкіл щодо назв шкіл та використання державного герба» від 11 листопада 1921 р. навчальним закладам з українською мовою викладання дозволялося розміщувати при вході табличку з назвою школи українською мовою, на якій обов'язково мав бути державний герб Польщі, це ж стосувалося написів на офіційних печатках закладу³⁵. Однак уже в 1923–1924 рр. кураторія ЛШО переглянула це рішення, і своїми розпорядженнями від 13 вересня та 30 жовтня 1923 р., 21 березня 1924 р. запровадила польську мову у внутрішнє та зовнішнє урядування державних і приватних початкових та середніх навчальних закладів з українською мовою навчання. Щодо розпорядження від 13 вересня, то всі державні початкові школи ЛШО зобов'язані були використовувати у внутрішній та зовнішній документації винятково польську мову, а приватні навчальні заклади мали цією мовою вести кореспонденцію зі шкільними органами влади, а вже відповідно до розпорядження від 30 жовтня кураторія також зобов'язала приватні школи використовувати у внутрішній та зовнішній документації винятково польську мову. На підставі цих розпоряджень шкільні інспектори вимагали прибрати зі шкіл портрети Т. Шевченка, І. Франка й інших знаних українських письменників, вишиванки, таблиці та схеми з написами українською мовою, погрожуючи закриттям навчальних закладів³⁶. Зауважмо, що не всі українські початкові школи виконували розпорядження кураторії щодо мови урядування, однак середні навчальні заклади через побоювання втрати права публічності дотримувалися основних вимог³⁷. Зокрема, через невиконання розпорядження від 21 березня 1924 р. щодо мови урядування у державних і приватних середніх навчальних закладах кураторія ЛШО рішенням від 16 червня призупинила діяльність державної гімназії з українською мовою навчання у Станиславові, а також виконання директором і викладацьким штатом службових обов'язків допоки вся кореспонденція, свідоцтва, шкільні акти, протоколи конференцій тощо не були перекладені на польську³⁸.

Реалізуючи політику уряду, спрямовану на обмеження прав українців Галичини у сферах освіти, економіки та права, зміцнення позицій польського населення і впливу Римо-Католицької Церкви у краї, кураторія ЛШО ще на початку 20-х років ХХ ст. вдалася до заборони вживання у навчальних закладах термінів «українець», «український» і заміни їх на «русин», «руський», «русинський». Польські владні структури були вкрай категоричними щодо назви «українець». Офіційна державна доктрина й

³⁴ Самоволя шк. інспектора. *Учительське слово*. 1922. Ч. 1. Січень. С. 5–6.

³⁵ Okólnik Kuratorjum Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Dyrekcji wszystkich szkół Srednich państwowych i prywatnych w sprawie nazwy szkół i używania godła Państwa. *Dziennik Urzędowy dla Okręgu Szkolnego Lwowskiego*. 1921. R. 25. Nr 18. S. 447–449.

³⁶ AAN. Zesp. 8. Sygn. 10988/23. K. 3–5; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68730. K. 85–87; Ibid. Mikrof. 68732. K. 13–15, 19, 35–36, 39–42, 53–57.

³⁷ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68732. K. 87–89.

³⁸ Ibid. Mikrof. 68730. K. 67–70; Ibid. Mikrof. 68732. K. 62–63.

ідеологія польських національних сил переконувала в тому, що у Східній Галичині не було і немає жодної «України»³⁹. Про заміну у шкільництві терміна «український» на «руський», зокрема, йшлося у розпорядженні кураторії ЛШО від 14 березня 1923 р. У циркулярі кураторії до дирекції державних і приватних середніх навчальних закладів з українською мовою викладання від 23 березня цього ж року зазначалося, що в цих навчальних закладах на шкільних печатках, свідоцтвах та інших публічних документах, як і загалом в урядуванні шкіл, заборонено вживати поняття «український», яке мало бути замінене на «руський»⁴⁰. У листі до МВіО від 12 лютого 1924 р. своє рішення С. Собінський пояснював тим, що у вказаний період і надалі триває боротьба за назву народу – українці чи русини, і значна частина населення виступає проти нового найменування «українець», яку підтримує лише незначна частина української інтелігенції. Куратор зазначав, що кураторія ЛШО не могла «схилити шальки терезів на користь нової назви – необґрунтованої з історичного погляду, а з державницького погляду – небезпечної та не вигідної»⁴¹. З огляду на це, кураторія зберегла *status quo*, висловившись проти заміни терміна «руський» на «український», оскільки вживання останнього спонукає до державотворчих прагнень, а його прихильники виступають за об'єднання Галичини з підрадянською Україною. За словами С. Собінського, у кураторії залишався єдиний вихід – надати перевагу назві «русини», якою упродовж віків послуговувалося місцеве населення⁴².

Посли від Української парламентської репрезентації (УПР) 14 червня 1923 р. внесли інтерпеляцію, у якій звернулися до міністра освіти з проханням скасувати розпорядження кураторії ЛШО від 23 березня 1923 р. про заборону вживання поняття «український» в україномовних державних і приватних середніх навчальних закладах. Депутати відзначали, що нічим необґрунтоване та політично заангажоване рішення кураторії про заборону поняття «український» у шкільництві спричинило хвилю обурення серед української громадськості⁴³. У відповіді на інтерпеляцію послів від УПР міністр освіти Станіслав Глобінський (Stanisław Głabiński) підтримав розпорядження кураторії ЛШО від 23 березня 1923 р., зазначивши, що воно ґрунтується на рескрипті КШР від 8 березня 1920 р., відповідно до якого директори шкіл у документах і шкільних актах були зобов'язані використовувати ту назву навчального закладу, яка зазначена на урядовій печатці (тобто «руський»), тому відмовив у задоволенні їхнього прохання⁴⁴.

Діяльність кураторії ЛШО не обмежувалася наступом на права української мови в освітній сфері – утисків зазнавали як українські педагоги, так і україномовні навчальні заклади. Зауважмо, що, відповідно до офіційної статистики, на 1 січня 1923 р. у ЛШО діяла 21 державна учительська семінарія, з них 2 – з українською мовою навчання (навчалось 653 учні, з них 644 греко-католицького віровизнання), 8 – утраквістичних (1 452 слухачі, з них 333 греко-католики), 11 – польськомовних

³⁹ Голик Р. Й. Культурна пам'ять і Східна Європа: писемна культура та формування суспільних уявлень в Галичині. Львів, 2015. С. 306.

⁴⁰ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68730. К. 85–87; Mikrof. 68732. К. 13.

⁴¹ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 79. К. 15.

⁴² Ibid. К. 13–15.

⁴³ AAN. Zesp. 8. Sygn. 10988/23. К. 4–5.

⁴⁴ Ibid. К. 14–15.

(2 271, з них 10 греко-католики). Як видно зі статистики, до 1923 р. українська громадськість ще мала можливість виховувати педагогів у національних семінаріях, однак циркулярами кураторії від 12 і 24 вересня, 13 грудня 1923 р. усіх директорів українських приватних та державних учительських семінарій зобов'язали запровадити вивчення польської історії, географії й науки про Польщу польською мовою та залучити до цього вчителів-поляків. Розпорядженням від 13 грудня 1923 р. в українських жіночих державних учительських семінаріях Львова й Перемишля офіційно запровадили двомовне навчання. Як наслідок, релігію, українську мову, математику, фізику та природу викладали українською, а польську мову, історію, географію, науку про сучасну Польщу, педагогіку, психологію, історію виховання та науку про дитину – державною. Утраквізм поширився також і на приватні україномовні учительські семінарії Коломиї, Стрия та Тернополя⁴⁵.

Куратор С. Собінський 18 листопада 1921 р. видав циркуляр «До повітових шкільних рад з приводу службової присяги вчителів загальноосвітніх шкіл», відповідно до якого кожен учитель особисто мав скласти службову присягу на вірність Польській державі⁴⁶. Документ був виданий на підставі розпорядження Ради Міністрів від 22 листопада 1919 р., яке зобов'язувало всіх службовців присягати на вірність державі. Тобто з 1 вересня 1921 р. кожен учитель ЛШО, який працевлаштувався у школу, мав скласти службову присягу, в якій було зазначено: «Присягаю Господу Богу Всемогутньому, що на довіреному мені службовому становищі я всіма силами у сфері моєї діяльності буду сприяти зміцненню свободи, незалежності та міцності Польської держави, якій я завжди буду вірно служити...». Цей циркуляр спричинив критику з боку української громадськості, оскільки ще не так давно, згідно з розпорядженням державного секретаря освіти Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) Агенора Артимоновича «В справі приватних шкіл» від 22 лютого 1919 р., педагоги-українці склали службову присягу на вірність Українській державі⁴⁷.

Наступ на права українських учителів виявився також в усуненні їх із навчальних закладів чи переведенні на інше місце праці під приводом визнання «нелояльними» до влади. Подібне розпорядження кураторія ЛШО видала 4 березня 1924 р.⁴⁸. Згодом у листі до головної управи Українського педагогічного товариства (УПТ) від 20 квітня 1925 р. вона вимагала усунення з навчальних закладів підпорядкованих товариству 12 українських педагогів через нелояльне ставлення до влади, а також їхню активну громадську діяльність⁴⁹. Українських учителів, яких підозрювали в націоналізмі й нелояльному ставленні до держави, переводили в польськомовні школи або на ет-

⁴⁵ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 78. K. 15; Sygn. 79. K. 13–15; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68730. K. 3–4; Mikrof. 68732. K. 13; Яремчук В. Д. Правовий статус українських шкіл в Республіці Польща у 1919–1939 рр. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2009. № 2. С. 5. URL: www2.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsvy/02_2009/09yvdvtr.pdf (дата звернення: 15.02.2021).

⁴⁶ Okólnik Kuratorjum Okręgu Szkolnego Lwowskiego do Rad szkolnych powiatowych w sprawie przysięgi służbowej nauczycieli szkół powszechnych. *Dziennik Urzędowy dla Okręgu Szkolnego Lwowskiego*. 1921. Nr 18. S. 446–447.

⁴⁷ Ступарик Б. М. Шкільництво Галичини (1772–1939). С. 115–116.

⁴⁸ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68730. K. 85–87.

⁴⁹ Ibid. Mikrof. 68732. K. 73–77.

нічно польські землі (приблизно 1 500 українських педагогів змінили місце праці, а близько 2 500 звільнено з роботи)⁵⁰. У спогадах історик Іван Крип'якевич описував подібний випадок із власного життя, коли в 1925 р. його примусово перевели з філії української Академічної гімназії до І Польської гімназії ім. М. Коперника. Серед основних причин переведення він вказував те, що, по-перше, шовіністично налаштовані візитатори критикували його за неналежне навчання учнів історії, а по-друге, «по українських школах науку історії почали віддавати у руки надійних для польської держави одиниць», до яких учений не належав⁵¹. Адвокат Володимир Бемко у спогадах також зазначав, що в Бережанському повіті українців-учителів звільняли з посад через «службові причини», закидаючи їм вороже ставлення до Польщі в роки польсько-української війни 1918–1919 рр. Це при тому, що на 1925 р. у повіті працювало 66 % (132) учителів-поляків і лише 34 % (80) педагогів-українців⁵². Звільнені посади обіймали польські вчителі, які не знали української мови, а деякі з них вороже ставилися до учнів-українців, що виявлялося у побитті школярів⁵³.

У 1921–1926 рр. кураторія ЛШО своїми розпорядженнями спричинилася до ліквідації чинних україномовних навчальних закладів чи перетворення їх на утравістичні. У закритті українських шкіл і перешкоджанні відкриття нових навчальних закладів кураторії сприяли повітові шкільні ради, староства та місцева поліція. Зокрема, у зверненні головної управи УТП до МВіО було зазначено, що в погодженні з кураторією ЛШО староство в Радехові 17 листопада 1923 р. ліквідувало єдину в околиці приватну початкову україномовну школу під приводом того, що там діяли дві польськомовні, які «цілковито задовольняли культурні потреби українського населення»⁵⁴. Розпорядженням від 10 січня 1924 р. кураторія запровадила в усіх приватних українських гімназіях вступні та випускні іспити з польської мови, з аналогічними вимогами як з української⁵⁵. Кураторія уважно стежила за тим, щоб у школах із непольською мовою викладання предметів відбувалося відповідно до міністерських навчальних програм. Зокрема, у «Циркулярі до всіх повітових шкільних рад та міської шкільної ради у Львові щодо вивчення історії та географії в школах з непольською мовою навчання» від 12 лютого 1924 р. наголошувалося, що в разі недотримання приватними школами з українською та німецькою мовами навчання міністерських

⁵⁰ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 82. K. 58–59; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68729. K. 267–270; Sanojca K. Problem lojalności nauczycieli Ukraińców wobec państwa polskiego w okresie międzywojennym. *Edukacja–państwo–naród w Europie Środkowej i Wschodniej XIX i XX w.* / pod red. A. Bilewicz, R. Gładkiewicza, S. Walasek. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 2002. S. 336–337.

⁵¹ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2001. Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. С. 120.

⁵² Бемко В. Бережани – Бережанщина: історико-географічний нарис. *Бережанщина в спогадах емігрантів* / упоряд. та ред.: Н. Волинець, Б. Мельничук, І. Семенець. Тернопіль: Книжково-журнальне вид-во «Тернопіль», 1993. С. 89.

⁵³ ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 552. Арк. 22–23; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 13–14.

⁵⁴ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68732. K. 11–13, 35–36.

⁵⁵ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 78. K. 15; Ibid. Sygn. 79. K. 13–15; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68730. K. 85–87.

приписів щодо викладання історії та географії, ці навчальні заклади будуть закриті. Як зазначав куратор С. Собінський, мотивом до видання цього циркуляра стали численні порушення у викладанні цих предметів у вказаних навчальних закладах, на чому неодноразово наголошували у звітах візитатори та шкільні інспектори. Як наслідок кураторія закликала всіх директорів приватних шкіл з українською й німецькою мовами навчання дотримуватися у навчальному процесі, насамперед щодо викладання історії та географії, навчальних програм МВіО. За дотриманням цих приписів мали стежити шкільні інспектори, які під час візитації шкіл повинні були проєкзаменувати всіх учнів з історії та географії, щоб оцінити реальний стан їхніх знань⁵⁶.

Основний наступ на україномовне шкільництво Галичини розпочався після ухвалення сеймом 31 липня 1924 р. «Закону про організацію шкільництва»⁵⁷, який регулював права національних меншин на всіх рівнях навчання: у початкових, середніх і професійних школах, визначав умови створення державних непольських одно- чи двомовних навчальних закладів, чітко встановлював кількість чи відсоток батьків, на вимогу яких мали організовувати школи для національних меншин. Загалом головна мета закону полягала в піднесенні статусу державної мови, популяризації польської культури та формуванні польської національної свідомості, обмеженні учнів-українців навчатися рідною мовою⁵⁸. Ще напередодні ухвалення шкільного закону куратор С. Собінський зазначав, що його наслідки важко передбачити, однак він дає «тверде правове підґрунтя, на якому буде базуватися організація шкіл», а також уможливить вихід із хаосу, створеного внаслідок колізій давніх австрійських законів. Куратор наголошував, що відмінність між давніми законами й новим полягає в тому, що відтепер рішення щодо мови навчання в конкретній школі прийматимуть не гміна чи шкільна влада, а батьки учнів, які в ній навчаються. На його думку, закон давав меншинам ширші права, ніж держава взяла на себе зобов'язання відповідно до Малого Версальського договору. С. Собінський акцентував, що хоча «з погляду виховання проєкт двомовності є некорисним, однак ця проблема має поступитися державному інтересу, з яким пов'язане гарантування національним меншинам прав і свобод»⁵⁹.

Після ухвалення шкільного закону 1924 р., що мав би створити сприятливі умови для спільного навчання і виховання дітей різного етнічного походження Львівського, Тернопільського, Станиславівського, Поліського, Волинського, Новоградського, Віленського, Білостоцького (Гродненського та Волковиського повітів) воєводств, кураторія ЛШО активно приступила до виконання його положень, зокрема ст. 2 щодо перетворення початкових навчальних закладів на утраквістичні, покликані виховувати з учнів польської та інших національностей відданих громадян у взаємній пошані до

⁵⁶ Okólnik do wszystkich Rad szkolnych powiatowych i do Rady szkol. miejskiej we Lwowie w sprawie nauki historii i geografji w szkołach z niepolskim językiem wykładowym. *Dziennik Urzędowy dla Okręgu Szkolnego Lwowskiego*. 1924. R. 28. Nr 2. S. 84–85.

⁵⁷ Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. *Dz. U.* 1924. Nr 79. Poz. 766. S. 1212–1214.

⁵⁸ Чепіль М. Формування національної свідомості учнівської молоді Галичини... С. 268.

⁵⁹ O zgodne współzycie narodowości na kresach. Ankieta «Kuriera Lwowskiego» w sprawie ustaw kresowych. *Kurier Lwowski*. 1924. 12 lipca. S. 2.

національних особливостей⁶⁰. За участі шкільних інспекторів кураторія стежила за виконанням ст. 4 закону, відповідно до якої з 3-го класу державних і приватних початкових шкіл із непольською мовою навчання запроваджувалося вивчення польської мови. Учні мали володіти державною на такому рівні, щоби згодом змогли продовжити навчання в польських або утравквістичних середніх навчальних закладах⁶¹.

Стаття 3 шкільного закону, відповідно до якої непольські початкові навчальні заклади могли діяти лише на тих теренах, де громада меншини за переписом 1921 р. становила не менше 25 % населення (на цій підставі учні-українці були позбавлені права навчатися рідною мовою у Краківському та Люблінському воєводствах), а батьки не менше 40 учнів мали подати про це відповідні прохання-декларації, слугувала підставою для закриття кураторією ЛШО україномовних шкіл чи перетворення їх на утравквістичні, якщо там навчалось 20 учнів-поляків. В утравквістичних із 1-го класу запроваджували читання та письмо польською мовою, а українською викладали лише природознавство, малювання, ручну працю тощо⁶². До прикладу, кураторія ЛШО на підставі даних перепису населення 1921 р. відмовила мешканцям с. Хоростець Козівського повіту Тернопільського воєводства в переведенні польськомовної школи на українську мову навчання, аргументуючи своє рішення тим, що в селі українців проживало менше 25 % (частина з них бойкотувала перепис). Хоча на 1928 р. тут проживало 698 українців, 29 євреїв і жодного поляка⁶³.

Переведення українських початкових шкіл на польську мову навчання чи перетворення їх на двомовні частково відбувалося внаслідок маніпуляцій і зловживань інституцій ЛШО з результатами плебісцитів щодо мови навчання, які проводили на основі шкільного закону 1924 р., а також під час подання шкільних декларацій через створення формальних труднощів, тиску на батьків, ухвалення упереджених рішень тощо. Траплялися випадки, коли плебісцити проводили в умовах терору, українцям відмовляли у прийнятті декларацій, вийти відмовлялися затверджувати автентичність підписів, переслідували осіб, які складали декларації, штрафували чи ув'язнювали їх за надуманими причинами, обдурювали неписьменних батьків, змушували українських учителів під загрозою звільнення збирати декларації за державну мову навчання тощо⁶⁴. Саме куратор відіграв найважливішу роль у визначенні мови навчання у школі, оскільки він

⁶⁰ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18468. Sygn. 2265 K. 209; Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. S. 1212–1213; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1979. S. 224.

⁶¹ Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. S. 1213.

⁶² AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18455. Sygn. 2252. K. 4; Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.): монографія. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2008. С. 241.

⁶³ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 69; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68735. K. 93–95; Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 34–35, 52.

⁶⁴ Державний архів Тернопільської області. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 621. Арк. 35–36; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68730. K. 311–312; Наша школа в ярмі. *Громадський голос*. 1927. 4 червня. С. 5; Українська школа в ярмі. Промова голови Української Парламентської Репрезентації п. сенатора Черкавського, виголошена дня 22 червня у польському сенаті при обговорюванні бюджету міністерства освіти. *Діло*. 1925. 1 липня; Шкільний плебісцит. Протести проти надужить. *Нова зоря*. 1927. 25 грудня. С. 1–2.

підтверджував дійсність декларацій, визначав мову викладання, ухвалював рішення про об'єднання українських і польських початкових шкіл. Зацікавлені особи мали два тижні на оскарження рішення куратора, звертаючись до міністра освіти⁶⁵. Одним із незаконних рішень став виданий куратором С. Собінським обіжник до повітових шкільних інспекторів, відповідно до якого ті не мали приймати на раз більше 20-ти декларацій за українську мову навчання, а на решту повинні були видавати «посвідку на вагу або на звитки паперів». У відповіді на звернення українських послів МВіО хоча й визнало це рішення незаконним, однак не поспішало дати відповідне доручення кураторові С. Собінському, а шкільні інспектори далі відмовляли українцям у прийнятті декларацій⁶⁶. Мову навчання у школах з української на польську чи утравквістичну кураторія інколи змінювала на підставі подання сфальшованих декларацій за державну мову викладання, адже за польську школу достатньо було подати декларації лише 20-ти батькам будь-якої національності та непотрібно було підтверджувати підписи, що неабияк обурювало українців⁶⁷. До прикладу, жителям с. Яблуниця Надвірнянського повіту кураторія змінила в однокласній школі мову навчання з української на польську на підставі нібито поданих декларацій за польську мову навчання, однак тут проживало 9 євреїв і 91 українець, жодного поляка чи римо-католика⁶⁸. Подібний випадок трапився у с. Блюдники Станиславівського повіту, де проживало 205 українців і 7 поляків (203 греко-католики та 9 римо-католиків). Місцеву трикласну школу реорганізовано на утравквістичну на підставі нібито поданих декларацій за державну мову навчання⁶⁹. Натомість у с. Черневі Мостиського повіту кураторія змінила мову навчання з української на польську також на підставі нібито поданих декларацій, однак при перевірці виявилось, що всі батьки подали декларації за українську школу. Попри звернення батьків до прокуратури кураторія ЛШО реорганізувала школу на утравквістичну⁷⁰. Подібні дії центральної і місцевої влади призвели до кількісного скорочення україномовних навчальних закладів. Саме куратора С. Собінського, який активно впроваджував у дію статті шкільного закону 1924 р., українська громадськість звинуватила в нищенні національного шкільництва. Адже кількість українських державних початкових шкіл у ЛШО зменшилася з 2 426 у 1921/1922 н. р.⁷¹ до 1 179 у 1925/1926 н. р.⁷². Новостворені утравквістичні навчальні заклади тримали курс на асиміляцію непопольського населення краю. Польсько-українських шкіл із 89 у 1922/1923 н. р. збільшилося до 1 462 у 1925/1926 н. р.⁷³

⁶⁵ Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 124.

⁶⁶ Як доручувати шкільні декларації повітовим шкільним інспекторам. *Mema*. 1933. 1 січня.

⁶⁷ AAN. Zesp. 1185. Sygn. 15. K. 38; Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 69.

⁶⁸ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68735. K. 127.

⁶⁹ *Ibid.* K. 159.

⁷⁰ Прогести проти безправної переміни українських шкіл на польські й утравквістичні. *Mema*. 1933. 12 листопада.

⁷¹ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2250. K. 42; Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. Oddział Rękopisów. Sygn. 4278. Mikrof. 1024. K. 13–17.

⁷² AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18455. Sygn. 2252. K. 20; Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 82. K. 2.

⁷³ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18455. Sygn. 2252. K. 8; AAN. Zesp. 503. Sygn. 431. K. 3; Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. 2-ге вид. Київ: Фенікс, 1993. С. 487–488.

На підставі положень шкільного закону 1924 р. у ЛШО були запроваджені суттєві обмеження для навчання дітей рідною мовою у середніх навчальних закладах. Покликаючись на ст. 6 закону, кураторія давала дозвіл на відкриття державної утравквістичної середньої школи з українською мовою навчання лише на підставі звернень-декларацій батьків 150 учнів, які відвідували польськомовні школи відповідного типу в одному повіті або місті, а на відкриття державних утравквістичних фахових шкіл – звернень-декларацій батьків 40 % усіх учнів польськомовної фахової школи. Підписувати звернення-декларацію батьки чи опікуни школяра мали у присутності директора польської середньої школи, у якій навчалася дитина. Директор підписом підтверджував статус прохачів, а також те, що учень справді відвідує цю школу та є українцем за національністю. Підписані декларації він надсилав кураторові шкільного округу, який після перевірки документів ухвалював відповідне рішення. Однак міністр фінансів міг заблокувати дозвіл на відкриття української школи, посилаючись на брак необхідних коштів. Водночас через спротив батьків-поляків домогтися утравквізації гімназій було досить складно, навіть попри те, що там навчалися як діти-українці, так і з мішаних польсько-українських сімей. Подекуди вони становили близько 35 % усіх учнів⁷⁴.

Значне невдоволення в українській громадськості спричиняли дії кураторії ЛШО, яка відповідно до ст. 6 шкільного закону приступила до об'єднання польських та українських гімназій в утравквістичні, а також до запровадження на підставі ст. 7 цього ж закону в державних і приватних середніх школах із непольською мовою викладання навчання державною мовою історії, географії та науки про сучасну Польщу, польської мови та літератури. Вже 12 жовтня 1924 р. кураторія звернулася до українських культурно-освітніх товариств, які утримували приватні середні навчальні заклади, а також до їхніх директорів, із вимогою відкликати видані українською мовою шкільні свідоцтва за 1923/1924 н. р. і замінити їх аналогічними польськомовними, а також перекласти головні каталоги закладів на польську мову. Від виконання цієї вимоги залежало затвердження директорів цих навчальних закладів (наприклад, через невиконання приписів директорів приватної україномовної гімназії в Чорткові Дмитрові Піхуті відмовили у затвердженні), а також внесення цих навчальних закладів до переліку шкіл, що можуть подавати заявки на отримання права публічності⁷⁵. 22 червня 1925 р. кураторія ЛШО видала розпорядження «До дирекції державних і приватних середніх шкіл з непольською мовою викладання щодо навчання польської мови та літератури, історії й географії та науки про сучасну Польщу», відповідно до якого з 1925/1926 н. р. вказані предмети мали викладати лише державною мовою. Уряд всіляко підтримував подібні нововведення, оскільки, як зазначав міністр освіти Станіслав Грабський (Stanisław Grabski), «там, де рух білоруський чи український є найсильнішим, там повинні дати найкращу школу чисто польську»⁷⁶. Наступне розпорядження кураторії ЛШО від 18 серпня 1925 р. передбачало з 1925/1926 н. р. поступове щорічне об'єднання по одному класу українських гімназій Львова, Перемишля та Тернополя з

⁷⁴ Курляк І. Є. Класична освіта на західноукраїнських землях (XIX – перша половина XX століття). Історико-педагогічний аспект. Тернопіль: Підручники і посібники, 2000. С. 140–141.

⁷⁵ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68732. К. 55.

⁷⁶ Цит. за: Мосійчук Т. Боротьба УНДО з утравквізацією освіти в Галичині (1925–1939). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2013. Вип. 23: До 22-ої річниці здобуття незалежності України. С. 467.

відповідними польськими навчальними закладами. У цих новостворених школах на вивчення польської та української мов відводили по 4 год. Натомість польську мову, історію, географію, математику, фізику та природу вчителі мали викладати державною, а українську мову, рисунки, співи та гімнастику – українською. Навчати релігії учнів повинні були рідною мовою⁷⁷. Проти цього рішення виступили представники як української, так і польської громадськості. Своє невдоволення поляки висловили бойкотом, не записавши своїх дітей до цих гімназій, а українці організували масові віча та протести. Така реакція української і польської громадськості змусила міністра освіти С. Грабського скасувати розпорядження про об'єднання середніх шкіл⁷⁸. Зокрема, у листі до куратора С. Собінського від 17 вересня 1925 р. С. Грабський наголошував на доцільності призупинення реалізації його розпорядження від 18 липня 1925 р. на підставі того, що польська молодь не представлена повноцінно в перших класах українських гімназій Львова, Перемишля та Тернополя, а це «суперечить духу та літері згаданого закону від 31 липня 1924 р.»⁷⁹. Критику в української громадськості спричинили також доповнення до шкільного закону 1924 р. від 7 січня 1925 р.⁸⁰ щодо запровадження у приватних непольських учительських семінаріях обов'язкового вивчення державною мовою історії, географії, науки про тогочасну Польщу, а також польської мови та літератури. Щоб дещо зменшити невдоволення української громадськості, спричинене як прийнятими освітніми законами, так і діяльністю кураторії, куратор С. Собінський розпорядженням від 4 жовтня 1926 р. до директорів приватних середніх шкіл із непольською мовою навчання дозволив їм навчати учнів рідною мовою географії з 1-го по 3-й класи, історії – в 4-му. У 5-му, 6-му та 7-му класах у предметі «загальна історія» дозволялося розмежовувати польську історію, якої навчали державною, та середньовічну й новітню, які викладали рідною мовою. Загалом у приватних українських середніх навчальних закладах польською навчали від двох до чотирьох предметів⁸¹.

Поза увагою влади не залишилися шкільні підручники, за якими учні вчилися в державних і приватних навчальних закладах. Зауважмо, що на початку 20-х років тимчасово залишалися у вжитку австрійські, однак із них вилучили тексти, що возвеличували Австро-Угорську монархію, а з навчальних планів усунули німецьку мову, історію, географію та статистику Австро-Угорщини, натомість запровадили предмети, пов'язані з Польською державою, зокрема польську мову, історію та географію тощо⁸². Згодом з обігу почали вилучати як австрійські, так і україномовні підручники, а також інші праці, які уклали українські педагоги, що використовувалися

⁷⁷ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2250. K. 12–13; О. І. Польонізація українських середніх шкіл. *Діло*. 1925. 26 серпня.

⁷⁸ Проти польонізації українського шкільництва. *Діло*. 1925. 2 вересня; Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 167.

⁷⁹ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2250. K. 11.

⁸⁰ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 7 stycznia 1925 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych i Ministrem Rolnictwa i Dóbr Państwowych w sprawie wykonania ustawy z dnia 31 lipca 1924 r. zawierającej niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. *Dz. U.* 1925. Nr 3. Poz. 33. S. 26–30.

⁸¹ Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 180.

⁸² Ворончак І. Шкільництво на Борщівщині: історичний нарис. Львів: ВЕЛАКС, 2003. Ч. 1. С. 45–46.

у приватних школах з українською мовою навчання. Зокрема, Окружний кримінальний суд Львова своїм рішенням від 29 квітня 1924 р. заборонив поширення брошури В'ячеслава Будзиновського «Мала історія України» (Львів, 1924)⁸³. Звернімо увагу, що ще 1923 р. куратор С. Собінський зобов'язав директорів приватних і державних українських середніх шкіл та учительських семінарій вилучити зі шкільних бібліотек усю літературу, просякнуту громадським радикалізмом, або ту, яка пропагувала гасла національної ненависті й ворожості до Польщі, а також усі малюнки, фотографії, карти, що ображали гідність поляків та Польської держави⁸⁴. Натомість у початкових і середніх школах та учительських семінаріях дозволяли використовувати лише навчальну літературу, схвалену комісією з рецензування книжок, перелік якої оприлюднювали в урядових часописах. Водночас у цих рекомендованих комісією книжках нерідко принижувалася гідність українців, спотворювалося історичне минуле⁸⁵.

Отже, у 1921–1926 рр. питаннями шкільництва й іншими освітніми проблемами Галичини займалася кураторія ЛШО на чолі з куратором С. Собінським. Українська громадськість краю дуже критично оцінила діяльність кураторії у вказаний період, звинувачуючи освітню владу в нищенні національних навчальних закладів. Найбільше невдоволення в українців спричиняли розпорядження куратора С. Собінського, які хоча й відповідали цілям і завданням шкільного закону 1924 р., однак всупереч інтересам української громадськості сприяли утраквізації українських середніх навчальних закладів та учительських семінарій, перетворенню україномовних початкових шкіл на двомовні або їх ліквідації, переведенню українських педагогів, запідозрених у націоналізмі та нелояльному ставленні до держави, в польськомовні школи або на етнічно польські землі, запровадженню у діловодстві україномовних середніх і фахових навчальних закладів винятково польської мови тощо. Подібні дії кураторії ЛШО українська спільнота сприйняла як спробу ліквідації непольських освітніх закладів і повної асиміляції місцевого населення Галичини.

REFERENCES

Bemko, V. (1993). Berezhaný – Berezhanščyna: istoryko-heohrafichnyy narys. In N. Volynets, B. Melnychuk, I. Semenets (Eds.), *Berezhanščyna v spohadakh emihrantiv* (pp. 3–246). Ternopil: Knyzhkovo-zhurnalne vyd-vo «Ternopil» [in Ukrainian].

Chepil, M. (2005). *Formuvannia natsionalnoii svidomosti uchnivskoi molodi Halychyny (1848–1939 rr.)*. Drohobych: Kolo [in Ukrainian].

Dzieniakowska, J. (2015). «Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego» (1921–1939) jako źródło do dziejów szkolnictwa międzywojennego Lwowa. *Ukraiina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka*, 20, 308–325 [in Polish; in Ukrainian].

Halai, M. (2011). Administruvannia shkilnytstva Ternopilskoho voievodstva v systemi upravlinnia osvitiou haluzziu Druhoii Rechi Pospolytoi periodu 1919–1939 rokiv. Proceedings of the III International Conference for Young Scientists: *Humanitarni*

⁸³ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68730. K. 85; Książki. *Dziennik Urzędowy dla Okręgu Szkolnego Lwowskiego*. 1924. R. 28. Nr 4. S. 224.

⁸⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 17.

⁸⁵ Там само. Спр. 263. Арк. 3.

ta sotsialni nauky, Lviv, 24–26 lystopada 2011. (pp. 38–41). Lviv: Vyd-vo Lvivskoi politekhnyky [in Ukrainian].

Hetmanchuk, M. P. (2008). *Mizh Moskvoiu ta Varshavoiu: ukraiinske pytannia uadiansko-polskykh vidnosynakh mizhvoiennoho periodu (1918–1939 rr.): monohrafiia*. Lviv: Vyd-vo Lvivskoi politekhnyky [in Ukrainian].

Holyk, R. (2015). *Kulturna pamiat i Skhidna Yevropa: pysemna kultura ta formuvannia suspilnykh uiavlen v Halychyni*. Lviv: Instytut ukraiinoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Krypiakevych, I. (2001). Spohady (Avtobiohrafia). *Ukraiina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 8, 77–140 [in Ukrainian].

Kurliak, I. Ye. (2000). *Klasychna osvita na zachidnoukraiinskykh zemliakh (XIX – persha polovyna XX stolittia). Istoryko-pedahohichni aspekt*. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].

Lempicki, S. (1927). *Stanisław Sobiński: człowiek i ideologia*. Lviv: Komitet Obywatelski ku uczczeniu ś.p. kuratora Sobińskiego [in Polish].

Manifestacja żałobna u trumny ś.p. Stanisława Sobińskiego. (1926, Październik 22). *Gazeta Lwowska*, 242 [in Polish].

Mosiichuk, T. (2013). Borotba UNDO z utrakvizatsiieiu osvity v Halychyni (1925–1939). *Ukraiina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 23, 466–474 [in Ukrainian].

Nasha shkola v yarmi. (1927, Cherven 4). *Hromadskyi holos*, 23, 5 [in Ukrainian].

O zgodne współzycie narodowości na kresach. Ankieta «Kuriera Lwowskiego» w sprawie ustaw kresowych. (1924, Lipiec 12). *Kurier Lwowski*, 158, 2 [in Polish].

O. I. (1925, Serpen 26). Polionizatsiia ukraiinskykh serednykh shkil. *Dilo*, 189 [in Ukrainian].

Padł na posterunku! (1926, Październik 21). *Gazeta Lwowska*, 241 [in Polish].

Papierzyńska-Turek, M. (1979). *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926*. Kraków: Wydawnictwo Literackie [in Polish].

Pollak, M. (1929). Organizacja władz szkolnych II instancji w ciągu dziesięciolecia istnienia Polski odrodzonej. *Oświata i Wychowanie*, 1 (3), 213–219 [in Polish].

Protesty proty bezpravnoii pereminy ukraiinskykh shkil na polski y utrakvistychni. (1933, Lystopad 12). *Meta*, 45 (137) [in Ukrainian].

Proty polionizatsii ukraiinskoho shkilnytstva. (1925, Veresen 2). *Dilo*, 194 [in Ukrainian].

Ruda, O. (2016). Diialnist kuratorii Lvivskoho shkilnoho okruhu u 1921–1939 rokakh. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 46, 192–196 [in Ukrainian].

Ruda, O. (2019). *Natsionalno-osvitnia polityka uriadiv Polshchi shchodo naseleння Halychyny v 20–30-kh rokakh XX stolittia: realizatsiia ta retseptsi. Monohrafiia*. Lviv: Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Instytut ukraiinoznavstva im. I. Krypiakevycha [in Ukrainian].

Rzasa, A. (2006, Marzec 7). Wspomnienie (1872–1926). *Gazeta.pl*. Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20121005084519/http://wroclaw.gazeta.pl/wroclaw/1,35779,3198929.html> [in Polish].

Samovolia shk. inspektora. (1922, Sichen). *Uchytelske slovo*, 1, 5–6 [in Ukrainian].

Sanojca, K. (2002). Problem lojalności nauczycieli Ukraińców wobec państwa polskiego w okresie międzywojennym. In A. Bilewicz, R. Gładkiewicz, S. Walasek (Eds),

Edukacja–państwo–narod w Europie Środkowej i Wschodniej XIX i XX w. (pp. 335–341). Wrocław: Uniwersytet Wrocławski [in Polish].

Sanojca, K. (2013). *Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym południowo-wschodnich województw Drugiej Rzeczypospolitej*. Kraków: Historia Jagellonica [in Polish].

Sanojca, K. (2019). Edukacja historyczna w gimnazjach ukraińskich w okresie Drugiej Rzeczypospolitej. *Studia Historica Gedanensia*, 10, 190–198 [in Polish].

Semchyshyn, M. (1993). *Tysiacha rokiv ukraińskoi kultury. Istorychnyi ohliad kulturnoho protsesu* (2nd ed.). Kyiv: Feniks [in Ukrainian].

Shkilnyi pliebistsyt. Protesty proty naduzhyt. (1927, Hruden 25). *Nova zoria*, 51, 1–2 [in Ukrainian].

Shukhevych, S. (1991). *Moie zhyttia. Spohady*. London: Ukraińska vydavnycha spilka [in Ukrainian].

Siudut, G. (2012). Rozwój potencjału edukacyjnego szkolnictwa średniego ogólnokształcącego w lwowskim Okręgu Szkolnym w latach 1921–1939. In A. Patka (Ed.), *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MCCCXXIII. Prace Historyczne*, 139, 117–124 [in Polish].

Stuparyk, B. M. (1994). *Shkilnytstvo Halychyny (1772–1939)*. Ivano-Frankivsk: ISDO [in Ukrainian].

U trumny ś.p. Kuratora. (1926, Październik 23). *Gazeta Lwowska*, 243 [in Polish].

Ukraińska shkola v yarmi. Promova holovy Ukraińskoi Parlaŋmentskoi Repraŋzentatsii p. senatora Cherkavskoho, vyholoshena dnia 22 chervnia u polskomu senati pry obhovoriuvanni byudzhetu ministerstva osvity. (1925, Lypen 1). *Dilo*, 143 [in Ukrainian].

Voronchak, I. (2003). *Shkilnytstvo na Borshchivshchyni: istorychnyi narys* (Pt. 1). Lviv: VELAKS [in Ukrainian].

W hołdzie Niestrudzonemu Bojownikowi. (1926, Październik 24). *Gazeta Lwowska*, 244 [in Polish].

Yak doruchuvaty shkilni deklaratsii povitovym shkilnym inspektoram. (1933, Sichen 1). *Meta*, 1 (93) [in Ukrainian].

Yaremchuk, V. D. (2009). Pravovy status ukraińskyykh shkil v Respublitsi Polshcha u 1919–1939 rr. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*, 2, 1–12. Retrieved from: https://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsvy/02_2009/09yvdivrp.pdf [in Ukrainian].

Oksana RUDA

Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher

I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4361-8313>

e-mail: oxana.ruda@gmail.com

ATTACK ON UKRAINIAN SCHOOLING: THE LVIV SCHOOL DISTRICT CURATORIUM ACTIVITIES IN 1921–1926

The paper covers activities of the Lviv School District Curatorium, headed by curator Stanisław Sobiński in 1921–1926. The main changes that took place in the education of the

Polish state after the adoption of a number of laws and regulations in 1920–1921 are traced, for instance, aimed at developing a network of primary and secondary schools, the introduction of compulsory primary education, training of qualified teachers, the organization of school authorities of the second instance. Next, the internal structure, role, and tasks of the Lviv School District Curatorium have been clarified. As stated, during the specified period, the Curatorium tried to accurately fulfill tasks of overcoming differences in education, organizational and programmatic merging of schooling in interwar Halychyna with Polish, formation of Polish national consciousness in children and youth of national minorities, in particular, by eliminating non-Polish schools and expanding the network of schools with the state language of instruction. Applying compulsory study of Ukrainian and Polish languages in state Polish and Ukrainian-language primary and secondary schools in Lviv, Stanislaviv, and Ternopil voivodships, the Curatorium pursued several goals: to ensure understanding between the Polish and Ukrainian populations of Halychyna at the basic level, to ease the promotion of «higher» Polish culture among local Ukrainians; to demonstrate in the international arena the government's commitment to national minorities.

It is stated that despite S. Sobiński's attempts to establish relations with the Ukrainian local community, due to provocative orders of the Curatorium, in particular, using the state language in internal and external documentation of Polish educational institutions, prohibiting the use of «українець», «український» and their replacement by «русин», «руський», «русинський», the spread of Utraquism in school, the attack on the rights of Ukrainian teachers, etc., he did not manage to get rid of tensions in these relations. The national issue in Halychyna, particularly in schooling, only worsened in 1921–1926.

Keywords: Halychyna, Lviv school district, Curatorium, curator, educational policy.

Тетяна БОРТНІК

здобувач відділу новітньої історії

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2889-2755>

e-mail: t.bortnik1976@gmail.com

УЧАСТЬ «СЕЛЯНСЬКОГО СОЮЗУ» У СТВОРЕННІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСЬКО-РОБІТНИЧОГО СОЦІАЛІСТИЧНОГО ОБ'ЄДНАННЯ («СЕЛЬРОБ»)

Проаналізовано участь партії «Селянський союз» у створенні Українського селянсько-робітничого соціалістичного об'єднання («Сельроб»). Стверджено, що, починаючи зі середини 1920-х років, «сельсоюзники» поступово потрапили під вплив КПЗУ, зацікавленої у створенні легального політичного об'єднання, через яке офіційно можна було реалізовувати свої завдання. Констатовано, що до співпраці із західноукраїнськими комуністами середовище «Селянського союзу» спонукала політика польських правих партій, які проводили курс на асиміляцію непольських національностей у Другій Речі Посполитій за одночасної реалізації українізаторської політики в УСРР. Простежено хід переговорів між представниками «Сельсоюзу» та партією «Народна воля», які відбувалися за курування радянської сторони й завершилися злиттям у жовтні 1926 р. двох політсил в Українське селянсько-робітниче об'єднання «Сельроб». Зауважено, що такі процеси вплинули й на риторичку колишніх «сельсоюзників» щодо національно-демократичних сил, насамперед УНДО, які надалі розглядалися як сторони, із котрими за будь-яких умов була неможлива співпраця. Звернено увагу на протистояння представників «Сельробу» із членами УНДО за вплив у межах Української парламентської репрезентації, який завершився виходом вчорашніх «сельсоюзників» зі складу Українського клубу та створенням власного. Відзначено, що в той же час саме завдяки колишнім представникам «Селянського союзу» до програми «Сельробу» поряд із соціальними гаслами були українські національні вимоги. Зроблено висновок, що попри намагання вчорашніх членів «Сельсоюзу» та «Народної волі» зберегти єдність «Сельробу» вже восени 1927 р. у партії відбувся розкол, і більша частина «народовольців» створила власну партію «Сельроб-лівіяця», а основу збереженого «Сельробу» відтепер становили вихідці зі «Сельсоюзу» на чолі із С. Маківкою, С. Козицьким, А. Братунем та М. Чучмаєм.

Ключові слова: «Селянський союз», «Сельроб», створення, розкол, суспільно-політичне життя, Українська парламентська репрезентація.

Становлення в Україні демократичної багатопартійної системи в пострадянську добу спонукає дослідників до вивчення українського історичного досвіду партійного будівництва, його здобутків і прорахунків у контексті українського минуло-

го. Особливо це стало актуальним при дослідженні таких українських теренів, як Холмщина, Підляшшя, Волинь та Полісся, які після Першої світової війни й поразки Української революції увійшли до складу міжвоєнної Польщі. Початок 1920-х років став для цього краю часом, коли після тривалої «сплячки» в умовах Російської імперії, частиною якої ці території були впродовж «довгого ХІХ століття», розпочався бурхливий процес розвитку українського політичного руху, зміцнення національної свідомості волинян, холмщаків, поліщуків та підлящуків. Саме в цей час через делегування представників до польського парламенту українське населення одержало шанс відстоювати свої інтереси на політичному й державному рівні.

Піднята в межах статті проблематика вже частково розглянута. У публікаціях радянського часу насамперед висвітлено діяльність партій міжвоєнного періоду, які належали до лівого блоку, проте ці розвідки не позбавлені ідеологічних кліше. Йдеться, зокрема, про роботи Михайла Герасименка та Богдана Дудикевича¹, Івана Заболотного², Івана Васюти³, Галини Сизоненко⁴, Степана Макарчука⁵. Дещо меншим рівнем заідеологізованості відзначалися доробки польських авторів (періоду існування соцтабору): Станіслава Кжикалі (Stanisław Krzykała)⁶, Влодзімежа Менджецького (Włodzimierz Mędrzecki)⁷, Мірослави Папежинської-Турек (Mirosława Papierzyńska-Turek)⁸, Ришарда Тожецького (Ryszard Torzecki)⁹. Натомість вагомішими є роботи, присвячені діяльності українських партій різного ідеологічного спрямування, зокрема й лівого, що вийшли вже після 1991 р.: Ігоря Беґея¹⁰, Олега Власюка¹¹, Ярослава Цецика та Миколи Кучерепа¹²,

¹ Герасименко М., Дудикевич Б. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною (1921–1939 рр.). Київ, 1955. 224 с.

² Заболотний І. Нескорена Волинь: нарис історії революційного руху на Волині 1917–1939. Львів, 1964. 2013 с.

³ Васюта І. Формування робітничо-селянського союзу в революційній боротьбі на Західній Україні 1921–1939. Львів: Вища школа, 1988. 172 с.

⁴ Сизоненко Г. «Сельроб» у боротьбі за возз'єднання. Львів: Каменярь, 1971. 174 с.

⁵ Макарчук С. Етносоціальне розвитиє и національніє отношенія на западноукраїнських землях в период империализма. Львов: Вища школа, 1983. 255 с.

⁶ Krzykała S. Z dziejów KPP na Lubelszczyźnie (1918–1923). Lublin: Wyd-wo Lubelskie, 1961. 297 s.

⁷ Mędrzecki W. Województwo wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. Wrocław: Wyd-wo Ossolineum, 1988. 202 s.

⁸ Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1979. 390 s.

⁹ Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1989. 468 s.

¹⁰ Беґей І. Українська лівиця Галичини: теорія і практика (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст). Київ: УБС НБУ, 2015. 374 с.

¹¹ Власюк О. Діяльність українського соціалістичного об'єднання «Селянський союз» у 1924–1930 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. Острог, 2011. Вип. 17. С. 149–162.

¹² Кучерепа М., Цецик Я. Українські національні партії на Волині (1921–1939 роки): у 2-х ч. Луцьк, 2011. Ч. 1. 304 с.; Там само. Ч. 2. Документи і матеріали. 292 с.

Григорія Купріяновича¹³, Юрія Перги¹⁴, Маріанни Пиріг¹⁵, Ігоря Соляра¹⁶, Мірослава Шуміла (Miroslaw Szumiło)¹⁷. Однак, незважаючи на велику кількість публікацій про діяльність українського політикуму, як правого, так і лівого спрямування, досі немає сучасної комплексної роботи, присвяченої діяльності українських діячів, які входили до українського соціалістичного об'єднання «Селянський союз», зокрема і їх участі у створенні Українського селянсько-робітничого соціалістичного об'єднання («Сельроб»). Аналіз саме цього аспекту на основі опрацювання наявного джерельного й історіографічного матеріалу і є метою статті.

В умовах внутрішньополітичного напруження у Другій Речі Посполитій, коли польські праві партії (націонал-демократи та їхні союзники) наполегливо проводили свій курс на асиміляцію непольських національностей, «Сельсоюз» із кінця 1925 р. щораз більше уваги почав звертати на підрадянську Україну, розглядаючи її як Українську державу в межах СРСР, тим паче на тлі тамтешньої реалізації політики українізації суспільного й культурного життя. Зрештою, «Сельсоюз» поступово приблизно з початку 1926 р. перейшов на платформу Комуністичної партії Західної України (КПЗУ)¹⁸.

Такий факт пояснювався й тим, що КПЗУ й у середині 1920-х років продовжувала перебувати у Другій Речі Посполитій на нелегальному становищі, а тому після заборони 1923 р. діяльності Української соціал-демократичної партії (УСДП), через яку західноукраїнські комуністи намагалися здійснювати власну політику в легальній площині, це середовище звернуло особливо увагу на «Сельсоюз», що мав розгалужену мережу на Холмщині, Підляшші, Волині та Поліссі¹⁹. Проте однієї партії, тобто «Сельсоюзу», до того ж регіональної, для КПЗУ виявилось недостатньо. КПЗУ планувала створити селянську організацію, яка б охопила діяльністю й інший регіон Західної України – Східну Галичину. У зв'язку з цим ще в листопаді 1925 р. у Варшаві її представники Михайло Теслюк і Пантелеймон Крайківський зустрілися з діячами «Сельсоюзу» Степаном Маківкою, Максимом Чучмаєм, Сергієм Козицьким, Андрієм Братунем та Павлом Васиньчуком, запропонувавши «Сельсоюзу»

¹³ Kuprianowicz G. Ukraińskie życie kulturalno-oświatowe i ekonomiczne na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu w latach 1918–1926. *Rocznik Chełmski*. Chełm, 1995. T. 1. S. 171–210.

¹⁴ Перга Ю. Діяльність українського товариства доброчинності «Рідна хата» 1919–1930 рр. *Часопис української історії*. 2014. Вип. 30. С. 95–100; Перга Ю. Суспільно-політичне життя українців Холмщини та Підляшшя 1918–1939 рр.: дис. ... канд. іст. 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. Київ, 2016. 190 с.

¹⁵ Пиріг М. Становлення та організаційні принципи діяльності Українського селянсько-робітничого соціалістичного об'єднання (Сельроб) у 1926–1928 роках. *Мандрівець*. 2013. № 4. С. 31–37.

¹⁶ Соляр І. Консолідаційні процеси національно-державницьких сил Західної України (1923–1928). Львів, 2010. 150 с.

¹⁷ Szumiło M. Działalność Antoniego Wasyńczuka w ukraińskim ruchu narodowym na Ziemi Chełmskiej i Podlasiu w latach 1919–1922. *Rocznik Chełmski*. Chełm, 1999. T. 5. S. 171–190; Szumiło M. Antoni Wasyńczuk 1885–1935. Ukraiński działacz narodowy i polityk. Lublin: Wyd-wo UMCS, 2006. 147 s.; Szumiło M. Anton i Pawło Wasyńczukowie – ukraińscy działacze narodowi z Chełma. *Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків*: зб. наук. праць / упоряд. М. Кучерепа. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. Т. 2. С. 56–64.

¹⁸ Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce... S. 45.

¹⁹ Перга Ю. Суспільно-політичне життя... С. 90–91.

об'єднатися з галицькою партією «Народна воля», яка ще на початку 1920-х років установила контакти з радянськими представниками²⁰.

Переговори «Сельсоюзу» з «Народною волею» щодо можливого об'єднання відбувалися під контролем не лише і не так КПЗУ, як виконкому Комінтерну й уряду УСРР. Посередницьку роль під час комунікації між сторонами відіграв власне радник повноважного представництва СРСР у Варшаві Михайло Лебединець. Він декілька разів щомісяця впродовж 1925–1927 рр. інформував уповноваженого Народного комісаріату закордонних справ (НКЗС) СРСР в УСРР Олександра Шліхтера про політичну ситуацію у Західній Україні та перебіг об'єднавчих процесів у комуністичному таборі²¹.

Уже на початку 1926 р. із метою пришвидшення об'єднання з партією «Народна воля» було переобрано керівництво «Сельсоюзу» – президію Центрального комітету (ЦК). Головою останньої став М. Чучмай, його заступником – С. Маківка, секретарем – А. Братунь. Відтоді «Сельсоюз» остаточно перейшов на прорадянську позицію. Водночас у пресі «Сельсоюзу» розпочалася гостра полеміка з ліберально-демократичною центристською партією Західної України – УНДО та соціал-радикалами з УСРП (Української соціалістично-радикальної партії)²².

Натомість 7–11 липня 1926 р. відбулися наради М. Лебединця із представниками ЦК КПЗУ, «Сельсоюзу» та «Народної волі» у справі об'єднання двох останніх політсил. Саме під час цієї зустрічі представники обох партій погодили остаточну назву майбутньої об'єднаної партії – Українське селянсько-робітниче соціалістичне об'єднання. Крім цього, на нараді вирішили, що майбутній ЦК об'єднаної партії повинен складатися із 9-ти або 11-ти членів за паритетним принципом (по 3 або 4) та двох представників КПЗУ (по одному від кожної партії як її члени), а також передбачався від молоді. Цікаво, що якщо представники «Народної волі» відразу погодилися на входження до ЦК двох «замаскованих делегатів» від КПЗУ, то «сельсоюзники» спочатку остаточної відповіді не дали. Втім усе той же М. Лебединець, який найтісніше контактував із лідерами «Сельсоюзу», мав їх схилити до цього рішення, вважаючи його необхідною передумовою для злиття обох партій²³.

На голову ЦК майбутньої об'єднаної партії було вирішено висунути Степана Маківку зі «Сельсоюзу», його заступником – Кирила Вальницького з «Народної волі», секретарем передбачалося призначити одного із двох представників КПЗУ, а місцем стаціонарного осідку ЦК обрали Львів. Крім цього, визначено персональний склад об'єднаного ЦК: від «сельсоюзників» до нього мали увійти Степан Маківка, Максим Чучмай, Сергій Козицький (коли ЦК складатиметься з 9 осіб) та Андрій Братунь (коли з 11-ти), а з боку «народовольців» – Кирило Вальницький, Кузьма Пелехатий, Михайло Заяць (при ЦК із 9 осіб) та ще кандидат (для ЦК із 11 осіб) надалі розглядався.

Початково термін злиття партій попередньо встановлено на 25 серпня 1926 р. Утім, на думку М. Лебединця, цей процес потрібно було пришвидшити з огляду на

²⁰ Власюк О. Діяльність українського соціалістичного об'єднання... С. 158.

²¹ Соляр І. Радянське фільство у Західній Україні (1920-ті рр.). *Український історичний журнал*. 2009. № 1. С. 61.

²² Власюк О. Діяльність українського соціалістичного об'єднання... С. 159.

²³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 6. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 14.

низку передусім технічних причин: наприкінці липня польський парламент перебував на канікулах, а відтак послы «Сельсоюзу» мали достатньо часу для політичної роботи у краї; подальше існування обох партій було небажаним, оскільки між ними зберігалися суперечності, які могли ще більше загостритися; помилки в діяльності фракції «Сельсоюзу» у сеймі спричиняли незадоволення з боку КПЗУ, а тому, з погляду комуністів, лише якомога швидше злиття «сельсоюзників» із «народовольцями» могло б позитивно вплинути на таку ситуацію. У зв'язку з цим М. Лебединець пропонував провести офіційне об'єднання двох партій 31 липня 1926 р. Утім через серйозні політичні розбіжності та недовіру на особистісному рівні між керівниками «Сельсоюзу» та «Народної волі» реалізація створення на їх основі нової партії таки була перенесена на осінь 1926 р.²⁴

Лише 12 вересня 1926 р. відбулося засідання ЦК партії «Народна воля» за участі представників ЦК «Селянського союзу» та КПЗУ, на якому сторони вкотре наголосили на доцільності злиття обох партій²⁵. За тиждень – 19 вересня 1926 р. – у Львові відбулося ще одне засідання ЦК партії «Народна воля» за участі 18 делегатів (зокрема М. Зайця, К. Пелехатого, К. Вальницького), на якому обговорили звіт президії ЦК про стан переговорів із представниками «Сельсоюзу» щодо консолідації сил²⁶. Процес об'єднання партій обговорювали й на наступних нарадах – 26 вересня у Гданську та, особливо, 3 жовтня у Варшаві (зокрема за участю депутатів сейму від «Сельсоюзу» – прихильників консолідації). Під час останньої зустрічі делегати наголосили, що мета створення нової партії – уникнення як помилок, допущених комуністичними послами в сеймі через принципову позицію, так і в діяльності на місцях²⁷. Врешті, на 10 жовтня 1926 р. призначили й новий з'їзд у Львові, який мав остаточно закінчити процес партійного об'єднання. Крім цього, для підготовки з'їзду було обрано комітет із 8-ми осіб. Від «Сельсоюзу» до нього ввійшли А. Братунь, С. Козицький, С. Маківка, М. Чучмай, а від «Народної волі» – К. Вальницький, М. Голінатий, К. Пелехатий та М. Заяць²⁸.

Зустріч у Львові розпочалася з того, що представники «Сельсоюзу» зібралися 10 жовтня о 10-й ранку в малому залі Львівського музичного товариства ім. Лисенка на з'їзд своєї партії. Тут вони ще раз обговорили питання про об'єднання. Після цього об 11-й «сельсоюзівці» перейшли до великого залу, де їх чекали делегати «Народної волі». Щодо точної кількості учасників форуму дані серед дослідників різняться. Г. Сизоненко у радянський час констатувала, що всього на спільний об'єднаний з'їзд прибуло 157 делегатів із 46 повітів Галичини, Волині, Полісся та Холмщини²⁹. М. Пиріг стверджує, що майже 100 осіб: близько 50 членів «Сельсоюзу» із Волині, Холмщини та Полісся та 50 членів партії «Народна воля» із Галичини³⁰. На думку Ю. Перги, на зустрічі були присутні 56 делегатів від «сельсоюзників» і 92 – від «на-

²⁴ Соляр І. Радянофілство у Західній Україні (1920-ті рр.). С. 61–62.

²⁵ Сизоненко Г. «Сельроб» у боротьбі за возз'єднання. С. 45.

²⁶ Пиріг М. Становлення та організаційні принципи... С. 31.

²⁷ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. 121. Оп. 2. Спр. 112. Арк. 2–4.

²⁸ Сизоненко Г. «Сельроб» у боротьбі за возз'єднання. С. 46.

²⁹ Там само.

³⁰ Пиріг М. Становлення та організаційні принципи... С. 31.

родовольців». При цьому делегація «Сельсоюзу» мала 6 послів сейму (А. Братунь, П. Васиньчук, С. Козицький, С. Маківка, С. Назарчук, М. Чучмай), делегатів від 16-ти повітів Волинського, Поліського та Люблінського воєводств, а також від Бродівщини, тоді як до складу делегації «Народної волі» входили 76 делегатів зі Східної Галичини, 7 – з Волині, Холмщини, Полісся, 3 делегати представляли студентську молодь і 6 членів – ЦК партії «Народна воля»³¹. Якби там не було, з'їзд відкрив вступною промовою голова ЦК партії «Народна воля» К. Вальницький, який запропонував обрати президію форуму у складі М. Чучмая (голова), Г. Дмухара (заступник голови). С. Козицького та (ім'я не встановлене) Пархотюка (секретарі).

Після цього новообраний голова засідання М. Чучмай, з огляду на перманентну загрозу закриття у будь-який момент з'їзду поліцією, вирішив пропустити частину політичних доповідей та одразу перейти до організаційних питань – об'єднання партій, обрання тимчасового ЦК нового партійного утворення та прийняття спільної заяви.

За об'єднання двох політсил в Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання («Сельроб») проголосували всі делегати, крім «Володимирівської групи» «Селянського союзу» у кількості трьох осіб, на чолі з послом Сергієм Назаруком, двох представників від Холмщини та двох представників Бродівського повіту, а також утримався від голосування Павло Васиньчук. С. Назарук пояснив свою позицію переконанням, що в новій партії домінуватимуть у все ж таки робітничі, а не селянські елементи³². Вже тоді це стало першою ознакою непорозуміння усередині двох об'єднаних під примусом організацій і передвісником майбутнього розколу.

Тим часом з'їзд обрав і тимчасовий ЦК консолідованої партії, до якого ввійшли: С. Козицький, М. Чучмай, С. Маківка, К. Вальницький, М. Заяць, К. Пелехатий – із правом кооптування селянина та робітника від кожної партії і представника від спілки молоді, коли вона організаційно оформиться. Крім цього, доручив шойно створеному ЦК організувати розширений секретаріат ЦК, поставити перед ним завдання з розробки програми й статуту «Сельробу» та звернення до робітників і селян³³.

Після голосувань були зачитані заяви від обох партій. Повідомлення від імені «Сельсоюзу» оголосив М. Чучмай. У ньому стверджувалося, що об'єднання із «Народною волею» здійснюється з метою консолідації західноукраїнського соціалістичного руху. Від імені «Народної волі» виступив К. Вальницький, який наголосив на цілковитій готовності й бажанні своєї партії консолідувати сили в межах однієї партійної одиниці разом із «Селянським союзом»³⁴.

Зрештою, наприкінці з'їзду М. Чучмай зачитав і спільну відозву шойно посталою «Сельробу» до селян і робітників. У документі зазначено: «Наша об'єднана партія, партія сельробів, ставить собі за ціль боротись за соціалізм, за устрій працюючого люду, де була б соціальна, політична і національна рівність всіх людей ... Наша

³¹ Перга Ю. Еволюція діяльності комуністичної партії західної України на Холмщині та Підляшші в 1923–1926 рр. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія*. Київ, 2014. № 5. С. 43–44.

³² Держархів Львівської обл. Ф. 121. Оп. 2. Спр. 112. Арк. 6, 12.

³³ Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. / голова ред. кол. Т. Гунчак. Київ, 2001. Т. 7. С. 159.

³⁴ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: документи і матеріали / упоряд.: Т. Гунчак, Р. Сольчаник. [Б. м.]: Сучасність, 1983. Т. 2. С. 170–171.

партія – селянсько-робітничача ... В єдності наша сила... Лише селянсько-робітничача солідарність принесе нове життя... для працюючих селян та робітників...»³⁵.

Після партійного з'їзду цього ж для відбулося перше організаційне засідання ЦК «Сельробу», а за 11 днів після створення партії, 21 жовтня 1926 р., – і друга зустріч, на якій було вирішено доручити «узгіднення програми “Сельробу” товаришам М. Чучмаю й К. Вальницькому», а організаційній комісії у складі М. Заяця, С. Козицького та П. Крайківського – підготувати партійний статут³⁶. Утім, якщо лише на четвертому засіданні ЦК від 26 листопада 1926 р. статутний документ «Сельробу» таки був затверджений, то проєкт програми вперше більш-менш предметно почали обговорювати лише на шостому, яке відбулося 12 січня 1927 р. Варто зауважити, що на той час до складу ЦК вже був уведений представник КПЗУ П. Крайківський, що теж не могло не вплинути своєрідно на перебіг дискусій навколо партійного програмного документа.

Під час засідання на пропозицію К. Пелехатого заслухано два проєкти програми. У першому, авторства М. Чучмая, звернено увагу як на програми «Сельсоюзу», так і «Народної волі», зокрема зазначено, що якщо у програмі «сельсоюзників» недостатньо оцінена роль робітничого класу, то в «народовольців» замало уваги приділено селянству як союзникові робітничого класу, а також національному питанню. У проєкті програми «Сельробу» М. Чучмай намагався виправити вказані недоліки. Однак після зачитання проєкту програми авторства К. Вальницького, за пропозицією самого ж М. Чучмая, члени ЦК одногослосно вирішили виробити єдиний, третій, текст, який, зрештою, і прийняли на восьмому засіданні ЦК 16 лютого 1927 р. За нього проголосувало 5 членів ЦК, 2 – були проти, 1 – утримався. Затверджений проєкт програми опублікували в газеті «Воля народу», а також видали разом зі статутом окремою брошурою. У 1928 р. із деякими несуттєвими змінами в тексті з'явилося й друге видання³⁷.

З подачі колишніх представників «Сельсоюзу» до програми «сельробівців» потрапила теза про те, що важливим для українських селян і робітників у Польщі було національне питання, яке в документі визначено як тісно пов'язане з тодішніми національно-визвольними та соціальними рухами. Попри те партія наголошувала, що бореться за «рівні права для всіх громадян, незалежно від статі, раси, народності і релігії, за повну свободу слова, совісті, друку, за свободу зборів і організацій, профспілок працюючих сіл і міст, за свободу страйків»³⁸.

У справі державотворення зазначено, що «Сельроб» виступає за виборність органів самоврядування, повну його незалежність від державної адміністрації, громадського повітового та крайового урядування; створення системи незалежних виборних народних судів і забезпечення безкоштовної юридичної допомоги; заміну постійної армії системою міліції³⁹.

Головними вимогами в економічному аспекті, подібно до програми «Сельсоюзу», були: усупільнення засобів виробництва, ліквідація поміщицького, державного та

³⁵ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті... С. 170.

³⁶ Сизоненко Г. «Сельроб» у боротьбі за возз'єднання. С. 50.

³⁷ Там само. С. 51–52.

³⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 351. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3.

³⁹ Там само. Арк. 2–3.

церковного землеволодіння та націоналізація фабрик, заводів, місць видобування корисних копалин, встановлення повного контролю над торгівлею та діяльністю банків. Оскільки партія у діяльності орієнтувалася передусім на селян як основу свого електорату, то особливий наголос зроблено на необхідності передачі без викупу та відшкодування земель, і розподіл їх між тими, хто на них безпосередньо працював, – «трудохим селянством і рільними робітниками». Крім цього, передбачалася націоналізація та перехід у власність народу всіх природних багатств. Спеціальну увагу у програмі приділяли звільненню селян, особливо малоземельних, та «робітників і трудової інтелігенції» від усяких надмірних і несправедливих повинностей, скасування податків на продукти першої необхідності й сільськогосподарські знаряддя, а також створення спеціальних комітетів на фабриках і заводах для контролю за продукцією⁴⁰. Так «Сельроб», як і «Сельсоюз» у програмі 1924 р., у партійних вимогах намагався поєднати національні гасла зі соціальними та висловлювався за загальнодемократичні принципи і свободи.

Однак ледь не з перших днів після появи «Сельробу» партія одразу зіткнулася із недостатнім фінансуванням навіть організаційних справ. Безпосередній куратор об'єднання М. Лебединець наполягав, що «ці кошти треба дати і то негайно, бо з організацією нової партії (секретаріати, помешкання, газета) стримуватися не можна, що підірвало б їхню роботу на самому початку і поставило б нас у неможливість нести за неї відповідальність»⁴¹. У зв'язку з цим просив у радянського уряду кошти в розмірі 1 500 дол. (щонайменше – 1 000 дол.) на місяць: по 300 – на випуск партійних газет «Наше життя» та «Воля народу», 600 – на роботу секретаріатів, 300 – на організацію праці ЦК та його секретаріату. Втім їх затримували, і вже 23 листопада 1926 р. М. Лебединець знову просив надіслати наступною поштою: «Не гублю надії, що хоч частину коштів одержу від вас може завтра з диппоштою, коли ж ні – не знаю, як і крутитись будемо»⁴².

Проте й надалі впродовж 1926–1927 рр. М. Лебединець був змушений констатувати, що через брак фінансування навіть генеральний секретаріат партії не міг отримати нормального приміщення для розгортання повноцінної роботи і був розміщений у редакції газети «Воля народу», яку як наслідок не лише не ліквідували, а в листопаді 1927 р. вирішили зробити головним партійним пресовим органом: «Дуже там тісно і невідносно; та нічого вдіяти не могли, бо грошей на найми помешкання я їм дати не можу, бо їх ще від вас не одержав. Це буде шкідливо одбиватися на роботі генсекретаріату, та іншого виходу не було. Товариші штурмують мене з грішми, я вас про це в кожному листі надокучаю, а “воз і нині там”»⁴³.

Особливо гостро брак фінансування відчувався при налагодженні результативної партійної роботи на місцях, оскільки для утворення навіть сільських комітетів були необхідні ресурси, не кажучи про витрати на передвиборну кампанію до органів місцевого самоврядування чи тим більше до польського парламенту. Як результат упродовж 1926–1928 рр. на адресу ЦК «Сельробу» регулярно надходила кореспонденція від місцевих членів партії з вимогами покрити їхні витрати та/чи борги, пов'язані з

⁴⁰ Там само. Арк. 4.

⁴¹ ЦДАГО України. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 27.

⁴² Там само. Арк. 65.

⁴³ Там само. Арк. 79–80.

організаційною роботою й утриманням місцевих партійних осередків і секретаріатів. Однак у відповідь керівництво «Сельробу» весь час наголошувало, що компенсуватиме лише витрати, які попередньо затверджував ЦК партії⁴⁴. Інші видатки мали фінансувати тільки місцеві фонди, яких зазвичай не вистачало на мінімальні витрати, тому ті секретаріати чи осередки, на які бракувало коштів, взагалі ліквідували⁴⁵.

Однак варто визнати, що попри численні труднощі, у низці місцевостей Західної України «Сельробу» таки вдалося розбудувати більш-менш розгалужену мережу місцевих партійних осередків: Золочівському повіті Тернопільського воєводства, Косівському повіті Станіславівського воєводства, Кременецькому та Луцькому повітах Волинського воєводства, Рудківському та Жовківському повітах Львівського воєводства, Дорогичинському повіті Поліського воєводства⁴⁶. Проте, незважаючи на певні здобутки, «Сельроб» не сприймали інші політичні сили, а тим більше польська влада, як суперника чи суттєву загрозу для державної стабільності. Зокрема, повітові управління поліції у звітах зазначали, що, враховуючи склад партії на місцях, а саме відсутність представників інтелігенції, її подальший розвиток не має шансів на успіх⁴⁷.

Не вдалося цілком використати «Сельробу» й «парламентський ресурс» у польських сеймі та сенаті першої каденції, хоча стартові позиції видавалися непоганими. Ще у грудні 1925 р., унаслідок незадоволення більшості членів Української парламентської репрезентації (УПР) у посиленні в її межах, особливо на рівні президії, впливів УНДО, яке до того ж опоненти з українського табору звинуватили в закулісних переговорах із польським урядом, на виборах нового керівного складу Українського клубу перемогу здобули тодішні «сельсоюзники» С. Козицький (став головою), М. Чучмай та С. Назарук (як заступники) і в такому статусі перебували на час входження до «Сельробу» (крім С. Назарука, який, як уже зазначено, відмовився консолідуватися із «Народною волею»)⁴⁸.

У зв'язку з цим у грудні 1926 р. ЦК новоствореного «Сельробу» ухвалив постанову, щоб послі й надалі утримали у своїх руках будь-якою ціною президію в Українському клубі, навіть якщо би для цього довелося вступити у блок із безпартійними проти урядовців на перевиборах президії. Якби такий варіант не вдався, передбачалося, що «сельробівці» повинні були би залишитися в УПР і провадити гостру опозиційну тактику проти майбутнього унівського проводу, адже саме представники УНДО, швидше за все, замінили б колишніх «сельсоюзників» у президії⁴⁹.

Однак навіть такі мінімальні завдання у «Сельробі» повноцінно реалізувати не змогли. По-перше, в Українському сеймовому клубі президію й надалі очолював представник УНДО Сергій Хруцький, його заступниками були Борис Козубський (УНДО) й Андрій Братунь («Сельроб»). Така конфігурація не давала «Сельробу» можливості, попри чисельну перевагу та цілковите керівництво в УПР, перейняти фактичну вла-

⁴⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 351. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 4.

⁴⁵ Пиріг М. Становлення та організаційні принципи... С. 33–34.

⁴⁶ Там само. С. 35.

⁴⁷ Держархів Львівської обл. Ф. 121. Оп. 3. Спр. 70. Арк. 3.

⁴⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 392. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 57 зв.

⁴⁹ Соляр І. Радянофілство у Західній Україні (1920-ті рр.). С. 63; ЦДАГО України. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 80.

ду, яка й надалі належала націонал-демократам, оскільки посада очільника президії Українського клубу в сеймі давала можливість їхньому представникові нівелювати будь-яку реалізацію рішень делегатів-«сельробітців», впливати на відповідне відстоювання «українського питання» у стінах сейму та контактувати з іншими сеймовими клубами⁵⁰.

Зрештою, вже на початку 1927 р. на адресу очільників УПР посипалися звинувачення у бездіяльності та неефективності. Частина послів звернула увагу й на те, що після входження «Сельсоюзу» до «Сельробу» йшлося про фактично утворення нової фракції у клубі, а обрані до президії свого часу від «Сельсоюзу» С. Козицький і М. Чучмай як теперішні «сельробітці» не могли більше очолювати Український клуб⁵¹.

Опозиційно налаштовані українські послы та сенатори 2 березня 1927 р. запустили процес переобрання президії, а вже за тиждень, 9 березня, члени УПР проголосували за відставку її керівництва. У відповідь фракція «Сельробу» в повному складі вирішила не відвідувати пленуми Українського клубу, щоб унеможливити подальше обрання нового голови та заступників президії УПР. Тактику «Сельробу» підтримав С. Підгірський, який зазначав: «Клюб Український тільки те й робить, що займається виборами президії»⁵², та надіслав телеграму, у якій повідомив, що не буде відсутній на засіданні УПР 31 березня, коли мали розглядати питання її нового керівного складу. Втім вказані чинники не завадили українським послам цього дня таки обрати нову президію у складі С. Хруцького (голова), Б. Козубського та С. Назарука (заступники), яка проіснувала до закінчення роботи сейму й сенату першої каденції у листопаді 1927 р.⁵³ Фракція ж «Сельробу», попри попередні настанови ЦК, самоусунулася від активної роботи в межах УПР, а 9 вересня 1927 р. її представники від імені послів Степана Маківки, Максима Чучмая, Сергія Козицького, Андрія Братуня та сенатора Івана Пастернака звернулися до Українського клубу зі заявою про вихід із нього та створення натомість власного, і у відповідь 14 вересня 1927 р. їх із УПР було відраховано⁵⁴.

Водночас розпочалися відцентрові процеси і всередині самого «Сельробу». Однак попри намагання КПЗУ та ЦК «Сельробу» зробити все можливе, щоб партія продовжила фактичне існування, вже до осені 1927 р. суперечності стали неподоланними й 11 вересня 1927 р. члени ЦК К. Вальницький, М. Заяць і К. Пелехатий опублікували в позачерговому випуску газети «Воля народу» заяву про свій вихід із керівного складу «Сельробу» й одночасно оголосили про створення окремого об'єднання – «Сельроб-лівіці» (відтоді, власне, «Сельроб» інколи почали називати «Сельроб-правиця»). До них приєдналася більшість представників колишньої «Народної волі», звинувативши колег із партії – вихідців із «Сельсоюзу» – в «петлюрівстві», невиконанні програми і свідомому допущенні політичних помилок. 15 листопада 1927 р. відбулася конференція партійного активу «Сельробу», на якій дії «Сельроб-лівіці» засудили за «спроби порушити селянсько-робітничу єдність»⁵⁵. Відтак остаточно було закінчено перший етап в існуванні єдиного «сельробітського» об'єднання, який протривав лише трохи більше

⁵⁰ Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 279–280.

⁵¹ ЦДАЛ України. Ф. 392. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 4–7.

⁵² Там само. Арк. 9.

⁵³ Там само. Арк. 13 зв.–14.

⁵⁴ Там само. Арк. 21 зв.

⁵⁵ Українська суспільно-політична думка... Т. 2. С. 267–269.

року. Видається влучною у цьому контексті оцінка цього об'єднання одного з діячів КПЗУ (прізвище не встановлено), який відзначав: «... повстання “Сельроба” в тім організаційнім оформленні, як воно сталося, було передчасним та штучним твором... Передумов до такого об'єднання не було. Тому в дійсности це було не об'єднання, а механічна злука двох чужих і різних політичних груп»⁵⁶.

Отже, починаючи зі середини 1920-х років «сельсоюзники» поступово потрапили під вплив КПЗУ, зацікавленої у створенні легального політичного об'єднання, через яке офіційно можна було реалізовувати свої завдання. За курування радянської сторони та після тривалих переговорів у жовтні 1926 р. «Сельсоюз» об'єднався із партією «Народна воля» в Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання («Сельроб»), що вплинуло й на риторику колишніх «сельсоюзників» щодо національно-демократичних сил, насамперед УНДО, яке відтепер послідовно розглядалося як сила, з якою в жодному разі з ідейних міркувань неможливий союз, тим більше, що це був основний конкурент за вплив в УПР. Водночас саме з подачі вчорашніх представників «Селянського союзу» до програми «Сельробу» поряд із соціальними гаслами були додані й українські національні вимоги. Втім перманентні непорозуміння між групами – вихідцями з двох різних партій – не сприяли стабільності та єдності об'єднання, що особливо загострювалося постійними фінансовими труднощами. Як результат уже восени 1927 р. у партії відбувся розкол, і більша частина колишніх «народовольців» створила власну партію «Сельроб-лівіцію», а основу збереженого «Сельробу» відтепер становили вихідці зі «Сельсоюзу» на чолі із С. Маківкою, С. Козицьким, А. Братунем та М. Чучмаєм.

REFERENCES

- Behei, I. (2015). *Ukrainska livitysia Halychyny: teoriia i praktyka (kinets XIX – persha tretyna XX st)*. Kyiv: UBS NBU [in Ukrainian].
- Herasymenko, M., & Dudykevych, B. (1955). *Borotba trudiaschykh Zakhidnoi Ukrainy za voz'iednannia z Radianskoiu Ukrainoiu (1921–1939 rr.)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Hunchak, T. (Ed.). (2001). *Tysiacha rokiv ukrainskoi suspilno-politychnoi dumky: U 9 t.* (Vol. 7). Kyiv [in Ukrainian].
- Hunchak, T., & Solchanyk, R. (Comps.). (1983). *Ukrainska suspilno-politychna dumka v XX stolitti. Dokumenty i materialy* (Vol. 2). [B.m.]: Suchasnist [in Ukrainian].
- Krzykała, S. (1961). *Z dziejów KPP na Lubelszczyźnie (1918–1923)*. Lublin: Wyd-wo Lubelskie [in Polish].
- Kucherepa, M., & Tsetsyk, Ya. (2011). *Ukrainski natsionalni partii na Wołyni (1921–1939 roky): u 2 chastyakh* (Pt. 1). Lutsk: Wołynskiy natsionalnyi universytet im. Lesi Ukrainky [in Ukrainian].
- Kucherepa, M., & Tsetsyk, Ya. (2011). *Ukrainski natsionalni partii na Wołyni (1921–1939 roky): u 2 chastyakh* (Pt. 2). Lutsk: Wołynskiy natsionalnyi universytet im. Lesi Ukrainky [in Ukrainian].
- Kuprianowicz, G. (1995). Українське життя культурально-освіатове і економічне на Chełmszczyźnie і południowym Podlasiu w latach 1918–1926. *Rocznik Chełmski*, 1, 171–210 [in Polish].

⁵⁶ Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаніка. Відділ рукописів. О/Н – 1916. Арк. 1.

- Makarchuk, S. (1983). *Etnosotsyalnoe razvitie i natsyonalnyie otnosheniia na zapadnoukrainskikh zemliakh v period imperializma*. Lviv: Vyshcha shkola [in Russian].
- Mędrzecki, W. (1988). *Województwo wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych*. Wrocław: PAN Instytut Historii: Wydawnictwo Ossolineum [in Polish].
- Papierzyńska-Turek, M. (1979). *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926*. Kraków: Wydaw. Literackie [in Polish].
- Perha, Yu. (2014). Diialnist ukrainskoho tovarystva dobrochynoshchi «Ridna khata» 1919–1930 rr. *Chasopys ukrainskoi istorii*, 30, 95–100 [in Ukrainian].
- Perha, Yu. (2014). Evoliutsiia diialnosti komunistychnoi partii zakhidnoi Ukrainy na Kholmshchyni ta Pidliashshi v 1923–1926 rr. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka: Istoriiia*, 5, 43–44 [in Ukrainian].
- Perha, Yu. (2016). *Suspilno-politychne zhyttia ukrainsiv Kholmshchyny ta Pidliashshia 1918–1939 rr.* [Socio-political life of Ukrainians in Kholm and Pidliashshia in 1918–1939] (*Candidate's Thesis*). Kyiv [in Ukrainian].
- Pyrih, M. (2013). Stanovlennia ta orhanizatsijni pryntsypy diialnosti Ukrainskoho seliansko-robitnychoho sotsialistychnoho obiednannia (Selrob) u 1926–1928 rokakh. *Mandrivets*, 4, 31–37 [in Ukrainian].
- Soliar, I. (2009). Radianofilstvo u Zakhidnii Ukraini (1920-ti rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 55–67 [in Ukrainian].
- Soliar, I. (2010). *Konsolidatsiini protsesy natsionalno-derzhavnytskykh syl Zakhidnoi Ukrainy (1923–1928)*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Syzonenko, H. (1971). *Sel-rob u borotbi za vozziednannia*. Lviv: Kameniar [in Ukrainian].
- Szumiło, M. (1999). Działalność Antoniego Wasyńczuka w ukraińskim ruchu narodowym na Ziemi Chełmskiej i Podlasiu w latach 1919–1922. *Rocznik Chełmski*, 5, 171–190 [in Polish].
- Szumiło, M. (2006). *Antoni Wasyńczuk 1885–1935. Ukraiński działacz narodowy i polityk*. Lublin: Wydawnictwo UMCS [in Polish].
- Szumiło, M. (2010). Anton i Pawło Wasyńczykowie – ukraińscy działacze narodowi z Chełma. *Ukrainsi Kholmshchyny i Pidliashshia: istorychna dolia, dukhovna i materialna kultura vprodovzh vikiv: zb. nauk. prats*, 2, 56–64 [in Polish].
- Torzecki, R. (1989). *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929*. Kraków: Wyd-wo Literackie [in Polish].
- Vasiuta, I. (1988). *Formuvannia robitnycho-selianskoho soiuzu v revoliutsiinii borotbi na Zakhidnii Ukraini 1921–1939*. Lviv: Vydavnytstvo pry Lvivskomu derzhavnomu universyteti vydavnychoho obiednannia «Vyshcha shkola» [in Ukrainian].
- Vlasiuk, O. (2011). Diialnist ukrainskoho sotsialistychnoho obiednannia «Selianskyi soiuz» u 1924–1930 rr. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia. Istorychni nauky*, 17, 149–162 [in Ukrainian].
- Zabolotnyi, I. (1964) *Neskorena Volyn: Narysy istorii revoliutsiinoho rukhu na Volyni. 1917–1939*. Lviv [in Ukrainian].

Tetiana BORTNIK

*Applicant at the Department of Contemporary History of the
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2889-2755>
e-mail: t.bortnik1976@gmail.com*

PARTICIPATION OF THE «PEASANTS' UNION» («SELIANSKYI SOIUZ») IN THE CREATION OF THE UKRAINIAN PEASANTS' AND WORKERS' SOCIALIST UNION («SELROB»)

The participation of the «Peasants' Union» («Selianskyi soiuз») party in the creation of the Ukrainian Peasants' and Workers' Socialist Union («Selrob») is analyzed. It is claimed that from the mid-1920^s, members of the «Peasants' Union» gradually came under the influence of the Communist Party of Western Ukraine, which was interested in creating a legal political union through which it could officially carry out its tasks. On the other hand, the environment of the «Peasants' Union» was prompted to cooperate with the Western Ukrainian Communists by the policy of the Polish right-wing parties (National Democrats and their allies), which persistently pursued assimilation of non-Polish nationalities in the Second Polish Republic. Under Soviet rule and after lengthy negotiations in October 1926, the Selsoiuz merged with the «Narodna Volia» party into the Ukrainian Peasants' and Workers' Socialist Union («Selrob»), which also influenced the rhetoric of the former «Selsoiuz» members about nationalist-democratic forces, primarily UNDO. The latter was henceforth consistently regarded as a force with which no union was possible for ideological reasons, especially since it was the main competitor for influence in the Ukrainian Parliamentary Representation. As a result, in September 1927, former members of the «Selsoiuz» from «Selrob» applied to the Ukrainian Club to resign and instead set up their own one. At the same time, at the request of yesterday's representatives of the «Peasants' Union», Ukrainian national requirements were included in the «Selrob» program along with social slogans. However, permanent misunderstandings between groups from two different parties did not contribute to the stability and unity of the union, which was especially exacerbated by ongoing financial difficulties. As a result, in the autumn of 1927 the party split, and most of the former «Narodna Volia» members created their own party «Selrob-left», and the basis of the preserved «Selrob» now formed natives of «Selsoiuz» led by S. Makivka, S. Kozytskyi, A. Bratun and M. Chuchmai.

Keywords: «Selianskyi soiuз», «Selrob», creation, split, socio-political life, Ukrainian Parliamentary Representation.

УДК: 94(477.87)"1953/1964"
DOI: 10.33402/ukr.2021-34-63-94

Natalia VARADI

PhD

Lecturer, Department of History and Social Sciences

Ferenc Rakoczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4175-4928>

e-mail: varadinatalia29@gmail.com

BEREHOVE AND ITS SURROUNDINGS DURING THE KHRUSHCHEV ERA (1953–1964)

Histories of cities, towns, villages are an essential part of understanding the history of a country, a historical era. Knowledge of the local history is important for understanding the historical past of the local population, for developing and preserving its sense of identity.

The exact date of the foundation of Beregszász is a subject of debate among local historians, yet the town, what lies on the banks of the Verke Canal for over 900 years, has experienced many upheavals, glorious and tragic moments in its past. The history of the town is very rich in various important historical events.

During the Soviet period (1945–1991) as well as being part of independent Ukraine, Berehove played an extremely important role in the political and cultural history of the local population.

After the death of Generalissimo Stalin on March 5, 1953, it became clear that the socialist camp, which had previously been considered inseparable, was far from unified. Nikita Khrushchev became the winner in the struggle for power of the three triumvirates, after which the signs of political weakening became more and more noticeable. The consequences of his policy were felt in Berehove as well.

The period from 1953 to 1964, the historical era of the ‘Khrushchev Thaw’, can be considered a positive decade in the history of the Soviet Union, as well as of the town, in terms of improving living standards and weakening the dictatorship. This period was characterized by a reduction in political repression and censorship besides partial liberalization of political life. Khrushchev allowed some freedom in culture and media, opened up cross-border trade and economic reforms, educational development also was obvious.

Berehove is located 72 kilometers from Uzhhorod, the centre of the Transcarpathian region of Ukraine, and only 6 kilometers from the border with Hungary, i.e., the European Union. Many have been interested in the town, its past has been researched by several historians, however, a comprehensive town monograph covering the entire history of the town, its political, economic and cultural life, has not been completed to date. The present study does not undertake this either, it only represents the town’s life and history during the Khrushchev era, mainly based on the articles published in the contemporary Berehove district paper, i.e., the «Red Flag» (Hungarian title: «Vörös Zászló»).

Keywords: history of Berehove, Beregszász, Berehove politics, economy, culture, society.

The name Beregszász had been used in official documents from 1504¹. The exact date of the founding of this town with a long history is disputed among local historians, László Zubánics dates it to either 1061 or 1063², while György Csanádi dates it to 1096³. Whichever we accept, this town on the bank of the Vérke Channel is more than 900 years old and experienced many adversities, glorious and tragic moments in its past, and has played an extremely important role in the political and cultural history of the local Hungarian population.

The origin of the town can be traced back to the time of the Hungarian conquest⁴, and its history is very rich in important historical events. In the 13th century, it was a free royal town, later the seat of Bereg County, the home of the Roman and Greek Catholic church, as well as the very early Reformed church, since the first Reformed council was held here in 1552⁵. The town was often ravaged by various foreign peoples, but it was also the place where Tamás Esze unfurled the flag of the War of Independence led by Ferenc Rákóczi II on May 22, 1703⁶. Prince Rákóczi himself visited the town several times, for example on December 20, 1705, he issued his proclamation encouraging the uprising here⁷. The inhabitants of Beregszász also joined the events of the War of Independence in 1848–1849⁸. After the First World War, Transcarpathia, and thus the town as well, suffered from several changes of political power and ceased to be the county seat. During the Czech period (1919–1938), later the Soviet period (1945–1991) and now in independent Ukraine, Berehove was the centre of the political and cultural life of the local Hungarian minority. Its area is 19 km². According to the latest all-Ukrainian census conducted in 2001, Berehove is the only Hungarian-majority town in Ukraine. It has a total population of 26 554, 12 785 of which are of Hungarian nationality⁹.

On October 26, 1944, the 138th Rifle Division of the Soviet Army invaded the town under the command of Colonel Vasilyev V. In honor of this and the soldiers who died in Transcarpathia in World War II, an obelisk was erected in the centre of the town, in the Heroes' Square Park (now Kossuth square) in June 1945¹⁰. On January 26, 1946, by decree

¹ История городов и сел Украинской ССР: в 26-ти т. Закарпатская область / ред. кол. и предис. Н. Семенюк. Киев, 1982. Ол. 121.

² Zubánics L. Beregszászi kalauz. Beregszász, 2001. Ол. 6.

³ Csanádi Gy. Sorsfordító évek sodrásában. Uzhgorod: PoliPrint, 2004. Ол. 10.

⁴ Dobos S. Beregszásza a magyar nyelvű történetírásban. *Mercurius Veridicus Novus. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Történelem- és Társadalomtudományi Tanszékének tanulmánygyűjteménye* / szerk. S. Dobos, N. I. Szamborovszkyné. Beregszász; Ungvár: Grafika Kiadó, 2015. Ол. 75–76.

⁵ Lehoczky T. Adalékok Beregszász történetéhez. Ungvár: Clio, 1999. Ол. 76–79; Lehoczky T. Beregvármegye monográfiája. K. III. Ungvár: Nyomtatott Pollacsek Miksa könyvnyomdájában, 1881. Ол. 138–141.

⁶ Csátáry Gy. Beregszász a Rákóczi-szabadságharc idején. *Pro Patria tanulmányok* / szerk. E. Mecsei. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg M. Lvt, 2004. Ол. 29–40.

⁷ Sebestyén Z. Beregszász utcanevei. *Névtani értesítő*. 2001. № 23. Ол. 23–29.

⁸ Csátáry Gy. Levéltári Kalászatok (tanulmányok, szövegközlemények). Ungvár; Budapest: Intermix Kiadó, 1993. Ол. 117–130.

⁹ Molnár J., Molnár D. I. Kárpátalja népsége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében. Ungvár: PoliPrint, 2005. Ол. 30.

¹⁰ История городов и сел Украинской... Ол. 128.

of the Presidency of the Supreme Soviet of the Union of Soviet Socialist Republics, a new Soviet-Ukrainian administrative unit, the Transcarpathian Region, i.e., Zakarpatska Oblast, was artificially formed from the former Ung, Bereg, Ugocha, and Maramures counties. After Transcarpathia was annexed to the USSR, Beregszász became a district seat named Berehove, or, as the sources state, the administrative centre of the area¹¹.

The most significant administrative reorganizations took place between 1944 and 1969. According to the new administrative division, Transcarpathia consisted of 15 administrative units, 2 towns with regional subordination, Uzhhorod and Mukachevo, and 13 districts¹². In 1946, in addition to Uzhhorod and Mukachevo, 3 more settlements, Berehove, Khust and Vynohradiv, received town status.

After the death of Stalin, the Generalissimo, on March 5, 1953, it became clear that the socialist camp, which had previously been considered united, was not so united after all. Nikita Khrushchev emerged victorious from the competition for the power of the three triumvirates (1953–1964), after which the signs of political easing became more and more noticeable.

On March 27, 1953, and then from May 1955, those sentenced to up to 5 years in prison were released in terms of a large amnesty program, as well as women caring for children under the age of ten, men over the age of 55, and women over the age of 50, while the duration of longer sentences was halved. Unfortunately, however, this measure did not apply to political convicts, several of whom were convicted of «*counter-revolutionary activity*». In Transcarpathia, this is exactly what innocent people were accused of in a significant part of the political conceptual lawsuits that resulted in 10 to 20 years or even longer sentences¹³.

In July 1953, the Plenary Session of the Central Committee of the CPSU excluded L. Beria, Stalin's bloodthirsty Minister of the Interior, from his ranks proclaiming him «guilty of anti-party and anti-state activities». At the meetings of the Transcarpathian leadership, the officials condemned Beria and urged swift, ruthless action against him and his comrades, that is, the imposition of the death penalty¹⁴. Beria was accused of «treason, espionage for the West and trying to destroy the Party»¹⁵. On the orders of the leadership, meetings were held in all collectives in Berehove as well, the participants of which also condemned the traitors and encouraged vigilance and more efficient work¹⁶.

In September 1953, N. Khrushchev reported on the situation of agriculture at the meeting of the Central Committee of the CPSU. For the first time, an attempt was made to portray the poor situation of the sector in a relatively realistic way, as Khrushchev put it: «The quality of agricultural production does not fully meet the population's food demand, and the raw material needs of the light and food industries do not meet the technical equip-

¹¹ Dobos S. Beregszász története a helyi historiográfiában. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Intézetének tanulmánygyűjteménye / szerk. A. Bocskor, S. Dobos. Ungvár: PoliPrint, 2012. Ol. 27–42.

¹² Brenzovics L. Kárpátalja történetének korszakai és gazdasági-társadalmi helyzete a XX században. Kárpátalja. A Kárpát-medence régiói II / szerk. B. Baranyi. Pécs; Budapest: Dialog Campus Kiadó, 2009. Ol. 75–107.

¹³ Csanádi Gy. Sorsfordító évek... Ol. 213.

¹⁴ State Archive of Transcarpathian Oblast (hereinafter – SATO). F. 1. Op. 1. Delo Nr. 2237. Ol. 1–162.

¹⁵ SATO. F. 1. Op. 1. Delo Nr. 2118. Ol. 6–10.

¹⁶ Ibid. Delo Nr. 2237. Ol. 20–22.

ment of agriculture and the potential of the kolkhoz system... The situation is particularly unfavorable in the development of animal husbandry...»¹⁷.

In September 1953, Hungarian secondary schools were opened in three settlements of the Berehove district – Variievo (Vary), V. Beregi (Velyki Berehy) and Kosino (Koson') – and a year later in Berehove as well, i.e., in the 1954/55 school year, two eighth grades with 76 students were established and in 1957 Hungarian children could graduate in their native language for the first time. Although in the Soviet system education was declared free for all citizens, students in these institutions had to pay tuition fees¹⁸. It was not until June 6, 1956, that the Decree of the Council of Ministers of the USSR «On the Abolition of Tuition Fees for Higher Education Institutions, Secondary Schools and Vocational High Schools of the Soviet Union» was issued.¹⁹

The first Hungarian one-page literary section in the district newspaper, *Vörös Zászló* (Red Flag) appeared in August 1953. It was the Literary Column with poems by Róza Bakos, György Leskó, Sándor Bihari, Rozália Lengyel and a short story by Tihamér Iván entitled «True American»²⁰. Poems, sketch stories, short stories, etc. by Hungarian poets and writers later appeared regularly in the paper.

From January 1954, the press was full of celebrations of the 300th anniversary of the unification of Ukraine and Russia²¹, it was also one of the main agenda items of the district and regional party meetings²². A government committee headed by A. Kirichenko (the first secretary of the UCP Central Committee between June 1953 and December 1957) was formed to organize and conduct the celebration, to whom every moment of the preparations in the countryside was reported²³. The 300th anniversary was finally celebrated in May 1954, after lengthy, detailed preparations²⁴. In Berehove, a parade was held on this occasion on May 22–23, and a district song and dance festival were held in the Voroshilov Square (now Rákóczi Ferenc Square)²⁵. During the organization, the leaders of factories, collective farms, and plants were obliged to find socialist competitors in the Russian Federation or other Soviet republics. They then sent each other their commitments, exchanging delegations at regular intervals to study the achievements of the competitors, to learn good practices, to apply useful experience in production²⁶. The delegations visiting each other were to be welcomed with great splendor and the previously made commitments were to be overfulfilled in honor of the visit. This is how the Berehove Clothing Factory came into contact with the staff of the Red Seamstress Clothing Factory No. 16 in Moscow, and the local tannery with the staff of the Leningrad Kommintern Tannery. There was a lot of formalism in this top-down

¹⁷ *Vörös Zászló*. 1953. 17 szeptember. Ol. 1.

¹⁸ Orosz I. *Két évtized távlatából II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola*. Ungvár: PoliPrint, 2012. Ol. 7.

¹⁹ Сборник приказов и инструкций министерства просвещения РСФСР. 1956. № 27. Ol. 3.

²⁰ *Vörös Zászló*. 1954. 30 augusztus. Ol. 3.

²¹ *Ibid.* 1954. 10 január. Ol. 1.

²² SATO. F. 1. Op. 1. Delo Nr. 2140. Ol. 1–104.

²³ *Ibid.* Delo Nr. 2457. Ol. 15, 23.

²⁴ *Ibid.* Delo Nr. 2513. Ol. 1–44.

²⁵ *Vörös Zászló*. 1954. 23 május. Ol. 4.

²⁶ SATO. F. 1. Op. 5. Delo Nr. 2457. Ol. 1–32.

socialist competition, the factories of the competitors could make little use of the experience of other factories because the production conditions and opportunities in the region were different from those of the competitors. The Moscow Red Seamstress Clothing Factory, for example, produced predominantly lingerie, while Berehove produced women's and men's outerwear. The factories used different technologies, machines, equipment, materials²⁷.

On March 14, 1954, elections to the Supreme Soviet of the Soviet Union were held²⁸. The people of Berehove were able to vote for the electric saw operator of the Svaliava Wood Industry Farm, Fedor Canykó, for the Federal Council, and for Iván Turianycia for the Nationality Council, with the usual «uniformity» that had already become the norm. The latter was replaced a year later by Olga Ivashchenko, the secretary of the UCP Central Committee, whom the people of Berehove did not know at all and had never seen²⁹.

There were amateur bands and a free university in the district in the 1950's. Clubs and libraries were established in each village, along with 22 permanent and 4 traveling cinemas, which sometimes screened Hungarian films³⁰.

In the autumn of 1954, the Hungarian theater group of the District Culture House presented A. Simukov's «Retired Captain» directed by Anna Nádas – a comedy in which the life, work, and love of the common Soviet people were portrayed. Its protagonist, Sergei Uskov guard captain, was played by Otto Schober. Miklós Rácz, Miklós Major, Gyula Till, Erzsébet Túróczi, Éva Somogyi also played a role in the play, and their productions impressed the audience and journalists³¹. A few months later, Tipot's operetta «With You» was staged by the expanded team. They later entertained theater lovers with many unforgettable plays³².

Hungarian literary life unfolded more and more, one of the most prominent representatives of which was Vilmos Kovács. On December 26, 1954, the district newspaper published his first poem, «Autumn Picture»³³. In the following years, Vilmos Kovács published his poems in the district newspaper more and more often.

In April each year, the government issued a decree to lower the prices of food and state industrial retail goods. In 1954, for example, the prices of wheat bread, macaroni dropped by 5 %, coffee dropped by 15 %, summer clothes by 15 %, rubber footwear by 12 %, construction materials dropped by 10–30 %, medicine by 15 %³⁴, on average. Price cuts were likely to divert attention from the poor performance of agriculture, the light, and the food industries. In reality, however, there was little food, and very often long lines for bread, meat, and dairy products as well.

²⁷ Csanádi Gy. Sorsfordító évek... Ol. 216.

²⁸ SATO. F. P-195. Op. 19. Delo Nr. 51. Ol. 1–261.

²⁹ Vörös Zászló. 1954. 7 február. Ol. 1.

³⁰ Csanádi Gy. Sorsfordító évek... Ol. 217.

³¹ Vörös Zászló. 1954. 2 szeptember. Ol. 4.

³² Irodalomtörténet. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság folyóirata / szerk.: Barta J., et al. 1960. № 49. Ol. 363. Історія літератури. Журнал Угорського Літературного Історичного Товариства / Ред.: Барта Й. та ін.

³³ Vörös Zászló. 1954. 26 december. Ol. 3.

³⁴ Ibid. 1 április. Ol. 1.

In 1954, the big party grain campaign, i.e., the corn program, began³⁵. Its success and profitability were reported regularly and in every possible way. In 1954, the virgin soil farming program began too. It covered the Transcarpathian organizations of the Komsomol, i.e., the Communist Youth League. The relevant resolution of the Plenary of the Central Committee of the CPSU was titled: «On the further growth of grain cultivation in the country, as well as on the farming of virgin lands and fallow lands». As emphasized in the resolution, the further development of all sectors of agriculture and meeting the growing needs of the population and the economy as a whole depended entirely on the success of the development of the grain farming economy³⁶. According to the data of April 17, 1957, for example, 4 727 young Transcarpathian Komsomol members worked outside Transcarpathia³⁷. The expected successes fell short again³⁸. At the machine-operating training school in Berehove, the young people were trained for six months to handle tractors and various tractor-drawn machines. After a successful machine operator exam, they were sent to cultivate the wastelands of Kazakhstan, Siberia, and the Urals to «create an abundance of food and raw materials for their homeland»³⁹. Most of the graduates of the Berehove Vocational School of Agricultural Mechanization were sent off to Kazakhstan⁴⁰. Applicants who «volunteered» for the long journey were solemnly said goodbye. Ceremonious articles were published in the press about the benefits of the program and the enthusiasm of the young people.

Most of the young people could only come home after many years, as well as those who also traveled to work in the mines of Donbas after «submitting voluntary applications». Articles with titles like «To Donbas with a Komsomol passport» appeared in the local press. They stressed that «coal is the bread of industry» and that «the miner family is a strong bond, a cohesive force»⁴¹ and never failed to stress that there is a lot of competition among applicants and that dozens of applications are submitted by young people in order to start working in the coal mines as soon as possible⁴².

On July 1, 1954, the resolution of the Plenary of the Central Committee of the CPSU «On the results of spring sowing, care after sowing, preparation for the harvest and ensuring the fulfillment of the 1954 stocking plan of agricultural products» was published in the *Vörös Zászló*. It stressed that although the volume of stocks of agricultural products had increased, they still did not adequately meet the needs of the state, which became greater due to the regular reduction of food prices. The Ministry of Inventory, the Ministry of Agriculture, the Ministry of Food, and «Tsentrosoiuz» were blamed for insufficiently managing the inventory and purchase of agricultural products. The decision-makers envisioned that «... the current year will be included in the history of the Soviet villages as a year of great work on the cultivation of virgin and fallow lands...». It was further emphasized that the task set by the «... party and the government in cultivating the virgin and fallow

³⁵ SATO. F. P-179. Op. 1. Od. zb. 2776. Ol. 1–116.

³⁶ *Vörös Zászló*. 1954. 1 április. Ol. 1.

³⁷ SATO. F. 1. Op. 1. Delo Nr. 3029. Ol. 4.

³⁸ SATO. F. P-1545. Op. 1. Ed. hr. 93. Ol. 28.

³⁹ *Vörös Zászló*. 1954. 11 április. Ol. 1.

⁴⁰ *Vörös Zászló*. 1958. 14 május. Ol. 2.

⁴¹ *Vörös Zászló*. 1955. 22 május. Ol. 1.

⁴² *Ibid.* 5 június. Ol. 1.

lands was greeted with support by the workers of the kolkhozes, MTSs (machine and tractor stations) and sovkhozes, as well as the urban population, and became a common cause for everyone. At the call of the party and the government, more than 140,000 people had already arrived at the MTSs and sovkhozes to cultivate the virgin and fallow lands and were actively involved in the work...»⁴³.

In January 1955, at the Plenary of the Central Committee of the CPSU, Khrushchev himself reported on the situation in animal husbandry, and then a decision was made to boost animal husbandry, significantly expand feed manufacturing, mechanization, construction of animal husbandry premises, and so on. The Plenary considered it necessary that «the plan be based on the task of producing a determined number of livestock products per 100 hectares of agricultural land». It was stated that «great mistakes have been made in the practice of centralized supply». It was suggested that in agriculture, instead of centralized management, there should be more scope for local initiatives for development⁴⁴. Although it was very well seen that progress was stalled due to strong centralization and it was verbally acknowledged, in practice no steps were taken to improve the situation.

On February 27, 1955, elections to the Supreme Soviet of the USSR were held, as well as to local councils that were referred to as Soviets⁴⁵. Of the 60 representatives of the district council, 22 were of Hungarian nationality⁴⁶. In the town council, 20 of the 59 representatives were Hungarians⁴⁷.

In March 1955, the Council of Ministers of the USSR adopted a decree «On the financial incentive of collective farm members for the yield of additional crops grown from intermediate sowings». At the suggestion of the Socialist Agricultural Research Institute of Ukraine, it was requested that beans, soybeans, and squash be sown between the rows of corn sowings using the so-called square-nest method. It has also been proposed to increase the area of potatoes sown together with beans. In order to encourage the financial interests of the members of the collective farms, additional wages were introduced from 1955 «up to half the yield of the intermediate crops in the case of legumes and up to one-third of the yield of the intermediate crops in the case of squash, vegetables, and other crops»⁴⁸.

As for backyard farms, they remained in a vulnerable position. In August 1955, for example, the domestic slaughter of animals was banned within a 6-kilometer radius of slaughterhouses. Raw hides and skins of cattle and pigs had to be supplied to the state. It was forbidden to scorch or boil the pigs. Violators of the decree were fined up to 100 rubles or sentenced to up to a month of forced labour, and their slaughtered animals were confiscated⁴⁹.

In the 1950^s and 1960^s, the Soviet leadership covered Transcarpathia with orchards and vineyards. The Ukrainian Communist Party sent a number of draft resolutions to the regional executive committee to increase the area of orchards and vineyards, although many

⁴³ Vörös Zászló. 1954. 1 július. Ol. 1.

⁴⁴ Ibid. 6 február. Ol. 1.

⁴⁵ SATO. F. 1. Op. 1. Delo Nr. 2679. Ol. 1–105.

⁴⁶ Vörös Zászló. 1955. 6 március. Ol. 2.

⁴⁷ Ibid. Ol. 3.

⁴⁸ Ibid. 27 március. Ol. 1.

⁴⁹ Csanádi Gy. Sorsfordító évek... Ol. 220.

collective farm and district leaders, including the Berehove leadership, responded in letters that the plans were unrealistic and not feasible⁵⁰.

In October 1955, for example, the presidency of the UCP Central Committee passed a resolution «On measures for the further development of viticulture in the kolkhozes and sovkhozes of the area». Based on this, the Regional Party Committee and the Executive Committee of the Regional Soviet of Workers' Representatives issued a decree stating that «between 1956 and 1961, 1 200 hectares of new vineyards should be planted in the Berehove district. At the same time, the missing vines on sparse plantations in both collective farms and sovkhozes must be replaced within two years. Thus, at least 2 million 530 thousand vines must be replaced»⁵¹. The implementation of the task was again unrealistic, mainly due to the lack of the necessary conditions and tools, so the regulation improved almost nothing in the situation of viticulture.

In November 1955, as part of an exhibition in the small hall of the district culture house, art enthusiasts could admire the works of several young painters – János Varga's paintings «Deep in the Forest», «Ranch in Bakta», «Borzhava Suspension Bridge», as well as pastels «Monument to the Heroes», «Kvasovovo Street», «Summer in Verkhovina», «Mountain Lake» by Eleonóra Haba. In addition, the paintings «Forest Road» by Pál Joanovics and «Old Tree» by József Garanyi and the works of some other artists were exhibited. However, they were criticized by many because these works were mainly portraits, still lifes and landscapes and lacked «depictions of the daily lives of people, the creators of our happy present, the builders of communism, the work in collective farms, vineyards and constructions, ... liberation from the yoke of capitalism, the struggle for the unification with Soviet Ukraine ...»⁵².

In November 1955, «The 10th anniversary of the reunification of Transcarpathia with Soviet Ukraine» was celebrated with great luxury⁵³.

On February 14–25, 1956 the 20th Congress of the Central Committee of the CPSU was held. The meeting took place behind closed doors, and representatives of foreign communist and workers' parties were not invited⁵⁴. However, the Great Kremlin Palace was attended by industrial and agricultural leaders from all parts of the powerful Soviet state, state and party functionaries, scientists, representatives of the Soviet Army and Fleet, and individuals close to the party who worked in arts and literature⁵⁵. A notice on the closing session was issued. According to this, the guidelines for the Development of the National Economy of the USSR from 1956 to 1960, i.e., the sixth five-year plan, the report of the Chairman of the Vote Counting Committee on the results of the election of the party's central bodies were unanimously approved. In addition, N. Khrushchev, on behalf of the Bureau, submitted a resolution on the preparation of the party's new program, which was unanimously accepted by Congress⁵⁶. The press was silent for a long time about Khrushchev speaking

⁵⁰ SATO. F. P-179. Op. 1. Od. zb. 2801. Ol. 26.

⁵¹ Vörös Zászló. 1955. 2 október. Ol. 3.

⁵² Ibid. 13 november. Ol. 2.

⁵³ SATO. F. 1. Op. 1. Delo Nr. 2649. Ol. 92.

⁵⁴ Ibid. Delo Nr. 2809. Ol. 1–15.

⁵⁵ Vörös Zászló. 1956. 16 február. Ol. 1.

⁵⁶ Ibid. 1956. 26 február. Ol. 3.

at the Party Congress against the cult of Stalin's personality. Only a few months later, on June 30, 1956, the resolution of the CPSU Central Committee «On overcoming the cult of personality and its consequences» was issued⁵⁷. From the end of February 1956, a series of processions, reports, meetings and speeches related to the 20th Congress of the CPSU took place in all districts, including Berehove⁵⁸. It was also the subject of the Plenary Session of the Berehove District Committee of the UCP held on March 20, 1956⁵⁹.

According to the decree of the Presidency of the Supreme Soviet of the USSR issued on March 8, 1956, in order to alleviate the financial situation of the workers, the authorities reduced working hours to six hours on the days before the public holidays and weekends, effective from April 1956. The regulation did not apply to those who worked six or fewer hours a day. In plants operating without interruption, or in industries where it was impossible to introduce reduced working hours due to production conditions, an additional day off was provided in exchange for four eight-hour working days worked before days off and public holidays. In the case of time wage, the pay for a full working day was given. In the case of per piece wages, the wages were calculated in accordance with the work performed⁶⁰. On March 15, 1956, the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR issued a resolution: «On the statutes of the agricultural artels and on the further development of the initiatives of the members of the collective farm in the organization of collective farm production and management of collective farm affairs»⁶¹. The resolution emphasized the need to regulate the allocation of backyard plots: «... collective farm families that have collective farm members capable of work who do not work in the collective farms or are insufficiently involved in the work of the collective farm community should have smaller backyard units than families who work in kolkhozes conscientiously»⁶². The resolution covered the keeping of livestock in private property, the distribution of income, issues of kolkhoz life, raising the standard of political and organizational work regarding kolkhoz matters, and so on.

The resolution provided for «monthly advances to collective farm members and monthly extra wages in collective farms», expecting an increase in the interest among collective farm members⁶³.

On May 1, 1956, in Berehove, the ceremonial meeting was held in the Voroshilov Square, where the statue of Stalin was still standing, but it was no longer wreathed. The speakers were: Kohutych – Chairman of the Executive Committee of the Town Council, Bubryák – Secretary of the Berehove District Party Committee, Shchadey – Chairman of the Executive Committee of the Berehove District Council, etc.⁶⁴.

On May 11, 1956, the Council of Ministers of the USSR submitted a bill on state pensions to the Supreme Soviet of the USSR. According to the draft, a state pension could

⁵⁷ SATO. F. 1. Op. 1. Delo Nr. 2810. Ol. 5–9.

⁵⁸ Ibid. Delo Nr. 2875. Ol. 1–53.

⁵⁹ Vörös Zászló. 1956. 22 március. Ol. 3.

⁶⁰ Ibid. 1956. 11 március. Ol. 1.

⁶¹ Ibid. 15 március. Ol. 1.

⁶² Ibid. Ol. 1.

⁶³ SATO. F. P-179. Op. 1. Od. zb. 4381. Ol. 13.

⁶⁴ Vörös Zászló. 1956. 4 május. Ol. 2.

be established tax-free in the case of old age, disability, or loss of a provider. Men could retire after at least 25 years of service from the age of 60, and women could retire from the age of 55 after 20 years of service. The minimum monthly old-age pension was set at 300 rubles and the maximum at 1 200 rubles⁶⁵. In addition, invalidity pensions had also been established. The bill was accepted and entered into force on 1 October 1956.

On September 8, 1956, the resolution of the Council of Ministers of the USSR, the Central Committee of the CPSU, and the Central Trade Union Council of the USSR «On the increase of wages of low-paid workers and employees» was issued, which came into force on January 1, 1957. According to this, workers and employees employed directly in industrial plants, construction, transport, and telecommunication plants had to be paid at least 300–350 rubles a month. Other workers were paid at least 300 rubles in towns and workers' settlements and at least 270 rubles in the villages. In addition, the student income tax and taxes for unmarried, single citizens and small families were abolished for those who received 370 rubles a month in wages or scholarships⁶⁶.

In 1956, subscriptions for Hungarian newspapers and magazines were available in Transcarpathia, so people could follow the events taking place in Budapest. Nevertheless, the outbreak of the revolution was quite unexpected for the locals. In Berehove, at the end of October, the radio was switched on all day long. People observed the events with tension. The mood was depressed. The sound of the old-style «Moskvych» and «ARZ» radios was crackling, the «Free Europe», «Voice of America» and BBC news programs were being disturbed, but from the fragments of news, it was possible to suspect that a revolution had broken out in Budapest⁶⁷.

During the 1956 revolution, reports on the events in Hungary – published in the Soviet central and Transcarpathian press or told on the radio – focused mainly on the executions of Hungarian communists, the assassination of Soviet soldiers, and the occupation of the party and state institutions.

The district newspaper published its first article on the revolution on October 31, 1956, entitled «The Failure of the Anti-People Adventure in Hungary», which was taken over from the October 28 issue of «Pravda»⁶⁸. It covered the events and their motivations on an entire page. On November 2, the Declaration of the Government of the USSR of October 30, entitled «On the Basis for the Development and Further Consolidation of Friendship and Cooperation between the Soviet Union and the Other Socialist States», was published. It announced that «at the request of the Hungarian People's Government the Soviet Government allowed Soviet military units to march on Budapest to help the Hungarian People's Army and the Hungarian authorities restore order»⁶⁹.

On October 23, everything was quiet in Berehove, but the next day large military units arrived in the town and the tanks and trucks marched through the Khmelnytskyi, (Bochkay) Street, through Luzhanka (Astey) village, towards the Hungarian border. It was

⁶⁵ Ibid. 1956. 11 május. Ol. 1.

⁶⁶ Ibid. 12 szeptember. Ol. 1.

⁶⁷ Interview with György Csanádi, who from 1951 was the translator and column editor of the Red Flag Beregszász district newspaper, and from 1957 he was the editor-in-chief of the paper. The interview was conducted by the author on July 7, 2002.

⁶⁸ Vörös Zászló. 1956. 31 október. Ol. 4.

⁶⁹ Ibid. 1956. 2 november. Ol. 1.

obvious that the Soviet army was preparing for the armed suppression of the Hungarian revolution. When the Hungarian radio announced that the Soviet troops will be withdrawn from Hungary, the residents of Berehove had doubts about this, as the flood of tanks heading to Hungary did not decrease for a moment, and no tank passed through the town in the opposite direction at the time⁷⁰.

To strengthen the educational work among the population of the Berehove district, 6 «lecturers» were directed from the regional center to the district, who gave lectures to the people. These, as well as members of the district party committee, gave 26 lectures and 72 reports in the Berehove district in late October and early November. In addition, about 100 lectures were read by village «lecturers» as well. On November 4, talks were held with the population in all settlements of the district, in order to explain the program announced by the Revolutionary Workers-Peasant Government of Hungary to the population⁷¹.

According to current facts, Transcarpathia played a significant role during the revolution. Among other things, it served as a parade ground for Soviet tanks. In Uzhhorod, a political headquarters was established, which maintained contact between Budapest and Moscow and received the deportees of the 56' Revolution – more than a thousand people, according to my current research – to the local prison⁷².

On January 18, 1957, the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR published a voluminous call that occupied an entire issue of the local newspaper: «To all agricultural workers, workers of MTSs and sovkhozes, the party, professional and Komsomol organizations, the Soviet and agricultural authorities, professionals and all agricultural workers». In this, the success that the country's workers achieved «enthusiastic about the resolutions of the XX party congress, together with the leadership». However, failures were also reported, the cause of which was seen in the incompetence of leading cadres. «Not only has the situation not improved in some collective farms, but it has even worsened. This was due to the fact that not everywhere were the leaders selected conscientiously and that many collective farms were offered weak, uninitiated people, and sometimes people who simply did not want to honestly perform the great and honorable task entrusted to them»⁷³.

This was typical of Berehove and the Berehove district as well. The lack of professionals was a common phenomenon throughout the Khrushchev period. According to the resolution of the Central Committee of the CPSU of March 25, 1955, to strengthen the leaders of the collective farms, 30 000 volunteers were sent from various cities of Ukraine to manage the underdeveloped collective farms. This movement became known as the «Thirty Thousand». Of these, 506 people⁷⁴ arrived at the collective farms of Transcarpathia to help them catch up, 78 of whom became collective farm leaders or deputy collective farm leaders⁷⁵. However, a significant proportion of the new kolkhoz presidents were unable to solve local problems. Foreign «leaders» from distant lands, who carried out the orders

⁷⁰ Interview with György Csanádi. 7.07.2002.

⁷¹ SATO. F. 15. Op. 15. Ed. hr. 13. Ol. 82.

⁷² Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine. F. 1. Op. 1. Delo Nr. 1–22.

⁷³ Vörös Zászló. 1957. 18 január. 13 évf. Ol. 1–4.

⁷⁴ SATO. F. 1. Op. 1. Delo Nr. 2639. Ol. 127.

⁷⁵ Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації / редкол.: Ю. Ільницький (голова) та ін. Ужгород: Карпати, 1980. Ol. 189.

they received from higher agricultural bodies without thinking, did not understand the real worries, insights, and problems of the people or the economy. In the Berehove district, which was mostly inhabited by Hungarians, the situation was aggravated by the fact that the majority of the leaders did not speak the Hungarian language at all.

The aforementioned call pointed out «the successes in increasing the production of animal products and milk in particular, and the great work done to expand maize sowing» and therefore predicted an increase in maize production. «Corn can grow in every district, provided it is surrounded with love and attention», – stated the call⁷⁶. The area under corn also referred to as the «*queen of the fields*» increased significantly. However, there were not enough machines, fertilizers, weed killers, etc. to cultivate it, so the long-awaited success was not achieved. Although numerous exaggerative articles were published, entitled: «We introduce the proposals of the kolkhoz members extensively into kolkhoz production» or «The kolkhozists decided so»⁷⁷ which suggested that after the call, kolkhoz leaders took into account the opinions of kolkhoz members during production, though not much had changed in reality.

On the day of the election of the local councils on March 3, 1957, the people of Berehove delegated 33 Hungarian representatives to the district council and nearly forty to the town council⁷⁸. For the first time, more than half of the representatives of the local councils in the district were Hungarian⁷⁹.

Due to Sovietization, the private sector in Transcarpathia was completely abolished by 1950. In addition to crop supply and collective farming, part of the workers' wages was seized as state loans, which people gave to the industrial development of the country to fulfill the five-year plan, to serve the reconstruction and development of the national economy «voluntarily», mostly in cash⁸⁰. However, the government bond caused serious financial problems for the workers every year, so Khrushchev's announcement was issued in the district newspaper on April 10, 1957, which stated that «From 1958 onwards, government bonds must be abolished, the payment of government loan prizes should be stopped and the deadline for repayment of government loans must be extended. The unity with which workers and employees supported this proposal signals the expression of the interests of the Soviet people»⁸¹.

The World Youth Meeting was held in Berehove on April 28, 1957. In advance, local youth meetings were held everywhere. Art enthusiast groups from the town and villages gathered to show off their talents⁸².

On May 31, 1956, a new task was issued: «In the coming years, we will catch up with the United States in per capita meat, milk, and butter production». While in 1957 the production of 332 centners of milk per 100 hectares of land was expected, by 1960 the production of 381 centners of milk was planned⁸³. A few days later, as of June 5, 1957, a

⁷⁶ Vörös Zászló. 1957. 18 január. Ol. 3.

⁷⁷ Ibid. 23 január. Ol. 3.

⁷⁸ Ibid. 8 március. Ol. 2.

⁷⁹ Csanádi Gy. Sorsfordító évek... Ol. 231.

⁸⁰ SATO. F. P-1. Op. 1. Od. zb. 12. Ol. 62.

⁸¹ Vörös Zászló. 1957. 12 április. Ol. 2.

⁸² Ibid. 1957. 28 április. Ol. 3.

⁸³ Ibid. 31 május. Ol. 1.

new campaign was launched with the slogan «for 400 and for 100» to produce 400 centners of milk and 100 centners of meat for every 100 hectares nationwide⁸⁴. To date, no document has revealed how and who calculated that these were the numbers needed for success. These two numbers then appeared regularly in the newspapers. However, instead of the target of 400 centners of milk and 100 centners of meat per 100 hectares the farms of the Berehove district, for example, produced only 182 centners of milk and 30 centners of meat in 1957⁸⁵.

At the end of May, those interested could view the largest-ever exhibition of the town's painters, i.e., 130 works by seven painters, mainly etudes and sketches⁸⁶.

In 1957, the town already had good public catering, i.e., a restaurant, 9 canteens, 14 snack bars, 5 buffets, 5 school buffets, self-service canteens⁸⁷. A confectionery was also opened on May 19, 1957, where a variety of delicious cakes, chocolate, ice cream, skim milk, cocoa, tea, coffee, butter, milk, sour cream, syrups, and mineral water were served. The pottery store had a self-service department, so customers could examine the goods for a long time without holding up the salesperson, who could thus pay more attention to serving customers interested in electric appliances and other goods. In addition, the turnover of bookstores increased⁸⁸. The diet canteen opened in May 1958 was a great sensation in the town. In canteen No 8, under the supervision of specialists, 10–15 different dietary dishes recommended by doctors were prepared daily, with the help of chef Chehyl. Here, customers also had the opportunity to seek the advice of a specialist about their diets⁸⁹.

There were a central and 16 savings bank agencies in the district and more and more people placed their money in the Berehove district savings bank⁹⁰.

From the summer of 1958, local film fans could watch widescreen films at the Pushkin Film Theater⁹¹.

In December 1957, the 40th anniversary of the Ukrainian Soviet Socialist Republic was celebrated at the District Culture House⁹².

On February 12, 1958, the Central Committee of the CPSU issued an invitation to participate in the next election to the Supreme Soviet of the USSR on March 16, 1958, to fulfill their civic duties and vote for the candidates of the bloc of communists and non-partisans⁹³. The candidate from the Berehove district was Fedor Tsan'ko, who was successfully registered by the District Election Committee. Then a great exhortation campaign was launched so that on March 16, 1958, everyone would vote as one person for the candidate of the Communist and Non-Partisan Bloc – Fedor Semionovich Tsanko⁹⁴.

⁸⁴ Ibid. 1957. 5 június. Ol. 2.

⁸⁵ Csanádi G. Sorsfordító évek... Ol. 234.

⁸⁶ Vörös Zászló. 1957. 29 május. Ol. 4.

⁸⁷ Vörös Zászló. 1956. 24 október. Ol. 3.

⁸⁸ Vörös Zászló. 1957. 7 június. Ol. 4.

⁸⁹ Vörös Zászló. 1958. 5 június. Ol. 3.

⁹⁰ Ibid. 21 március. Ol. 3.

⁹¹ Ibid. 13 augusztus. Ol. 2.

⁹² Vörös Zászló. 1957. 25 december. Ol. 1.

⁹³ Vörös Zászló. 1958. 12 február. Ol. 1–3.

⁹⁴ Ibid. 28 február. Ol. 1.

On February 14, 1958, in accordance with the resolution of the Transcarpathian Territorial Executive Committee, as well as the District Executive Committee, a notice was issued that in 1958 families could relocate to the Crimean kolkhozes and sovkhozes that possessed an abundance of land, or to the virgin lands of Kazakhstan⁹⁵. As the families were not motivated to relocate⁹⁶, they were offered a number of encouraging advantages⁹⁷, such as: free travel, property transfer, housing, financial aid, jobs, wonderful beach and excellent climate, sanatoriums, food loan, exemption from agricultural taxes, etc. for as many families as possible to move. These were provided in terms of the «*relocation ticket*»⁹⁸. However, no one moved voluntarily. Despite the difficulties of relocation, the authorities did not give up the plan and even increased the number of families to be relocated.

On February 26, 1958, by decree of the Presidency of the Supreme Soviet of the Soviet Union, Transcarpathia was awarded the Order of Lenin⁹⁹. On 27 February 1958, the district newspaper, and then on 28 February, the regional newspapers reported that 10 regions of the Ukrainian SSR, including Transcarpathia, had been awarded the Lenin Order for their achievements in increasing the production and stockpiling of agricultural products. Crowded rallies were held in several settlements to thank the Communist Party for the high government award¹⁰⁰.

The Plenary Session of the Central Committee of the CPSU held on February 25–26, 1958, passed a resolution «On the further development of the kolkhoz system and the reorganization of the machine and tractor stations»¹⁰¹. The essence of this was that since the kolkhozes had become a large, solid economy, were well-equipped technically, had a skilled workforce, a significant income, etc., MTSs were unnecessary in the economic organization of the kolkhozes. Thus, the machine and tractor stations were liquidated, and their machines and technical equipment were offered for purchase to the kolkhozes. This put an end to the unsustainable situation where tractors and machinery were owned by MTSs and machine operators carried out contract jobs in the collective farms. The operators of the MTSs were not sufficiently interested in increasing the yield¹⁰².

As a result of the reorganization of the MTSs, the relationship of agriculture with industry expanded, and the material and technical base of the collective farms was consolidated. It was possible for the collective farms to make better use of the machines, to specialize in production, and to reduce the cost of agricultural products. The MTSs were transformed into repair and technical stations, which supplied the collective farms with new machinery, spare parts, and agrochemicals and helped them to repair the machinery.

More than 60 workers worked at the MTS in Berehove, to whom Fanych, the party secretary of the MTS, explained the resolution. They decided to sell the tractors on a brigade basis, the same way they were in the kolkhozes, as the purchase of tractors also posed new

⁹⁵ Vörös Zászló. 1958. 14 február. Ol. 4.

⁹⁶ SATO. F. P-1545. Op. 1. Ed. hr. 87. Ol. 31.

⁹⁷ Ibid. Ol. 32.

⁹⁸ Ibid. Ol. 36–37.

⁹⁹ SATO. F. 1. Op. 1. Delo Nr. 3213. Ol. 1–15.

¹⁰⁰ Vörös Zászló. 1958. 5 március. Ol. 2.

¹⁰¹ Ibid. Ol. 1.

¹⁰² Ibid. 7 március. Ol. 2.

tasks for the management of the kolkhozes. So, the Berehove Machine and Tractor Station were being dismantled gradually¹⁰³. Most of the machine operators entered the collective farms. Undoubtedly, this improved the utilization of the equipment, but there were still not enough machines.

The financial situation of the kolkhoz members, though slowly, improved, but did not reach the level of those employed in the industry. To divert attention from this, numerous awards were presented to agricultural workers year after year¹⁰⁴.

In March 1958, for example, under a decree of the Presidency of the Supreme Soviet of the USSR of February 26, 1958, nine employees of the bodies of agriculture, the party, and councils in the district were awarded the Order of Lenin. Among them, György Ohár, president of the Gorky kolkhoz, József Polner, farm manager of the same kolkhoz, «because they were the first in the district to start a fight for 100 and 400 and double the productivity of their farms in one year». In addition, 23 employees received the Red Flag Order of Labour, 34 received the Order of Honor badge, 25 received the Medal of Heroic Work¹⁰⁵, and 17 received the Medal for Outstanding Work¹⁰⁶. On many occasions, of course, the awards were not given to those who really deserved them.

In March 1958, the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR adopted a resolution «On increasing the production of children's clothing, footwear, expanding its selection and improving its quality»¹⁰⁷. According to this, 27,3 % more pairs of children's leather footwear, socks and stockings, knitted and woven underwear, and upper knitwear had to be produced, worth 1 billion rubles at the pan-Soviet level.

Agriculture continued to struggle. Therefore, at the Plenary Session of the Central Committee of the Soviet Communist Party held on 17–18 June 1958, a resolution entitled «Abolition of compulsory services and payments in kind for the work of MTSs, new stockpiling arrangements, prices and conditions for agricultural products» was adopted¹⁰⁸. One of the most important items of the regulation was that although a single price was set for the purchase of agricultural products and this purchase price was set according to the conditions of the year if the harvest was higher than planned, the purchase price of agricultural products was reduced, but if the crop was bad, more than the average price was paid. The decree did not work anywhere, including in the district of Berehove, as it reduced the interest of farms in achieving high yields, as low yields paid more than average for the products, but high yields led to lower purchase prices. The decree was in force for a short time.

A resolution was adopted to strengthen the relationship between public education and life, making it compulsory for students to learn different professions in their school, and setting up workshops everywhere. Like many other experiments, this did not work well in the years to come, with students learning mostly to drill and carve, and in some schools to operate a lathe. Also, the working hours took a lot of time at the expense of the hours assigned to the main subjects.

¹⁰³ Ibid. Ol. 2.

¹⁰⁴ SATO. F. 1. Op. 5. Delo Nr. 107. Ol. 1–143.

¹⁰⁵ Vörös Zászló. 1958. 12 március. Ol. 1.

¹⁰⁶ Ibid. 14 március. Ol. 1.

¹⁰⁷ Ibid. 21 március. Ol. 1.

¹⁰⁸ Ibid. 25 június. Ol. 1.

On January 15–22, 1959 a national census was held in the Soviet Union. According to the census, the population of Transcarpathia was 920 200¹⁰⁹. The available data on the results of the census vary. According to some demographers, Transcarpathia had a population of 920 200, and 920 173 according to others. Of them, 686 464, or 74,6 % of the population were of Ukrainian nationality. There were 146 247 Hungarians, i.e., 15,9 % of the population, and the number of the population of other nationalities was 87 462, i.e., 9,5 %¹¹⁰. According to another source, the Hungarian population at that time was 154 738¹¹¹. According to the data, only in the Berehove district, there was an absolute, about 85 % majority of the Hungarian population, and Berehove was the only town with a Hungarian majority¹¹².

On March 1, 1959, elections to the Supreme Soviet of the USSR were held¹¹³. The list of the elected representatives was on the front page on March 6, 1959¹¹⁴.

On July 14, 1959, after moving four times in the Heroes' Square, the district library was moved to its final location under No. 7, Heroes' Square. The library was self-service and hosted events, writer-reader meetings as well. In addition to the 45 000 volumes, the reader could select from 63 domestic and foreign newspapers and magazines, including 19 Hungarian publications. The number of Hungarian books exceeded 14 500¹¹⁵.

On August 7, 1959, the Soviet delegation returned from the VII Vienna World Youth Meeting. On the Ukrainian-Hungarian border, hundreds of young people from Berehove waited for them and accompanied them to the railway station. A meeting was arranged in the square in front of the station, where A. Kyrychenko, secretary of the Central Committee of the Leninist Communist Youth Association of Ukraine, and then M. Holub, a member of the USSR delegation, gave a speech. Then the Voronezh Russian Folk Choir gave a concert¹¹⁶.

On August 11, 1959, the Decree of the Presidency of the Supreme Soviet of the USSR «On the Prohibition of the Keeping and Owning Livestock by Citizens Living in Towns and Work Settlements» was issued¹¹⁷. The decree entered into force on 1 October 1959. Violation of the regulation entailed the seizure of the livestock and the payment of its value at the state stock prices in force before 1958 for the payment of the goods delivered as compulsory service. The slaughter of individually owned cows and heifers had to be prevented.

On September 22, 1959, the first town bus service started in Berehove, on a route connecting different parts of the town and nearby villages. One bus ran between the office building of the wine sovkhos and the auxiliary farm of the inter-kolhoz Construction Council in Bucha (an area of Berehove) with 11 stops, while another bus ran between Ivanovka

¹⁰⁹ Molnár D. I. Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig. Budapest: MTA TK Kisebbségkutató Intézet. Kalligram, 2018. Ol. 102–110.

¹¹⁰ Molnár J., Molnár D. I. Kárpátalja népessége... Ol. 9.

¹¹¹ Dupka Gy. Autonóm-törekvések Kárpátalján. Ungvár; Budapest: Intermix Kiadó, 2004. Ol. 104.

¹¹² Csanádi G. Sorsfordító évek... Ol. 229.

¹¹³ SATO. F. P-179. Op. 19. Ed. hr. 64. Ol. 1–45.

¹¹⁴ Vörös Zászló. 1959. 6 március. Ol. 1.

¹¹⁵ Csanádi G. Sorsfordító évek... Ol. 235.

¹¹⁶ Vörös Zászló. 1959. 14 augusztus. Ol. 4.

¹¹⁷ Ibid. Ol. 1.

(Yanoshi) and Muzhiyevo with 5 stops¹¹⁸. In the first days of October, a new bus service also started between Uzhhorod and Berehove via Chop, running twice a day¹¹⁹.

On October 12, 1959, in the House of Culture, the traditional autumn exhibition of the local artists opened with many new works, and for the first time, the audience could see the ceramic works of Anna Horváth («Sitting Teenager», «Fairy Tale», «Accordion», «Sweeping Woman»)¹²⁰, who soon became a Merited Artist of Ukraine and a defining personality of Berehove's cultural life¹²¹.

On November 29, 1959, Ferenc Farkas's «The Forest is Singing» musical play was presented at the People's Theatre¹²². This play was performed 32 times, of which 13 were full house performances in Berehove¹²³.

On December 1, 1959, Khrushchev and his accompanying delegation arrived in Budapest for the 7th Congress of the Hungarian Socialist Workers' Party¹²⁴. Following the congress, on December 8, János Kádár and N. Khrushchev arrived in Transcarpathia, as Kádár escorted Khrushchev back to the Soviet Union. In his speech at the Chop train station, Kádár said that he had already visited Transcarpathia during the Revolution of 1956. «I visited this land about three years ago when the Hungarian people were in big trouble. We came to ask the Soviet people for brotherly help. We received this help and defeated the counter-revolution»¹²⁵.

Between 10 and 20 December 1959, the Days of Hungarian Culture were held in Ukraine. On this occasion, thematic evenings of friendship were held in the factories and kolkhozes of the Berehove district to present the achievements of the richness and culture of the Hungarian People's Republic. In the clubs and libraries, photo and book exhibitions were organized, readings on the achievements of the Hungarian people were held, and a book day was held to sell classics of Hungarian literature and works by contemporary Hungarian writers, as well as books by Ukrainian writers translated into Hungarian¹²⁶. On December 16, a group of Hungarian artists performed at the district culture house, greeted on behalf of the people of the Berehove district by Ottó Schóber, the director of the district culture house¹²⁷.

On January 14, 1960, the Supreme Soviet of the Soviet Union passed a resolution «On the reduction of the armed forces of the Soviet Union by 1 200 000»¹²⁸. After this, the «peace offensive» proclaimed by Khrushchev was in the focus of media attention. The topic, that is, the peaceful intent of the Soviet Union, had been on the table before, since Khrushchev's visit to the United States in 1959¹²⁹. In Berehove, in the villages of the district, the great peace offensive of the Soviet Union was reported at the sessions of political

¹¹⁸ Ibid. 23 szeptember. Ol. 4.

¹¹⁹ Ibid. 9 október. Ol. 4.

¹²⁰ Ibid. 14 október. Ol. 4.

¹²¹ Csanádi Gy. Sorsfordító évek... Ol. 236.

¹²² Vörös Zászló. 1959. 12 december. Ol. 4.

¹²³ Csanádi Gy. Sorsfordító évek... Ol. 236.

¹²⁴ Vörös Zászló. 1959. 15 december. Ol. 4.

¹²⁵ Ibid. 10 december. Ol. 1–3.

¹²⁶ Ibid. 15 december. Ol. 1.

¹²⁷ Ibid. 19 december. Ol. 4.

¹²⁸ Vörös Zászló. 1960. 21 január. Ol. 2.

¹²⁹ Vörös Zászló. 1959. 30 szeptember. Ol. 2.

schools, various meetings, and seminars, which the workers supported with commitments and work offers. It was argued that this way that the size of the army had decreased even more people could work in the national economy. In Berehove, some of the demobilized soldiers worked as tractor drivers at the Berehove Town Trade.

In January 1960, the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR adopted a resolution «On measures to further improve the medical care and health protection of the population of the USSR». As a result, the number of hospital beds and the production of medicines, medical instruments, and other medical preparations increased. Social councils were established in health care institutions, consisting of health affairs, party, Komsomol, and economic organizations, as well as representatives of the population. Their expenses, according to the resolution, had to be covered from the amount of money remaining as a result of the reduction of the armed forces¹³⁰. The USSR Ministry of Health decided to vaccinate everyone from the age of 2 months to the age of 20 against polio, a disease, which, from 1957, caused numerous deaths in this area as well. Therefore, in the first quarter of 1960, the Sabin vaccine against polio was widely used in the district as well¹³¹.

In 1960, the district museum opened in the rebuilt Workers' Home. Photographs, old posters, some issues of the Workers' Newspaper and many antiques were accompanied by materials showing the rapid development of the district's economy and culture in showcases made by the district's factories and kolkhozes themselves. In the museum, visitors could find data on the district's education network, the development of schools such as the Vocational School of Health, School of Industry, the Vocational School of Agricultural Mechanization, for example. But it also housed the exhibition materials of the Furniture Factory, the Food Industry Factory, the Clothing Factory, the Leather Factory, the Borzhava Red Flag Kolhoz, which mainly presented their technical development¹³². Its archaeological and medal collection was based on the private collection of Ferenc Horváth. Miklós Deli history teacher, sculptor Anna Horváth, painter József Garanyi, and many enthusiastic collectors from Berehove gained invaluable merit in creating the museum. Anna Horváth became the head of the museum¹³³.

At the initiative of the pioneers of the Trostnik Secondary School, rabbit breeding took place on a large scale in the schools, where rabbit farms had to be established and rabbit breeding student brigades were formed; they worked on the rabbit farms in their spare time. The young rabbit breeders of V. Beregi Secondary School achieved particularly nice results in the district, where the students were entrusted to take care of 1 200 domestic rabbits¹³⁴. Various sessions were held for groups of rabbit farmers. During these, students were introduced to the basics of rabbit breeding, feeding rabbits, and the rules for keeping the cages clean¹³⁵.

On March 1, 1960, retail prices were reduced pursuant to a resolution of the USSR Council of Ministers. For example, electric sewing machines by 20 %, cameras by 30, hunting weapons by 25, Vyatka scooters by 18 %¹³⁶.

¹³⁰ Vörös Zászló. 1960. 23 január. Ol. 1.

¹³¹ Ibid. 1 március. Ol. 3.

¹³² Ibid. 23 február. Ol. 4.

¹³³ Vörös Zászló. 1961. 23 március. Ol. 4.

¹³⁴ Vörös Zászló. 1960. 12 március. Ol. 3.

¹³⁵ Ibid. 1 március. Ol. 2.

¹³⁶ Ibid. 3 március. Ol. 1.

In the first week of March 1960, according to the decree of the Presidency of the USSR, entitled «Award with Orders and Medals for Outstanding Transcarpathian Working Women», there were two honorees in Berehove, who learned about the high degree of recognition from the newspaper. Magda Gábor, the chief of the Sewing Department of the Clothing Factory received the Lenin Order, which was the highest government award, while Olena Zhytko, a worker from the Furniture Factory¹³⁷, who completed the first year of the seven-year plan in 10 months, received a medal For Heroic Work¹³⁸.

In accordance with the resolution of the Central Committee of the CPSU entitled «On the Duties of Party Propaganda in Contemporary Conditions», according to a report dated April 2, 1960, more than 1 600 lectures were given to more than a hundred thousand people – more than twice as many, as in the previous year. This success was attributed to the relocation of the center of activity of the village agitators directly to the workplaces of the kolkhozists, to the farms, the fields, the vineyards. This allowed them to link their conversations more closely to specific tasks and have a greater influence on the production process. In addition, they regularly visited the Forward Artel, the Slaughterhouse, and the Cheese Factory, as well as the villages, stressing that «the struggle on the ideological front must continue without a break, not a single man will be missed out»¹³⁹.

Throughout the Khrushchev era, one of the most important tasks of farms was to increase the area of vines and orchards. The tasks were obviously unrealistic. From 20 October to 20 November 1960, for example, a month of fruit and vine planting was declared in the district of Berehove, when in one month 290 hectares of vineyards and 335 hectares of orchards had to be planted. The viticulture program stipulated that only noble grape varieties could be planted, in practice, they deviated from this instruction in order to be able to fulfill the plan¹⁴⁰.

From 1954, the Party and the Government had been claiming that the housing shortage would be eliminated. For the next 10–12 years, the sixth five-year plan promised to build nearly 51 million square metres of living space in Ukraine's cities, towns, and villages¹⁴¹.

In 1960, according to the Decree on the Development of Housing Construction in the Soviet Union, 100 flats were built for the workers of the Clothing Factory, Machine Repair Plant, Brick and Tile Factory, Food Processing Plant, Industrial Factory, Tobacco Fermentation Plant, The Forward Artel and, and also 24 flat buildings were being built on the Muzhaiska street, along with 2 to 4 storey buildings on the initiative from Kharkiv¹⁴². On Muzhaiska street, a boarding school suitable for 300 children was also built¹⁴³. In the second half of November 1961, the construction of a 240-person dormitory in the Berehove Wine Sovkhoz was also completed¹⁴⁴.

¹³⁷ Ibid. 12 március. Ol. 1.

¹³⁸ Ibid. 29 március. Ol. 2.

¹³⁹ Ibid. 2 április. Ol. 1.

¹⁴⁰ Csanádi Gy. Sorsfordító évek... Ol. 239.

¹⁴¹ Vörös Zászló. 1958. 26 február. Ol. 3.

¹⁴² Vörös Zászló. 1960. 26 január. Ol. 3.

¹⁴³ Ibid. 21 május. Ol. 2.

¹⁴⁴ Vörös Zászló. 1961. 25 november. Ol. 2.

On November 28, 1961, at a meeting of the Town Council of Workers' Representatives, Y. Kopyn, Chairman of the Executive Committee announced that more than 926 families built new residential houses. In the Furniture Factory, a one-apartment and three eight-apartment houses were built, with a total living space of 814 square meters¹⁴⁵.

On May 5–7, 1960, the fifth session of the Supreme Soviet of the USSR was held. Its agenda items included the abolition of the payroll tax for workers and employees for economic growth, which was planned to be implemented intermittently in 1960–1965. However, agricultural taxes were left «temporary» as they played a significant role in consolidating work discipline in kolkhozes and regulating the organized income of backyard farms for the personal use of kolkhoz members. Another important item on the agenda of the meeting was monetary reform to consolidate the currency¹⁴⁶. According to the plan, from the beginning of 1961, the proportion of the currency unit would be increased tenfold and new money would be put into circulation. «This measure does not represent any loss to either the population or the state. The population's monetary income from the state, cooperative and state enterprises, organizations and collective farms, wages, wages of collective farm members, pensions, allowances, scholarships, etc. are recalculated at the same rate, i.e., 10:1. Sufficient time – three months – is imposed to make the transition convenient for the public»¹⁴⁷, – stated the draft of the monetary reform, which was implemented in January 1961. All the savings of the population had to be converted in the same proportion. It was pointed out that this reform would increase the purchasing power of the currency tenfold, as well as increase the gold content of the ruble and the exchange rate of the ruble against the foreign currencies¹⁴⁸. In Berehove, in addition to the bank and the savings bank, two exchange centers were set up, one in the Market Committee room and the other in the housing office. And there were four other exchange centres in the district as well. In addition, from January 1, during the three months, all commercial organizations, post offices, savings banks accepted the old type of money, and savings bank deposits were automatically converted according to the new currency¹⁴⁹. However, the monetary reform did not improve the financial situation of the population.

At the same meeting, the Supreme Council passed a law amending Article 119 of the Constitution of the USSR in connection with the adoption of the «Law on the Completion of the Transfer of All Workers and Employees to Seven-Hour and Six-Hour Working Days in 1960»¹⁵⁰.

In the second week of May 1960, The Forward Industrial Artel opened the first rental store in the town. People could rent bikes, motorcycles, washing machines, vacuum cleaners and much more. The store immediately became very popular. A daily washing machine rental fee, for example, was 8 rubles¹⁵¹.

¹⁴⁵ Ibid. 1961. 30 november. Ol. 2.

¹⁴⁶ SATO. F. 1. Op. 5. Delo Nr. 93. Ol. 1–47.

¹⁴⁷ Vörös Zászló. 1960. 7 november. Ol. 1.

¹⁴⁸ Ibid. Ol. 2.

¹⁴⁹ Ibid. 13 október. Ol. 4.

¹⁵⁰ Ibid. 10 május. Ol. 1.

¹⁵¹ Ibid. 14 május. Ol. 4.

On September 9, 1960, in the Great Hall of the District Culture House, the first session of the Hungarian-language University of Culture was held, which then gave lectures twice a month on science and technology, literature, art, and music¹⁵².

On March 15, 1961, the month of grapes and fruits began in the kolkhozes and sovkhozes of the Berehove district. During this time, another 100 hectares of vineyards and orchards were planned to be planted. However, the main task was to improve the condition of the existing vineyards, as the average shortage of vines in the kolkhozes of the district was 27,3–38 %, and there were areas where 70 % of the vines did not produce crop. 600 000 units of planting material were supplied to the kolkhozes of the district to eliminate the problem. The establishment of new orchards began on 200 hectares. It was a particularly significant event when on March 25, 1961, in the sovkhoz of the small village of Astey on the Soviet-Hungarian border, just a few hundred meters from the border, the two «brotherly nations» established a common orchard and named it the Garden of Friendship¹⁵³. The Garden of Friendship later became a venue for cultural and professional meetings of people living on both sides of the border¹⁵⁴.

On April 12, 1961, the TASS announced sensational news about man's first journey into space. Yuri Gagarin, an air force major, reached outer space¹⁵⁵ on the Sputnik spacecraft «Vostok» at 9:52 a.m. Moscow time. In Berehove, meetings were held in all collectives, and, as usual, the success was celebrated with new work gifts everywhere.

From the beginning of April 1961, sightseeing flights over the town became a popular Sunday pastime. Helicopters took nearly 100 adults and children on sightseeing flights each Sunday. During the summer, a permanent helicopter station was built in the suburbs of the town, from where employees could travel to Uzhhorod by regular helicopter flights¹⁵⁶.

In 1961, the women's council was active in implementing the seven-year plan. They played a particularly important role in the establishment of children's institutions and seasonal kindergartens. During the summer, several nurseries and kindergartens were organized, making life easier for women working in the fields. In addition, tailoring and sewing training, cinema, and theater visits were organized, women working in collective farms, factories, plants, etc. were encouraged to complete the production plans¹⁵⁷.

The cleanliness and order of the town were ensured by the resolution made on March 1, 1961, according to which, among other things, the building materials obstructing traffic had to be removed from the road edges and sidewalks; the sidewalk and drainage channel had to be swept clean in front of the houses and institutions every morning; it was forbidden to discharge sewage into the Vérke Channel, as well as to wash cars there, etc. was prohibited. Those who violated the resolution were fined 5 rubles or sentenced to 7 days of forced labor¹⁵⁸.

¹⁵² Ibid. 1960. 13 szeptember. Ol. 2.

¹⁵³ Vörös Zászló. 1961. 30 március. Ol. 3.

¹⁵⁴ SATO. F. 1. Op. 1. Delo Nr. 3067. Ol. 1–34.

¹⁵⁵ Vörös Zászló. 1961. 15 április. Ol. 1.

¹⁵⁶ Ibid. 13 április. Ol. 4.

¹⁵⁷ Ibid. 27 április. Ol. 2.

¹⁵⁸ Ibid. 18 március. Ol. 4.

In addition to the Hunting Society, the Nature Conservation Society, founded in 1958, had 1 200 members by 1961 and did its best to educate the population to love and protect nature. To this end, on May 2, 1961, they arranged a pigeon and canary exhibition and urged schoolchildren and collective farm leaders to become active members of conservation work. Their work was complemented by the 850-member Hunters and Fishermen's Association of the Berehove District Council, which was actively involved in conserving protected areas, monitoring fishponds and rivers, holding poachers accountable, giving lectures on nature conservation and raising awareness of hunting and fishing rules¹⁵⁹.

The Berehove Wine Factory produced delicious wines of different brands: Promenyste, Berehivske, Transcarpathian Riesling, Transcarpathian Troianda, Serednianske, etc. These were transported to the northern regions of the Soviet Union, the capital of Ukraine, Donbas and many other areas¹⁶⁰.

In the summer of 1961, the town's beach was also renewed. Among other things, it received new locker rooms. Communal farm workers cleared roads, planted flower beds, repaired bridges. Bathers were able to buy newspapers and books in the beach area, due to the post office staff involved in the sales¹⁶¹.

On June 15, 1961, another decree was issued by the Presidency of the Supreme Soviet of the USSR on «Enhancing the fight against those who withdraw from socially useful work and engage in anti-social parasitic lifestyles», which took action against those who «engaged in private entrepreneurship, engaged in illicit industry, begged, engaged in speculation, make a living from income other than their wages, from which they buy cars, houses, summer houses, employ hired workers»¹⁶². The decree stipulated that they should be relocated to a specially designated place under the district or town people's court ruling for a period of 2 to 5 years, and that non-work income should be confiscated from them. They had to be reeducated at the place of eviction. If the displaced person proved his or her improvement by his or her exemplary conduct and honest work, he or she could be repatriated by the People's Court and at the request of social organizations after serving half of the eviction time. Working-age people who became actual drunkards as a result of regular consumption of alcoholic beverages, whose abnormal behavior created adverse conditions for cohabitation in the family and home, had to be sent to «healing labour» for a year by court order. According to the district newspaper, the population of the town welcomed the resolution¹⁶³. In Berehove, the verdicts were handed down at meetings convened by the housekeepers' or district street committees, the extent of which was decided by open vote. In convictions handed down without the participation of the court, defendants could not seek a lawyer to defend themselves. Everywhere, including in Berehove, there were people, who, with the help of this regulation, took revenge on others out of envy and malice.

On September 17, 1961, a district radio node was established in Berehove. They mainly read announcements every Sunday from 11:30 a.m. to 12:00 p.m., Moscow time, which reported on the excellent work success of the best plants and collective farms, the

¹⁵⁹ Vörös Zászló. 1961. 27 április. Ol. 2.

¹⁶⁰ Ibid. 1 május. Ol. 3.

¹⁶¹ Ibid. 11 május. Ol. 4.

¹⁶² Ibid. 15 május. Ol. 1.

¹⁶³ Ibid. 17 június. Ol. 2.

work of leading animal breeders, and also news about sports successes and cultural life. Particular attention was paid, among others, to reporting on the socialist competition in honor of the XXII Congress; the leaders of industrial and agricultural production, leaders of district organizations, etc., spoke in front of the microphone¹⁶⁴.

On October 17, 1961, the XXII Congress of the CPSU, which adopted the party's new program and bylaws, was opened. The new party program set unrealistic goals, for example, to complete the building of the foundations of a communist society in the country in two decades¹⁶⁵. After this, the sentence: «Today's generation of Soviet people will live in communism» became proverbial¹⁶⁶.

On October 22, 1961, the 150th anniversary of the birth of Ferenc Liszt was commemorated in the town. On this occasion, a large-scale Liszt evening was held at the Music School on October 24¹⁶⁷.

On December 29, 1961, the Presidency of the Supreme Soviet of the USSR issued a decree «On criminal liability for the negligent operation and preservation of agricultural machinery»¹⁶⁸. According to this, the negligent operation and preservation of tractors, cars, combines, agricultural machines of the sovkhozes, kolkhozes and other state or cooperative organizations, their damage or breakage were punished by imprisonment or forced labour for up to one year. If the same acts were committed more than once or there was significant damage, those responsible were sentenced to three years in prison¹⁶⁹.

The years 1961–1964 were the years of great reorganizations and failures in the Soviet Union, the effects of many decrees, resolutions, and laws adopted at this time were experienced by the people of Berehove just as in other parts of the Soviet Union. The shortcomings of N. Khrushchev's professional and political leadership became more and more obvious. He did not employ suitable professionals but preferred to employ incompetent flattering advisers, and this led to serious consequences of his policy.

Due to the burdens on agriculture, excessive centralization, and unprofessional management, the expected results fell short. Therefore, on March 5, 1962, the Plenary Session of the Central Committee of the CPSU put on the agenda an action plan referred to as «The task of the party in the field of improving the governance of agriculture»¹⁷⁰. As a result, on 22 March 1962, the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR adopted a resolution on the reorganization of agricultural management¹⁷¹. Everywhere, including Berehove, Territorial Kolhoz-Sovhoz Production Directorates were established¹⁷². The Berehove, Vynohradiv and Irshava district farms were also subordinated to the latter,

¹⁶⁴ Ibid. 23 szeptember. Ol. 4.

¹⁶⁵ Ibid. 19 október. Ol. 1–2.

¹⁶⁶ Ibid. 2 november. Ol. 3.

¹⁶⁷ Ibid. 24 október. Ol. 4.

¹⁶⁸ Ibid. 4 január. Ol. 1.

¹⁶⁹ Ibid. 11 január. Ol. 1.

¹⁷⁰ Ibid. 6 március. Ol. 1; Ibid. 8 március. Ol. 1–2.

¹⁷¹ Ibid. 27 március. Ol. 1–3.

¹⁷² Ibid. 3 április. Ol. 1–2.

with a Berehove centre and two separate party committees and councils for the management of industry and agriculture¹⁷³.

In the Berehove district, 15 printed kolkhoz newspapers were published, which helped the work of party and kolkhoz leaders. For example, they reported on the work of harvesting groups, those who were at the forefront of the harvest, devoted a lot of space to the issues of animal husbandry, but they also included a presentation of cultural life and the «growth of the good life of collective farmers»¹⁷⁴. The press, of course, was under serious control, and journalists were not allowed to deviate from the political instructions¹⁷⁵.

On December 30, 1962, the districts of Transcarpathia were merged in accordance with the decree of the USSR Supreme Soviet Presidency. The districts of Vynogradovo and Irshava were added to the district of Berehove and Berehove was made the seat of the merged district. Its population was 267 thousand – Ukrainians, Hungarians, Russians, Romanians and other nationalities. The employees' representatives had two town councils (Berehove and Vynohradiv), 3 rural towns (Irshava, Korolevo, Vylok) and 66 village councils, and a total of 43 plants and factories belonged to it¹⁷⁶.

On 16 May 1963, the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR issued a decree: «On the Standards of Livestock Which May Be Personal Property of Citizens who Are Not Members of Kolkhozes»¹⁷⁷. Accordingly, from 1 July 1963, each family was allowed to have (a) one cow and one calf or less than 8 months old, or a goat with an offspring not more than one-year-old, and (b) one pig or three sheep with offsprings under one year of age. Whoever had more had to be taxed. And whoever concealed the livestock subject to tax at the time of the census was fined up to 50 rubles.

Another decree of the Presidency of the Supreme Soviet of the USSR, also adopted on 16 May 1963, was entitled: «Increasing liability for the hoarding of bread and bakery products purchased in state and cooperative shops in order to feed cattle and poultry»¹⁷⁸. Under the regulation, the feeding of cattle with bread, flour, groats and other bakery products purchased in state and cooperative shops was to be banned everywhere. If someone first violated the decree, they were fined from 10 to 50 rubles and the purchased products were confiscated. If someone violated it regularly and, moreover, did not engage in socially useful work, the article «154.1. Purchase of bread and other bakery products for the purpose of feeding livestock» was punishable by up to one year of imprisonment, or repair work, or a fine of up to 200 rubles. If the person had previously been convicted, he or she could be sentenced to 1 to 3 years in prison and confiscation of the property. In addition, shopkeepers who exceeded the amount that could be sold to 1 person paid a fine of up to 10 rubles.

On May 29, 1963, a session of the Berehove District Council of Workers' Representatives was held. Representatives discussed «measures to improve trade and catering in the district»¹⁷⁹. There was talk of a shortage of goods, poor work in the

¹⁷³ Vörös Zászló. 1962. 2 június. Ol. 2.

¹⁷⁴ Vörös Zászló. 1959. 26 augusztus. Ol. 1.

¹⁷⁵ SATO. F. 1. Op. 1. Delo Nr. 2878. Ol. 1–120.

¹⁷⁶ Csanádi Gy. Sorsfordító évek... Ol. 246.

¹⁷⁷ Vörös Zászló. 1963. 21 május. Ol. 1.

¹⁷⁸ Ibid. Ol. 1–2.

¹⁷⁹ Ibid. 1 június. Ol. 2.

canteens of industrial plants, shortcomings in the feeding of schoolchildren, incorrect distribution of goods, and so on.

In June 1963, the slogan «*newspapers and magazines for all families*» was repeated over and over in accordance with the XXII Party Congress. After all, in them «the new victories of the Soviet people, the achievements of Hungarian science and technology, the rich life of the builders of communism» and so on were described. Measures were taken for the employees of the Press Office, the Post Office, party, trade union, and Komsomol organizations to provide people with newspapers. In January 1963, there were 78 166 subscribers to newspapers and magazines in the Berehove district. «Immediate action must be taken to ensure that every family receives a newspaper!», – the instruction stated¹⁸⁰.

From July 17, 1963, the Berehove Town Communal Office made garbage disposal regular: on Mondays, Wednesdays and Fridays from 6 to 9 p.m. The population was asked to take the garbage to the garbage truck of the Communal Works at the time designated for their street¹⁸¹.

At the end of September 1963, the biggest traveling exhibition of amateur photographers in the area was held in Berehove, at the House of Culture, which stood out for its richness, variety and artistic standard. Among others, those interested could view the works of M. Stanchenko, M. Popik, I. Orosi, F. Perem¹⁸².

On December 9, 1963, the plenary session of the Central Committee of the CPSU began its work, the main topic of which was: «Accelerating the development of the chemical industry – the main condition for boosting agricultural production and raising public welfare»¹⁸³. The essence of this was that the development of agriculture was impossible without the knowledge of chemistry because without it it is not possible to achieve a constant and abundant crop. Therefore, after this, great emphasis was placed on the teaching of agricultural chemistry. To this end, a school of agricultural chemistry was opened for collective farm chairmen, at the Regional Agricultural Experimental Station, and for agronomists and brigade leaders in the New Life Kolkhoz. In addition, inter-kolkhoz agrochemical laboratories were established in several kolkhozes in the district¹⁸⁴.

The cultural life of the town was developing as well. More and more people visited theaters, cinemas, libraries, museums, exhibitions, concerts and several foreign, mainly Hungarian, art groups visited Berehove. The guest performance of the Leo Weiner string quartet from Budapest was outstanding among these. The amateur group of the Berehove Folk Theater could be seen more and more often on the stage in more and more performances. In 1963, for example, the play «Dódi» by the Slovak writer Teréz B. Dávid, directed by Ottó Schober, was performed with great success, the sets of which were made by Anna Horváth¹⁸⁵.

The district of Beregovo and the town of Berehove developed significantly during the Khrushchev era. Several new plants were established, and unemployment in the town was almost completely eliminated. The number of people working in the district's industry

¹⁸⁰ Ibid. Ol. 2–3.

¹⁸¹ Ibid. 16 július. Ol. 4.

¹⁸² Ibid. 26 szeptember. Ol. 4.

¹⁸³ Ibid. 7 december. Ol. 1.

¹⁸⁴ Ibid. 12 december. Ol. 1–2.

¹⁸⁵ Ibid. Ol. 4.

was more than 14 000¹⁸⁶. There were 53 industrial plants in the district, which produced goods worth 73 107 000 rubles a year. The largest plants in Berehove included the Berehove Furniture Combine, the Brick and Tile Factory, the Leather Factory, the Machine Repair Plant, the Car Repair Shop, the Mechanical Repair Plant, the Porcelain Dish Factory, the Calibration Workshop, the Tobacco Fermenter, the Wine Factory, the Printing House, the Milling Factory, the Clothing Factory, the Food Combine, the Bread Combine, the Cheese Factory, the Combined Feed Plant, etc.¹⁸⁷. In addition, the electrification of the district was completed, leaving only a few homesteads without electric lighting¹⁸⁸.

The district had a wide network of health care facilities available to workers. According to January 1964 data, the number of hospital beds approached 1 000. Of these, 475 hospital beds were in Berehove. The Regional Neurological Hospital and the Polio Sanatorium also operated here. 22 pharmacies provided medicines to the population. The number of health care workers approached 3 000, including 260 physicians, and the number of secondary health care personnel was around 1 400¹⁸⁹. Every year, workers from the district received free referrals to various sanatoriums and resorts in the Soviet Union. State aid was provided to mothers with many children and single mothers¹⁹⁰.

According to data from early January 1964, there were 194 schools in the district. Of all the schools, 54 were elementary, 109 eight-grade schools, and 28 were secondary schools. The number of students in the given school year was 48 645, and 18 663 children studied in secondary schools. There were 2 838 teachers in the district, 991 of them had higher education. 900 children were being raised in 3 boarding schools in the district, of which 200 lived in the Berehove eight-grade boarding school¹⁹¹.

On February 15, 1964, the plenary of the Central Committee of the CPSU adopted a resolution entitled: «Based on the expansion of agriculture, the widespread use of manure, the development of irrigation, complex mechanization and the use of scientific and life experience to increase agricultural production as soon as possible»¹⁹². The resolution was discussed at all collective farms, the workers agreed with it, and at the meetings, it was promised with great enthusiasm that all production sectors would be made profitable and the kolkhozes would become strong farms¹⁹³. After that, an even greater complex mechanization and automation of agriculture began¹⁹⁴.

In 1964, an attempt was made to summarize the ten-year results of Khrushchev's agricultural reforms, the newspapers reported success. In reality, however, the results were pathetic, no significant progress was made in agricultural production, and measures such

¹⁸⁶ Ibid. Ol. 3.

¹⁸⁷ Vörös Zászló. 1964. 12 december. Ol. 2.

¹⁸⁸ Vörös Zászló. 1963. 26 december. Ol. 2.

¹⁸⁹ Vörös Zászló. 1964. 16 december. Ol. 2.

¹⁹⁰ Ibid. 6 február. Ol. 3.

¹⁹¹ Ibid. 9 január. Ol. 2.

¹⁹² Ibid. 18 február. Ol. 1.

¹⁹³ Ibid. Ol. 2.

¹⁹⁴ Ibid. 25 február. Ol. 2–3.

as the elimination of grass rotations, the steady increase in the area under maize, peas, and sugar beet caused a decline in several other sectors¹⁹⁵. The problems got worse.

On July 13, 1964, at the Supreme Soviet of the USSR, Khrushchev reported on «Measures for the Implementation of the CPSU Program for Improving Public Welfare»¹⁹⁶. A bill was passed to increase pensions and benefits for collective farmers, as well as the wages of workers in public education, health care, housing and communal management, commerce, public education, and other sectors of the economy that directly served the population. The bill provided for the establishment of a national social welfare fund for collective farmers through collective farm allocations and annual state budget allocations. The bill stated that collective farm members who did not stop working in the collective farm after retirement should be encouraged. It also established aid for kolkhoz women in the event of pregnancy and childbirth, i.e., they were granted 56 days of paid leave before and after childbirth. It envisaged a 25 % increase in the wages of public education workers, 23% in sports and health care, and 15 % in trade.

On September 13, 1964, the first international friendship festival was held in Berehove. After the speeches of the party leaders describing the «great economic successes of the past years» in Heroes' Square, the choir in the folk costumes of the 21 nations lined up on the stage¹⁹⁷.

On October 1, 1964, the resolution of the Council of Ministers of the USSR «On the State Pension and Social Insurance of the Presidents, Specialists and Operators of the Collective Farms» came into force¹⁹⁸. According to the resolution, pensions were increased based on the length of service. The regulation also provided for the payment of benefits in the event of temporary incapacity for work.

Cooperation with the neighboring regions was also developing¹⁹⁹. New treaties were signed between the Transcarpathian County of the Ukrainian Soviet Socialist Republic, the Western Slovak Territory of the Czechoslovak Socialist Republic, the Szabolcs-Szatmár County of the Hungarian People's Republic, and the Satu Mare Province of the Romanian Socialist Republic, which provided a legal basis for the establishment and maintenance of regular administration, trade and cultural relations²⁰⁰.

By the early 1960s, it had become regular practice for regional party committees in the border zones of different countries to meet together to adopt annual action plans for border affairs²⁰¹. They mainly came together to exchange experiences, to discuss the development of different industries and working methods²⁰².

On October 17, 1964, the district newspaper reported on the October 14th Plenary Session of the CPSU Central Committee, according to which «The CPSU Central Committee Plenary Session complied with Comrade Khrushchev's request to be released from the posi-

¹⁹⁵ Csanádi Gy. Sorsfordító évek... Ol. 247.

¹⁹⁶ Vörös Zászló. 1964. 16 július. Ol. 1.

¹⁹⁷ Ibid. 15 szeptember. Ol. 3.

¹⁹⁸ Ibid. 30 július. Ol. 1.

¹⁹⁹ SATO. F. 1. Op. 1. Delo Nr. 3011. Ol. 8.

²⁰⁰ Ibid. Delo Nr. 3488. Ol. 1–205.

²⁰¹ SATO. F. 1. Op. 5. Od. zb. 694. Ol. 25.

²⁰² Ibid. Delo Nr. 555. Ol. 1–18.

tions of First Secretary of CPSU Central Committee, CPSU Central Committee presidium member, chairman of the USSR Council of Ministers due to his old age and deteriorating health. The plenary of the Central Committee of the CPSU elected Comrade Brezhnev L. I. as the first secretary of the Central Committee of the CPSU». A. Kosygin became the chairman of the USSR Council of Ministers²⁰³.

Leonid Brezhnev initially had high hopes, but in the autumn of 1964, it was not yet known that after the initial great momentum, he would become the creator of the period of stagnation.

REFERENCES

- Ilnytskyi, Yu. (Ed.). (1980). *Narysy istorii Zakarpatskoi oblasnoi partiinoi orhanizatsii*. Uzhhorod: Karpaty [in Ukrainian].
- Semeniuk, N. (Ed.). (1982). *Istoriia gorodov i sel Ukrainskoi SSR: v 26 t. Zakarpatskaia oblast*. Kyiv [in Russian].
- Barta, J. (Ed.). (1960). Irodalomtörténet. *A Magyar Irodalomtörténeti Társaság folyóirata*, 49 [in Hungarian].
- Brenzovics, L. (2009). Kárpátalja történetének korszakai és gazdasági-társadalmi helyzete a XX században. *Kárpátalja. A Kárpát-medence régiói* 11. In: B. Baranyi (Ed.) (pp. 75–107). Pécs – Budapest: Dialog Campus Kiadó [in Hungarian].
- Csanádi, Gy. (2002, July 7). Interview by N. Varadi [in-person].
- Csanádi, Gy. (2004). *Sorsfordító évek sodrásában*. Uzhhorod: PoliPrint [in Hungarian].
- Csatáry, Gy. (1993). *Levéltári Kalászatok (tanulmányok, szövegközlemények)*. Uzhhorod; Budapest: Intermix Kiadó [in Hungarian].
- Csatáry, Gy. (2004). Beregszász a Rákóczi-szabadságharc idején. In: É. Mecsei (Ed.), *Pro Patria tanulmányok* (pp. 29–40). Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg M. Lvt [in Hungarian].
- Dobos, S. (2012). Beregszász története a helyi historiográfiában. *II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Intézetének tanulmánygyűjteménye*, 27–42 [in Hungarian].
- Dobos, S. (2015). Beregszásza a magyar nyelvű történetírásban. *Mercurius Veridicus Novus. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Történelem- és Társadalomtudományi Tanszékének tanulmánygyűjteménye*, 75–76 [in Hungarian].
- Dupka, Gy. (2004). *Autonóm-törekvések Kárpátalján*. Uzhhorod; Budapest: Intermix Kiadó [in Hungarian].
- Lehoczky, T. (1881). *Beregvármegye monográfiája* (Vol. III). Uzhhorod: Nyomtatott Pollacsek Miksa könyvnyomdájában [in Hungarian].
- Lehoczky, T. (1999). *Adalékok Beregszász történetéhez*. Uzhhorod: Clio [in Hungarian].
- Molnár, J., & Molnár, D. I. (2005). *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Uzhhorod: PoliPrint [in Hungarian].
- Molnár, D. (2018). Perifériáról perifériára. *Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig*. Budapest: MTA TK Kisebbségkutató Intézet. Kalligram [in Hungarian].
- Orosz, I. (2012). Két évtized távlatából. *Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Intézetének tanulmánygyűjteménye*, 7 [in Hungarian].

²⁰³ Vörös Zászló. 1964. 17 október. Ol. 1.

- Sebestyén, Z. (2001). Beregszász utcanevei. *Névtani értesítő*, 23, 23–29 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1953, Szeptember 17), 1 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1954, Január 10), 1 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1954, Február 6), 1 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1954, Február 7), 1 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1954, Április 1), 1 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1954, Április 11), 1 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1954, Május 23), 4 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1954, Július 1), 1 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1954, Augusztus 30), 3 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1954, Szeptember 2), 4 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1954, December 26), 3 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1955, Március 6), 2 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1955, Március 27), 1 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1955, Május 22), 1 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1955, Június 5), 1 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1955, Október 2), 3 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1955, November 13), 2 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1956, Február 16), 1 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1956, Február 26), 3 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1956, Március 11), 1 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1956, Március 15), 1 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1956, Március 22), 3 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1956, Május 4), 2 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1956, Május 11), 1 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1956, Szeptember 12), 1 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1956, Október 24), 3 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1956, Október 31), 4 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1956, November 2), 1 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1957, Január 18), 13, 1–4 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1957, Január 23), 3 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1957, Március 8), 2 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1957, Április 12), 2 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1957, Április 28), 3 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1957, Május 29), 4 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1957, Május 31), 1 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1957, Június 5), 2 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1957, Június 7), 4 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1957, December 25), 1 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1958, Február 12), 1–3 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1958, Február 14), 4 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1958, Február 26), 3 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1958, Február 28), 1 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1958, Március 5), 1–2 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1958, Március 7), 2 [in Hungarian].
- Vörös Zászló. (1958, Március 12), 1 [in Hungarian].

- Vörös Zászló. (1958, Március 14), 1 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1958, Március 21), 1 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1958, Május 14), 2 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1958, Június 5), 3 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1958, Június 25), 1 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1958, Augusztus 13), 2 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1959, Március 6), 1 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1959, Augusztus 14), 1, 4 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1959, Augusztus 26), 1 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1959, Szeptember 23), 4 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1959, Szeptember 30), 2 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1959, Október 9), 4 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1959, Október 14), 4 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1959, December 10), 1–3 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1959, December 12), 4 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1959, December 15), 1 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1959, December 19), 4 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1960, Január 21), 2 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1960, Január 23), 1 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1960, Január 26), 3 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1960, Február 23), 4 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1960, Március 1), 2–3 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1960, Március 3), 1 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1960, Március 12), 3 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1960, Március 29), 2 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1960, Április 2), 1 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1960, Május 10), 1 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1960, Május 14), 4 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1960, Május 21), 2 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1960, Szeptember 13), 2 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1960, Október 13), 4 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1960, November 7), 1–2 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1961, Március 18), 4 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1961, Március 23), 4 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1961, Március 30), 3 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1961, Április 13), 4 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1961, Április 15), 1 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1961, Április 27), 2 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1961, Május 1), 3 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1961, Május 11), 4 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1961, Május 15), 1 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1961, Június 17), 2 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1961, Szeptember 23), 4 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1961, Október 19), 1–2 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1961, Október 24), 4 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1961, November 2), 3 [in Hungarian].

- Vörös Zászló. (1961, November 25), 2 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1961, November 30), 2 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1962, Január 4), 1 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1962, Január 11), 1 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1962, Március 6), 1 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1962, Március 8), 1–2 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1962, Március 27), 1–3 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1962, Április 3), 1–2 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1962, Június 2), 2 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1963, Május 21), 1–2 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1963, Június 1), 2–3 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1963, Július 16), 4 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1963, Szeptember 26), 4 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1963, December 7), 1 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1963, December 12), 1–4 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1963, December 26), 2 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1964, Január 9), 2 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1964, Február 6), 3 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1964, Február 18), 1 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1964, Február 25), 2–3 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1964, Július 16), 1 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1964, Július 30), 1 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1964, Szeptember 15), 3 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1964, Október 17), 1 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1964, December 12), 2 [in Hungarian].
Vörös Zászló. (1964, December 16), 2 [in Hungarian].
Zubánics, L. (2001). *Beregszászi kalauz*. Berehove [in Hungarian].

Наталія ВАРОДІ

кандидат історичних наук

доцент кафедри історії та суспільних дисциплін

Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4175-4928>

e-mail: varadinatalia29@gmail.com

БЕРЕГОВЕ ТА ЙОГО ОКОЛИЦІ ЗА ХРУЩОВА (1953–1964)

Оскільки історії міст, селищ, сіл – невід’ємна частина розуміння історії країни, епохи, то акцентовано, що знання локальної історії важливе для усвідомлення минулого місцевих мешканців, розвитку та збереження їхнього почуття самобутності.

Вказано, що назву «Берегас» згадано в офіційних документах від 1504 р., а точна дата заснування міста з багатівічною історією – предмет суперечки серед місцевих краєзнавців: Ласло Зубанич (László Zubánics) датує її 1061 р. або 1063 р., а Дьордь Чанаді (György Csanády) – 1096 р. Отже, встановлено, що місту, яке розкинулося на березі каналу Верке, вже понад 900 років, і воно пережило багато потрясінь, славних та трагічних моментів. Зазначено, що історія його дуже багата на різні важливі події, а в радянський

період (1945–1991), як і у складі незалежної України, Берегове відіграло надзвичайно важливу роль у політичній та культурній історії місцевого населення.

Вказано, що після смерті генералісимуса Сталіна (Іосиф Сталин) 5 березня 1953 р. стало очевидно, що соціалістичний табір, який раніше вважався нероздільним, усе-таки був далеко не єдиним. Відзначено, що Микита Хрущов (Никита Хрущов) переміг у змаганні за владу трьох тріумвіратів, після чого ознаки політичного послаблення ставали все помітнішими, а наслідки його політики були відчутні і в Береговому. Констатовано, що період із 1953 р. по 1964 р., епоху хрущовської відлиги, можна вважати позитивним десятиліттям в історії Радянського Союзу з погляду підвищення рівня життя й ослаблення диктатури, він характеризувався зменшенням політичних репресій та частковою лібералізацією політичного життя.

Відомо, що Берегове розміщене за 72 км від Ужгорода – адміністративного центру Закарпатської обл. України і лише за 6 км від кордону з Угорщиною, тобто Європейським Союзом. Відзначено, що багато хто цікавився містом, його минуле досліджували декілька істориків, однак ґрунтовної монографії, яка б охоплювала всю історію, його політичне, економічне та культурне життя, до сьогодні не створено. Відтак у дослідженні це також не поставлено за мету, а лише віддзеркалено життя й історію міста за часів М. Хрущова, переважно на основі статей, опублікованих у сучасній берегівській районній газеті «Червоний прапор» («Vörös Zászló»).

Ключові слова: історія Берегового, Берегсас, політика щодо Берегового, економіка, культура, суспільство.

Юрій ПАВЛОВИЧ

*кандидат історичних наук
молодший науковий співробітник відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9261-1129>
e-mail: shadowjke@gmail.com*

СТАНОВЛЕННЯ НОВОКАЛИНІВСЬКОЇ ОТГ У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

Досліджено основні етапи реформи децентралізації в Новокалінівській ОТГ і вказано сильні та слабкі сторони після першого етапу реалізації цієї політики. Простежено діяльність місцевих органів влади щодо реалізації концепцій децентралізації. Визначено основні зміни, які відбулися у житті місцевого населення після добровільного об'єднання в ОТГ. Висвітлено головні етапи історії становлення м. Новий Калінів і проаналізовано процес оформлення місцевого самоврядування згідно з нормами реформи. Проаналізовано причини складного економічного становища ОТГ у процесі реалізації децентралізації. Проведено оцінку розвитку Новокалінівської ОТГ.

Обґрунтовано актуальність і необхідність підняття привабливості й конкурентоспроможності цієї ОТГ із метою створення сприятливого соціально-економічного клімату для інвесторів, підприємців, жителів, які шукають вигідних умов для розвитку власної справи. Зазначено, що залучення інвестицій дасть змогу здобути переваги як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Доведено, що із впровадженням реформи децентралізації влади разом із децентралізацією бюджету значна частина повноважень та відповідальності у фінансовій і бюджетній сферах переходить на місця, зокрема до новостворених об'єднаних територіальних громад, які самостійно вирішуватимуть сукупність місцевих проблем, що залежить від цілого переліку соціально-економічних чинників. Визначено, що головною проблемою стало виконання територіальною громадою своїх функцій, пов'язаних із питаннями наповнення бюджету ОТГ, формування фінансових ресурсів, якими можна покривати головні соціальні потреби громадян, реалізації економічних, культурних програм розвитку громади.

Констатовано, що реалізація політики децентралізації вимагає належної комунікації між представниками влади та населенням ОТГ, а для успішного забезпечення конкурентоспроможності ОТГ необхідною умовою є активність суб'єктів регіонального рівня як у напрямі формування політики локального розвитку, так і її реалізації.

Ключові слова: Калінів, Новокалінівська ОТГ, історія міста, Самбірщина, децентралізація.

Місто Новий Калінів розташоване в південно-західній частині Самбірського р-ну Львівської обл., за 2 км від р. Дністер та 12 км на схід від м. Самбір, за 66 км на пів-

денний захід від Львова, на автошляху Н-13: Львів–Тернопіль–Ужгород. Площа становить 0,8 км² ¹.

Аналіз процесу децентралізації державного управління, перерозподілу повноважень між гілками влади, зміни у відносинах між громадянами і владою представили Леся Василенко та Мирослав Добровінський². Проблеми законодавчого забезпечення процесу децентралізації в Україні – українська дослідниця Світлана Закірова³. Історія становлення с. Калинова та сусідніх громад частково подана у праці Богдана Виханського⁴.

Мета дослідження – висвітлити зміст реформи децентралізації, її етапи та процес реалізації цієї політики в Новокалінівській об'єднаній територіальній громаді (ОТГ).

В Україні реформа децентралізації зіткнулася з неефективною роботою адміністративної системи державного управління та адміністративно-територіального устрою. Реформування країни потребує суттєвих змін, які повинні спільно реалізувати центральні органи влади й органи місцевого самоврядування задля створення відкритої політичної системи.

Розпочинати процес децентралізації потрібно із внесення змін до Конституції України, оскільки саме вона є основою для адміністративного устрою держави. Це дає змогу забезпечити правову підтримку змінам в основному законі України та допомогло б уникнути перешкод на шляху реформування структури й повноважень місцевого самоврядування. Однак у період військового конфлікту та окупації частини території держави такі зміни неможливі. Так, розвиток місцевого самоврядування і процес децентралізації ґрунтується на альтернативних правових шляхах.

Якщо розглядати історію, то варто розпочати із с. Калинів, навколо якого розбудували м. Новий Калинів⁵.

У 1772 р. відбувся перший поділ Речі Посполитої, українські етнічні землі (Галичина) увійшли до Королівства Галичини та Володимирії з Великим князівством Краківським і князівствами Освенцима й Затору⁶. На території сучасного села Калинів, яке належало до Самбірської округи, німецькі переселенці-колонізатори організували сільськогосподарську колонію. Її спроектовано й побудовано у формі «хреста», перша

¹ Історична довідка м. Новий Калинів. *Новокалінівська міська рада*. URL: <https://novokalynivskagromada.gov.ua/istorichna-dovidka-m-novij-kaliniv-10-31-20-27-06-2019/>

² Василенко Л., Добровінський М. Децентралізація та реформа місцевого самоврядування. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 3. С. 123–126.

³ Закірова С. Г. Децентралізація в Україні: сучасний стан законодавчого забезпечення процесу реформування. *Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ*. Київ. 2017. URL: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2853:detsentralizatsiya-v-ukrajini-suchasnij-stan-zakonodavchogo-zabezpechennya-protseesu-reformuvannya&catid=8&Itemid=350

⁴ Виханський Б. Й. Гордня. Дрогобич: Швидкодрук, 2012. С. 70–76.

⁵ Kalinów. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego i W. Walewskiego, 1882. Т. 3. С. 680. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_III/680

⁶ Ісаєвич Я. Д. Королівство Галиції і Лодомерії. *Енциклопедія історії України*: у 10-ти т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2009. С. 170–172.

назва – Кайзердорф («Кайзер» – імператор і «дорф» – село)⁷. Колоністи планували тут будівництво костелу, проте з низки причин у той час його не розпочато⁸.

Сільськогосподарська колонія Кайзердорф у складі Самбірської округи, яка входила до Королівства Галичини та Володимирії (Австро-Угорщина), перебувала аж до закінчення Першої світової війни (1918). З 1919 р. по 1939 р. Кайзердорф належав до Самбірського повіту Львівського воєводства, що перебувало у складі Польської Республіки⁹.

Територія колишнього Самбірського повіту й поселення Кайзердорф згідно з рішенням Народних зборів Західної України (26–28 жовтня 1939 р.) входять до складу УРСР і СРСР. Наприкінці 1939 р. розпочалося будівництво летовища на його території, однак події Другої світової війни призупинили роботи. У 1939–1940 рр. за програмою «Heim ins Reich» більшість німецьких колоністів Кайзердорфа залишила Галичину та виїхала до Німеччини. 26 жовтня 1939 р. згідно з рішенням Калинінської сільської ради поселення перейменовують на Калинів¹⁰.

З червня 1941 р. по серпень 1944 р. (після нападу Німеччини на СРСР) Калинів входить до складу Самбірського округу дистрикту «Галичина». У липні–серпні 1944 р. в ході Львівсько-Сандомирської наступальної операції радянські війська захопили територію Західної України. Кайзердорф перейменовано в Калинів та підпорядковано Самбірському р-ну Дрогобицької обл. УРСР¹¹.

Після Другої світової війни неподалік летовища, будівництво якого закінчилося, насаджено тополі, які осушили заболочену місцевість, відтак у 1951 р. розпочалося будівництво перших споруд військового призначення: казарма, їдальня, сховище для техніки. У 1952 р. розпочалося інтенсивне будівництво житлового масиву: 110 фінських будинків, триповерхового будинку для керівного складу, гуртожитку і 10-ти споруд військового призначення. Так поступово розширювалися межі Калинова, щороку збільшувалася й кількість населення. У центрі військового поселення збудовано Будинок офіцерів (на 2021 р. тут розміщується Народний дім та орган місцевого самоврядування – Новокалінінська міська рада). У 1956 р. збудовано санітарну частину, штаб, відділення зв'язку, котельню, водонапірну вежу, водонасосну станцію¹².

Утім, 21 травня 1959 р. Дрогобицька обл. увійшла до складу Львівської. Варто зазначити, що йдеться про військове поселення, однак статусу села чи селища міського типу не було. У постанові Президії Верховної Ради УРСР 1965 р. «Про внесення змін в адміністративне районування Української РСР» Калинів не згадано. Для прикладу подано указ Президії Верховної Ради УРСР 1965 р. про затвердження районів УРСР, серед них: Самбірський (центр – м. Самбір) у складі

⁷ Kalinów... URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_III/680

⁸ Настасяк. І. Ю. Організація управління Галичиною і Буковиною у складі Австрії (1772–1848): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львівський національний університет ім. Івана Франка. Львів, 2005. 200 с.

⁹ Виханський Б. Й. Гординя. С. 70–76.

¹⁰ Інтерв'ю з Дацівом Миколою Степановичем зі с. Гординя Самбірського р-ну, записане 20 червня 2020 р. *Архів автора*.

¹¹ Виханський Б. Й. Гординя. С. 82.

¹² Інтерв'ю з Дацівом Миколою Степановичем зі с. Гординя Самбірського р-ну, записане 20 червня 2020 р. *Архів автора*.

м. Рудки і Вошанцівської, Зав'язанецької, Крученицької, Купновицької, Луківської, Макунівської, Михайлевицької, Погірцівської, Сусолівської, Чайковицької, Хлопчицької та Ятвягівської сільрад Городоцького р-ну; Дублянської селищної ради і Бабинської, Бісковичської, Блажівської, Великобілинської, Верховецької, Вільшаницької, Воле-Баранецької, Воютицької, Городищенської, Корналовицької, Кульчицької, Луківської, Містковицької, Монастирецької, П'яновицької, Ралівської, Садковицької, Стрільковицької та Чукв'янської сільрад Дрогобицького р-ну¹³.

У серпні 1960 р. на території Калинівського летовища дислокувався 340-й окремий Бреславський транспортно-бойовий вертолітний полк. У 1980-х роках – 368-й окремий штурмовий авіаційний полк, а з травня 1988 р. переміщено виведений з Афганістану 335-й окремий бойовий вертолітний полк у повному складі¹⁴. У період незалежної України: з 1992 р. 340-й окремий транспортно-бойовий вертолітний полк перейменовано на 7-й окремий Бреславський, а з 2016 р. – 7-й окремий полк армійської авіації – на 12-ту окрему бригаду армійської авіації. 5 грудня 2020 р. Указом Президента України № 545/2020 бригаді присвоєно почесне звання «імені генерал-хорунжого Віктора Павленка» (територія м. Новий Калинів)¹⁵.

На 1970 р. збудовано 18 п'ятиповерхових будинків, перукарню, медпункт, лікувально-профілактичний заклад для льотного складу, 2 котельні¹⁶.

Військовому містечку № 120 15 грудня 1999 р. Постановою Верховної Ради України «Про присвоєння найменування новоутвореному населеному пункту Самбірського району Львівської області» присвоєно назву «селище міського типу Новий Калинів»¹⁷.

У листопаді 2000 р. на території селища відкрито середню загальноосвітню школу I–III ступенів, при ній діяв і досі діє дитячий садок «Калина».

З 2005 р. смт Новий Калинів Самбірського р-ну Львівської обл. віднесено до категорії міст районного значення (постанова Верховної Ради України № 2686 – IV від 21.06.2005 р.)¹⁸. Через надмірну подрібненість територіальних громад і надзвичайно слабку матеріально-фінансову базу органи місцевого самоврядування виявилися неспроможними виконувати всі повноваження органів місцевого самоврядування,

¹³ Указ Президії Верховної Ради УРСР «Про внесення змін в адміністративне районування Української РСР». Затв. Головою Президії Верховної Ради Української РСР від 05.02.1965 р. *Верховна Рада України. Офіційний сайт*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2н-06#Text>

¹⁴ Історична довідка м. Новий Калинів.

¹⁵ Про присвоєння почесного найменування 12 окремій бригаді армійської авіації Сухопутних військ Збройних Сил України. Затв. Указом Президента України від 05.12.2020 р. *Верховна Рада України. Офіційний сайт*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/545/2020#Text>

¹⁶ Історична довідка м. Новий Калинів.

¹⁷ Постанова Верховної Ради України «Про присвоєння найменування новоутвореному населеному пункту Самбірського району Львівської області». Затв. Головою Верховної Ради України від 15.12.1999 р. *Верховна Рада України. Офіційний сайт*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1305-14#Text>

¹⁸ Постанова Верховної Ради України «Про віднесення селища Новий Калинів Самбірського району Львівської області до категорії міст районного значення». Затв. Головою Верховної Ради України від 21.06.2005 р. *Верховна Рада України. Офіційний сайт*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2686-15#Text>

загальні завдання вирішували лише на рівні територіальних громад міст обласного значення¹⁹.

З 1 квітня 2014 р. Кабінет Міністрів України ухвалив «Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні», основна мета якої – формування механізмів, визначення напрямів, встановлення термінів для запровадження в дію ефективного місцевого самоврядування та територіальної організації влади для створення і функціонування повноцінного життєвого середовища для жителів громади. Водночас мешканці новоутвореної громади повинні одержувати високоякісні та доступні публічні послуги, які б задовольняли їхні інтереси в усіх сферах життєдіяльності. Вони мають право брати участь у становленні інститутів прямого народовладдя з метою узгодження інтересів територіальної громади та держави²⁰. У конституційному полі процес децентралізації – це передача частини функцій та повноважень центральних органів виконавчої влади органам регіонального й місцевого самоврядування.

Центральна влада повинна визнавати за місцевими органами влади широку компетенцію, однак може переглядати їхні повноваження, скасувати прийняті органами місцевого самоврядування рішення, як керуючись їх доцільністю, так і внаслідок порушення законодавства.

Мета децентралізації – передача прав на прийняття рішень органам, які не перебувають в ієрархічній підпорядкованості центральним органам влади, а обираються зацікавленими громадянами, що проживають у межах ОТГ²¹.

Децентралізація стала ефективним знаряддям для економічного розвитку окремих регіонів завдяки зусиллям місцевих органів, які в ході реформи одержали незалежність у прийнятті стратегічних рішень на місцях.

Переваги децентралізації: підвищення ефективності органів місцевого самоврядування, удосконалення соціально-економічного розвитку та захист прав людини і її свободи. Децентралізація стає основою для вироблення нової стратегії державного будівництва, завдяки створеній системі управління та її адміністративній складовій.

Проте надважливою залишається проблема місцевих органів влади, які самостійно не зуміли на першому етапі децентралізації впровадити стратегію розвитку регіонів. В Україні є чимало регіонів, де неможливо створити фінансово самодостатні структури місцевого самоврядування, і, як наслідок, вони не обійдуться без зовнішнього втручання держави²².

Досвід зарубіжних країн дає змогу стверджувати, що для політики децентралізації необхідне врахування принципу субсидіарності, який характеризує та розкриває процес децентралізації на новому етапі розвитку суспільства.

Для прикладу, місцеві органи влади Італії наділені правом самостійно встановлювати місцеві податки та збори, які є потужним джерелом фінансування локальних потреб. Серед місцевих податків наявні: група прямих реальних (на нерухоме і рухоме

¹⁹ Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. Схв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 р. *Верховна Рада України. Офіційний сайт*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-p#Text>

²⁰ Там само.

²¹ Василенко Л., Добровінський М. Децентралізація та реформа місцевого самоврядування. С. 123–125.

²² Закірова С. Г. Децентралізація в Україні...

майно, з власників транспортних засобів, на професію, екологічний), група прямих на доходи (прибутковий та на прибуток підприємств), на спадщину і дарування, непрямі на продаж (на роздрібний, спиртних напоїв, споживання електроенергії та газу, акцизи на бензин, тютюн, спиртні напої), збори й мита.

На практиці італійська модель децентралізації досить дієва, оскільки посприяла підвищенню якості надання публічних послуг, зростанню економічної активності на локальному рівні²³.

Реформа в Польщі проходила кількома етапами. Перший – створення гмін – територіальних громад. Гміна – це місто, село, кілька сіл або район міста. Другий етап спрямований на скорочення через об'єднання повітів та воєводств. Як наслідок, у країні змінився розподіл повноважень між центральними й місцевими органами влади. З реформою децентралізації скорочено кількість державних службовців, що позитивно вплинуло на зменшення бюджетних витрат на управління. Крім того, було реформовано механізм перерозподілу податкових надходжень між державним та місцевими бюджетами. У процесі проведення централізації у Польщі створено вільні економічні зони, які надають один одному допомогу в умовах профіциту і дефіциту бюджету²⁴.

Реалізація політики децентралізації відбувається в декілька етапів. На I (базовому) етапі (2014–2017) передбачено внесення змін до Конституції України, змін щодо новоутворених виконавчих органів обласних і районних рад та розподілу повноважень між ними. Наступне – питання розробки нових проектів і прийняття актів законодавства щодо впровадження механізмів прямого народовладдя: створення сприятливих правових умов для залучення населення до участі та прийняття управлінських рішень органами місцевого самоврядування. У пріоритеті питання реалізації права територіальних громад на добровільне об'єднання, яке ґрунтується на законодавчій основі із всебічною підтримкою зі сторони держави.

На сесії Новокалінівської міської ради 11 серпня 2015 р. прийнято рішення «Про добровільне об'єднання територіальних громад відповідно до статей II, IV, VI, VII Закону України “Про добровільне об'єднання територіальних громад”». Новокалінівська міська рада вирішила об'єднатись із територіальними громадами с. Велика Білина, Мала Білина, Велика Хвороща Великобілінської сільської ради, с. Гординя Гординянської сільської ради, с. Корналовичі Корналовицької сільської ради, с. Калинів, Кружики Калинівської сільської ради, м. Новий Калинів Новокалінівської міської ради в територіальну громаду з центром у м. Новий Калинів²⁵.

Вирішено доручити Новокалінівському міському голові Богдану Юзвяку звернутися до Львівської обласної ради із клопотанням про утворення Новокалінівської територіальної громади. Також повноваження Великобілінської сільської ради, Великобілінського сільського голови, Гординянської сільської ради, Гординянського сільського голови, Корналовицької сільської ради, Корналовицького сільського голови, Калинівської сільської ради, Калинівського сільського голови, Новокалінівської

²³ Пігуль Н. Г., Люта О. В. Зарубіжний досвід проведення децентралізаційних реформ. *Глобальні та національні проблеми економіки*. Миколаїв, 2016. Вип. 9. С. 684–687.

²⁴ Там само.

²⁵ Рішення сесії міської ради № 430 «Про добровільне об'єднання територіальних громад». Затв. Головою міської ради Нового Калинова від 11.07.2015 р. *Новокалінівська міська рада*. URL: <https://novokalynivska-gromada.gov.ua/docs/220863/>

міської ради, Новокалінінського міського голови припинити з моменту набуття повноважень новообраними органами місцевого самоврядування, міським головою територіальної громади, утвореної внаслідок добровільного об'єднання. Наступним стало питання щодо активів і пасивів громад. Вирішено, що правонаступником активів та пасивів Великобілинської, Гординянської, Корналовицької, Калінінської сільських рад, Новокалінінської міської ради призначити Новокалінінську міську раду, утворену внаслідок добровільного об'єднання²⁶. У процесі об'єднання громад виникали й певні труднощі, пов'язані з процесом перегляду меж адміністративно-територіальних одиниць, що виразилось в укрупненні територіальних громад.

На II етапі реалізації політики децентралізації (2015–2017) було передбачено «уніфікувати і стандартизувати публічні послуги, що надаються населенню органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади з урахуванням принципів максимальної доступності послуг для споживачів та визначити на законодавчому рівні умови для їх належного фінансування»²⁷. Також для місцевого самоврядування важлива інституційна реорганізація на новій територіальній основі. Одна з головних проблем у Новокалінінській ОТГ – залучення інвестицій. Підтримка місцевого виробництва та сільського господарства дасть можливість працевлаштувати населення, поповнити місцевий бюджет і підвищити рівень життя населення. Ці чинники можуть суттєво вплинути на зменшення міграції зі сіл ОТГ. Відсутність доступної інформації про діяльність місцевих підприємств не додають привабливості для нових фінансувань потенційних інвесторів. Також на заваді стоять бюрократія та корупція у процесах, пов'язаних із землею²⁸.

На III етапі (2017–2020) впроваджувалися одні з головних положень політики децентралізації – остаточна зміна в адміністративно-територіальному устрої та передача більшості повноважень новим місцевим радам, які об'єднуються²⁹. Щодо об'єднаних територіальних громад, то в межах основних напрямів реформи децентралізації вже після її результатів у 2017 р. та першій половині 2018 р. відбулися реальні перетворення, які вплинули на всі місцеві бюджети України, зокрема й ОТГ Львівської обл.

Місцевим бюджетам ОТГ Львівської обл. на 2017 р. була передбачена з державного бюджету освітня субвенція – 79 млн грн та медична – 40 млн грн. 14 громад отримали з державного бюджету базову дотацію, Новокалінінська ОТГ бюджет громади затвердила з реверсною дотацією. Всього бюджету ОТГ області отримали 24,5 млн грн базової дотації. Новокалінінська стала найбільше фінансово залежною від державного бюджету, поряд із Судововишнівською – 66 % у доходах громади становила базова дотація³⁰.

²⁶ Рішення сесії міської ради № 430 «Про добровільне об'єднання територіальних громад». Затв. Головою міської ради Нового Калинова від 11.07.2015 р. *Новокалінінська міська рада*. URL: <https://novokalynivska-gromada.gov.ua/docs/220863/>

²⁷ Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування...

²⁸ Програма соціально-економічного розвитку. *Новокалінінська міська рада*. URL: <https://novokalynivska-gromada.gov.ua/plan-socialnoekonomichnogo-rozvitku-00-12-09-18-06-2019/>

²⁹ Навіщо децентралізація? «Децентралізація». *Децентралізація дає можливості*. URL: <https://decentralization.gov.ua/about>

³⁰ Кльоба С. М. Економічна оцінка розвитку та конкурентоспроможності об'єднаних територіальних громад Львівської області. Тернопіль, 2018. С. 27–36.

До 2019 р. унаслідок реформи децентралізації створено 1 070 об'єднаних територіальних громад (ОТГ), у які добровільно об'єдналися 4 882 громад. У 936 ОТГ відбулись перші місцеві вибори³¹.

Так, 16 квітня 2020 р. прийнято рішення «Про внесення змін до деяких законів України щодо визначення територій та адміністративних центрів територіальних громад», за яким Кабінет Міністрів України визначив адміністративні центри та затвердив території 1 470 таких, у яких проведуть місцеві вибори у 2020 р. на новій територіальній основі³². 12 червня 2020 р. Уряд затвердив новий адміністративно-територіальний устрій базового рівня. Відповідно до розпоряджень Кабінету Міністрів, після місцевих виборів в Україні буде 1 469 ОТГ, які покриватимуть усю територію країни³³.

Верховна Рада України 17 липня 2020 р. прийняла Постанову «Про утворення та ліквідацію районів». Згідно з документом, в Україні утворюються та ліквідовуються райони. Новокалінівська ОТГ входить до Самбірського р-ну Львівської обл.

Верховна Рада України 15 липня 2020 р. прийняла постанову про призначення чергових місцевих виборів, які відбулися 25 жовтня 2020 р.³⁴.

Чисельність населення на 1 січня 2021 р. – 14 911 осіб.

Таблиця

**Населені пункти, що входять до складу спроможної територіальної громади,
та чисельність населення**

Місто/село/селище міського типу	Кількість осіб
Новий Калинів	4 233
Калинів	435
Кружики	304
Корналовичі	895
Гординя	898
Мала Білина	425
Велика Білина	203
Велика Хвороща	4
Дубляни	1 747
Велика Озимица	269
Мала Озимица	140
Лука	333
Майнич	260
Залужани	386
Мала Хвороща	–
Бабина	1 711
Пиняни	784

³¹ Реформа децентралізації. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/efektivne-vryaduvannya/reforma-decentralizaciyi>

³² Там само.

³³ Навіщо децентралізація? URL: <https://decentralization.gov.ua/about>

³⁴ Там само.

Береги	350
Містковичі	378
Ковиничі	378
Зарайське	216
Клімівщина	8
Корничі	433
Бірчиці	246
Нові Бірчиці	61

Кількість дітей віком від 0 до 16 років – 2 608 осіб³⁵.

На території Новокалінінської ОТГ розташовані такі об'єкти соціально-культурного призначення: Новокалінінський міський центр первинної медичної (медико-санітарної) допомоги; Новокалінінський міський центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; школи – 3; Народні доми – 7; бібліотеки – 7; амбулаторії – 2; фельдшерсько-акушерські пункти – 5³⁶.

Новий етап в історії Нового Калинова розпочався з політики децентралізації ще 2015 р., коли на сесії Новокалінінської міської ради прийняли рішення про добровільне об'єднання навколишніх сіл в одну громаду. Реалізація концепції децентралізації сприятиме посиленню правової, організаційної та матеріальної спроможності новоутворених територіальних громад із дотриманням принципів і положень Європейської хартії місцевого самоврядування, доступності публічних послуг, створенню сприятливих умов для розвитку освіти. Однак потрібно зазначити, що відразу виникають певні труднощі при впровадженні нових механізмів в управлінні місцевими органами влади в Новокалінінській ОТГ.

Децентралізація відкриває значні перспективи для місцевого самоврядування, оскільки дає можливість самостійно вирішувати питання місцевого значення, особливо підвищення ролі громадян та їх впливу на процес прийняття рішень щодо забезпечення умов соціального й економічного розвитку суспільства. Децентралізація державної влади веде до максимальної демократизації відносин у суспільстві, завдяки чому не розділяє країну, а створює умови для територіальних громад як джерела муніципальної незалежної від держави влади. Насамперед необхідно досягнути глибокого й усвідомленого розуміння процесу децентралізації. У кожній державі цьому має передувати обговорення стратегії реформ з урахуванням ролі місцевої влади, представленої політичної культури й методів роботи державного апарату. У Новокалінінській ОТГ все пов'язано зі старими методами прийняття важливих рішень для громади, ігноруванням запитів громадян до владних структур, слабкою комунікацією між органами влади та мешканцями громади. До складу місцевого самоврядування прийшло багато активних громадян, необізнаних у питаннях самоврядування, та й для досвідчених представників державного апарату навчання та консультативна допомога стають необхідністю. Основним завданням для реалізації всіх концепцій політики децентралізації залишається комунікація між владою та

³⁵ Державна служба статистики України / за ред. І. Є. Вернера. Київ, 2020. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/05/zb_chuselnist%202019.pdf

³⁶ Історична довідка. *Новокалінінська міська рада*. URL: <https://novokalynivska-gromada.gov.ua/istorichna-dovidka-10-29-41-27-06-2019/>

населенням, розуміння процесу побудови ОТГ і фінансування проблемних галузей місцевого значення.

REFERENCES

- Datsiv, M. S. (2020, June 20, 2020). Interview by Yu. Pavlovych [in-person].
- Isaievych, Ya. D. (2009). Korolivstvo Galitsii i Lodomerii. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10-ty t.* (pp. 170–172). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Istorychna dovidka m. Novyi Kalyniv. *Novokalynivska miska rada*. Retrieved from <https://novokalynivska-gromada.gov.ua/istorichna-dovidka-m-novij-kaliniv-10-31-20-27-06-2019/> [in Ukrainian].
- Istorychna dovidka. *Novokalynivska miska rada*. Retrieved from <https://novokalynivska-gromada.gov.ua/istorichna-dovidka-10-29-41-27-06-2019/> [in Ukrainian].
- Kalinów. (1882). In *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (Vol. 3, p. 680). Warsaw: nakł. F. Sulimierskiego i W. Walewskiego. Retrieved from http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_III/680 [in Ukrainian].
- Kloba, S. M. (2018). *Ekonomichna otsinka rozvytku ta konkurentospromozhnosti obiednanykh terytorialnykh hromad Lvivskoi oblasti*. Ternopil [in Ukrainian].
- Nastasiak, I. Yu. (2005). *Orhanizatsiia upravlinnia Halychynoiu i Bukovynoiu u skladi Avstrii (1772–1848)* [Organization of the administration of Galicia and Bukovina as part of Austria (1772–1848)] (*Candidate's thesis*). Lviv [in Ukrainian].
- Navishcho detsentralizatsiia? «Detsentralizatsiia». Detsentralizatsiia daie mozhlyvosti. Retrieved from <https://decentralization.gov.ua/about> [in Ukrainian].
- Navishcho detsentralizatsiia? Retrieved from <https://decentralization.gov.ua/about> [in Ukrainian].
- Pihul, N. H., & Liuta, O. V. (2016). Zarubizhnyi dosvid provedennia detsentralizatsiinykh reform. *Hlobalni ta natsionalni problemy ekonomiky*, 9, 684–687 [in Ukrainian].
- Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro prysvoiennia naimenuvannia novoutvorenomu naselenomu punktu Sambirskoho raionu Lvivskoi oblasti». Zatv. Holovoiu Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 15.12.1999 r. *Verkhovna Rada Ukrainy*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1305-14#Text> [in Ukrainian].
- Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro vidnesennia selyshcha Novyi Kalyniv Sambirskoho raionu Lvivskoi oblasti do katehorii mist raionnoho znachennia». Zatv. Holovoiu Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 21.06.2005 r. *Verkhovna Rada Ukrainy*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2686-15#Text> [in Ukrainian].
- Pro prysvoiennia pochesnoho naimenuvannia 12 okremii bryhadi armiiskoi aviat-sii Sukhoputnykh viisk Zbroinykh Syl Ukrainy. Zatv. Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 05.12.2020 r. *Verkhovna Rada Ukrainy*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/545/2020#Text> [in Ukrainian].
- Pro skhvalennia Kontseptsii reformuvannia mistsevoho samovriaduvannia ta terytorialnoi orhanizatsii vlady v Ukraini. Skhv. rozporiadzhenniam Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 01.04.2014 r. *Verkhovna Rada Ukrainy*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-r#Text> [in Ukrainian].
- Prohrama sotsialno-ekonomichnoho rozvytku. *Novokalynivsky miska rada*. Retrieved from <https://novokalynivska-gromada.gov.ua/plan-socialnoekonomichnogo-rozvitku-00-12-09-18-06-2019/> [in Ukrainian].

Reforma detsentralizatsii. *Uriadovi portal*. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/efektivne-vryaduvannya/reforma-decentralizaciyi> [in Ukrainian].

Rishennia sesii miskoi rady № 430 «Pro dobrovilne obiednannia terytorialnykh hromad». Zatv. Holovoioi miskoi rady Novoho Kalynova vid 11.07.2015 r. *Novokalynivska miska rada*. Retrieved from <https://novokalynivska-gromada.gov.ua/docs/220863/> [in Ukrainian].

Ukaz Prezydii Verkhovnoi Rady URSR «Pro vnesennia zmin v administratyvne raionuvannia Ukrainiskoi RSR». Zatv. Holovoioi Prezydii Verkhovnoi Rady Ukrainiskoi RSR vid 05.02.1965 r. *Verkhovna Rada Ukrainy*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2n-06#Text> [in Ukrainian].

Vasylenko, L., & Dobrovinskyi, M. (2017). Detsentralizatsiia ta reforma mistsevoho samovriaduvannia. *Pidpriumytstvo, hospodarstvo i pravo*, 3, 123–126 [in Ukrainian].

Vernera, I. Ye. (Ed.). (2020). *Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy*. Kyiv. Retrieved from http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/05/zb_chuselnist%202019.pdf [in Ukrainian].

Vykhanskyi, B. Y. (2012). *Hordynia*. Drohobych: Shvydkodruk [in Ukrainian].

Zakirova, S. H. (2017). Detsentralizatsiia v Ukraini: suchasnyi stan zakonodavchoho zabezpechennia protsesu reformuvannia. Tsentr doslidzhen sotsialnykh komunikatsii NBUV. Kyiv. Retrieved from http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2853:detsentralizatsiya-v-ukrajini-suchasnij-stan-zakonodavchogo-zabezpechennya-protsesu-reformuvannya&catid=8&Itemid=350 [in Ukrainian].

Yurii PAVLOVYCH

PhD

Junior Researcher at the

Department of Contemporary History

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9261-1129>

e-mail: shadowjke@gmail.com

HISTORY OF THE FORMATION OF THE NOVOKALYNIVSKA UNITED TERRITORIAL COMMUNITY. DECENTRALIZATION POLICY

The investigation deals with covering stages of decentralization reform in Novokalynivska United Territorial Community (UTC) and indicating strengths and weaknesses after the first stage of the policy implementation. The history of the formation of the city of Novy Kalyniv in the Sambir region from the first information to the present is covered. The influence of decentralization policy on local self-government bodies has been studied. Studies of individual settlements are relevant and necessary since the history of each country begins with the formation and development of the smallest villages, towns, from which began their journey historians, politicians, writers, artists, etc. Such studies provide a deeper insight into the historical past of Ukraine, to understand the essence of the process of state formation, and to cover in minute detail the life of the Ukrainian people in different historical periods and in different aspects: social, economic, cultural and religious. The Ukrainian vision of local problems through the prism of global ones

attaches special value to this type of research. Historical local lore is one of the most important branches in the history of Ukraine, as differences in traditions, dialects, attitudes to new challenges (decentralization policy) become the foundation for understanding Ukrainian history.

A priori, the implementation of decentralization policy will strengthen the legal, organizational, and material capacity of the newly formed territorial communities in compliance with the principles and provisions of the European Charter of Local Self-Government, accessibility of public services, creating favorable conditions for education. However, in practice, based on Novokalynivska UTC, the implementation of these mechanisms by local authorities is half done. It is all connected with the old methods of making important decisions for the community, ignorance of local authorities, ignoring the requests of the UTC population, poor communication between local authorities and residents of Novokalynivska UTC. The priority task for the implementation of all concepts of decentralization policy is to communicate between the government and the population, to understand the main tasks of decentralization, and to finance problematic areas of local importance.

Keywords: Kalyniv, Novokalynivska UTC, history of the city, Sambir region, decentralization.

Орест КРАСИВСЬКИЙ

*доктор історичних наук, професор
завідувач кафедри державної політики і врядування
Національного університету «Львівська політехніка»*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7028-6038>

e-mail: krasivski@ukr.net

СВІТ ПІСЛЯ COVID-19: ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ

Досліджено проблему розвитку світового порядку, становлення політичного ладу суспільств після COVID-19. Доведено, що кризи в Європі ХХ ст. спричиняли появу як авторитарних, так і відновлення альтернативних демократичних режимів. Визначено, що COVID-19 може стати поворотним моментом епохи глобалізації, втрати довіри до демократії та зміцнення авторитаризму.

Доведено, що пандемія COVID-19 стала найбільшою глобальною кризою світу з часів Великої депресії, її глибина та масштаби колосальні – вона перевершила за наслідками Велику рецесію 2008–2009 рр. Зазначено, що особливо гостро криза вдарила по країнах ЄС, економіка якого увійшла в рецесію – тільки у другому кварталі 2020 р. економіка країн Єврозони впала на понад 12 %. Проаналізовано рекордне падіння ВВП, значне скорочення числа зайнятості, світової торгівлі. Пандемія коронавірусу здатна призвести до значних змін не тільки в економічній, а й політичній і соціальній сферах, культурі. Встановлено, що тривала епідемія в поєднанні з величезною втратою робочих місць, затяжною рецесією і борговим тягарем може створити напруженість, здатна перерости в політичну реакцію. Вказано, що націоналізм, ізоляціонізм, ксенофобія і напади на ліберальний світовий порядок можуть посилитися за умов пандемії. Відзначено, що поширюючись, криза COVID-19 дискредитує традиційну політику та інституції, що сприймається широкими верствами населення як системна невдача, місце демократії займає популізм, риторика якого спрямована на захоплення влади і може бути посилена в різних місцях. Спостережено, що уряди окремих країн використовують кризу, щоб надати собі надзвичайних повноважень, ще більше віддаляючи їх від демократії.

Доведено, що все це збільшує небезпеку міжнародного конфлікту. Проаналізовано актуальні й альтернативні концепції подальшого розвитку політичних систем суспільств – об'єднання сил і співпраці для перемоги над пандемією, надання фінансової підтримки для потребуючих країн, створення міжнародних фондів для допомоги та швидкого реагування на виклики, спричинені кризою. Зазначено, що необхідна ефективна співпраця політичних режимів та обмін інформацією у світовому масштабі, а країни повинні відкрито ділитися порадами та знаннями, а також потрібні глобальні зусилля з виробництва й поширення медичного обладнання та його використання.

Ключові слова: авторитаризм, демократія, Європа, COVID-19, криза, пандемія.

В епоху глобалізації криза, спричинена пандемією COVID-19, яка охопила всю планету, гостро відобразилася не лише на здоров'ї населення та медичній системі світу, а й призвела до збоїв глобального інформаційного простору, економіки та інших сфер життя людства. Змінюється як внутрішня, так і зовнішня політика держав. Пандемія, зумовлена цим вірусом, уже завдала тисячних людських втрат у всьому світі, наклала суттєві обмеження на соціально-культурне життя населення і кардинально змінила тренди глобальної політики. Успіхи країн у подоланні пандемії і її економічних наслідків впливають на питання безпеки та поляризацію всередині суспільств. Пандемія спричиняється до посилення державної влади та зміцнення націоналізму, загострення суперництва великих держав, стратегічної роз'єднаності. На порядку денному стоїть питання захисту здобутків демократії.

У сучасній науковій та науково-публіцистичній літературі ще немає узагальнювальної праці щодо соціально-економічних і політичних наслідків для світу кризи, спричиненої пандемією COVID-19, проте окремі погляди з приводу світових кризових явищ відзначено в дослідженнях Ярослава Вінокурова, Хосе Анхель Гурріа (José Ángel Gurría Treviño), Денізі Долбневої, Лесі Колінець, Олени Невмержицької, Анни Петрик та ін. Свої рефлексії щодо майбутнього розвитку світу після пандемії висловлювали українські й зарубіжні філософи, політологи, публіцисти: Андрій Баумайстер, Олена Коваль, Роман Сущенко, Стівен Волт (Stephen Walt), Валентин Катасонов, Кишор Махбубані (Mahbuba Noqumal), Джозеф Най (Joseph Nye), Ювал Ной Харарі (Yuval Noah Harari) та й ін. Цікаві думки щодо майбутнього постковідного політичного ладу американського мислителя Френсіса Фукуями (Francis Fukuyama). Він, зокрема, зазначає, що після довгої кризи світ у підсумку оновиться і демократія зміцниться.

Мета статті – проаналізувати стан та тенденції впливу кризи на соціально-економічну й політичну ситуацію у світі, зокрема спричиненої COVID-19, дослідження авторитарних і демократичних підходів щодо формування шляхів її подолання.

Історія людства невіддільна від криз, які потрясали суспільства й держави. Вони були різні: політичні, економічні, фінансові, екологічні, соціальні, і протягом століть набирали сили, глибини ураження та стрімко розширювали зони покриття. Особливість сучасних – їхня непередбачуваність і глобальність. Через відсутність дієвих механізмів запобігання, неефективне функціонування міжнародних фінансових інститутів, наявність масових фінансових спекуляцій та віртуалізація світової економіки створюються сприятливі умови для поширення і генерування кризових явищ у світі. Досі немає загальноновизнаного уявлення про ймовірні наслідки криз для економік країн світу, а відтак, стають непередбачуваними соціально-політичні зміни.

Однією з найтяжчих криз ХХ ст. була Велика депресія, що стала найбільш руйнівною в історії США, а згодом охопила весь світ. Вона розпочалася наприкінці 1929 р. і тривала до 1933 р. До депресії призвела низка чинників, проте основними були поєднання вкрай нерівномірного розподілу багатства протягом 20-х років і небаченого в цей час масштабу біржових спекуляцій на фондових біржах. Диспропорції в розподілі багатства існували в багатьох сферах: між вищим і середнім класами, між промисловістю та сільським господарством у самих США та між США і Європою. Цей дисбаланс дестабілізував економіку. Небачені біржові спекуляції наприкінці 20-х штучно підтримували фондовий ринок на дуже високому рівні, що, зрештою,

призвело до небаченого краху ринків¹, а в поєднанні з першим чинником спричинило колапс американської економіки.

Унаслідок Великої депресії у США було закрито понад 5 000 банків, акції знецінилися на 40 млрд доларів, із ростом рівня інфляції значно підвищилися ціни, багато людей опинилося за межею бідності, промислове виробництво скоротилося на 50 %, у 5 разів зменшилося виробництво автомобілів, 12 млн стало безробітними (у піковий момент кризи – 15). Безробіття у США зросло до 25 %, а в деяких країнах навіть до 33 %. 5 млн американських фермерів були позбавлені господарства й землі за несплату боргів. Погіршилося становище фермерів, дрібних підприємців, представників середнього класу².

Особливо руйнівних наслідків світова економічна кризи завдала Німеччині. У 1932 р. промислове виробництво загалом, порівняно з 1928 р., скоротилося на 40,2 %. Різко зросла кількість безробітних: у 1932 р. – понад 7,5 млн осіб. Повністю безробітними стали 44,4 % осіб найманої праці, а неповний робочий тиждень працювали 22,6 %. Реальна заробітна плата зменшилася на 25–40 %. Антикризові заходи, вжиті урядом, не приносили очікуваного результату. Промислова криза перепліталася з аграрною. Прибутковість сільського господарства знизилася на 30 %. Надані кредити не могли зупинити масового розорення селянства. За 1928–1932 рр. із торгів продано 560 тис. га селянської землі³.

У країні назривала революційна ситуація. Побоюючись повторення 1923 р., США, Франція, Англія вирішили надати нові пільги Німеччині. Був прийнятий план, який розробила група фінансових експертів на чолі з американським фінансистом Овеном Юнгом (Owen Young) і який відображав інтереси приватних, передусім американських, кредиторів німецької держави. «План Юнга» передбачав дотермінове припинення окупації Рейнської області, скорочення загальної суми репарацій до 113,9 млрд марок, скасування контролю над німецькою економікою, зменшення щорічних платежів⁴. Економічна криза спричинила крах політичної системи Веймарської Республіки. У країні спостерігалася поляризація політичних сил. На одному полюсі набирали сили ліві партії – соціал-демократи і комуністи, на другому – нацисти (фашисти). В умовах політичної нестабільності великий капітал усе уважніше придивлявся до фашистського руху й почав надавати йому фінансову допомогу. У 1932 р. відбулися вибори до парламенту (Райхстагу). Боротьба розгорнулася між лівими та нацистськими партіями – перемогли останні. 30 січня 1933 р. президент Пауль фон Гінденбург (Paul von Hindenburg) передав владу Адольфові Гітлеру (Adolf Hitler), призначивши його райхсканцлером – у Німеччині встановився режим фашистської диктатури.

Зачепила криза і Велику Британію, яка не зуміла сформувати державну політику стимулювання економіки. Як наслідок, у 1931 р. лейбористи програли вибори до

¹ Основні причини Великої депресії. *Пропозиція. Головний журнал з питань агробізнесу*. URL: <https://propozitsiya.com/ua/osnovni-prichini-velikoyi-depresiyyi> (дата звернення: 5.06.2008).

² J. G. (Джей Джи). Велика депресія: причини і наслідки. *Dovidka.biz.ua*. URL: <https://dovidka.biz.ua/velika-depresiya-prichini-i-naslidki> (дата звернення: 9.09.2019).

³ Світова економічна криза 1929–1933 рр. та його наслідки. URL: https://studme.com.ua/193107108320/politekonomiya/mirovoyo_ekonomicheskoy_krizis_1929-1933_ego_posledstviya.htm

⁴ Пархомчук О. С. Юнга план. *Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т. / Л. В. Губерський (голова)*. Київ: Знання України, 2004. Т. 2. С. 786.

парламенту і до влади прийшла консервативна коаліція. Масових програм із державного стимулювання економіки, подібних до «Нового курсу», Британія не проводила.

Франція вкотре переживала політичну кризу Третьої республіки. Народний фронт, який сформував уряд на чолі з Леоном Блюмом (Léon Blum), намагався проводити соціальні й економічні реформи.

У СРСР Йосип Сталін (იოსებ ჯუღაშვილი) реалізовував масштабний план модернізації економіки, реконструкції та створення нових промислових потужностей. Потреба у значних коштах для інвестицій в умовах депресії та падіння цін на сировинні ресурси й зерно (основні предмети експорту СРСР) змусили керівництво країни вдатися до конфіскації збіжжя в населення, щоб наростити експорт, що стало однією із причин Голодомору.

У 1931 р. Велика Британія відмовляється від золотого забезпечення своєї грошової одиниці – фунта стерлінга, що призвело до його девальвації і здешевлення британських товарів на зовнішніх ринках. Цим шляхом пішли ще 25 країн світу, валюти яких були прив'язані до цієї грошової одиниці. Відбулося посилення ролі держави в управлінні економікою. У США проголошують «новий курс Рузвельта», в основі якого лежало втручання держави в усі сфери життєдіяльності суспільства. У Європі активізуються ліво- та праворадикальні рухи. У Німеччині встановлюється фашистський режим, посилюється позиція фашистів в Італії. В Іспанії – громадянська війна від липня 1936 р. до березня 1939 р. між ліво-республіканським урядом Іспанської Республіки та правими силами країни. Тривалості громадянської війни сприяла інтервенція СРСР (на боці республіканського уряду) та Німеччини й Італії (на боці повстанців). Посилюється милітаризація Японії та здійснюється агресія проти Китаю.

Так, Велика депресія як одна з найтяжчих криз ХХ ст. була не лише найбільш руйнівною економічною кризою в історії багатьох країн, а й стала причиною посилення міжнародних суперечностей, що в підсумку призвели до Другої світової війни.

Глобальним масштабом характеризується також фінансова криза 2008–2009 рр., яка відрізнялася від попередніх глибиною і розпочалася із проблем на ринку іпотечного кредитування США. Проте в її основі лежали фундаментальні причини, зокрема макро-, мікроекономічні й інституційні, перш за все, світовий дисбаланс (дефіцит поточного рахунку США поряд із профіцитами та значними обсягами валютних резервів у Китаї і країнах-нафтоекспортерах Перської затоки, глибока й соціальна нерівність, що зростала); політика низьких процентних ставок та пов'язана з цим кредитна експансія, яка супроводжувала пом'якшення монетарної політики і є однією з типових умов фінансових криз; надлишок ліквідності в економіці США; втрата зв'язку між зростанням вартості фінансових активів і підвищенням продуктивності праці; неадекватна бюджетна політика; мікроекономічні чинники й інституційні причини; глобалізація світової економіки⁵.

Криза поширювалася світом надзвичайно швидко. Так, через численні канали впливу на світовому фінансовому ринку вона позначилася на реальному секторі світової економіки вже в 2007 р. У грудні того ж року рецесія почалася у США, а вже за квартал – у Японії, Німеччині та Франції. У третьому кварталі економічний спад

⁵ Невмержицька О. В., Петрик А. О. Вплив глобальної фінансової кризи на розвиток національних фінансових систем. *Вісник Університету банківської справи Національного банку України*. 2013. № 1. С. 9–15.

охопив Велику Британію, Росію та Україну, а у східноазіатських країнах виявився в останньому 2008 р. Зниження світового ВВП (внутрішнього валового продукту) (в постійних цінах за ринковими курсами валют) у 2009 р. становило 2 % (порівняно з ростом на 1,8 % у 2008 р.). Розсіялися численні міфи про невразливість, стабільність і стійкість транснаціональних банків: загальні втрати тільки великих США перевищили 1,8 трлн дол. Для подолання нестачі капіталу їм потрібно було ще 500–800 млрд дол.; європейські були датовані на суму 500 млрд дол.⁶

Наслідки відчула й Україна. Вплив світової фінансової кризи на її економіку найгостріше почав виявлятися у вересні 2008 р. Загалом вона вилілася у: девальвацію національної грошової одиниці; скорочення державних доходів і зростання дефіциту; нарощування зовнішньої державної заборгованості; банкрутство фінансових установ, втрата платоспроможності, криза ліквідності в різкому падінні вартості активів; спад обсягів продажу експортної продукції українських підприємств на світових ринках; падіння цін, підвищення рівня світової конкуренції; скорочення обсягів виробництва та виділенням якісних властивостей продукції, що підвищують її конкурентоспроможність⁷.

Перша негативна статистика, пов'язана зі світовою фінансовою кризою, з'явилася ще за підсумками вересня 2008 р. – падіння на 4,5 % промислового виробництва. У жовтні ситуація стала погіршуватися, і в січні–лютому 2009 р. відбулося колосальне падіння. На кінець 2009 р. падіння ВВП досягло позначки 10 %, а рівень інфляції – 20 %⁸.

Руйнівний вплив фінансової кризи та її економічних наслідків спричинили значне погіршення умов життя європейців і решти світу, «що ризикують у певний термін часу навіть підірвати підґрунтя демократії», – відзначено в резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи в 2009 р.⁹ Згідно з оцінкою експертів Світового банку, «зросла ймовірність дестабілізуючої волатильності фінансових ринків, підвищилася вразливість деяких країн що розвиваються до потрясінь такого роду», також посилюлися настрої на користь протекціонізму в торгівлі, зберігся підвищений рівень політичної невизначеності й геополітичних ризиків. Окрім того, ослаблення економічного зростання та збільшення вартості запозичень «посилюють занепокоєння з приводу боргової та фінансової стабільності», а зростання безробіття призвело до «зростання політичної невизначеності і протекціоністських тенденцій». Зрештою, геополітика, як і раніше, несе ризики для економік (це і невизначеність на Корейському півострові, і напруженість на Близькому Сході, і проблеми у відносинах Росії з США та Європою). Світовий банк також вказує на загострення політичних змін, «поляризацію громадської думки», антиглобалістські настрої та вплив, що зростає, популістських сил і лідерів по всьому світу¹⁰.

⁶ Колінець Л. Б. Наслідки глобальних кризових явищ для економіки України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. Ужгород, 2018. Вип. 18, ч. 2. С. 54–57.

⁷ Там само. С. 54–57.

⁸ Плотніков О. Вплив світової фінансової кризи на події в Україні. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1513231.html> (дата звернення: 19.03.2009).

⁹ Наслідки світової фінансової кризи. Резолюція ПАРЕ 1651 (2009). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz2/docs/898_rez_1651.htm.

¹⁰ Світовий банк описав можливий сценарій нової фінансової кризи. *Економічна правда*. 2018. 6 червня. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2018/06/6/637513/> (дата звернення: 6.06.2018).

Однак найбільшою з часів Великої депресії 1929–1930-х років стала економічна криза, яку спричинила пандемія COVID-19, – світова економіка увійшла в нову рецесію. «Уже зрозуміло, що світове економічне зростання буде негативним ... Насправді, ми очікуємо на найбільше економічне падіння з часів Великої депресії», – повідомила голова МВФ (Міжнародного валютного фонду) Крісталіна Георгієва (Кристаліна Георгиева) напередодні весняних зборів МВФ і Світового банку 27 березня 2020 р. За її словами, МВФ прогнозує падіння показника ВВП на душу населення для 170 країн світу. Відповідно до прогнозу МВФ, економіка світу впаде на 3 % – найбільше за останні декілька десятиліть. Найбільше нова криза вдарила по країнах, що розвиваються. До їх переліку входить і Україна. За розрахунками МВФ, із цих держав вивели близько 100 млрд дол. іноземних інвестицій – це втричі більше, ніж за аналогічний період під час економічної кризи 2008–2009 рр.¹¹ Пандемія суттєво вплинула на тренди розвитку світової економіки, не залишивши осторонь жодної країни. Перш за все, це пов'язано з жорсткими карантинними заходами, які ввели уряди багатьох держав: закриття торгово-розважальних центрів, заборона відвідування усіх масових заходів, обмеження у пересуванні як у межах країни, так і при перетині її кордонів, скорочення виробництва (через встановлення лімітів одночасного перебування працівників в одному приміщенні) тощо. Окремі компанії перевели своїх працівників на режим роботи «на дому», інші ж змушені відправляти у відпустку. При цьому трапляються випадки зловживань і порушень деякими роботодавцями умов трудового договору, вимагаючи від працівників писати заяви на звільнення за власним бажанням або ж брати відпустку за свій рахунок. Усе це негативно позначається на добробуті населення, його фінансовому становищі й у недалекому майбутньому призведе до скорочення попиту на низку товарів і послуг¹².

Криза гостро вдарила по країнах Європейського Союзу (ЄС). Економіка 19 держав Євросони, офіційна валюта яких євро, у другому кварталі 2020 р. упала на 12,1 %, про що свідчать остаточні дані Статистичного управління ЄС, економіка якого увійшла в рецесію. У річному вираженні ВВП Євросони скоротився на 15 %. Рекордне падіння зафіксовано в Німеччині (–10,1 % порівняно з попереднім кварталом), Франції (–13,8 %), Італії (–12,4 %) та Іспанії (–5 %). У першому кварталі ВВП Євросони знизився на 3,6 % в поквартальному вираженні й на 3,1 % у річному. ВВП 27 держав Євросоюзу в другому кварталі впав на 11,7 % у поквартальному вираженні та 14,1 % в річному. За попередніми даними, кількість зайнятих скоротилася порівняно з попереднім кварталом на 2,8 % в Євросоні й 2,6 % в ЄС. Порівняно з другим кварталом 2019 р. зайнятість скоротилася на 2,9 % в Євросоні та 2,7 % в ЄС¹³.

За прогнозами Організації об'єднаних націй (ООН), через пандемію COVID-19 упродовж наступних двох років світ недорахується близько 8,5 трлн дол. доходів¹⁴.

¹¹ Вінокуров Я. У світі почалася нова економічна криза – голова МВФ. *Нromadske*. 2020. 27 березня. URL: <https://hromadske.ua/posts/u-sviti-pochalasya-nova-ekonomichna-kriza-golovi-mvf> (дата звернення: 27.03.2020).

¹² Долбнева Д. В. Вплив COVID-19 на економіку країн світу. *Проблеми економіки*. 2020. № 1 (43). С. 21.

¹³ Економіка Євросони увійшла в рецесію. *Економічна правда*. 2020. 14 серпня. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2020/08/14/664040/> (дата звернення: 14.08.2020).

¹⁴ COVID-19: В ООН поставили діагноз світовій економіці і призначили лікування. *Українське право*. 2020. 19 травня. URL: https://ukrainepravo.com/international_law/public_international_law/covid-19-v-on-postavyly-diagnoz-svitoviy-ekonomitsi-i-pryznachyly-likuvannya/

Перспективи світової економіки, розвинутих країн чекає негативне економічне зростання – їхній ВВП скоротиться на 5 %. Ці втрати будуть частково компенсовані лише на кінець 2021 р., коли економіка сягне помірного зростання – на рівні 3,4 %. Для країн, що розвиваються, скорочення економіки прогнозують у середньому на рівні 0,7 %, а світової торгівлі – майже на 15 %. Пандемія, ймовірно, призведе до того, що за межею бідності опиняться понад 34 млн осіб, де понад половину приросту цього показника припаде на африканські країни. А довготерміновий прогноз показує, що до 2030 р. кількість тих, хто живе в умовах крайньої бідності, зросте ще на 130 млн.

Особливість нової кризи не лише те, що вона створює безпрецедентну невизначеність, а й те, що найболючіше б'є по робочих місцях, змінює напрями виробництва та доставки товарів, руйнує цілі сектори економіки, зокрема туристичний (через коронавірус без роботи у світі можуть залишитися 75 млн людей, які працюють у цій сфері), транспортний і навіть енергетичний (через падіння попиту на нафту). Так, лише за місяць від початку карантину у США про своє безробіття повідомило близько 22 млн осіб – кожен 8 працездатний американець. Це – найбільша кількість безробітних у США за всю історію офіційних спостережень Американської служби праці (з 1960-х років). Зростання безробіття спостерігається у всьому світі, і вже невдовзі це може призвести до рекордного збільшення кількості людей, які живуть за межею бідності. За оцінками об'єднання міжнародних організацій, які займаються проблематикою бідності, «Oxfam», їх може побільшати на 500 млн¹⁵.

Світовій економіці також загрожує високий рівень фінансового розшарування, який уже зараз спостерігається та поглиблює розшарування населення планети. Пандемія особливо сильно вдарила по людях, зайнятих на низькооплачуваній роботі, що не вимагає особливих навичок, тоді як більш кваліфіковані працівники постраждали менше. Як результат, у світі збільшується розрив у доходах бідних та багатих – як людей, так і країн. За даними МВФ, така ситуація призведе до того, що за межею бідності може опинитися майже 90 млн осіб¹⁶. За даними журналу «Forbes», тільки за два місяці – від 23 березня до 22 травня 2020 р. – загальний стан 25 найбагатших людей у списку світових мільярдерів зріс на 255 млрд дол. Найбільше за ці два місяці заробив засновник «Facebook» Марк Цукерберг (Mark Zuckerberg), статки якого збільшилися на 31,4 млрд – до 86,5 млрд дол. Другий за розміром прибутку – засновник і керівник торговельного онлайн-майданчику «Amazon», найбагатша людина у світі Джефф Безос (Jeff Bezos). Він заробив 29,9 млрд дол., збільшивши свій дохід до 146,9 млрд. Третім став глава «Reliance Industries Limited» Мукеш Амбані (Mukesh Ambani), який збільшив свої статки майже на 20 млрд дол.¹⁷. Генеральний секретар ООН Антоніу Гутерріш (António Guterres), виступаючи в липні 2020 р. у Нью-Йорку

¹⁵ Вінокуров. Я. Нова Велика депресія: наслідки коронавірусу для світової та української економіки. *Нромadske*. 2020. 21 квітня. URL: <https://hromadske.ua/posts/nova-velika-depresiya-naslidki-koronavirusu-dlya-svitovoyi-ta-ukrayinskoyi-ekonomiki>

¹⁶ МВФ виділит допомогу бідним країнам для боротьби з COVID. *Ліга. Фінанси*. 2021. 6 апреля. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/naybagatshi-lyudi-v-sviti-forbes-porahuvav-naskilki-zbagatilisya-milyarderu-novini-ukrajina-11009153.html>

¹⁷ За два місяці пандемії 25 найбагатших людей світу заробили ще \$255 мільярдів –Forbes. *Укрінформ*. 2020. 24 травня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3031893-za-dva-misacii-pandemii-25-najbagatshih-ludej-svitu-zarobili-se-255-milardiv-forbes.html>

з нагоди дня народження колишнього президента Південно-Африканської Республіки (ПАР) Нельсона Манделі (Nelson Mandela), зазначив, що сьогодні понад 70 % людей у світі живуть в умовах нерівності в доходах і якості життя, яка постійно зростає. Врешті, 26 найбагатших людей у світі володіють сукупним багатством, еквівалентним доходам половини світового населення. На думку Генсека, високий рівень фінансового розшарування у світі породжує економічну нестабільність, корупцію, фінансові кризи, зростання злочинності, призводить до погіршення фізичного і психічного здоров'я людей. Згідно з даними, які А. Гутерріш навів у промові, за період з 1980 р. по 2016 р. на 1 % найбагатших людей світу припадало 27 % загального сукупного зростання доходів. Понад половина 20-літніх людей у країнах із високим рівнем людського розвитку зараз мають вищу освіту, тоді як у країнах із низьким цей показник становить лише 3 %. При цьому Глава ООН наголосив, що якість життя людей сьогодні також залежить від статі, етнічного походження, раси, наявності інвалідності та багатьох інших аспектів. Нинішня криза, на думку А. Гутерріша, спричинена епідемією, виявила проблеми, які людство ігнорувало десятиліттями – неадекватний рівень охорони здоров'я різних країн, проблеми в соціальному захисті населення, структурна нерівність, погіршення стану навколишнього середовища, кліматична криза; а цілі регіони, які досягли помітного прогресу у викоріненні бідності та скороченні нерівності за кілька місяців були відкинуті назад на декілька років¹⁸.

Затяжна економічна криза спричиняє нові збої у бізнесі й веде до руйнування таких галузей, як торгові центри та мережі, туристичні компанії. Пандемія ще збільшить тенденцію до концентрації ринку в економіці США, яка неухильно росла протягом десятиліть. За прогнозами економістів, світова економіка найближчим часом не зможе повернутися до подібного стану, що передував COVID-19. Швидше за все, вона відновлюватиметься повільно й невпевнено, а прогрес сповільниться наступними хвилями інфекцій. Тільки великі потужні компанії зможуть пережити кризу, причому найбільше виграють технологічні гіганти.

Загроза існує навіть і для існування ЄС, про що заявив в інтерв'ю газеті «Financial Times» у квітні 2020 р. Президент Франції Емануель Макрон (Emmanuel Macron). «Ми повинні говорити про крах ЄС як “політичного проекту” і європейської ідеї, якщо блок не підтримає постраждалі економіки. Неможливо мати спільний ринок, у якому деяких приносять у жертву в битві проти COVID-19», – сказав він¹⁹.

Пандемія коронавірусу, яка атакує людство планети, економіку, медичну систему й інші сфери суспільства, може призвести до значних змін не тільки в економічній, а й політичній сфері. Рішення світових лідерів матимуть вплив на багато років. Вони впливатимуть не лише на охорону здоров'я, а й на соціальну сферу, економіку, політику, культуру. Тривала епідемія в поєднанні з величезною втратою робочих місць, затяжною рецесією і борговим тягарем може створити напругу, яка переросте в політичну реакцію, наслідки якої передбачити неможливо. Водночас, як пише

¹⁸ Генсек ООН: мы плывем по одному морю, но кто-то – на яхте, а кто-то – цепляясь за обломки. *Новости ООН*. 2020. 18 июля. URL: <https://news.un.org/ru/story/2020/07/1382271> (дата звернення: 19.07.2020).

¹⁹ Financial Times: Макрон предупреждает о развале ЕС, если блок не примет идею финансовой солидарности. *LRT. Новости* 2020. 20 квітня. URL: <https://www.lrt.lt/ru/novosti/17/1165399/financial-times-makron-preduprezhdaet-o-razvale-es-esli-blok-ne-primet-ideiu-finansovoi-solidarnost>

Ф. Фукуяма, песимістичні варіанти легко уявити. Націоналізм, ізоляціонізм, ксенофобія та напади на ліберальний світовий порядок розвивалися упродовж багатьох років, і цю тенденцію пандемія тільки пришвидшуватиме²⁰. Уряди Угорщини та Філіппін використовували кризу, щоб надати собі надзвичайних повноважень, ще більше віддаляючи ці країни від демократії. Угорський прем'єр-міністр Віктор Орбан (Orbán Viktor), зокрема, розглядає надзвичайний стан як можливість посилення своєї влади, а не як тимчасовий і пропорційний захід. Декрет, який він підписав, наочно демонструє механізм консолідації влади та розмивання демократії. Багато інших країн, серед них Китай, Сальвадор й Уганда, вжили аналогічних заходів. Тут спрацьовують принципи ерархії, поваги до авторитету, довіри до держави та підпорядкування індивідуальних прав правам громади. Ренесанс націоналізму – етнокультурного, державницького й державного – відбувається майже повсюдно. Байдуже, називають цей феномен його власним іменем чи заміняють словом «патріотизм». І їм належить майбутнє – тим, «які захищають своїх громадян, поважають сусідів і відмінності, які роблять кожен країну особливою»²¹. Така відповідь народів та держав на спричинені глобалізацією загрози їх суверенності й самобутності, традиційним цінностям та історичній пам'яті, культурі і моделям поведінки, економічним та іншим інтересам. Важко спрогнозувати, наскільки потужним, успішним і тривалим буде цей націоналістичний (патріотичний) тренд, але його посилення очевидне у всіх сферах міжнародних і внутрішньодержавних відносин.

Беззаперечне просування демократії, лібералізму та відкритих суспільств перетворюється на певну поступливість, що з економічною кризою насувається у вигляді популізму, який виявив, що рівність можливостей і держава добробуту відходять на другий план. Поширюючись, криза COVID-19 дискредитує традиційну політику й інституції, котрі широкі верстви населення сприймають як системну невдачу. Водночас криза системи охорони здоров'я продемонструвала межі популізму, як із погляду виконання рекомендацій експертів, так і в плані ефективності інституцій як механізму керування нею. Головні носії західного популізму спромоглися відстояти конкретні риторичний та політичний підходи в боротьбі з COVID-19 і вимагають управління кризою²². Навряд чи опісля популізм зникне, а попит на лідерів, які його відстоюють, розвіється. Фактично, частина риторики популістів і порядку денного, спрямована на захоплення влади, може бути посилена в різних місцях.

Зростання популізму, націоналізму збільшить імовірність міжнародного конфлікту. Лідери можуть розглядати конфлікти як корисні внутрішньополітичні відволікаючі чинники або бути спокушені слабкістю чи неухважністю своїх супротивників і використовувати пандемію для дестабілізації у суспільстві та досягнення своїх політичних цілей. Проте з огляду на причину збереження стабілізаційної сили ядерної зброї і загальні проблеми, з якими стикаються всі основні гравці, міжнародна турбулентність менш імовірна, ніж внутрішня.

²⁰ Фукуяма Ф. Пандемія і політичний лад. Необхідна держава. URL: <http://sg-sofia.com.ua/fukuyama-pandemiya-i-polit-poryadok>

²¹ Котигоренко В. Коронавірус, глобалізація і націоналізм. *Дзеркало тижня*. 2020. 25 травня. URL: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/koronavirus-globalizaciya-i-nacionalizm-348798_.html

²² Kalashnyk N., Krasivskyy O. Interaction in society – new approaches to state and international administration in the post-COVID-19 period. *Postmodern Openings*. 2020. Vol. 11 (1Sup2). P. 53.

На фоні боротьби проти пандемії коронавірусу актуальними стали протилежні концепції подальшого розвитку політичних систем суспільств. З одного боку, пандемічна криза підсилює необхідність системи багатосторонніх відносин – мультилатералізм, і демонструє всю помилковість одностороннього націоналізму й ізоляціонізму. Представники цього напрямку вважають пандемію доказом того, що країни повинні об'єднати зусилля для перемоги над спільною загрозою. З другого боку, вимальовуються протилежні погляди розвитку світу: глобалізація і відкриті кордони створюють небезпеку перед поширенням вірусів й інших загроз, а боротьба за контроль над постачанням товарів, зокрема медичного обладнання та матеріалів, вимагає, щоб кожна країна спочатку подбала про себе саму. Держави будуть у більшій безпеці, якщо дистанціюються одна від одної, – вважають прибічники цієї концепції.

Коли йдеться про подолання світової економічної кризи і боротьбу проти пандемії, то саме життя підказує необхідність міжнародної співпраці. Обов'язковою умовою поживлення світової ділової активності після пандемії має стати її зміцнення. Вона особливо важлива для стримування пандемії і надання фінансової допомоги державам, які найбільше постраждали від кризи: швидкість процесу відновлення залежить від доступності та швидкості розгортання міжнародних фондів для вирішення проблеми ліквідності. Проблеми можуть бути ефективно вирішені лише через співпрацю політичних режимів. Не дивлячись на те, як часто національні лідери звинувачують один одного, що веде до розпалювання міжнародної неприязні, вчені та представники охорони здоров'я в усьому світі поглиблюють зв'язки і співпрацю. Аби подолати коронавірус, людству передовсім треба обмінюватися інформацією у всьому світі, країни повинні відкрито ділитися порадами та знаннями. Необхідні також глобальні зусилля з виробництва й поширення медичного обладнання, а також використання та обміну медичного персоналу, відправлення його в найбільш постраждалі регіони світу. Такий досвід уже напрацьований у багатьох країнах. Так, на піку пандемії в Італії у країну були скеровані спеціалісти з Албанії, Польщі, країн Західних Балкан, які надали населенню конкретну медичну підтримку. А українська група у складі 20 фахівців не лише допомагала італійським колегам, а й переймала досвід боротьби з новою хворобою²³. Подібно, як країни націоналізують головні галузі промисловості в час війни, всенародна боротьба проти коронавірусу вимагає «гуманізації» важливих виробничих потужностей і тісної міжнародної співпраці. Зростання популізму, націоналізму збільшує ймовірність міжнародного конфлікту, призводить до того, що «підхопити можна не лише коронавірус, а й усі чуми XXI століття – від фашизму до авторитаризму, до трайбалізму й до бідності як такої»²⁴, – зазначає лондонський інтелектуал Умаїр Хак (Umair Haq). Саме тому актуальними стали протилежні концепції подальшого розвитку політичних систем суспільств – об'єднання зусиль для перемоги над спільною загрозою, міжнародна співпраця, обмін інформацією та підтримка демократичних засад сучасного суспільства.

²³ Італія дякує українським медикам за жест солідарності. *Радіо Свобода*. 2020. 4 квітня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-koronavirus-ukrajina-italija-dopomoha/30530350.html> (дата звернення: 4.04.2020).

²⁴ Умаїр Хак. Чого коронавірус може нас навчити про те, який світ нам будувати. *Політична критика*. 2020. 17 березня. URL: <https://politikrytyka.org/2020/03/17/chogo-koronavirus-mozhe-nas-navchuty-pro-te-yakuj-svit-nam-buduvaty>

REFERENCES

COVID-19: V OON postavyly diahnoz svitovii ekonomitsi i pryznachyly likuvannia. (2020, Traven 19). *Ukrainske pravo*. Retrieved from https://ukrainepravo.com/international_law/public_international_law/covid-19-v-oon-postavyly-diahnoz-svitoviy-ekonomitsi-i-pryznachyly-likuvannya/ [in Ukrainian].

Dolbnieva, D. V. (2020). Vplyv COVID-19 na ekonomiku krain svitu. *Problemy ekonomiky*, 1 (43), 21 [in Ukrainian].

Ekonomika Yevrozony uviishla v retsesiiu. (2020, Serpen 14). *Ekonomichna pravda*. Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/news/2020/08/14/664040/> [in Ukrainian].

Financial Times: Makron preduprezhdaet o razvale ES, yesli blok ne primet ideiu finansovoi solidarnosti. (2020, Kviten 20). *LRT. Novosti*. Retrieved from <https://www.lrt.lt/ru/novosti/17/1165399/financial-times-makron-preduprezhdaet-o-razvale-es-esli-blok-ne-primet-ideiu-finansovoi-solidarnost> [in Russian].

Fukuiama, F. Pandemiia i politychnyi lad. Neobkhdna derzhava. Retrieved from <http://sg-sofia.com.ua/fukuyama-pandemiya-i-polit-poryadok> [in Ukrainian].

Hensek OON: my plyvem po odnomu moriu, no kto-to – na yakhte, a kto-to – tsepliaias za oblomki. (2020, Iiul 18). *Novosti OON*. Retrieved from <https://news.un.org/ru/story/2020/07/1382271> [in Russian].

Italiia diakuie ukrainskym medykam za zhest solidarnosti. (2020, Kviten 4). *Radio Svoboda*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/news-koronavirus-ukrajina-italija-dopomoha/30530350.html> [in Ukrainian].

J., G. (Dzhei Dzhy). Velyka depresiia: prychyny i naslidky. *Dovidka.biz.ua*. Retrieved from <https://dovidka.biz.ua/velika-depresiya-prichini-i-naslidki> [in Ukrainian].

Kalashnyk, N., & Krasivskyyi, O. (2020). Interaction in society – new approaches to state and international administration in the post-COVID-19 period. *Postmodern Openings*, 11 (1; 2), 53 [in English].

Khak, U. (2020, Berezen 17). Choho koronavirus mozhe nas navchyty pro te, yakyi svit nam buduvaty. *Politychna krytyka*. Retrieved from <https://politikrytyka.org/2020/03/17/chogo-koronavirus-mozhe-nas-navchyty-pro-te-yakyj-svit-nam-buduvaty> [in Ukrainian].

Kolinets, L. B. (2018). Naslidky hlobalnykh kryzovykh yavlyshch dla ekonomiky Ukrainy. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove hospodarstvo*, 18 (2), 54–57 [in Ukrainian].

Kotyhorenko, V. (2020, Traven 25). Koronavirus, hlobalizatsiia i natsionalizm. *Dzerkalo tyzhnia*. Retrieved from https://zn.ua/ukr/SOCIUM/koronavirus-globalizaciya-i-nacionalizm-348798_.html [in Ukrainian].

MVF vydelit pomoshch bednym stranam dla borby s COVID. (2021, Aprel 6). *Liha. Finansy*. Retrieved from <https://www.unian.ua/economics/finance/naybagatshi-lyudi-v-sviti-forbes-porahuvav-naskilki-zbagatilisya-milyarder-ovini-ukrajina-11009153.html> [in Russian].

Naslidky svitovoi finansovoi kryzy. Rezoliutsiia PARIe 1651. (2009). Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz2/docs/898_rez_1651.htm. [in Ukrainian].

Nevmerzhytska, O. V., & Petryk, A. O. (2013). Vplyv hlobalnoi finansovoi kryzy na rozvytok natsionalnykh finansovykh system. *Visnyk Universytetu bankivskoi spravy Natsionalnoho banku Ukrainy*, 1, 9–15 [in Ukrainian].

Osnovni prychyny Velykoi depresii. (2008, Cherven 5). *Propozytsiia. Holovnyi zhurnal z pytan ahrobiznesu*. Retrieved from <https://propozitsiya.com/ua/osnovni-prichini-velikoyi-depresiyi> [in Ukrainian].

Parkhomchuk, O. S. (2004). Yunha plan. In L. V. Huberskyi (Ed.). *Ukrainska dyplomatychna entsyklopediia: u 2-kh t.* (Vol. 7, p. 786). Kyiv: Znannia Ukrainy [in Ukrainian].

Plotnikov, O. (2009, Berezen 19). Vplyv svitovoi finansovoi kryzy na podii v Ukraini. *Radio Svoboda*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/1513231.html> [in Ukrainian].

Svitova ekonomichna kryza 1929–1933 rr. ta yoho naslidky. Retrieved from https://studme.com.ua/193107108320/politekonomiya/mirovoy_ekonomicheskyy_krizis_1929-1933_ego_posledstviya.htm [in Ukrainian].

Svitovyi bank opysav mozhyvyi stsensarii novoi finansovoi kryzy. (2018, Cherven 6). *Ekonomichna pravda*. Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/news/2018/06/6/637513/> [in Ukrainian].

Vinokurov, Ya. (2020, Berezen 27). U sviti pochalasia nova ekonomichna kryza – holova MVF. *Hromadske*. Retrieved from <https://hromadske.ua/posts/u-sviti-pochalasya-nova-ekonomichna-kryza-golovi-mvf> [in Ukrainian].

Vinokurov, Ya. (2020, Kviten 21). Nova Velyka depresii: naslidky koronavirusu dlia svitovoi ta ukrainskoi ekonomiky. *Hromadske*. Retrieved from <https://hromadske.ua/posts/nova-velika-depresiya-naslidki-koronavirusu-dlya-svitovoyi-ta-ukrayinskoyi-ekonomiki> [in Ukrainian].

Za dva misiatsi pandemii 25 naibahatshykh liudei svitu zarobyly shche \$255 miliardiv – Forbes. (2020, Traven 24). *Ukrinform*. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3031893-za-dva-misaci-pandemii-25-najbagatsih-ludej-svitu-zarobili-se-255-milardiv-forbes.html> [in Ukrainian].

Orest KRASIVSKYI

*Doctor of Historical Sciences, Professor
Head of Public Policy and Governance Department of
Lviv Polytechnic National University
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7028-6038>
e-mail: krasivski@ukr.net*

THE WORLD AFTER COVID-19: GLOBAL CHALLENGES OF THE DEVELOPMENT

The problem of the development of the world order, the formation of the political order of societies after COVID-19 is studied. It is proved that the crisis in Europe in the 20th century led to the emergence of both authoritarian and the restoration of alternative democratic regimes. It is determined that COVID-19 can be a turning point in the era of globalization, loss of confidence in democracy, and strengthening authoritarianism.

It is proved, that the COVID-19 pandemic has been shown to be the world's largest global crisis since the Great Depression. Its depth and scale are enormous. It surpassed the Great Recession of 2008-2009. The crisis has hit the EU, whose economies are in recession, particularly hard. In the second quarter of 2020, the Eurozone economy fell by more than 12 %. The record decline in GDP, a significant reduction in employment and world trade are analyzed.

The coronavirus pandemic can lead to significant changes not only in the economy but also in the political and social spheres, culture. It has been found that a prolonged epidemic, combined with huge job losses, a protracted recession, and a debt burden, could create tensions that could escalate into a political reaction. Nationalism, isolationism, xenophobia, and attacks on the liberal world order may intensify in a pandemic. As the COVID-19 crisis spreads, it discredits traditional policies and institutions, which are perceived by the general public as a systemic failure, and democracy is replaced by populism, whose rhetoric is aimed at seizing power and can be intensified in various places. Governments are using the crisis to give themselves extraordinary powers, further alienating them from democracy.

It has been proven that all this increases the danger of international conflict. Relevant and alternative concepts of further development of political systems of societies are analyzed – joining forces and cooperation to overcome the pandemic, providing financial support to needy countries, creating international funds to help and respond quickly to the challenges posed by the crisis. There is a need for effective cooperation between political regimes and the exchange of information worldwide, and countries must openly share advice and knowledge, as well as global efforts to produce, distribute and use medical equipment.

Keywords: authoritarianism, democracy, Europe, COVID-19, crisis, pandemic.

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ СЕРЕДИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

УДК 930(100:=161.2):[929Є.Коновалець: 329.7ГБКСС+УВО]"191/192"
DOI: 10.33402/nd.2021-9-120-133

Наталія НАДУРАК

*кандидат історичних наук, викладач
Івано-Франківського фахового коледжу
Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5978-1900>
e-mail: nnadurak@ukr.net*

РОЛЬ ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ У СТВОРЕННІ ГАЛИЦЬКО-БУКОВИНСЬКОГО КУРЕННЯ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ У ВІДОБРАЖЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Проаналізовано особливості й рівень дослідження українською зарубіжною історіографією діяльності Євгена Коновальця, зокрема його внесок у створення ГБКСС та УВО. Здійснено історіографічне осмислення та порівняльний аналіз праць із цієї проблеми. Визначено дискусійні й найменш досліджені питання теми в українській зарубіжній історіографії. Проаналізовано спогади учасників визвольного руху, які стали важливим доробком української зарубіжної історіографії. Висновано, що у працях українських зарубіжних авторів зібрано й узагальнено значний фактичний матеріал, що ґрунтується на спогадах учасників подій і джерелах. З'ясовано, що значним здобутком української зарубіжної історіографії стало перше поглиблене вивчення процесу становлення ГБКСС і УВО та створення значного наукового доробку.

Водночас зауважено, що в методологічному плані ці дослідження здебільша перебували на межі мемуаристики й історичної розвідки. Підсумовано, що саме українські зарубіжні дослідження стали базою сучасних українських розробок цієї проблеми, адже переважно їхні автори були безпосередніми учасниками подій; опираючись на власні спогади та джерела, вони досить яскраво й ґрунтовно відобразили тогочасні події, проте ці праці містять емоційні, суб'єктивні оцінки, а постать Є. Коновальця у них ідеалізована. Акцентовано, що у творах зарубіжних авторів недостатньо розкрито обставини створення ГБКСС, зокрема значення зовнішньополітичних чинників. Також зазначено, що зарубіжні автори достеменно не з'ясували часових меж створення УВО. Констатовано, що однак в останнє десятиліття з'явилася низка українських наукових досліджень, які об'єктивно й ґрунтовно розкривають роль видатної постаті у створенні цих організацій, спростовують міфи й стереотипи. Відзначено, що велика кількість історичних праць із цієї проблеми вказує на її вагомість та актуальність.

Ключові слова: українська зарубіжна історіографія, Українська революція 1917–1921 рр., Українська Центральна Рада, Галицько-Буковинський курінь січових стрільців, Українська військова організація, Євген Коновалець.

Перша світова війна та Лютнева революція в Росії відкрили нові політичні можливості для українського національного руху. У 1917 р. погляди всього українства були прикуті до Києва, де творилася нова історія української державності. На початку ХХ ст. сформувалося нове покоління національної еліти, яке набувало досвіду політичної діяльності в різних умовах: російського абсолютизму й австро-угорського монархічного парламентаризму, але і перші, і другі готові були діяти спільно задля найвищої мети – української державності. Євген Коновалець як представник політичної еліти Галичини вважав, що «дорога до Львова веде через Київ». Південно-Західний фронт загострив відчуття несправедливості братовбивчої війни за інтереси ворожих окупантів. Воюючи в австрійській армії проти російської, потрапивши в полон, Є. Коновалець розумів важливість створення української армії для визвольної боротьби й утвердження самостійної України. Він став однією з головних постатей у творенні військових сил Української революції 1917–1921 рр. Навіть, коли багато хто з її керманців розчарувався й відійшов від політичних справ, Є. Коновалець до останнього подиху був активним організатором визвольної боротьби. Саме тому його життя та визвольна діяльність стали предметом ґрунтовного вивчення українських дослідників. У зв'язку з цим виникає потреба історіографічного аналізу наявних праць. Особливої уваги заслуговує історіографічний аналіз висвітлення дослідниками ролі Є. Коновальця у створенні Галицько-Буковинського куреня січових стрільців (ГБКСС) та Української військової організації (УВО), що дасть змогу визначити малодосліджені й дискусійні питання, зверне увагу на новий ракурс дослідження подій Української революції, визначивши перспективи подальших наукових дискурсів. Історіографію діяльності Січових стрільців проаналізував у монографії Іван Хома¹, а дослідженням особливостей українського націоналістичного руху займався Василь Футала².

Характеризуючи українську історіографію діяльності визначних постатей Української революції, можна виокремити праці українських зарубіжних авторів і публікації сучасних істориків. Зрозуміло, що в той час, коли Україна була у складі СРСР, а в історичній науці домінувала офіційна марксистсько-ленінська ідеологія, лише українські зарубіжні історики мали можливість вивчати діяльність Є. Коновальця й продукувати наукові дослідження. Розвідки українських зарубіжних дослідників цінні й у фактологічному плані, адже близькі в часі до подій, про які йдеться, містять детальний опис діяльності Є. Коновальця. Однак варто зважати на те, що їхній зміст здебільша популярно-пропагандивний і присутня героїзація та романтизація національно-визвольної боротьби. Аналіз праць українських зарубіжних дослідників дасть змогу визначити тогочасний підхід до висвітлення проблеми, зрозуміти причини, що його формували з погляду ретроспективи.

Після двох років російського полону влітку 1917 р. Є. Коновальцю нарешті випала нагода приїхати до Києва. Саме тут, натхненний подіями Української революції, він долучився до роботи Галицько-Буковинського комітету допомоги жертвам війни, важливим завданням якого було створення окремого військового підрозділу з колишніх військовополонених галичан та буковинців. Незважаючи на початкову відмову

¹ Хома І. Історія військового формування Січових стрільців (1917–1919 роки): монографія. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2016. 240 с.

² Футала В. Історія вивчення суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі (1921–1939). Дрогобич: Коло, 2010. 456 с.

Української Центральної Ради (УЦР) й Генерального Секретаріату, політичні обставини (Жовтневий більшовицький переворот і початок радянсько-української війни) змусили керівництво ради усвідомити нагальність потреби створення українських військових підрозділів. Так у листопаді 1917 р. було сформовано ГБКСС, що став однією з основних та найдисциплінованіших військових частин Армії УНР (Української Народної Республіки). Його самовідданість українській державницькій національній ідеї пройшла перевірку в подіях першої та другої війни РСФРР (Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки) та УНР. Коли в 1920 р. закінчувалася польсько-радянська війна й було вичерпано можливості відкритого військового протистояння, колишні стрільці застосували новий підхід для збереження визвольної боротьби – перейшли до організації підпільної діяльності проти польської окупаційної влади. Для Є. Коновальця тоді почалася нова фаза політичної діяльності, адже колишній голова Стрілецької ради очолив УВО. Саме вона стала запеклим ворогом не лише польських, а й радянських окупантів. Про все це в деталях дізнаємось із праць українських зарубіжних авторів, насичених джерельними матеріалами та спогадами учасників подій. Саме огляд таких праць – мета цього дослідження.

Перші твори, у яких містилась інформація про діяльність Є. Коновальця, – спогади колишніх учасників революції, видані в еміграції. Очевидно, вони не позбавлені суб'єктивних оцінок. Написані переважно в художньо-публіцистичному стилі, вони важкі для опрацювання, містять фактологічні неточності й оцінку тих чи тих подій на основі власного бачення чи переживання. Однак потрібно враховувати і їхні переваги, адже автори відтворили атмосферу революційної боротьби, подали важливі факти й деталі подій, описали побут. Ці спогади виявляють багато вагомих і досі незнаних моментів з історії Української революції. Так, важливі спогади самого Є. Коновальця, який кілька разів акцентував, що створення ГБКСС відбувалося в обставинах хаосу, анархії та небажання керівництва УЦР створювати власне військо³. І хоча він позиціонував себе і Стрілецьку раду як військових, які не хотіли займатися політикою, зрозуміло, що їхня підтримка як добре організованої військової сили мала вирішальне значення для зміни політичної ситуації (наприклад, в антигетьманському повстанні Директорії). Євген Коновалець писав спогади в 1928 р. і хоча й не міг розкрити нюанси створення УВО, все ж вказав, що її засновано 31 серпня 1920 р. на 3'їзді відпоручників Українських військових організацій за кордоном у Празі, і навіть роз'яснив цілі організації⁴.

Важливі також спогади таких учасників революційних подій, як Олександр Бойків, Дмитро Герчанівський, Роман Дашкевич, Михайло Єремів, Володимир Зарицький, Микола Ковалевський, Михайло Курах, Василь Кучабський, Андрій Мельник, Михайло Шкільник та ін.⁵. Згадуючи революційні події 1917 р., М. Єремів указав на важливу

³ Коновалець Є. Причинки до історії української революції. Прага: [б. в.], 1928. С. 5.

⁴ Там само. С. 35.

⁵ Бойків О. Командир – Державний Муж – Творець організованого націоналізму. *Організація Українських Націоналістів 1929–1954: збірка статей у 25-ліття ОУН*. Париж: Видання Першої української друкарні у Франції, 1955. С. 49–68; Герчанівський Д. З Євгеном Коновальцем за державну незалежність України (1917–1919 р.). *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен: Вид. Фондації ім. Є. Коновальця, 1974. С. 178–226; Давний Р. Про Січових Стрільців / під ред. К. Трильовського. Відень: Накладом «Чорногори», спілки з.о.п., 1921. 79 с.; Дашкевич Р. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські Ворота. Нью-Йорк: Вид-во «Червона

роль Є. Коновальця, який першим зумів реально організувати сильну військову частину⁶. М. Ковалевський відзначив його великий організаційний хист – цілеспрямовано домагався створення куреня⁷. А. Мельник, начальник штабу ГБКСС і близький друг Коновальця, у спогадах згадував, що саме йому належить «левина частина зусиль у початкових кроках Січового Стрілецтва»⁸. Адже, вирвавшись із Царицинського табору полонених, він спромігся в розбурханому Києві, серед надзвичайних труднощів, досягти успіху у формуванні Галицько-Буковинського, а згодом – Куреня січових стрільців. Згадуючи про російський полон 1916 р., А. Мельник наголосив, що саме Є. Коновалець першим зустрічав полонених українців у таборі та дбав про їхнє облаштування, став їхнім речником перед комендантом, підтримував зв'язки з українцями в інших таборах⁹, був добрим організатором і блискучим промовцем. А. Мельник відзначив, що саме Є. Коновалець у складних обставинах того часу міг впоратись із завданням формування куреня, бо вмів знаходити найкращий вихід зі ситуації, здобути симпатії офіційних кругів і громадян, тактом та стриманістю майстерно ліквідував внутрішні конфлікти й непорозуміння¹⁰. Ідея створення ГБКСС, як твердив Д. Герчанівський, виникла в Царицинському таборі полонених ще у березні 1917 р., а вже у липні Є. Коновалець приїхав до Києва та запропонував Генеральному Секретаріату УЦР перевести полонених українців із Росії в Україну і сформувати з них добровільну військову частину¹¹. Однак цю пропозицію відхилили. Як уточнив В. Кучабський, військовий секретаріат на вимогу УЦР взагалі заборонив українізованим полкам приймати до свого складу галичан¹². О. Бойків назвав Є. Коновальця винятковою людиною, адже, перебуваючи у далекому полоні в Царицині, вже на початку Української революції він почав активно

калина», 1965. 205 с.; Єремій М. Є. Коновалець на тлі української визвольної боротьби. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен: Вид. Фондації ім. Є. Коновальця, 1974. С. 115–165; Зариський В. Сильветка полковника Євгена Коновальця. Загальна характеристика на тлі збройної боротьби 1917–1919 і його політичної діяльності 1920–1938 рр. *Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис* / ред. Бабій О. Чикаго: Юв. комітет для відзн. 50-р. створ. Формациї СС, 1969. С. 465–472; Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. Іннсбрук: Накладом Марії Ковалевської, 1960. 717 с.; Курах М. Січово-стрілецькі формациї в українських арміях. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен: Вид. Фондації ім. Є. Коновальця, 1974. С. 227–236; Кучабський В. Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис / ред. О. Бабій. Чикаго: Юв. комітет для відзн. 50-р. створ. Формациї СС, 1969. С. 3–254; Мельник А. Київ–Мотовилівка–Карабчіїв, де наші серця сповнялись гордощів та радощів. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен: Вид. Фондації ім. Є. Коновальця, 1974. С. 166–177; Мельник А. Пам'яті впавших за волю і велич України. *Організація Українських Націоналістів 1929–1954: збірка статей у 25-ліття ОУН*. Париж: Вид. Першої української друкарні у Франції, 1955. С. 17–48; Шкільник М. Україна в боротьбі за державність в 1917–1921 роках Торонто: Розсилкова книгарня, 1971. 366 с.

⁶ Єремій М. Є. Коновалець на тлі... С. 147.

⁷ Ковалевський М. При джерелах боротьби... С. 539.

⁸ Мельник А. Київ–Мотовилівка–Карабчіїв... С. 167.

⁹ Мельник А. Пам'яті впавших за волю... С. 18.

¹⁰ Там само. С. 20.

¹¹ Герчанівський Д. З Євгеном Коновальцем... С. 182.

¹² Кучабський В. Корпус Січових Стрільців... С. 35–36.

діяти і, незважаючи на заборони, від липня аж до листопада 1917 р. продовжував домагатися дозволу створити курінь¹³.

Зокрема, В. Кучабський, Д. Герчанівський та Р. Давний (псевдонім) твердять, що ГБКСС створювався з метою боротьби проти Австро-Угорщини, яка планувала передати Галичину польській владі в листопаді 1917 р.¹⁴. Головним моментом вони назвали віче галичан і буковинців наприкінці жовтня 1917 р. у Києві, що протестувало проти акта австрійського цісаря про неподільність Галичини. Саме на ньому виступив Є. Коновалець й обґрунтував потребу створення західноукраїнських військових частин для боротьби проти Австрії та подальше прилучення західноукраїнських земель до України. У кінці жовтня, після більшовицького перевороту, ситуація змінилася і УЦР зацікавилася можливістю створення куреня. І лише 12 листопада 1917 р. Секретаріат військових справ дав дозвіл Галицько-Буковинському комітету на формування окремих військових частин із полонених українців австрійської армії. І вже 13 листопада в київській газеті «Нова рада» надруковано відозву із закликом зголошуватися добровольцями, яку підписали Іван Лизанівський, Федір Черник, Євген Коновалець, Іван Чмола, Роман Дашкевич, Микола Низькокклон і Григорій Лисенко¹⁵.

Як зазначив Д. Герчанівський, Є. Коновалець дуже активно залучав добровольців і саме завдяки організаторському хисту здобув авторитет та в січні 1918 р. на Стрілецькій раді був обраний командиром. Курінь, який налічував 600 чоловік реорганізовано й змінено назву на «Перший курінь січових стрільців», мотивуючи це бажанням вийти поза межі окупаційного поділу українських земель і поповнювати лави стрільців добровольцями місцевими та з-поза українських земель¹⁶. Ще один учасник куреня М. Курах зазначав, що це відбулося саме за ініціативи Є. Коновальця і так формування відразу стало всеукраїнським, соборницьким¹⁷. Є. Коновалець уміло налагоджував контакти з тодішніми військовими керівниками і дбав про забезпечення свого куреня їжею, зброєю, одягом¹⁸. Курінь виконував найважливіші завдання, як наприклад, охорона Михайла Грушевського і служба при управі Київської військової округи¹⁹.

Одним із результатів революції була демократизація війська, зокрема запровадження у ньому виборності старшин і курінних рад, проте Д. Герчанівський уважав ці нововведення шкідливими, а рішення Стрілецької ради їх не запроваджувати – правильним²⁰. У виданні «Січові Стрільці, військо Соборної України» розкрито обставини створення ГБКСС і внесок Є. Коновальця. І також окрему увагу звернено на шкідливість більшовицької пропаганди та військових рад, які деморалізували й розклали українське військо. Проте завдяки вдалому керівництву Є. Коновальця та ще кількох старшин анархію поборолі вже на початку створення, що стало запорукою надійності й ефективності куреня в найважчі моменти революційних

¹³ Бойків О. Командир – Державний Муж – Творець... С. 50.

¹⁴ Давний Р. Про Січових Стрільців... С. 18.

¹⁵ Герчанівський Д. З Євгеном Коновальцем... С. 184–189.

¹⁶ Там само. С. 191.

¹⁷ Курах М. Січово-стрілецькі формації... С. 230–231.

¹⁸ Герчанівський Д. З Євгеном Коновальцем... С. 192.

¹⁹ Кучабський В. Корпус Січових Стрільців... С. 51.

²⁰ Герчанівський Д. З Євгеном Коновальцем... С. 188.

подій²¹. Наприклад, Д. Герчанівський, В. Кучабський та О. Бойків відзначили виняткову роль стрільців у захисті УЦР під час більшовицького повстання у Києві в січні–лютому 1918 р., адже ліквідація УЦР і захоплення Києва більшовиками унеможливили б підписання Брестського договору з Четверним союзом²². Курінь став головною силою української державності, що дала змогу проголосити незалежність УНР у IV Універсалі²³. Стрільці охороняли відступ УЦР до Житомира й Сарн, де чекали підмоги від німецьких військ. Саме ці бої випробували і згуртували стрільців, а Є. Коновалець здобув популярність як «відповідний комендант»²⁴.

Описуючи діяльність Є. Коновальця, полковник армії УНР В. Зарицький відзначив, що «Є. Коновалець був революціонер, політик і вояк-старшина здорового розсудку, сильної індивідуальності, невсипущої енергії та незвичайних організаційних здібностей»²⁵. Звільнившись із російського полону, він не повернувся до Австро-Угорщини, а приїхав до Києва, щоби служити ідеї відродження України. В. Зарицький уважав, що той розумів важливість створення могутньої регулярної української національної армії, тому його бажанням було створення військової частини, вихованої на «спартанській дисципліні, інтенсивному вишколі, ідейних виховних впливах і національному усвідомленні». На думку В. Зарицького, Є. Коновалець був майстром у вихованні бойового духу вояка до меж фанатизму та вірності відродженій Батьківщині. До куреня охоче вступали й наддніпрянці. В. Зарицький писав: «Коновалець від самого початку був соборником, близько співпрацював з Головним Отаманом С. Петлюрою та іншими провідними діячами, боровся за визволення цілої України від усіх ворожих сил і був речником об'єднаної боротьби всіх українських збройних сил за незалежну соборну українську державу. Тому то він і до сьогодні залишився символом об'єднаної соборницької дії»²⁶. Також він відзначив політичні здібності Є. Коновальця, який добре орієнтувався в міжнародних ситуаціях і приймав швидкі й доцільні рішення. Так, створена УВО протягом кількох років дошкуляла полякам й актуалізувала українську проблему в кулуарах Ліги Націй у Женеві, а українські народні маси підносила духовно та морально²⁷.

Чимало цінної інформації про Євгена Коновальця міститься у працях Лева Шанковського, Степана Ріпецького, Олександра Олеся (Кандиби), Анатолія Бедрія, Ореста Стеціва, Петра Мірчука. У ґрунтовному дослідженні про українську армію Л. Шанковський назвав полковника одним із чотирьох найвизначніших військових організаторів часів Української революції (також Микола Міхновський, Симон Петлюра й Всеволод Петрів)²⁸. У праці С. Ріпецького, присвяченій Українським січовим стрільцям, міститься розділ про Київських січових стрільців, які показали

²¹ Січові Стрільці, військо Соборної України / обгортка М. Битинського. Прага: Пробоем, 1942. С. 8–13.

²² Кучабський В. Корпус Січових Стрільців... С. 75.

²³ Бойків О. Командир – Державний Муж – Творець... С. 52.

²⁴ Герчанівський Д. З Євгеном Коновальцем... С. 197–198.

²⁵ Зарицький В. Сильветка полковника Євгена Коновальця... С. 466.

²⁶ Там само. С. 467.

²⁷ Зарицький В. Сильветка полковника Євгена Коновальця... С. 468.

²⁸ Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. Мюнхен: Вид-во «Дніпрова хвиля», 1958. С. 10–13.

себе як вирішальна сила у критичних моментах Української революції. Аналізуючи події створення ГБКСС, автор наголосив, що в 1917 р. полонені січовики одержали шанс і негайно ним скористалися, створивши нову військову частину стрільців у Києві. Дослідник відзначав, що на той час стрільці висловлювали революційну ідею визволення Галичини з-під австрійського панування українською армією, адже восени 1917 р. воєнні позиції Четверного союзу були ще досить сильними²⁹. Важливо й те, що вони не піддавалися більшовицькій агітації та своєю дисциплінованістю і відданістю національній ідеї були прикладом для інших військових частин³⁰. Олександр Олесь назвав «змаганням проти течії» вперту організаційну роботу Коновальця із формування куреня, адже це був час, коли протягом кількох тижнів під впливом популярної соціалістичної ідеології розкладалися найбільш боєздатні українізовані частини³¹. Так, А. Бедрій звернув увагу на те, що найважливішим принципом куреня була оборона суверенності України, незважаючи на тодішні політичний режим та устрій. Також історик звернув увагу на важливість частих зустрічей у Києві Євгена Коновальця з Миколою Міхновським і Дмитром Донцовим³². О. Стеців назвав Є. Коновальця переконаним соборником, гаслом якого було: «Через вільний Київ до вільного Львова»³³. Автор виокремив та схарактеризував чотири періоди діяльності полковника³⁴.

Роль Євгена Коновальця у революційних подіях 1917–1921 рр. розкрив у ґрунтовній праці Петро Мірчук. Історик звернув увагу на те, що Є. Коновальцю тоді виповнилося лише 26 років, проте він уже був політично зрілим і в хаосі подій умів бачити правильний шлях, не піддався «панівній тоді серед молоді наддніпрянської інтелігенції психозі соціалістичного дурману»³⁵. Він відзначив провідницьку роль Є. Коновальця, який, незважаючи на антимилітариські настрої й заперечення Генерального Секретаріату, із «залізною впертістю і послідовністю» доклав усіх зусиль для створення ГБКСС³⁶. Важливою для нього стала зустріч із Миколою Міхновським та Іваном Луценком, які із захопленням вітали бажання полонених галичан стати на службу УЦР, а також поділилися досвідом формування 2-го українського полку ім. П. Полуботка. Автор негативно оцінив діяльність В. Винниченка, який був виразником соціалістичного інтернаціоналізму. Історик високо оцінив активність Є. Коновальця у Києві, який зумів заручитися підтримкою Галицько-Буковинського комітету і продовжував домагатися дозволу на створення куреня. Коли вже такий

²⁹ Ріпецький С. Українське Січове Стрільцтво: визвольна ідея і збройний чин. Нью Йорк: Червона калина, 1956. С. 217–219.

³⁰ Там само. С. 226.

³¹ Олесь О. (Кандиба О.). Євген Коновалець. Нарис про життя, чин і смерть великого українського патріота. Б. м.: Вид-во «Український патріот», 1948. С. 18.

³² Бедрій А. Полковник Євген Коновалець. *Визвольний Шлях: суспільно-політичний, літературний і науковий місячник*. Лондон: Українська інформаційна служба, 1991. Кн. 6 (519). С. 680.

³³ Стеців О. Євген Коновалець – послідовний соборник. *Визвольний Шлях: суспільно-політичний, літературний і науковий місячник*. Лондон: Українська інформаційна служба, 1989. Кн. 7 (496). С. 787.

³⁴ Там само. С. 791.

³⁵ Мірчук П. Є. Коновалець. У 20-річчя смерті. Торонто: Ліга визволення України, 1958. С. 61.

³⁶ Там само. С. 8.

було отримано, то ще однією перешкодою автор назвав доручення Генерального Секретаріату ввести у військовій частині такі «здобутки революції», як усунення строгої військової дисципліни, ліквідацію військових рангів і введення принципу виборності старшин, допуск соціалістичних агітаторів та встановлення «солдатських рад» як керівних органів. П. Мірчук уважав, що так керівництво Генерального Секретаріату намагалося прищепити галичанам соціалістичний, антимілітаристський світогляд і вже на початку «заплановану військову формуцію перетворити в розполітизовану, мітингуючу групу»³⁷. Крім цього, помилковим історик трактував призначення керівником куреня колишнього російського старшини О. Лисенка, який був зайнятий справами в інших установах і не дбав про стрільців. Проте Є. Коновалець зумів здолати ці труднощі в січні 1918 р., коли до куреня долучилася ще одна група галичан, його однодумців. На вічі куреня 19 січня, незважаючи на вимоги тодішнього генерального секретаря праці й військових справ Миколи Порша дотримуватись системи «солдатських рад» і навіть його погрози роззброїти стрільців, Євген Коновалець у промові та дискусії довів важливість строгої військової дисципліни й отримав підтримку більшості. Наслідком чого стало скасування в курені радянської системи та заміна «солдатської ради» Стрілецькою із семи членів. В обставинах більшовицького наступу й пропаганди, на думку П. Мірчука, рішення було доленосним. Адже курінь став найдисциплінованішою частиною Армії УНР і вже в кінці січня 1918 р., коли через демобілізацію інші українізовані частини розійшлися, він був головною силою, яка захищала Київ і УЦР від більшовицького повстання³⁸. П. Мірчук висновує, що коли б не було куреня, то вже за три дні після проголошення IV Універсалу Рада народних міністрів і УЦР були б захоплені більшовиками й ліквідовані.

В інших працях, присвячених Українській революції, П. Мірчук, ґрунтуючись на різноманітних джерелах, описав процес формування українського війська й показав головне протистояння між «українськими самостійницькими націоналістичними» колами, які в сильній армії бачили майбутнє української державності, та «соціалістами антимілітаристами», які чинили великі перешкоди для формування будь-яких українських військових частин³⁹. Великою помилкою вважав нехтування УЦР потребою створення армії і в цьому звинувачував українських соціалістів⁴⁰. У кінці 1917 р. Курінь січових стрільців під командою полковника Є. Коновальця, Гайдамацький кіш Слобідської України С. Петлюри і полк Вільного козацтва отамана М. Ковенка були єдиними українськими збройними силами⁴¹. Дуже критичним було ставлення автора до В. Винниченка. Він, на думку П. Мірчука, виступав проти С. Петлюри й Є. Коновальця як реакціонерів і навіть прагнув їхнього арешту⁴².

³⁷ Мірчук П. Є. Коновалець. У 20-річчя смерті. С. 32.

³⁸ Там само. С. 35–38.

³⁹ Мірчук П. Українська державність 1917–1920. Філядельфія: Бібліотека Тернопільського осередку СУМ в Україні, 1967. 400 с.; Мірчук П. Українсько-московська війна (1917–1919). Торонто: Ліга визволення України, 1957. 80 с.

⁴⁰ Мірчук П. Українська державність... С. 96.

⁴¹ Там само. С. 207.

⁴² Там само. С. 262–263.

Історик був переконаний, що завдяки діям Є. Коновальця і Куреня січових стрільців політичні події Української революції були доповнені збройною боротьбою за самостійну українську державність⁴³. Також П. Мірчук відзначив, що після поразки революції Є. Коновалець не зневірився і не став на шлях угодовства й лояльності до окупантів – продовжив збройну боротьбу, створивши УВО, яка гучними бойовими актами пригадувала світовій громадськості про несправедливість поневолення України⁴⁴. Зважаючи на нові окупаційні обставини, Є. Коновалець і Січова рада шукали нових форм ведення боротьби – так у 1920 р. постала УВО. На думку історика, концепція її створення була сформульована в липні 1920 р. на засіданні Стрілецької ради у Празі. Саме з метою продовження боротьби на українських землях в умовах тривалого періоду ворожої окупації Є. Коновалець запропонував проєкт створення окремої підпільної військової організації і збройного підпілля. П. Мірчук наголосив на його ролі як визначного організатора та внеску у створення УВО. Він зазначив, що остаточне організаційне оформлення УВО на західноукраїнських землях здійснив Є. Коновалець, який у червні 1921 р. повернувся до Галичини⁴⁵. Історик кілька разів зазначав, що новостворена УВО стояла на соборницьких позиціях і цим одразу наразилася на критику обох еміграційних урядів: УНР, який перебував у Тарнові в Польщі, й ЗУНР у Відні, адже вони мислили регіональними інтересами. Уряд УНР був незадоволений виступами УВО проти союзницької польської влади, а уряд ЗУНР засудив її спроби налагодити підпілля в Наддніпрянщині⁴⁶. Причиною тимчасового відходу Є. Коновальця від керівництва УВО (грудень 1923 р. – червень 1924 р.) П. Мірчук назвав конфлікт з урядом ЗУНР, оскільки той не підтримав намагання Є. Петрушевича укласти союз із більшовиками для боротьби за визволення західноукраїнських земель з-під польської окупації. Перемогою Є. Коновальця історик назвав перехід УВО на незалежні від будь-яких еміграційних урядів позиції у 1924 р. П. Мірчук дотримувався думки, що від початку створення саме завдяки Є. Коновальцю УВО стояла на позиціях українського націоналізму і з його поверненням зазнала ідейної реорганізації й почала активну співпрацю з українськими молодіжними націоналістичними організаціями⁴⁷.

Вперше передумови, процес та обставини становлення УВО дослідив один із провідних ідеологів українського націоналізму Володимир Мартинець. Історик уважав, що Є. Коновалець належав до воєнного покоління, яке, пройшовши Першу світову війну й Українську революцію, загартувало свій характер, сформувавши новий тип українця-громадянина ініціативного, активного, жертвовного, державницького світогляду. Це покоління продовжувало боротися за українську державність у період «наступу і тиску»⁴⁸. В. Мартинець досить жваво висвітлив передумови та обставини створення УВО в 1920 р., відзначивши, що вона проєктувалася не як галицька, а як

⁴³ Мірчук П. Є. Коновалець. У 20-річчя смерті... С. 61.

⁴⁴ Там само. С. 8.

⁴⁵ Там само. С. 73–74.

⁴⁶ Там само. С. 77–80.

⁴⁷ Там само. С. 108.

⁴⁸ Мартинець В. Українське підпілля: Від УВ.О. до О.У.Н.: спогади і матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. Вінніпег, 1949. С. 19–20.

всеукраїнська організація. Саме тому в Києві восени 1920 р. створено Центральний революційний комітет на чолі з Іваном Андрухом⁴⁹.

У збірнику «Срібна сурма: спогади й матеріали до діяння УВО» подано важливу інформацію про організаційне оформлення та початок її діяльності, керівників, цілі та методи дій⁵⁰. Зиновій Книш відзначив вирішальний вплив Коновальця й старшин Січових стрільців на формування вкінці липня–серпні 1920 р. УВО як нової організації, що прийшла на зміну ліквідованій у липні 1920 р. Стрілецькій раді⁵¹. Саме тому вкінці серпня 1920 р. два члени Стрілецької ради у Львові – Михайло Матчак і Ярослав Чиж – організували перший командний осередок УВО, а вже 31 серпня у Празі на з'їзді було проголошено створення УВО та її Начальної команди. Осип Навроцький, що був членом першої Начальної команди УВО, у спогадах змалював не лише політичне становище у Західній Україні в момент постанови організації, а й роль Українського горожанського комітету (голова – Степан Федак) та Коновальця в її створенні й визначенні подальших напрямів діяльності⁵². На початку вересня 1920 р. робота з формування структури УВО в Галичині вже тривала. О. Навроцький відзначив, що з приїздом до Львова Є. Коновальця її діяльність стала більш різноплановою, було організовано Український спортовий союз для роботи з молоддю, декілька видавництв і журналів для пропаганди національних ідей⁵³. Аналізуючи постать Є. Коновальця, О. Навроцький відзначив, що на момент створення УВО його військово-політичний авторитет був таким великим, що в нього не було конкурентів на посаду команданта⁵⁴. Давши розпорядження організувати Начальну колегію УВО у Львові, Є. Коновалець продовжував залишатися у Відні, щоби вести переговори з різними політичними колами. А коли в червні 1921 р. приїхав до Львова, відразу долучився до активної діяльності, залучивши колишніх військових й організувавши мережу окружних і повітових команд УВО (всього 58)⁵⁵. Також він займався збиранням запасів зброї, амуніції та вибухівки, організацією бойових акцій.

Свій погляд на питання створення УВО розкрив Григорій Васькович, який уважав, що рішення про її створення належало саме Стрілецькій раді, яка останній раз зібралась у липні 1920 р. Проте суперечливе твердження автора, що уряд ЗУНР не мав ніякого впливу на це рішення, бо на той час перебував у конфлікті зі Стрілецькою

⁴⁹ Мартинець В. Українське підпілля... С. 24–25.

⁵⁰ Срібна сурма: статті й матеріали до діяння Української Військової Організації / збір., упоряд. і зред. З. Книш. Торонто: Срібна сурма, [б. р.] 36. 2: Початки УВО в Галичині. 167 с.

⁵¹ Книш З. Підґрунтя УВО. *Срібна сурма: статті й матеріали до діяння Української Військової Організації*. Торонто: Срібна сурма, [б. р.] 36. 2. С. 9–24.

⁵² Навроцький О. Початки УВО у Львові. *Срібна сурма: статті й матеріали до діяння Української Військової Організації* / збір., упоряд. і зред. З. Книш. Торонто: Срібна сурма, [б. р.] 36. 2. С. 25–62.

⁵³ Там само. С. 50.

⁵⁴ Навроцький О. Полковник Євген Коновалець. *Срібна сурма: статті й матеріали до діяння Української Військової Організації* / збір., упоряд. і зред. З. Книш. Торонто: Срібна сурма, [б. р.] 36. 2. С. 140.

⁵⁵ Там само. С. 143–144.

радою, а сама УВО ніколи не підпорядковувалася йому⁵⁶. Серед засадничих принципів УВО, закладених Є. Коновальцем, Г. Васькович виділив боротьбу власними силами й заперечення орієнтації на чужі, що якісно відрізняло організацію від усіх попередніх політичних сил⁵⁷. Іван Кедрин-Рудницький назвав Коновальця видатною індивідуальністю та лідером. У спогадах він також згадав, що був присутнім у Відні в липні 1920 р. при розмові між Є. Коновальцем і Я. Чижем про створення таємної революційної підпільної організації⁵⁸.

Окрім праць зарубіжних істориків, у яких позитивно висвітлено діяльність Є. Коновальця, є й такі, у яких звучали негативні відгуки. Наприклад, Семена Шевчука, присвячена діяльності Євгена Петрушевича й уряду ЗУНР. Він твердив, що 1920 р. у погодженні з урядом ЗУНР виникли три військові осередки, які дали початок УВО: перший виник у таборах інтернованих українців у Чехословаччині, другий організував О. Навроцький у Львові зі старшин Української Галицької армії (УГА) та Січових стрільців, і третій у Галичині очолив Ю. Головінський й організував бойові відділи⁵⁹. На думку С. Шевчука, вони виникли спонтанно і вже згодом злилися в єдину УВО, а дізнавшись про це, до них приєднався Є. Коновалець, якого автор назвав «Наполеоном без армії»⁶⁰. Проте у праці наявні фактологічні неточності, наприклад, С. Шевчук вказує, що Є. Коновалець прибув до Львова і приєднався до УВО аж у 1926 р.

Отож, висновуючи, варто зазначити, що у працях українських зарубіжних авторів зібрано й узагальнено значний фактичний матеріал, що ґрунтується на спогадах учасників подій і джерелах. Важливо, що, незважаючи на поразку визвольних змагань українців 1917–1921 рр., чимало авторів намагалося зрозуміти причини невдач, пробували аналізувати помилкові рішення керівництва, давали характеристику провідних діячів, їхні взаємин. У цих працях розкрито діяльність Є. Коновальця як очільника Корпусу січових стрільців та УВО, який зразково їх організував.

Однак, опрацьовуючи розвідки українських зарубіжних авторів, потрібно враховувати і їхні мінуси. У методологічному плані ці дослідження перебували на межі мемуаристики й історичної розвідки. Вони суб'єктивні та політизовані, часто відстоюють певну політичну позицію, гостро критикуючи опонентів, намагаються перекинути відповідальність за невдалі рішення на інших. Для окремих із них притаманні вибірковість у висвітленні діяльності певного діяча чи всього керівництва, замовчування гострих і незручних проблем. Часто Є. Коновалець постає героїчною ідеалізованою фігурою. У творах зарубіжних авторів недостатньо розкрито обставини створення ГБКСС, адже, крім бажання стрільців і неабиякої ініціативності Є. Коновальця, важливу роль відіграли зовнішньополітичні чинники. Також зарубіжні автори достеменно не з'ясували часових меж створення УВО.

⁵⁶ Васькович Г. Євген Коновалець і Євген Петрушевич в 1920–1921 роках. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен: Вид. фундації ім. Є. Коновальця, 1974. С. 314–315.

⁵⁷ Там само. С. 308.

⁵⁸ Кедрин-Рудницький І. Видатна індивідуальність. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен, 1974. С. 348.

⁵⁹ Шевчук С. Пора сказати правду про наші визвольні змагання добитися волі для Галицької землі. 1918–1939. Торонто, 1965. С. 194–195.

⁶⁰ Там само. С. 195–196.

У новітній українській історіографії з кожним роком з'являється все більше якісних досліджень про персоналії Української революції, зокрема й Є. Коновальця. На сьогодні видано кілька десятків збірників документів і монографій, присвячених визначним постатям, з'явилося близько двох десятків ґрунтовних дисертаційних досліджень та чимало статей. Проте аналіз сучасної української історіографії цієї проблеми буде предметом аналізу наступного дослідження.

REFERENCES

- Bedrii, A. (1991). Polkovnyk Yevhen Konovalets. *Vyzvolnyi Shliakh: suspilno-politychnyi, literaturnyi i naukovyi misiachnyk*, 6 (519), 679–692 [in Ukrainian].
- Boikiv, O. (1955). Komandyr – Derzhavnyi Muzh – Tvorets orhanizovanoho natsionalizmu. In *Orhanizatsiia Ukrainskykh Natsionalistiv 1929–1954: zbirka statei u 25-littia OUN* (pp. 49–68). Paris: Na chuzhyni; Vydannia Pershoi Ukrainskoi Drukarni u Frantsii [in Ukrainian].
- Bytynskiy, M. (Ed.). (1942). *Sichovi Striltsi, viisko Sobornoï Ukrainy*. Prague: Proboiem [in Ukrainian].
- Dashkevych, R. (1965). *Artyleriiia Sichovykh Striltsiv u borotbi za Zoloti Kyivski Vorota*. New York: Vydavnytstvo «Chervona kalyna» [in Ukrainian].
- Davnyi, R. (1921). *Pro Sichovykh Striltsiv* (K. Trylovskiy, Ed.). Vienna: Nakladom «Chornohory», spilky z.o.p. [in Ukrainian].
- Futala, V. (2010). *Istoriia vyvchennia suspilno-politychnoho zhyttia ukraintsiv u mizhvoienanii Polshchi (1921–1939)*. Drohobych: Kolo [in Ukrainian].
- Herchanivskiy, D. (1974). Z Yevhenom Konovaltsem za derzhavnu nezalezhnist Ukrainy (1917–1919). In *Yevhen Konovalets ta yoho doba* (pp. 178–226). Munich: Vydannia Fundatsii im. Ye. Konovaltsia [in Ukrainian].
- Kedryn-Rudnytskyi, I. (1974). Vydatna individualnist. In *Yevhen Konovalets ta yoho doba* (pp. 341–356). Munich [in Ukrainian].
- Khoma, I. (2016). *Istoriia viiskovoho formuvannia Sichovykh striltsiv (1917–1919)*. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniky [in Ukrainian].
- Knysh, Z. [b. r.]. Pidgruntia UVO. *Sribna surma: statti y materiialy do diiannia Ukrainskoi Viiskovoi Orhanizatsii*, 2, 9–24 [in Ukrainian].
- Konovalets, Ye. (1928). *Prychynky do istorii ukrainskoi revoliutsii*. Prague [in Ukrainian].
- Kovalevskiy, M. (1960). *Pry dzherelakh borotby. Spomyny, vrazhennia, refleksii*. Innsbruk: Nakladom Marii Kovalevskoi [in Ukrainian].
- Kuchabskiy, V. (1969). *Korpus Sichovykh Striltsiv: Voiенно-istorychnyi narys* (O. Babii, ed.). Chicago: Yuv. komitet dlia vidzn. 50-r. stvor. Formatsii SS [in Ukrainian].
- Kurakh, M. (1974). Sichovo-striletski formatsii v ukrainskykh armiiakh. In *Yevhen Konovalets ta yoho doba* (pp. 227–236). Munich: Vydannia Fundatsii im. Ye. Konovaltsia [in Ukrainian].
- Martynets, V. (1949). *Ukrainske pidpillia: Vid U.V.O. do O.U.N.: spohady i materiialy do peredistorii ta istorii ukrainskoho orhanizovanoho natsionalizmu*. Winnipeg [in Ukrainian].
- Melnyk, A. (1955). Pamiati vpavshykh za voliu i velych Ukrainy. In *Orhanizatsiia Ukrainskykh Natsionalistiv 1929–1954: zbirka statei u 25-littia OUN* (pp. 17–48). Paris: Na chuzhyni; Vydannia Pershoi Ukrainskoi Drukarni u Frantsii [in Ukrainian].

Melnyk, A. (1974). Kyiv – Motovylyvka – Karabchiv, de nashi sertsia spovniatys hordoshchiv ta radoshchiv. In *Yevhen Konovalets ta yoho doba* (pp. 166–177). Munich: Vydannia Fundatsii im. Ye. Konovaltsia [in Ukrainian].

Mirchuk, P. (1957). *Ukrainsko-moskovska viina (1917–1919)*. Toronto: Liha Vyzvolennia Ukrainy [in Ukrainian].

Mirchuk, P. (1958). *Ye. Konovalets. (U 20-richchia smerty)*. Toronto: Liha vyzvolennia Ukrainy [in Ukrainian].

Mirchuk, P. (1967). *Ukrainska derzhavnist 1917–1920*. Philadelphia: Biblioteka Ternopilskoho oseredku SUM v Ukraini [in Ukrainian].

Navrotskyi, O. [b. r.]. Pochatky UVO u Lvovi. *Sribna surma: statti y materiialy do diiannia Ukrainskoi Viiskovoi Orhanizatsii*, 2, 25–62 [in Ukrainian].

Navrotskyi, O. [b. r.]. Polkovnyk Yevhen Konovalets. *Sribna surma: statti y materiialy do diiannia Ukrainskoi Viiskovoi Orhanizatsii*, 2, 124–144 [in Ukrainian].

Oles, O. (Kandyba, O.) (1948). *Yevhen Konovalets. Narys pro zhyttia, chyn i smert velykoho ukrainskoho patriota*. [B. m.]: Vydavnytstvo «Ukrainskyi patriot» [in Ukrainian].

Ripetskyi, S. (1956). *Ukrainske Sichove Striletstvo: vyzvolna ideia i zbroinyi chyn*. New York: Chervona kalyna [in Ukrainian].

Shankovskyi, L. (1958). *Ukrainska armia v borotbi za derzhavnist*. Munich: Vydavnytstvo «Dniprova Khvyliia» [in Ukrainian].

Shevchuk, S. (1965). *Pora skazaty pravdu pro nashi vyzvolni zmahannia dobytysia voli dlia Halytskoi zemli. 1918–1939*. Toronto [in Ukrainian].

Shkilnyk, M. (1971). *Ukraina v borotbi za derzhavnist v 1917–1921 rokakh*. Toronto: Rozsylvkova Knyharnia [in Ukrainian].

Stetsiv, O. (1989). Yevhen Konovalets – poslidovnyi sobornyk. *Vyzvolnyi Shliakh: suspilno-politychnyi, literaturnyi i naukovyi misiachnyk*, 7 (496), 787–793 [in Ukrainian].

Vaskovych, H. (1974). Yevhen Konovalets i Yevhen Petrushevych v 1920–1921 rokakh. In *Yevhen Konovalets ta yoho doba* (pp. 303–315). Munich: Vydannia fundatsii im. Ye. Konovaltsia [in Ukrainian].

Yeremiiv, M. (1974). Ye. Konovalets na tli ukrainskoi vyzvolnoi borotby. In *Yevhen Konovalets ta yoho doba* (pp. 115–165). Munich: Vydannia Fundatsii im. Ye. Konovaltsia [in Ukrainian].

Zarytskyi, V. (1969). Sylvetka polkovnyka Yevhena Konovaltsia. Zahalna kharakterystyka na tli zbroinoi borotby 1917–1919 i yoho politychnoi diialnosti 1920–1938 rr. In O. Babii (Ed.), *Korpus Sichovykh Striltsiv: Voienno-istorychnyi narys* (pp. 465–472). Chicago: Yuv. komitet dlia vidzn. 50-r. stvor. Formatsii SS [in Ukrainian].

Nataliia NADURAK*PhD, Lecturer at the**Ivano-Frankivsk Professional College**Vasyl Stefanyk Precarpathian National University**ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5978-1900>**e-mail: nnadurak@ukr.net***THE ROLE OF YEVHEN KONOVALETS IN CREATING THE HALYCHYNA-BUKOVYNA BATTALION OF THE SICH RIFLEMEN AND THE UKRAINIAN MILITARY ORGANIZATION IN THE REFLECTION OF UKRAINIAN FOREIGN HISTORIOGRAPHY**

The study analyzes the features and level of research by the Ukrainian foreign historiography of the activities of Yevhen Konovalets, in particular, his contribution to creating the Halychyna-Bukovyna Battalion of the Sich Riflemen (HBBSR) and the Ukrainian Military Organization (UMO). A historiographic reflection and comparative analysis of the works on this problem are carried out. The debatable and least researched issues of the issue in Ukrainian foreign historiography are identified. The memoirs of the participants of the liberation movement, which became an important achievement of Ukrainian foreign historiography, are analyzed. It is concluded that significant factual material based on the memories of participants and sources is collected and summarized in the works of Ukrainian foreign authors. It was found that the first in-depth study of the process of formation of HBBSR and UMO is a significant achievement of the Ukrainian foreign historiography of this problem. At the same time, it is noted that, from a methodological point of view, these researches were on the border between memoirs and historical studies. It was concluded that it was Ukrainian foreign studies that became the basis of modern Ukrainian studies of this problem, because, in the majority, their authors were direct participants in the events. Based on their own memories and sources, they quite vividly and thoroughly reflected the events of that time. However, these works contain emotional, subjective assessments. The figure of Yevhen Konovalets was idealized in them. It is emphasized that the works of foreign authors do not sufficiently reveal the circumstances of the creation of HBBSR, in particular the importance of foreign policy factors. Also, the time frame for the creation of the UMO has not been clarified by foreign authors. However, in the last decade, a number of scientific studies have appeared that objectively and thoroughly reveal the role of Yevhen Konovalets in creating these organizations. It is noted that a large number of historical works on this issue indicate its importance and relevance.

Keywords: Ukrainian foreign historiography, Ukrainian Revolution of 1917–1921, Central Council of Ukraine, Halychyna-Bukovyna Battalion of the Sich Riflemen, Ukrainian Military Organization.

Віктор СЕНИЦЬКИЙ
зберігач фондів II категорії
Національного музею-меморіалу жертв
окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1071-1802>
e-mail: exacted51@gmail.com

СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ САМООБОРОНИ НА ТЕРИТОРІЇ СТАНІСЛАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В 1942–1943 РОКАХ

Показано формування і діяльність сил УНС на території Станіславської обл. у період німецької окупації. З'ясовано, що УНС почала створюватися ще восени 1942 р., як і Надвірнянський повітовий та Калуський окружний військовий штаб. З'ясовано обставини призначення І. Белейовича («Дзвінчука») командиром УНС у Станіславській обл. Висвітлено діяльність І. Белейовича («Дзвінчука») як обласного командира УНС, показано його роботу по військовому напрямі, а саме: створення обласного, окружних та повітових військових штабів і підбір кадрів на різні посади у штабах. Подано інформацію про обласні військові конференції, які відбулися весною 1943 р. на території Станіславської обл., узагальнено їхні рішення, щодо розгортання сил УНС, реакцію командування УНС і керівництва ОУН на створення дивізії «Галичина». Показано задум командування УНС у Галичині щодо створення повстанських формувань в області. Досліджено формування перших куренів УНС на території Станіславщини – «Чорні чорти» ім. Є. Коновальця та «Гайдамаки». Показано, що, крім двох великих повстанських формувань (куренів), на території Станіславської обл. формувалися також дрібні підрозділи – рої та чоти різної чисельності. Проаналізовано всі зміни, які відбувалися із кількістю та чисельністю повстанських формувань у Станіславській обл. упродовж 1943 р. Окрему увагу звернено на німецькі окупаційні сили на території області.

Також у дослідженні показано боротьбу повстанців проти нацистських окупантів, зокрема, що німецькі окупаційні сили (Вермахт і поліція), відчуваючи загрозу від українських націоналістів, після розгрому червоних партизанів у Карпатах почали наступальні операції проти УНС у досліджуваному терені. Упродовж серпня–листопада 1943 р. велися постійні бої між повстанськими відділами й німецькими окупаційними підрозділами.

Ключові слова: Українська народна самооборона, ОУН, Станіславська область, німецькі окупанти, повстанські відділи.

Можна констатувати, що попри велику кількість праць щодо Організації українських націоналістів (ОУН) і Української повстанської армії (УПА), дослідники дуже мало приділяють уваги Українській народній самообороні (УНС). Майже відсутні

спеціальні розвідки, які би детальніше розглядали УНС, зосереджувалися на окремих територіях галицького краю (областях, округах або повітах ОУН), а не в загальному описували створення і діяльність УНС у Галичині в 1943 р. Серед останніх, зокрема, необхідно виокремити дослідження Михайла Романюка¹, Ігоря Дрогобицького².

Першим з істориків, хто заторкнув тему УНС у Станіславській обл., був Лев Шанковський³, після нього це питання розглядали Петро Арсенич⁴ і Володимир Сілецький⁵. Розпрацьовували це питання також Григорій Дем'ян⁶, Василь Тимків⁷ та Василь Ільницький⁸. На жаль, праця Л. Шанковського досить загально описує діяльність УНС на території Станіславської обл., як і П. Арсенич і Г. Дем'яна. Більше уваги вони приділили її наступниці на цій території – військовій окрузі УПА «Говерля». Виняток становлять статті В. Сілецького і В. Тимківа. Так, перший досить багато уваги присвятив протистоянню УНС із німцями, а другий розповідає про вишкіл УНС на території Станіславської обл. Окремо треба виділити роботу В. Ільницького, який розповів про створення, становлення та трансформацію УНС загалом у Карпатському краю ОУН, який на той час охоплював значну частину Дрогобицької та Станіславську обл. Але оскільки його робота не була присвячена винятково створенню і діяльності УНС на зазначеній території, то не повною мірою розкриває питання.

¹ Романюк М. Українська народна самооборона та формування відділів Української повстанської армії на теренах Золочівської округи ОУН (літо 1943 р. – перша половина 1944 р.). *Новітня доба* / відп. ред. І. Соляр. Львів, 2014. Вип. 2. С. 37–48; Романюк М. Розбудова оунівського підпілля Золочівської округи в період німецької окупації. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / гол. редкол. М. Литвин. Львів, 2015. Вип. 27: Ювілейний збірник на пошану Юрія Сливки. С. 253–265.

² Дрогобицький І. Особливості використання досвіду збройної боротьби за державність 1918–1919 років у справі творення Української народної самооборони (1943). *Новітня доба* / гол. ред. М. Романюк. Львів, 2018. Вип. 6. С. 32–40.

³ Шанковський Л. Тринадцять літ... (Дії УПА й збройного підпілля ОУН на терені військової округи ч. 4 «Говерля» в 1943–1956 рр.). *Альманах Станіславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станіслава і Станіславщини* / ред.-упоряд. Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен: Наукове товариство ім. Шевченка, 1975. Т. 1. С. 163–193.

⁴ Арсенич П. Сторінки збройної боротьби УПА на Прикарпатті. *Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історія, уроки, сучасність*: матеріали наукової конференції Всеукраїнського Братства вояків УПА (м. Івано-Франківськ, 16–17 січня 1993 р.). Стрий: ТОВ «УВІС», 1993. С. 58–62.

⁵ Сілецький В. Боротьба УНС та УПА проти гітлерівських окупантів на території Станіславської області. *Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історія, уроки, сучасність*: матеріали наукової конференції Всеукраїнського Братства вояків УПА (м. Івано-Франківськ, 16–17 січня 1993 р.). Стрий: ТОВ «УВІС», 1993. С. 99–100.

⁶ Дем'ян Г. Гуцульщина у визвольній боротьбі ОУН і УПА. Нарис історії та фольклористики. (Частина 2). *Визвольний шлях*. 2000. Кн. 4. С. 36–55.

⁷ Тимків В. Початки організації військового вишколу УПА на Прикарпатті (червень–грудень 1943 р.). *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2013. Ч. 24: До 70-річчя створення Української повстанської армії. С. 118–122.

⁸ Ільницький В. І. Організація української народної самооборони на теренах карпатського краю ОУН. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: «Історія»*. Вінниця, 2017. Вип. 25. С. 122–128.

Мета статті – показати створення і становлення Української народної самооборони на території Станіславської обл. як окремої військово-територіальної структури організації.

Через особливі географічні умови – гори й великі лісові масиви – саме на території Станіславської обл. найшвидше, мабуть, з усіх галицьких областей розпочалися військово-приготування організації. За свідченнями Івана Белейовича («Дзвінчука»)⁹, військова праця на території регіону почалася восени 1942 р., коли Лука Павлишин («Вовк»), керівник військової референтури крайового проводу ОУН ЗУЗ (Західноукраїнських земель)¹⁰, призначив його заступником керівника військової референтури Станіславського обласного проводу ОУН Івана Гудзоватого, а з часом він і сам очолив цю референтуру¹¹. Перед тим, як почати роботу у Станіславському обласному проводі ОУН Іван Белейович («Дзвінчук») закінчив свої справи в Надвірнянському повітовому проводі та в листопаді 1942 р. створив при ньому повітовий військовий штаб, який очолив Костянтин Петер («Сокіл»)¹². Також у листопаді–грудні 1942 р. Іван Белейович («Дзвінчук») зустрівся із Василем Андрусяком («Різуном») та Степаном Фрасуляком («Хмелем»), з якими обговорив питання створення при Коломийському й Калуському окружних проводах окружних військових штабів. Як результат у грудні 1942 р. при Калуському окружному проводі ОУН був створений окружний військовий штаб¹³.

У січні 1943 р. І. Белейович («Дзвінчук») зустрічається зі своїм зверхником Л. Павлишиним («Вовком»), який передає йому список із 24 легіонерів (бійців батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд») колишніх жителів Станіславської обл. для залучення їх до роботи у військовій референтурі¹⁴.

Упродовж січня–лютого 1943 р. створюється обласний військовий штаб, який уже навесні розпочав роботу¹⁵. До нього входили:

1. І. Белейович («Дзвінчук») – обласний командир УНС¹⁶.

2. «Рак» (особа неідентифікована) – начальник розвідки¹⁷. Наступником став В. Андрусяк («Різун»)¹⁸. За спогадами П. Мельника («Хмари») цю посаду також обіймав К. Петер («Сокіл»)¹⁹.

⁹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 40, 120.

¹⁰ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 33286фп. Т. 1. Арк. 120, 213–214.

¹¹ Там само. Арк. 123.

¹² Там само. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 164.

¹³ Там само. Арк. 171.

¹⁴ Там само. Арк. 173.

¹⁵ Там само. Арк. 167, 176, 196.

¹⁶ Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943–1949. Довідник І. Нью-Йорк: Пролог, 1994. С. 66; «Грім» – полковник УПА Микола Твердохліб. Спогади і матеріали / упоряд. Р. Грицьків. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2008. С. 55. (Літопис УПА. Серія «Події і люди»; кн. 5); Мельник Петро сотник УПА П. Хмара. В огні повстання. УПА на відтинку Чорного Лісу 1943–1945 / упоряд.: С. Лесів, Я. Коретчук. Калуш: Карпатський акцент, 2014. С. 11.

¹⁷ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 176, 197.

¹⁸ Там само. Арк. 123, 197.

¹⁹ Мельник Петро сотник УПА П. Хмара. В огні повстання... С. 11.

3. «Доктор» (особа неідентифікована) – начальник зв'язку²⁰.

4. Василь Дейчовський – зброяр. Потім на цій посаді його замінив «Орлик» (особа неідентифікована)²¹. Також є інформація, що цю посаду обіймав Микола Мороз («Дир») ²².

5. Ярослав Струтинський («Новий») – від листопада 1943 р. член штабу й ад'ютант обласного командира УНС²³.

6. За свідченнями Василя Чижевського («Демида») до штабу також входив Микола Твердохліб («Грім»), однак які функції він там виконував, невідомо²⁴.

Організаційно Станіславська область ОУН поділялася на три округи: Коломийську, Калуську і Станіславську²⁵. При проводі кожної були створено окружні військові штаби²⁶. Командиром Коломийського став Василь Андрусак («Різун») ²⁷, пізніше – Михайло Пелих («Герцик»), а Дмитро Горнякевич («Книш») – заступником²⁸, який із часом замінив його на цій посаді²⁹. Командиром Калуського окружного штабу був Степан Фрасуляк («Хмель») ³⁰, потім – Яків Дуб («Клименко») ³¹ й Іван Кобилиця («Козак») ³². Станіславський окружний військовий штаб спочатку очолював сам Іван Белейович («Дзвінчук»), а потім – Степан Будрин («Шрам») ³³. При повітових проходах ОУН були створені повітові військові штаби.

Станіславська округа: Надвірнянський повітовий військовий штаб – командир Костянтин Петер («Сокіл») ³⁴, Глумацький – командир Михайло Кузичин («Комар») ³⁵, Станіславський – командир Сильвестр Маланюк³⁶.

²⁰ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 176, 197.

²¹ Там само.

²² Мельник Петро сотник УПА П. Хмара. В огні повстання... С. 11.

²³ Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943–1949. Довідник II. Нью-Йорк: Пролог, 1995. С. 92.

²⁴ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 33286 фп. Т. 2. Арк. 115.

²⁵ Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943–1949. Довідник II. С. 189.

²⁶ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 121, 171.

²⁷ Там само. Арк. 121.

²⁸ Там само. Арк. 174.

²⁹ Мельник Петро сотник УПА П. Хмара. В огні повстання... С. 12; ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 40, 123.

³⁰ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 121.

³¹ Мельник Петро сотник УПА П. Хмара. В огні повстання... С. 13.

³² Лесів С., Ганцюк П. Курінь УПА «Промінь»: історія формування та бойовий шлях відділів. Калуш; Івано-Франківськ: Історичний клуб «Магура», 2016. С. 51.

³³ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 121–122; Мельник Петро сотник УПА П. Хмара. В огні повстання... С. 12.

³⁴ Там само. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 164.

³⁵ Мельник Петро сотник УПА П. Хмара. В огні повстання... С. 23.

³⁶ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 122.

Коломийська округа: Косівський повітовий військовий штаб – командир Олекса Доляк («Крига»)³⁷, Городенківський – командир Семен Матейко («Гордицький»)³⁸, Коломийський і Снятинський – командири невідомі³⁹.

Калуська округа: Галицький повітовий військовий штаб – командир Петро Мельник («Хмара»)⁴⁰, Долинський – командир Ярослав Юсип («Журавель»)⁴¹, Калуський – командир невідомий⁴².

У березні або квітні 1943 р. у м. Станіслав була проведена обласна військова конференція, на яку прибули окружні військовики. З їхніх звітів І. Белейович («Дзвінчук») довідався про те, як організована військова справа в округах. Після конференції він вирушив з інспекційною поїздкою спочатку в Калуську, а відтак у Коломийську округу⁴³. Повертаючись у м. Станіслав, зрозумів, як у терені проходить військова організаційна праця, і на цій підставі видав наказ окружним та повітовим військовикам, який зобов'язував також районних і станичних. Всім окружним військовикам наказав, щоб кожен у своєму терені zorganizував військову референтуру:

а) мобілізаційним – провести статистику населення і скласти мобілізаційні списки;

б) розвідникам – вести детальну розвідку про розташування ворожих сил, військового майна тощо;

в) зв'язківцям – налагодити лінію зв'язку по цілій області й скласти списки апаратів, телефонів, радіоапаратів;

г) зброярям – підготувати списки зброї і постягати її у відповідні місця;

д) квартирунковим – підготувати списки возів, роверів, авт і заготувати певну кількість харчів про запас⁴⁴.

Під кінець квітня І. Белейович («Дзвінчук») видав наказ окружним військовикам, щоби вони підшукали військових інструкторів і почали військовий вишкіл. Із початком травня останні розпочали роботу з вишколу населення по селах та готувати людей для УНС. У той же час відбулася обласна конференція в с. Ямниця, яку проводив командир УНС у Галичині Олександр Луцький («Андрієнко») і на якій були присутні Станіславський обласний провідник ОУН Ярослав Мельник («Роберт»), обласний військовий штаб та окружні військовики. Тоді в Галичині німецьке військоове командування організувало дивізію «Галичина». На конференції було вирішено:

1. Затримати частину людей, щоб не йшли до дивізії СС, а щоб залишилися для формування відділів УНС.

2. Вислати частину людей, здатних до війська, на Волинь для поповнення відділів УПА та їх вишкіл.

³⁷ Коломийська округа ОУН. Документи і матеріали. 1945–1952 / упоряд.: Д. Проданик, В. Гумєнюк. Київ; Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 2015. С. 810, 965. (Літопис УПА. Нова серія; т. 25).

³⁸ Там само. С. 811, 871.

³⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 56. Арк. 9–12.

⁴⁰ Там само. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 122–123, 174.

⁴¹ Лесів С., Ганцюк П. Курінь УПА «Промінь»... С. 59.

⁴² ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 56. Арк. 9–12.

⁴³ Мельник Петро сотник УПА П. Хмара. В огні повстання... С. 13–14.

⁴⁴ Там само. С. 14.

3. Частково провести набір до УНС⁴⁵.

Була проведена пропагандивна акція для зголошення добровольців в УНС, яка за короткий час набувала стихійності. Як пише Микола Лебедь: «На заклик голосяться не тільки молоді, але й батьки. Доходить до того, що батько з сином, потайки один перед одним пригтовляються до вимаршу, відкопують і чистять найкращу зброю. Число добровольців таке велике, що мусить з'явитися окрема інструкція, скільки добровольців з даного терену можна прийняти. А вже гірше тим, кого лікарська комісія на одному з етапів відіслала додому як нездібного до воєнної служби»⁴⁶. Також у гірській терен доставляли харчі, шкіру, мило, полотно та зброю. Загалом всебічно допомагали бійцям УНС, які розташовувалися у важкодоступних місцях гірських масивів⁴⁷.

За задумом командира УНС у Галичині О. Луцького («Андриєнка») на території Станіславщини мало бути сформовано два курені чисельністю від 800 до 1 000 чоловік⁴⁸, що і було реалізовано за короткий час.

Перший – «Чорні чорти» ім. Є. Коновальця. Командир – хорунжий Ілько Рачок («Липей») ⁴⁹, він же командував і першою сотнею⁵⁰. Другою командував Микола Яворський («Козак») ⁵¹, а третьою – Михайло Дарабан («Дон») ⁵². Чисельність куреня становила приблизно 400–450 бійців. Розташовувався він у районі с. Микуличин і Березина Яремчанського р-ну Станіславської обл.⁵³.

Другий – «Гайдамаки», до жовтня 1943 р. мав назву «Тигри». Історик Руслан Забілий вважає, що командир куреня С. Фрасуляк («Хмель») був причетний до створення у 1942 р. школи кадрів ОУН «Тигри», яка базувалася на Долинщині, а потім на її основі сформовано вишкільний курінь «Тигри»⁵⁴. До нього входило дві сотні: «Трембіта», командир – «Чорнобровий», розташовувалася в лісах Долинського р-ну Станіславської обл.⁵⁵, і «Сіроманці», перший командир – Андрій Тучапєць («Верх»), з 15 липня 1943 р. – Дмитро Карпенко («Яструб») ⁵⁶, розташовувалася на г. Чорна Сигла Болехівського р-ну Станіславської обл.⁵⁷. Чисельність куреня на літо – при-

⁴⁵ Мельник Петро сотник УПА П. Хмара. В огні повстання... С. 15.

⁴⁶ Лебедь М. УПА. Українська повстанська армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. Репринтне вид. Дрогобич: Відродження, 1993. Ч. 1. Німецька окупація України. С. 86.

⁴⁷ «Грім» – полковник УПА Микола Твердохліб... С. 60; Лебедь М. УПА. Українська повстанська армія... С. 86.

⁴⁸ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67418. Т. 1. Арк. 248.

⁴⁹ Там само. Арк. 249.

⁵⁰ Андрусяк М. Командири відділів 21-го (Коломийського) тактичного відтинку УПА «Гуцульщина»: Історико-біографічне дослідження. Коломия: Вік, 2005. С. 78.

⁵¹ Там само. С. 36, 78.

⁵² Там само. С. 27, 78.

⁵³ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67418. Т. 1. Арк. 249.

⁵⁴ Забілий Р. Полковник УПА Степан Фрасуляк-«Хмель». *Український визвольний рух*. Львів, 2005. Зб. 5. С. 194.

⁵⁵ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67418. Т. 1. Арк. 249–250.

⁵⁶ Мороз В. Перший командир «Сіроманців». *Шлях перемоги*. 2012. 7 березня. С. 6.

⁵⁷ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67418. Т. 1. Арк. 250.

близно 307–327 бійців⁵⁸. Згідно з хронікою, курінь «Гайдамаки» сотні «Сіроманці» на 20 жовтня 1943 р. чисельно зріс до 500 бійців⁵⁹.

Також відомо про існування менших підрозділів УНС на території Станіславщини. Зокрема, про створення на Снятинщині в липні 1943 р. відділу особливого призначення (ВОП)* із 17 чоловік під командуванням В. Андрусяка («Різуна»), який у вересні розширився до чоти, а в листопаді стає сотнею УНС «Змії»⁶⁰. У той же час улітку 1943 р. на Косівщині створено відділ УНС Василя Федюка («Куряви») ⁶¹. Також відомо про існування двох чот – у Галицькому⁶² і Коломийському р-нах⁶³. Ще один підрозділ УНС створено на Косівщині восени 1943 р. під командуванням «Хмари»⁶⁴. Тоді ж дезертирували з німецької служби та приєдналися до УНС близько 50 татар, із них була сформована чота, яку очолив Василь Скригунець («Гамалія») ⁶⁵. Ймовірно, у кожній окрузі мало бути сформовано 3 або 4 чоти по 30–40 осіб у кожній. Також не треба відкидати можливості існування окремих роїв, що не входили до складу чот. Отже, чисельність окремих роїв і чот в області могла коливатися від 300 до понад 500 бійців.

Восени 1943 р. на території Станіславської обл. відбувається реорганізація підрозділів УНС. Під кінець жовтня 1943 р. сотні «Сіроманці» та «Трембіта» одержали наказ відправлятися у Тернопільську і Львівську обл.⁶⁶. Відповідно «Сіроманці» під командуванням Дмитра Карпенка («Яструба») вирушили на Тернопільщину⁶⁷, а «Трембіта» на чолі з Іваном Капало («Бродягою»), який замінив на цій посаді

⁵⁸ Допіра Б. «Сіроманці». Відділ окремого призначення. Львів: НВФ «Українські технології», 2003. С. 17; Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали. 1944–1948. Київ; Торонто, 2009. Кн. 1 / упоряд.: В. Мороз, О. Вовк. 800 с. (Літопис УПА. Нова серія; т. 12). С. 478; Третя подільська воєнна округа УПА «Лисоня». Документи й матеріали / ред. Є. Штендера. Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1989. (Літопис Української повстанської армії; т. 12). С. 218.

⁵⁹ Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали. 1944–1948. Київ; Торонто, 2009. Кн. 1... С. 479.

* Відділ особливого призначення (ВОП) – оперативно-бойовий підрозділ. У кожному підпільному районі, зазвичай, мав діяти один ВОП. Це були окремі чоти (20–40 осіб на район), які діяли за наказом військового референта або керівника СБ ОУН району, однак, на відміну від боївки СБ ОУН, вони не мали слідчо-каральних функцій, а проводили диверсійно-бойові акції на своїй території.

⁶⁰ Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943–1949. Довідник І. С. 63; Кічак І. Українське революційне підпілля на Коломийщині. *Визвольний шлях*. 1994. Кн. 3. С. 319.

⁶¹ Кічак І. Українське революційне підпілля... С. 319.

⁶² Яшан В. Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станіславщини в Другій світовій війні, 1941–1944. Торонто: [б. в.] 1989. С. 91.

⁶³ Боляновський А. Боротьба УПА проти нацистського окупаційного режиму. 1943 рік. Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2004. Вип. 11. С. 176.

⁶⁴ Кічак І. Українське революційне підпілля... С. 319.

⁶⁵ Гарасимів І. («Палій»). З юнацьких мрій – у ряди УПА. Спогади ройового УПА / ред. І. Тимочко-Камінська, С. Голяш. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 1999. С. 21. (Літопис Української повстанської армії; т. 29).

⁶⁶ Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали. 1944–1948. Київ; Торонто, 2009. Кн. 1... С. 479.

⁶⁷ Там само.

«Чорнобрового», – на Львівщину⁶⁸. Після відходу сотень до куреня «Гайдамаки» почався новий призив. До тижня було організовано три сотні. Першу очолив Артем Шпачинський («Панас»), другу – Володимир Верещинський («Ясьмін»)⁶⁹, а третьою стала сотня «Кривоніс» під командуванням «Чмелика», яка прибула з Дрогобицької обл. При цьому необхідно наголосити, що остання була сформована в жовтні 1943 р. після демобілізації хворих бійців куреня «Кривоніс І» зі здорових⁷⁰.

У 20-х числах листопада 1943 р. у с. Березів курінь «Чорні чорти» ім. Є. Коновальця розділено на дві частини⁷¹. Дві чоти⁷², за іншими даними – півтори сотні⁷³, відійшли до Чорного лісу⁷⁴, де з прибулих бійців і відділу В. Андрусяка («Різуна»), який вже перебував тут, сформовано дві сотні: «Змії» під командуванням В. Андрусяка («Різуна») і «Месники» М. Дарабана («Дона»)⁷⁵.

Друга частина куреня «Чорних чортів» залишилася на Гуцульщині під командуванням М. Яворського («Козака»)⁷⁶, де частина бійців була відпущена додому за станом здоров'я⁷⁷, а з решти М. Яворський («Козак») створив бойову сотню⁷⁸, яка, можливо, одержала назву «Сурми»⁷⁹. Так припинив існування курінь «Чорні чорти» ім. Є. Коновальця.

Загалом на початок грудня 1943 р. у Станіславській області ОУН сотні УНС розмішувалися так: у Калуській окрузі – курінь «Гайдамаки», який нараховував три сотні під командуванням «Хмеля», у Станіславській – дві сотні – «Змії» і «Месники», а в Коломийській – сотня під командуванням М. Яворського («Козака»). Їхня чисельність невідома, однак, можна припустити, що становила приблизно 120–160 бійців кожна. Отже, у Станіславській обл. чисельність бійців УНС у складі 6-ти сотень налічувала приблизно 720–960 бійців, а з урахуванням дрібних підрозділів УНС, мабуть, коливалася від 1 020 до понад 1 460.

Після розгрому червоних партизанів у Станіславській обл. у серпні 1943 р. німці звертають увагу на українських націоналістів, які на той час активно розбудовували УНС. Відомо, що тоді на території області вони мали в розпорядженні такі регулярні

⁶⁸ Третя подільська воєнна округа УПА «Лисоня»... С. 226.

⁶⁹ Ремесло повстанця. Збірник праць підполковника УПА Степана Фрасуляка-«Хмеля» / упоряд. Р. Забілий. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2007. С. 50.

⁷⁰ Павлишин Л. С. «На грані двох світів...»: спогади військовика-бандерівця. Львів: СПОЛОМ, 2010. С. 221; ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 110 (1954). Спр. 2. Т. 6. Арк. 31–32.

⁷¹ Група УПА «Говерля». Кн. 2: Спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру / упоряд. Петро Содоль. Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1992. С. 144. (Літопис Української повстанської армії; т. 19).

⁷² Там само. С. 127.

⁷³ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 33286 фп. Т. 1. Арк. 53–54.

⁷⁴ Чижевський В. Організація військової праці ОУН. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2019. С. 26.

⁷⁵ Забілий Р. Нарис історії куреня «Скажених». *Український визвольний рух*. Львів, 2003. 36. 1. С. 126–127.

⁷⁶ Чижевський В. Організація військової праці ОУН... С. 26.

⁷⁷ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 2. Арк. 163–164.

⁷⁸ Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943–1949. Довідник II. С. 116.

⁷⁹ Чижевський В. Організація військової праці ОУН... С. 26; Андрусяк М. Командири відділів... С. 32, 66.

підрозділи: частини 4-го, 13-го та 26-го поліцейських полків СС (SS, Schutzstaffeln), моторизований батальйон жандармерії, 827-й волго-татарський батальйон і зенітний дивізіон СС. Останній разом із особовим складом одного з трьох вказаних поліцейських полків входив до складу «Загону Лелека», який дислокувався в Коломиї. Крім цих сил, у наявності були два збірні підрозділи: 2-й батальйон атакуючої групи «Штенгель» та атакуюча рота «Ебіленга», чисельність і склад яких невідомі⁸⁰.

Перша сутичка між УНС і німцями на території Станіславщини відбулася 9 серпня 1943 р. у с. Михалкові на Коломийщині⁸¹. Починаючи із серпня 1943 р., німці проводили постійні наступальні акції на сили УНС в області. 14 серпня 1943 р. у с. Межигірці Галицького повіту вони оточили й атакували чоту УНС чисельністю до 30 чоловік. Близько 20 повстанцям вдалося прорватися з оточення⁸².

У середині серпня 1943 р. на сотню УНС під командуванням М. Яворського («Козака»), яка прямувала в Карпати, німці здійснили напад. У результаті нападники втратили 5 чоловік убитими і полоненого. З боку сотні УНС боєць загинув, ще одного поранено, також втрачено обоз сотні⁸³.

У суспільно-політичному огляді подій у Станіславській області ОУН за період з 25 серпня по 25 вересня 1943 р. невідомий оунівський автор писав: «Великий підйом у населення [зробило] створення УНС-у. Народ в УНС-і бачить зав'язок української армії і покладає на неї великі надії. Створення УНС, посилило в масах жертвенність та віру в правдивість кличів ОУН та її політичну рацію й силу»⁸⁴.

На початку вересня 1943 р. курінь «Чорні чорти» провів ще один бій із німцями, у якому втратив 3 стрільців вбитими, а німці – аж 35⁸⁵.

Отож, 24 і 25 вересня 1943 р. німці почали концентрувати війська й поліцейські сили на території Долинського повіту, бо поляки їм повідомили, що в горах розташований табір УНС сотні «Трембіта». Проти ночі на 26 вересня частини батальйону шуцполіції розташувалися в м. Долині. Силами близько 700 чоловік німці двома шляхами – Перегінськ–Ілемня і Вигода–Велджі – вирушили в гори з метою ліквідації табору УНС. На світанку 25 вересня поліція в кількості 300 осіб під'їхала вузькоколійкою до місцевості Суходіл і звідти почала наступ. У с. Ілемня, Спас, Суходіл, Перегінсько, Ріпне німці розташували залоги від 100 до 150 чоловік. Уранці, близько 8-ї, зав'язалася перестрілка, що переросла в бій, який тривав 4 год, – німці змушені були відступити. 26 вересня в 6-й вони почали наступати з новими силами – бій тривав до 15-ї. І цього разу німці відступили. 27 вересня вони вирішили відходити з гір – у кількості 300 чоловік сіли на вузькоколійку й вирушили в напрямку с. Суходіл. На цьому шляху уенесівці зробили засідку, у результаті якої німці втратили понад

⁸⁰ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. Р-66. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2, 5 зв; 9 зв.

⁸¹ Боляновський А. Боротьба УПА проти нацистського окупаційного режиму... С. 176.

⁸² Яшан В. Під брунатним чоботом... С. 91.

⁸³ Група УПА «Говерля». Кн. 2: Спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру... С. 127; Медична опіка в УПА. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2001. Кн. 2 / ред. М. Ріпецький. С. 181–182. (Літопис Української повстанської армії; т. 32).

⁸⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 71. Арк. 60.

⁸⁵ Група УПА «Говерля». Кн. 2: Спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру... С. 127.

200 чоловік убитими і декілька десятків пораненими⁸⁶. За іншими даними – 80 убитими та 88 пораненими⁸⁷. Учасник бою, хорунжий «Вихор», стверджував, що з боку німців було вбито приблизно 90 чоловік і 20 поранених⁸⁸, а повстанська хроніка подає 50–60 вбитих та багато поранених зі сторони ворога⁸⁹.

Невідомий оунівський автор у суспільно-політичному огляді по Станіславській області ОУН за період із 25 вересня по 25 жовтня 1943 р. стверджував, що вдалі бої УНС проти німців (Калуська округа) підбадьорюють населення і воно морально підтримує УНС⁹⁰.

Під кінець вересня 1943 р. чота під командуванням Дмитра Гаха («Скуби») з куреня «Чорні чорти» розбила на дорозі Космач–Коломия чотири вантажні автомобілі. Було вбито близько 70 німців⁹¹. Діяльність УНС занепокоїла німців, і вони 10 жовтня 1943 р. оголошують у Галичині винятковий стан та вводять у дію т. зв. «нагли суди» поліції безпеки⁹².

Так, 15 жовтня 1943 р. німці з м. Коломиї провели наступ на курінь «Чорні чорти» – наступали силами одного поліцейського батальйону й однієї роти з 1-го батальйону атакуючої групи (154-та резервна дивізія)⁹³. Під час бою повстанці втратили 3-х убитими, а німці – 7 поліцейських, серед них капітана, спеціаліста з боротьби із партизанами⁹⁴. За іншими даними, німці втратили понад 20 чоловік убитими і стільки ж пораненими⁹⁵.

Німці 27 листопада великими силами оточили табір УНС у Чорному лісі між с. Посіч і Завій⁹⁶. Вони наступали за підтримки авіації з с. Майдан, Посічі й Зава⁹⁷. Спочатку в таборі здійнялася метушня через раптовий напад, але за короткий час вдалося опанувати ситуацію і відбити атаки, завдавши ворогові значних втрат⁹⁸. Тут

⁸⁶ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 61. Арк. 94; Архів Центру досліджень визвольного руху (далі – АЦДВР). Ф. 9. Т. 9. Од. зб. 001. Арк. 4; National Archives and Records Administration (далі – NARA). Т. 501. R. 217. F. 000 472, 000 475, 000 481, 001 127.

⁸⁷ Хмель Ф. С. Українська партизанка (з крайових матеріалів). Львів: Шлях перемоги, 1993. С. 120. (Бібліотека українського націоналіста; ч. 2).

⁸⁸ Чорний ліс. Видання команди Станіславівського тактичного відтинка УПА (Чорний ліс), 1947–1950. Передрук підпільного журналу УПА. Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1989. Кн. 2. 1948–1950 / відп. ред. Є. Штендера. С. 112. (Літопис Української повстанської армії; т. 4).

⁸⁹ Українські націоналісти в боротьбі проти нацизму: збройне протистояння, спротив в німецьких тюрмах і концтаборах, діяльність на еміграції. Документи та матеріали / упоряд. і відп. ред. М. Романюк. Львів, 2020. С. 149.

⁹⁰ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 71. Арк. 96.

⁹¹ Група УПА «Говерля». Кн. 2: Спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру... С. 127.

⁹² Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943–1949. Довідник І. С. 21.

⁹³ NARA. Т. 501. R. 217. F. 000 893.

⁹⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 35. Арк. 133.

⁹⁵ АЦДВР. Ф. 9. Т. 9. Од. зб. 001. Арк. 4; Українські націоналісти в боротьбі проти нацизму... С. 41.

⁹⁶ Історія українського війська (1917–1995) / упоряд. Я. Дашкевич. Львів: Світ, 1996. С. 546.

⁹⁷ Група УПА «Говерля». Кн. 2: Спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру... С. 23.

⁹⁸ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 66. Арк. 18.

тоді були сотні «Змії» під командуванням В. Андрусяка («Різуна») та «Месники» М. Дарабан («Дон»)⁹⁹. Унаслідок бою унесівці втратили 3 вбитими, 11 пораненими і декілька пропало безвісті, німці – близько 50–60 вбитими¹⁰⁰.

Загалом на території Станіславщини унесівців провели з німцями приблизно два десятки великих і малих боїв, а також низку дрібних зіткнень¹⁰¹.

Отже, впродовж 1943 р. на території Станіславської обл. було створено УНС, пророблено велику організаційну роботу з формування штабів, підрозділів і вишколу бійців, які того ж року вступили в бої проти німецьких окупантів. Відтак, УНС стала доволі потужною силою в області й на її базі у грудні 1943 р. розпочалося формування воєнної округи УПА «Говерля».

REFERENCES

Andrusiak, M. (2005). *Komandyry viddiliv 21-ho (Kolomyiskoho) taktychnoho vidtynku UPA «Hutsulshchyna». Istoryko-biohrafichne doslidzhennia*. Kolomyia: Vik [in Ukrainian].

Arsenych, P. (1993). Storinky zbroinoi borotby UPA na Prykarpatti. Proceedings of the Scientific Conference of the All-Ukrainian Brotherhood of Soldiers of the Ukrainian Insurgent Army: *Orhanizatsiia Ukrainskykh Natsionalistiv i Ukrainska Povstanska Armiia. Istorii, uroky, suchasnist, Ivano-Frankivsk, 16–17 sichnia 1993*. (pp. 58–62). Stryi: TOV «UVIS» [in Ukrainian].

Bolianovskyi, A. (2004). Borotba UPA proty natsystskoho okupatsiinoho rezhymu. 1943 rik. *Ukrainska Povstanska Armiia u borotbi proty totalitarnykh rezhymiv. Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 11, 164–183 [in Ukrainian].

Chyzhevskiy, V. (2019). *Orhanizatsiia viiskovoi pratsi OUN*. Ivano-Frankivsk: «Lileia-NV» [in Ukrainian].

Dashkevych, Ya. (Comp.). (1995). *Istoriia ukrainskoho viiska (1917–1991)*. Lviv: Svit [in Ukrainian].

Demian, H. (2000). Hutsulshchyna u vyzvolnii borotbi OUN i UPA. *Narys istorii ta folklorystyky* (Pt. 2). *Vyzvolnyi shliakh*. 4, 36–55 [in Ukrainian].

Denyshchuk, O. S. (2008). *Borotba UPA proty nimetskykh okupantiv v 2 tomakh* (Vol. 2). Rivne: PP DM [in Ukrainian].

Dopira, B. (2003). «*Siromantsi*». *Viddil okremoho pryznachennia*. Lviv: NVF «Ukrainski tekhnolohii» [in Ukrainian].

Drohobyt'skyi, I. (2018). Osoblyvosti vykorystannia dosvidu zbroinoi borotby za derzhavnist 1918–1919 rokiv u spravi tvorennia Ukrain'skoi narodnoi samooborony (1943). *Novitnia doba*, 6, 32–40 [in Ukrainian].

Hrytskiv, R. (Comp.). (2008). «*Hrim*» *polkovnyk UPA Mykola Tverdokhlib. Spohady i materialy. Litopys UPA. Serii Podii i Liudy* (Vol. 5). Toronto; Lviv [in Ukrainian].

Ilnytskyi, V. I. (2017). Orhanizatsiia ukrainskoi narodnoi samooborony na terenakh karpatskoho kraiu OUN. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo*

⁹⁹ Забілий Р. Нарис історії куреня «Скажених». С. 126–127.

¹⁰⁰ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 66. Арк. 18; АЦДВР. Ф. 9. Т. 9. Од. зб. 001. Арк. 4; Українські націоналісти в боротьбі проти нацизму... С. 42.

¹⁰¹ Денищук О. С. Боротьба УПА проти німецьких окупантів: у 2-х т. Рівне: ППДМ, 2008. Т. 2: Галичина та Східна Україна. С. 27–34.

universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: «Istoriia», 25, 122–128 [in Ukrainian].

Khmel, F. S. (1993). *Ukrainska partyzanka (z kraiovykh materialiv)*. Biblioteka Ukrainskoho Natsionalista (Vol. 2) Lviv: Shliakh Peremohy [in Ukrainian].

Kichak, I. (1994). *Ukrainske revoliutsiine pidpillia na Kolomyishchyni. Vyzvolnyi shliakh, 3, 316–320 [in Ukrainian].*

Lesiv, S., & Hantsiuk, P. (2016). *Kurin UPA «Promin»: istoriia formuvannia ta boiovyi shliakh viddiliv*. Kalush; Ivano-Frankivsk: Istorychnyi klub «Magura» [in Ukrainian].

Lesiv, S., & Koretchuk, Ya. (Comps.). (2014). *Melnyk Petro sotnyk UPA P. Khmara. Vohni povstannia. UPA na vidtynku Chornoho Lisu 1943–1945*. Kalush: Karpatskyi aktsent [in Ukrainian].

Lebed, M. (1993). *UPA. Ukrainska povstanska armii. Yii geneza, rist i dii u vyzvolnii borotbi ukrainskoho narodu za Ukrainku Samostiinu Sobornu Derzhavu (Pt. 1)*. Drohobych: «Vidrodzhennia» [in Ukrainian].

Moroz, V., & Vovk, O. (Comps.). (2009). *Voienna okruha UPA «Buh»: dokumenty i materialy. 1943–1952. Litopys UPA. Nova serii (Vol. 12, Pt. 1)*. Kyiv; Toronto [in Ukrainian].

Moroz, V. (2012, Berezen 7). *Pershyi komandyr «Siromantsiv». Shliakh peremohy, 10 (3011) [in Ukrainian].*

Pavlyshyn, L. S. (2010). *«Na hrani dvokh svitiv...»: spohady viiskovyka-banderivtsia*. Lviv: SPOLOM [in Ukrainian].

Ripetskyi, M. (Ed.). (2001). *Medychna opika v UPA. Knyha druha. Litopys UPA (Vol. 32)*. Toronto; Lviv: Vydavnytstvo «Litopys UPA» [in Ukrainian].

Prodanyk, D., & Humeniuk, V. (Comps.). (2015). *Kolomyiska okruha OUN: Dokumenty i materialy 1945–1952. Litopys UPA. Nova serii (Vol. 25)*. Kyiv; Toronto [in Ukrainian].

Romaniuk, M. (2014). *Ukrainska narodna samooborona ta formuvannia viddiliv Ukrainskoi povstanskoi armii na terenakh Zolochivskoi okruhy OUN (lito 1943 r. – persha polovyna 1944 r.)*, *Novitnia doba, 2, 37–48 [in Ukrainian].*

Romaniuk, M. (2015). *Rozbudova ounivskoho pidpillia Zolochivskoi okruhy v period nimetskoj okupatsii, Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist, 27, 253–265 [in Ukrainian].*

Romaniuk, M. (Comp., Ed.). (2020). *Ukrainski natsionalisty v borotbi proty natsyzmu: zbrojne protystoiannia, sprotyv v nimetskykh tiurmakh i kontstaborakh, diialnist na emi-hratsii. Dokumenty ta materialy*. Lviv [in Ukrainian].

Shankovskiy, L. (1975). *Trynadtsiat lit... (Dii UPA y zbroinoho pidpillia OUN na tereni viiskovoi okruhy ch. 4 «Hoverlia» v 1943–1956 rr.)*. In B. Kravtsiv (Ed.), *Almanakh Stanyslavivskoi zemli. Zbirnyk materialiv do istorii Stanyslavova i Stanyslavivshchyny (Vol. 1, pp. 163–193)*. New-York; Toronto; Munich: Naukove tovarystvo im. Shevchenka [in Ukrainian].

Siletskyi, V. (1993). *Borotba UNS ta UPA proty hitlerivskykh okupantiv na terytorii Stanislavskoi oblasti. Proceedings of the Scientific Conference of the All-Ukrainian Brotherhood of Soldiers of the Ukrainian Insurgent Army: Orhanizatsiia Ukrainykykh Natsionalistiv i Ukrainska Povstanska Armii. Istoriia, uroky, suchasnist, Ivano-Frankivsk, 16–17 sichnia 1993. (pp. 99–100)*. Stryi: TOV «UVIS» [in Ukrainian].

Sodol, P. (1994). *Ukrainska Povstancha Armii. 1943–1949. Dovidnyk I*. New-York: Proloh [in Ukrainian].

Sodol, P. (1995). *Ukrainska Povstancha Armiia. 1943–1949. Dovidnyk II*. New York: Proloh [in Ukrainian].

Sodol, P. (Comp.). (1992). *Hrupa UPA «Hoverlia». Knyha druha: Spomyny, statti ta vydannia istorychno-memuarnoho kharakteru. Litopys UPA (Vol. 19)*. Toronto; Lviv: Vydavnytstvo «Litopys UPA» [in Ukrainian].

Shtendera, Ye. (Ed.). (1979). *Chornyi lis. Vydannia komandy Stanyславivskoho taktychnoho vidtynka UPA (Chornyi lis), 1947–1950. Peredruk pidpilnoho zhurnalu UPA. Knyha druha. 1948–1950. Litopys UPA (Vol. 4)*. Toronto: Vydavnytstvo «Litopys UPA» [in Ukrainian].

Shtendera, Ye. (Ed.). (1989). *Tretia Podilska Voienna okruha UPA «Lysonia». Dokumenty i materialy. Litopys UPA (Vol. 12)*. Toronto; Lviv: Vydavnytstvo «Litopys UPA» [in Ukrainian].

Tymochko-Kaminska, I., & Goliash, S. (Eds.). (1999). *Harasymiv I. Z yunatskykh mrii – u riady UPA. (Spohady roiovoho UPA). Litopys UPA (Vol. 29)*. Toronto: Vydavnytstvo «Litopys UPA» [in Ukrainian].

Tymkiv, V. (2013). Pochatky orhanizatsii viiskovoho vyshkolu UPA na Prykarpatti (cherven–hruden 1943 r.). *Halychyna. Vseukrainskyi naukovi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys*, 24, 118–122 [in Ukrainian].

Yashan, V. (1989). *Pid brunatnym chobotom. Nimetska okupatsiia Stanyславivshchyny v Druhii svitovii viini 1941–1944*. Toronto [in Ukrainian].

Zabilyi, R. (2003). Narys istorii kurenia «Skazhenykh». *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 1, 126–127 [in Ukrainian].

Zabilyi, R. (2005). Polkovnyk UPA Stepan Frasuliak-«Khmel». *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 5, 192–202 [in Ukrainian].

Zabilyi, Z. (Comp.). (2007). *Remeslo Povstantsia. Zbirnyk prats pidpolkovnyka UPA Stepana Frasuliaka-«Khmelia»*. Lviv: Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu [in Ukrainian].

Viktor SENYTSKYI

*Keeper of Archival Funds of the II category
The National Museum-Memorial of Victims of the
Occupation Regimes «Loncky Street Prison»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1071-1802>
e-mail: exacted51@gmail.com*

THE CREATION OF UKRAINIAN PEOPLE'S SELF-DEFENSE ON THE TERRITORY OF THE STANISLAV REGION IN 1942–1943

The formation and activity of the UNS forces on the territory of the Stanislav region during the German occupation are shown. It was found that the UNS began to be created in the fall of 1942, as the Nadvirna County Military Headquarters and the Kalush District Military Headquarters. The circumstances of the appointment of I. Beleiovykh («Dzvinchuk») as the commander of the UNS in the Stanislav region was clarified. I. Beleiovykh's activity as the regional commander of the UNS is covered, his work in the military direction is shown, namely, creation of regional, district, and county military staffs and selection of personnel for various positions in staffs. Information is given about the regional military conferences that took place in the spring of 1943 in the Stanislav region, their decisions on the deployment of UNS forces,

the reaction of the UNS command, and the OUN leadership to the creation of the Halychyna division are summarized. The plan of the UNS command in Halychyna to create insurgent formations in the region is shown. The formation of the first kurins of the UNS on the territory of Stanislavshchyna – «Chorni Chorty» named after Yevhen Konovalets and «Haidamaky». It is shown that, in addition to two large insurgent formations (kurins), in the Stanislav region, small divisions were also formed – swarms and detachments of various numbers. All the changes that took place, with the number and number of insurgent formations in the Stanislav region during 1943, are analyzed. Special attention is paid to the German occupation forces in the region. The study also shows the insurgents' struggle against the Nazi occupiers, in particular, that the German occupation forces (Wehrmacht and police), feeling threatened by Ukrainian nationalists, launched offensive operations against the UNS in the study area after the defeat of the Red partisans in the Carpathians. During August-November 1943, there were constant battles between insurgent units and German occupation units.

Keywords: Ukrainian People's Self-Defense, OUN, Stanislav region, German occupiers, insurgent units

Лілія ГРИНИК

аспірантка кафедри історії України

Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4077-0128>

e-mail: lilia_hrynyk@ukr.net

КРИЇВКА ЯК ФЕНОМЕН ДРУГОГО ДОМУ ДЛЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ (НА ПРИКЛАДІ ПРИКАРПАТТЯ)

Зазначено, що під час національно-визвольних змагань середини ХХ ст., а особливо в період радянської окупації, основним місцем укриття українських вояків були криївки – добре замасковані землянки. Проаналізовано особливості таких помешкань на Прикарпатті в 1944–1950-х роках. На основі невідомих і маловідомих джерел подано комплексну класифікацію криївок, а також характеристику їх основних етапів будівництва та правила перебування в них. Схарактеризовано екстремальні умови проживання українських вояків задля досягнення мети – створення Української самостійної соборної держави. Серед них виокремлено: ретельний вибір місця розташування, таємне будівництво, мінімальна кількість проживаючих, добре маскуваність входу чи виходу, наявність найнеобхідніших речей, заборона гучно проводити вільний час та ін. Наголошено, що повсякденні труднощі не завадили українським націоналістам пристосуватися до реалій часу та, створивши широку мережу криївок на вказаній території, вести активну боротьбу з радянськими силовиками. Стверджено про те, що наявність великої кількості таких помешкань – свідчення усвідомлення усієї тогочасної складності ведення війни на Прикарпатті. Акцентовано увагу на тому, що криївки були другим домом для вояків, оскільки саме в них створювався побут, «будувались» відносини та продовжувалось «нормальне» життя. Констатовано, що при ретельному дотриманні всіх вимог конспірації такі помешкання були чи не найбезпечнішим місцем переховування та проживання, тим чинником, який уможливив продовження боротьби проти радянської влади. Вказано на необхідності продовження досліджень із метою цілісного встановлення локалізації таких помешкань на Прикарпатті, що в подальшому дасть змогу ширше висвітлити всі масштаби національно-визвольних змагань, а також особливості повсякденних практик вояків.

Ключові слова: ОУН, УПА, криївка, Прикарпаття, побут.

Сучасна українська історична наука щораз «вибухає» новими дослідженнями, однак реконструкція минулого крізь призму історії повсякдення активно «тримається на плаву» вже практично десятиліття. Зацікавлення вивченням матеріальних умов проживання та діяльності українських націоналістів, а також чинників, які на це впливали, знаходять вияв у працях науковців. Не втрачає актуальності й висвітлення цих же про-

блем у регіональному контексті, що спровоковано необхідністю виявлення територіальних особливостей і відмінностей перебігу того чи того періоду боротьби за Українську самостійну соборну державу (УССД) під час національно-визвольних змагань.

Говорячи про радянську дійсність на західноукраїнських землях у 1940–1950-х роках, кожен свідомий громадянин так чи так згадає про криївку. Відтак розуміємо, що маємо справу з чимось незвичним, особливим і неординарним – феноменальним, а відтак тим, що потребує детальнішого дослідження.

Дотичні до загального висвітлення проблеми проживання українських націоналістів під час національно-визвольних змагань роботи Івана Патриляка¹, Олександра Пагіря², Галини Стародубець³, Володимира Гінди⁴. Чимало досліджень для характеристики повсякдення націоналістів у Карпатському краї ОУН провів Василь Ільницький⁵. Регіональний аспект побутових умов українських вояків детально висвітлив Володимир Прокопов, проте регіон його досліджень виходить за межі моїх⁶. Так, окремої праці, присвяченої темі помешкань українських націоналістів Прикарпаття, – не виявлено. Заповнити цю прогалину має на меті ця розвідка.

Цілком очевидно, що умови, у яких доводилося вести боротьбу українським повстанцям, відрізнялися залежно від періоду національно-визвольних змагань, активності більшовиків в окремих регіонах чи можливості співпраці з місцевим населенням. На перший погляд може скластися цілком позитивне враження, читаючи, до прикладу, спогади 1944 р.: «... табір у Чорному лісі зробив на мене приємне враження. ... По обидвох боках потічка розташовані колиби, в яких сиділи повстанці. Деякі з них чистили зброю, взуття; деякі, збившись у гуртки, коло ватер, жартували; інші ж знову співали повстанських пісень. ... осторонь колиб стояла кухня»⁷. Проте

¹ Патриляк І. «Встань і борись! Слухай Вір...» українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939–1960 рр. Львів: Часопис, 2012. 592 с.; Патриляк І. «Щоденний хліб» курсантів УПА: житлове, матеріально-технічне, продовольче та медичне забезпечення старшинських та підстаршинських шкіл УПА (1943–1944). *Український визвольний рух*. 2004. № 3. С. 246–259; Патриляк І. Простір підпілля. *Тиждень.ua*. 2011. 7 березня. URL: <http://tyzhden.ua/History/18067>

² Пагіря О. Повсякденне життя вояків УПА крізь призму усної історії. *Вісник Київського Національного університету ім. Т. Шевченка*. 2012. № 111. С. 41–43.

³ Стародубець Г. М. Генеза українського повстанського запілля: монографія. Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 338 с.

⁴ Гінда В. «Криївка видавалася живим гробом». *Gazeta.ua*. 2011. 12 жовтня. URL: http://gazeta.ua/articles/history-journal/_kryivka-vidavalasya-zhivim-grobom/404288

⁵ Ільницький В. Карпатський край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954). Дрогобич: Посвіт, 2016. 696 с.; Ільницький В. Особливості облаштування побуту в умовах підпілля Карпатського краю ОУН: 1945–1954 рр. (за матеріалами Галузевого державного архіву Служби безпеки України). *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2015. № 3. С. 34–39. Ільницький В. Використання підпіллями криївок у протистояннях із репресивно-каральною системою у Карпатському краї ОУН (1945–1954). *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2014. Вип. 8. С. 17–25.

⁶ Прокопов В. Ю. Повсякденне життя членів ОУН та вояків УПА на Закерзонні (1943–1947): дис. ... кан. іст. наук: 07.00.01 / Дніпровський нац. ун-т ім. О. Гончара. Дніпро, 2019. 262 с.

⁷ Чорний ліс: видання команди Станіславівського тактичного відтинка УПА (Чорний ліс), 1947–1950. Передрук підпільного журналу. Кн. 1: 1947–1948 / відп. ред. Є. Штендера, співред.

така ситуація тривала недовго. Зі зміною тактики боротьби у зв'язку з посиленням дій радянських силовиків і великими людськими втратами з метою збереження кадрів були проведені заходи щодо збереження підпілля. Вони головню були пов'язані з дотриманням вимог конспірації. Так, важливим випробуванням для вояків у тогочасних умовах боротьби постало забезпечення житлом.

Очевидно, постійного місця проживання не мали не лише стрільці, а й керівники. Націоналісти активно переховувались, що давало переваги: так вони конспірувались та убезпечували себе від розвідки, оскільки про місце перебування знали одиниці⁸. Різні природо-ландшафтні й архітектурні чинники, а також умови тогочасної дійсності, мали безпосередній вплив на хід будівництва, зовнішній вигляд помешкань та інтер'єр. Тому на сьогодні доводиться мати справу з різними типами криївок як основного виду місця проживання і діяльності українських націоналістів під час національно-визвольних змагань.

Класифікація криївок. З метою упорядкування та систематизації інформації про досить розгалужену систему криївок вважаю доцільною їх класифікацію на території Прикарпаття за такими критеріями:

територією розташування:

— лісові та гірські

Криївка «Клима» розміщувалася у лісному масиві поблизу с. Ясень Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл., збудована весною 1947 р. Мала форму квадрата площею близько 30 м². Покрівля була з кори. У цій одній кімнаті стояли стіл, ліжко, металева піч, зроблена з бочки від бензину, радіоприймач і друкарська машинка⁹. Криївка «Ганжі» розташовувалася поблизу с. Микуличин цієї ж області, на схилі г. Цапул¹⁰.

— у помешканнях місцевого населення

Криївка «Козака» розміщувалася між с. Угринь Середній та Угринь Старий (тепер – Середній Угринів і Старий Угринів Калуського р-ну Івано-Франківської обл.) під підлогою одного з будинків, який, порівняно з іншими, мав гірший стан й вигляд (критий соломною, без сіней). Вхід до бункера був біля пічки, закривався дерев'яними люками, присипаними глиною, бо підлога в будинку була такою ж. У середині – оббитий дошками¹¹. Облаштоване помешкання підпільників було і в с. Орів (тепер – Дрогобицького р-ну Львівської обл.). Криївка також розташовувалася під підлогою в одному з будинків, однак вхід до неї – через дахове приміщення між основною та спеціально добудованою стіною¹².

— на території релігійних споруд

У м. Рудки (тепер – Самбірського р-ну) сховище розміщувалося у банній частині церкви. Вхід у криївку мав розмір 30×50 см і закривався дерев'яною дверкою, добре

П. Потічний. Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1987. 272 с. (Літопис Української повстанської армії; т. 3).

⁸ Демид зізнання. *Приватний архів В. Ільницького*. Арк. 10.

⁹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 49–50.

¹⁰ Там само. Арк. 75.

¹¹ Там само. Арк. 72–73.

¹² ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 440. Т. 8. Арк. 14.

завоскованою. Вояки спали на дошках, критих сіном, а з побутових речей мали посуд, одяг, швейні приладдя, друкарську машинку та продукти харчування¹³. У с. Стопчатів Яблунівського р-ну (тепер – Косівського р-ну Івано-Франківської обл.) також у банній частині була облаштована криївка для місцевих вояків. Вхід до неї забезпечувала мотузкова драбина, яка за необхідності входу чи виходу опускалася. Священник та дяк інформували підпільників щодо ситуації в селі й забезпечували продуктами¹⁴.

способом будівництва:

— риті (довбані)

— розкопувані¹⁵

типом будівництва:

— однокімнатні

— багатокімнатні

Багатокімнатні криївки здебільша передбачали приміщення для проживання та зберігання продуктів¹⁶. Вони зазвичай з'єднувались підземним ходом¹⁷.

призначенням:

— місця проживання чи переховування

У таких заборонялося зберігати будь-які інші предмети, які не є речами першої необхідності для проживання¹⁸.

— для проведення сходин чи зустрічей

— лікарні

Оснащені всім необхідним для лікування. У такому пункті мало перебувати до двох хворих, санітарка та двоє членів-підпільників, які споруджували цю криївку – виконували роль охорони. Крім того, призначався провідник, який забезпечував навчання, а референти Українського Червоного Хреста (УЧХ), відповідали за дотримання норм моралі¹⁹.

— друкарні, бібліотеки

Були осередком діяльності референтури пропаганди. На зимовий період рекомендували кожну забезпечити 20–25 тис. аркушами, 1,5–2 тис. – для копіювання, фарбою, друкарськими машинками й основними лозунгами²⁰. Такі, наприклад, розташовувались у с. Медвежа Дрогобицького р-ну Львівської обл., де випускали журнал «Самостійник»²¹; у с. Довге Підбузького р-ну (тепер – Довге-Гірське Дрогобицького р-ну Львівської обл.) у будинку директора школи В. Деленка більшовики виявили криївку між стінами й підлогою будинку. Тут вилучили понад тонну націоналістичної

¹³ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 33. Арк. 73–74.

¹⁴ Там само. Т. 53. Арк. 70.

¹⁵ Там само. Т. 17. Арк. 95.

¹⁶ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 57143. Арк. 16.

¹⁷ ГДА СБУ. Ф. 11. Спр. 75386 фп. Т. 1. Арк. 31.

¹⁸ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 28. Арк. 70.

¹⁹ Там само. Арк. 23–24.

²⁰ Там само. Арк. 24.

²¹ Спогади Тимишина Миколи про життя та діяльність «Нечая» та націоналістичного руху в с. Нагуєвичі за 1939–1954 роки. *Архів Центру досліджень визвольного руху*. Ф. 11. Т. 29. Арк. 20.

літератури та устаткування для видання різних матеріалів. Усю продукцію виготовлено на замовлення Дрогобицького окружного проводу ОУН²².

— господарські

Переважно склади із продуктами чи іншими необхідними матеріалами. Зазвичай вони розташовувались на господарстві місцевого населення. Так, наприклад, у с. Лукавиця Самбірського р-ну Львівської обл. у сараї Івана Погути більшовики виявили дві ями, де зберігалось пшоно, житнє борошно, ячмінь, сухарі, кава та цукор. Такі ж сховища були на подвір'ї Юрія Юзифовича й Миколи Даниляка²³.

— архіви

Зберігалися документи. Підпільники розуміли, що в будь-який момент можуть потрапити до рук ворога, тому наголошували на зашифруванні матеріалів або ж їхньому знищенні відразу після використання. Доступ до такої криївки мав бути легким, щоб на шляху не залишалось слідів, а саме приміщення – сухе, щоб не нищилися документи. Суворо заборонялось їх робити у приміщеннях, де мешкають вояки, або з предметами, які містять відомості ідентифікації підпільників²⁴.

статусом:

— залежні від місцевого населення

— незалежні²⁵.

Так, можна говорити про ретельну підготовку до успішного проведення боротьби за УССД, а велика кількість видів помешкань – свідчення усвідомлення її складності та максимального пристосування до будь-яких умов ведення війни на Прикарпатті.

Вимоги до криївок. Переховування як один з основних чинників успішного існування підпілля створювало необхідність широкої мережі криївок – замаскованих землянок. Здебільша їх споруджували для проживання на зимово-весняний період. Тому вже з літа оунівці одержували накази, у яких мовилося про підготовку помешкання на зиму. Так, рекомендувалось, щоб підпільники жили трійками та забезпечили себе двома місцями проживання²⁶. З метою конспірації щодо будівництва висувались значні вимоги. Зокрема, закликали тримати в суворій таємниці будову й місце розташування, спосіб копання, а особливо – маскування і входи. Це мало залишатися таємницею і для інших учасників підпілля. Важливо було замаскувати й вириту землю, щоб не привертала уваги²⁷. Про криївку мали знати лише ті, хто там переховувався.

На практиці це могло виглядати так: якщо група вояків облаштовує криївку неподалік річки, щоб мати легкий доступ до води, то серед інших підпільників їм варто говорити про те, що вони важко працюють і копають 10-метровий колодязь безпосередньо у сховищі. Так, факт розташування їхнього схову близько водойми відразу буде відкинутий. У випадку, якщо хтось інший із членів підпілля дізнається про місце розташування укриття, його треба долучити до групи або ж тримати під

²² ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 77. Арк. 171–173.

²³ Там само. Спр. 443. Т. 4. Арк. 47, 63.

²⁴ Там само. Спр. 376. Т. 59. Арк. 54.

²⁵ Там само. Спр. 372. Т. 17. Арк. 99.

²⁶ Там само. Т. 62. Арк. 67.

²⁷ Там само. Т. 17. Арк. 15.

контролем²⁸. Строго регламентувалась і чисельність тих, хто проживав, – заборонялося велике скупчення людей. У криївці могло проживати від 3 до 5 вояків. За безпеку відповідали зверхники або відповідні особи, яким доручено таку справу²⁹.

Поширеним серед підпільників був алгоритм процесу спорудження криївки. Він передбачав такі етапи:

1. Підбір місця для будівництва.
2. Підготовка будівельного матеріалу та знаряддя.
3. Будова.
4. Перебування³⁰.

Підбір місця для будівництва

Очевидно, весь процес починався з вибору місця для розташування криївки. Найкраще для цього підходили лісові масиви. Однак тут підпільникам треба було провести ретельну роботу. Обираючи ліс, найперше звертали увагу на його «вік»: не старий, бо в зимовий період могли проводити технічну вирубку, що грозило розконспірацією; не молодий, бо місцеве населення часто навідуватиметься до нього по матеріал для господарства. Так, для будівництва криївки годилися лісові масиви середнього віку, а відтак – досить густі³¹. Потрібно розуміти, що цих рекомендацій дотримуватись не завжди вдавалося, оскільки важливим чинником ставали особливості кожної місцевості. Проте найголовнішим правилом залишалось, щоб на території не була поширена діяльність радянської агентури³².

Наступний крок – оцінка території, оскільки поряд не могли розташовуватися пасовища, сінокоси, поляни, грибні місця чи будь-які інші, які привертали б увагу мешканців. Також криївки не споруджували у глухих, віддалених від поселень масивах, бо місцеве населення було практично єдиним джерелом постачання продуктів та інформування щодо загальної ситуації в регіоні. Тому розміщували неподалік облаштованих сховищ із продуктами, щоб мати до них легкий доступ. Рекомендували також місце на схилі, який забезпечував добре стікання дощової води³³. Важливий момент – наявність легкого доступу в будь-який час. До прикладу, щоб під час приходу вояків не гавкали надто голосно собаки чи в місячні ночі не було надто видиме місце. Основна умова підбору території – розпорошеність – споруджувати криївки далеко одна від одної, оскільки це змушувало радянську агентуру докладати більше зусиль до пошуку³⁴.

У гірській місцевості заборонялось споруджувати закриту криївку де завгодно. Обов'язково наголошували на близькому розташуванні до джерел. За їх наявності криївку облаштовували буквально за 100 м, оскільки викопати у сховищі колодязь самотужки в таких умовах було неможливо.

Не менш поширене явище на Прикарпатті – спорудження криївок на території помешкання місцевих мешканців. Однак спершу треба було переконатись у врівно-

²⁸ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 2. Арк. 213–214.

²⁹ Там само. Спр. 376. Т. 28. Арк. 70–71, 119.

³⁰ Там само. Спр. 372. Т. 17. Арк. 92.

³¹ Там само. Т. 16. Арк. 162.

³² Там само. Т. 17. Арк. 92.

³³ Там само. Т. 16. Арк. 162.

³⁴ Там само. Т. 17. Арк. 93.

важеності господарів, звернути увагу на їхню морально-ідеологічну стійкість, впевнитись, що вони не люблять гроші й інші матеріальні цінності, а тоді провести для них інструктаж. Зокрема, повідомити про поведінку у випадку обшуку чи контакту з ворогом, а також про основний обов'язок – контроль за добрим маскуванням входів до криївки. Заборонялось споруджувати в людей, до яких часто заходять сторонні люди, до прикладу, у ремісників чи тих, що організують вечорниці. Треба було віднайти таких господарів, у яких ворог не зміг би розпізнати помешкання вояків³⁵. Варто наголосити й на перевагах тих криївок, які забезпечували кращий доступ до продуктів чи якісніше харчування, які воякам надавали господарі³⁶.

Підбір матеріалів і знарядь для будівництва

Наступний крок – підбір матеріалів і знарядь для будівництва. З метою кращої конспірації їх заготівля розпочиналася на кілька місяців швидше. Весь процес проходив безшумно та максимально таємно від місцевого населення. Люди, які допомагали з матеріалом (купували чи перевозили), перебували під постійним контролем. Цю справу заборонялось доручати тим мешканцям, які вже були залучені до масової роботи: проводили заготівлю продуктів чи здійснювали збір коштів, оскільки шанси на їх викриття ставали високими. Найбільш поширений матеріал – дошки, стовпи та цвяхи, а серед знарядь – лопати, джагани, тачки й ін. Усе необхідне доставляли до визначеного місця винятково в нічний час. Здебільша переносили на плечах, рідше – на возах. Візниками не могли бути цивільні – лише самі підпільники³⁷.

Будова та вигляд криївки

Вигляд криївки відповідно до часу будівництва, умов і потреб зазнавав змін. Так, наприклад, спершу укриття на зимовий період споруджували з вікнами та дверима, щоб можна було вийти за потреби. Вже з 1950-х років бачимо будівництво закритих підземних із люками. Усередині стіни облаштовували деревом, як і покрівлю³⁸.

Для будівництва вибирали оптимальний час, коли діяльність радянських спецслужб у цій місцевості була мінімальною. З цієї метою вояки проводили розвідувальні роботи. Розпочинали спорудження криївки із призначення стійкового – підпільника, до обов'язків якого входило контролювати місце будівництва, щоб ніхто випадково на нього не натрапив чи цілеспрямовано не дізнався. Він не мав привертати до себе уваги, тому наголошувалося на добрій конспірації. У випадку виявлення будь-яких підозрілих обставин він зобов'язувався повідомляти працівників. Якщо будівництво відбувалося на території проживання цивільних, а шум неможливо приховати, господарі мали проводити будь-які інші ремонтні роботи в помешканні, щоби зменшити підозри в сусідів. З цієї ж метою проведення будь-яких гучних робіт повинно було відбуватися у вітряну та дощову погоду. На будівництво криївки серед населення мало витратитись не більше двох діб. Тому таке помешкання зазвичай займало невелику площу³⁹.

Не менш важливо було забезпечити опалення в зимовий період, що могло відбуватися двома способами: за допомогою примусів і паління дровами в металевих

³⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 17. Арк. 15, 92–93.

³⁶ Там само. Ф. 6. Спр. 57143. Арк. 26.

³⁷ Там само. Ф. 13. Спр. 372. Т. 17. Арк. 94–95.

³⁸ Там само. Т. 16. Арк. 164–165.

³⁹ Там само. Т. 17. Арк. 95.

печах – усе залежало від особливостей розташування помешкання. Це спричиняло нові труднощі, оскільки дим сприяв розконспірації. Так, наприклад, сталось із криївкою групи «Хмара», що розташовувалась у лісному масиві хут. Лавки Підбузького (тепер – Дрогобицького) р-ну Дрогобицької (тепер – Львівської) обл. Більшовицькі силовики, обшукуючи ліс, виявили добре замасковану землянку, з труби якої ішов дим⁴⁰. Велику увагу приділяли монтажу вентиляційних труб. Через них у помешкання мала потрапляти необхідна кількість повітря, але вони не повинні були привертати до себе уваги. Для правильного кріплення рекомендацій не було. Основну роль тут відігравали винахідливість будівничих та особливості місцевості⁴¹.

Справжнім випробуванням залишалась утилізація викопаної землі чи глини. Її рекомендували виносити в мішках чи відрами, а на новому місці – добре замаскувати. У самій криївці глину треба було добре втрамбувати⁴².

Найбільш складний час проживання у криївці – зима. Її на цей період готували заздалегідь, як і продукти. Особливість таких помешкань – їх споруджували як простору кімнату з місцем для викидання сміття – ямою. Вхід рекомендували робити дещо іншим – мав бути довшим і забитим спеціальними подушками, щоб не топився сніг. З цією ж метою закликали робити подвійні стелі чи давати додатковий шар бляхи, а також у середині підтримувати не надто високу температуру повітря. У морозяну ранкову пору – закривати будь-яким підручним матеріалом вентиляційні труби, щоб не було видно пари⁴³.

Перебування у криївці

Після закінчення будівництва тут можна було мешкати. Залежно від місця розташування мали особливості. Так, наприклад, у криївці, що розташовувалась серед цивільних, мусіли перебувати цілий день. Лише в нічний час із неї дозволялось виходити, проте заборонялось перебувати довгий час поряд. Проживаючи в такій у с. Ямниця (тепер – Івано-Франківський р-н Івано-Франківської обл.), вояки пригадують, що після сніданку на цілий день переховувались, а «пізно пополудні ми вийшли із криївки і подякували Богові, що врешті сидження в криївці скінчилося. Нам той день здавався роком, бо ми до криївки не привикли»⁴⁴. Воякам, які мешкали у криївках, що розташовувались у лісах, горах чи полях, здебільша дозволялось виходити в будь-який час доби (якщо дозволяли умови). Також важливо було щоразу змінювати шлях, щоб не утворювати стежок. Незалежно від місця розташування криївки, заборонялось голосно розмовляти, співати, влаштовувати гучні забави⁴⁵.

Вояки старалися не порушувати вказівок щодо чисельності проживання. Проте відомо про випадки спільного перебування чоловіків і жінок: «... нас було четверо. Найстарший тато – 33 роки, Оресту – 28, його нареченій Юстині з Богородчан – 18.

⁴⁰ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 440. Т. 8. Арк. 29.

⁴¹ Там само. Спр. 372. Т. 17. Арк. 95.

⁴² Там само.

⁴³ Там само. Арк. 102–103.

⁴⁴ Група УПА «Говерля». Кн. 2: Спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру / упоряд. П. Содоль. Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1992. С. 101. (Літопис Української повстанської армії; т. 19).

⁴⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 17. Арк. 96–102.

Вона була вже на п'ятому місяці. Четвертий називався Василь»⁴⁶. Відповідно такі криївки мали особливості. До прикладу, задля зручності й комфорту для жінок облаштовували окремих простір у кімнаті, відгороджений ширмою⁴⁷.

Щодо речей, то їх мінімальна кількість була обов'язковою. Зрозуміло, одяг і продукти, крім того, дозволялось кілька книг, але не ціла бібліотека, так само з коштами – невелика сума для індивідуальних потреб, але не ціла каса, зброя – лише та, якою користуються, а не цілі магазини⁴⁸. Їх мали зберігати лише в металевих бідонах (переважно з-під молока) або ж у великому скляному посуді (бутлях). Не рекомендували тримати харчі з вираженим запахом⁴⁹. Заборонялося зберігати речі у відкритих місцевостях, оскільки це сприяло розконспірації⁵⁰.

Важливим викликом залишалось забезпечення продуктами. Воно могло відбуватися тільки двома шляхами: безпосередньо (підпільники особисто збирали серед населення) та посередньо (збір від легальників на мертвих пунктах); доставка продуктів місцевим населенням до криївки – суворо зборонялася⁵¹. У Карпатських умовах про це потрібно було дбати завчасно, бо перебування в землянці могло тривати і до шести місяців – саме на стільки затягувався зимовий період. Підтвердження цього – книга «Півроку під землею» провідника Дрогобицького окружного проводу ОУН Володимира Фрайта («Жар», «Карб», «Владан» та ін.). Уся складність підтверджується і тим, що, покинувши криївку, воякам було складно дивитися та перебувати на сонці, свіже повітря для них видавалося чимось надзвичайним. «Наземне» життя потребувало пристосування, яке могло в будь-який час закінчитись смертю.

Отже, з метою успішної боротьби за УССД українські націоналісти змушені були проживати в екстремальних умовах, бо лише так можна схарактеризувати всі вимоги конспірації та зазначені умови життя. Проте це не завадило їм пристосуватися до таких реалій часу та, створивши широку мережу криївок на території Прикарпаття, вести активну боротьбу з радянськими силовиками. Цьому сприяли природо-ландшафтні умови, а також позитивне ставлення місцевого населення до українських націоналістів загалом і національно-визвольного руху зокрема. Різні види криївок, а також детальне продумування їхнього внутрішнього наповнення з наявністю практично всіх необхідних зручностей – свідчення високої майстерності та винахідливості. Варто розуміти й те, що при ретельному дотриманні всіх вимог криївки були чи не найбезпечнішим місцем переховування та проживання, чинником, який уможливив продовження боротьби проти радянської влади. Однак увесь трагізм у тому, що при найменшій помилці вони швидко перетворювалися на братські могили. Водночас відкритою на сьогодні залишається проблема їх чисельності на Прикарпатті, яка б

⁴⁶ УПА: спогади, документи / за ред. Ю. Мицик. Київ: ПП «Фоліант», 2016. С. 141.

⁴⁷ Льницький В. Особливості облаштування побуту в умовах підпілля Карпатського краю ОУН: 1945–1954 рр. (за матеріалами Галузевого державного архіву Служби безпеки України). *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2015. № 3. С. 37.

⁴⁸ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 59. Арк. 36; Там само. Спр. 372. Т. 17. Арк. 70.

⁴⁹ Там само. Спр. 372. Т. 17. Арк. 101.

⁵⁰ Там само. Арк. 49.

⁵¹ Там само. Арк. 102.

допомогла увявити й відтворити всі масштаби підпільної боротьби та тогочасні реалії повсякдення.

REFERENCES

Hinda, V. (2011, Zhovten 12). «Kryivka vydavalasia zhyvym hrobom». *Gazeta.ua*. Retrieved from http://gazeta.ua/articles/history-journal/_kryivka-vidavalasya-zhivim-grobom/404288 [in Ukrainian].

Ilnytskyi, V. (2014). Vykorystannia pidpilnykamy kryivok u protystoianniakh iz represyvno-karalnoiu systemoiu u Karpatskomu krai OUN (1945–1954). *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: mizhvuzivskyi zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka*, 8, 17–25 [in Ukrainian].

Ilnytskyi, V. (2015). Osoblyvosti oblashtuvannia pobutu v umovakh pidpillia Karpatskoho kraiu OUN: 1945–1954 rr. (za materialamy Haluzevoho derzhavnoho arkhivu Sluzhby bezpeky Ukrainy). *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv*, 3, 34–39 [in Ukrainian].

Ilnytskyi, V. (2016). *Karpatskyi krai OUN v ukrainskomu vyzvolnomu rusi (1945–1954)*. Drohobych: Posvit [in Ukrainian].

Mytsyk, Yu. (Ed.). (2016). *UPA: spohady, dokumenty*. Kyiv: PP «Foliant» [in Ukrainian].

Pahiria, O. (2012). Povsiakdenne zhyttia voiakiv UPA kriz pryzmu usnoi istorii. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia*, 111, 41–43 [in Ukrainian].

Patryliak I. (2011, Berezen 7). Prostir pidpillia. *Tyzhden.ua*. Retrieved from <http://tyzhden.ua/History/18067> [in Ukrainian].

Patryliak, I. (2004). «Shchodennyi khlib» kursantiv UPA: zhytlove, materialnotekhnichne, prodovolcheta medychne zabezpechennia starshynskykh ta pidstarshynskykh shkil UPA (1943–1944). *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 3, 246–259 [in Ukrainian].

Patryliak, I. (2012). «Vstan i borys! Slukhai Vir...» ukrainske natsionalstychne pidpillia ta povstanskyi rukh 1939–1960 rr. Lviv: Chasopys [in Ukrainian].

Prokopov, V. (2019) *Povsiakdenne zhyttia chleniv OUN ta voiakiv UPA na Zakerzonni (1943-1947)* [Everyday life of OUN members and UPA soldiers in Zakerzon (1943–1947)] (*Candidate's thesis*). Dnipro [in Ukrainian].

Shtendera, Ye. (Ed.). (1987). Chornyi lis: vydannia komandy Stanislavskoho taktychnoho vidtynka UPA, 1947–1950 roky (Vol. 1). Toronto; Lviv: Litopys UPA [in Ukrainian].

Sodol, P. (Comp.). (1992). *Hrupa UPA «Hoverlia» (Pt. 2)*. Litopys Ukrainskoi Povstanskoii Armii (Vol. 19). Toronto; Lviv: Litopys UPA [in Ukrainian].

Starodubets, H. (2008). *Geneza ukrainskoho povstanskoho zapillia [The genesis of the Ukrainian insurgent stronghold]*. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].

Lilia HRYNYK*PhD Student Department of History of Ukraine
Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University**ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4077-0128>,**e-mail: lilia_hrynyk@ukr.net***KRYIVKA AS A PHENOMENON OF THE SECOND HOME FOR UKRAINIAN NATIONALISTS (ON THE EXAMPLE OF PRYKARPATTIA)**

It is noted that during the national liberation struggles of the 20th century, and especially during the Soviet occupation, the main place of residence of Ukrainian soldiers were hiding places named «kryivka» – well-disguised dugouts. Traits of such dwellings in Prykarpattia in 1944–1950 are analyzed. Based on the unknown and little-known sources, the complex classification of hiding places, and also the characteristics of basic stages of construction and rules of staying in them are given. The extreme living conditions of Ukrainian soldiers to achieve the goal – the creation of the Ukrainian Independent United State are characterized. Among them: careful choice of location, secret construction, minimum residents, good camouflage of the entrance or exit, the availability of the most necessary things, the prohibition on loud leisure, etc. It was emphasized that everyday difficulties did not prevent Ukrainian nationalists from adapting to the realities of the time and, having created a wide network of hiding places in the mentioned territory, to wage an active struggle against the Soviet security forces. It is claimed that the presence of a large number of such dwellings is evidence of awareness of the complexity of the war in Prykarpattia at that time. Emphasis is placed on the fact that the hideouts were the second home for the soldiers because it was in them that life was created, relationships were «built», and the «normal» life of the soldiers continued. It is stated that, in strict compliance with all the requirements of the conspiracy, such apartments were perhaps the safest place to hide and live, the factor that made it possible to continue the struggle against Soviet rule. The need to continue research in order to comprehensively establish the location of such dwellings in Prykarpattia is indicated. This will further cover all the scales of national liberation struggles, as well as the features of the daily practices of soldiers.

Keywords: OUN and UPA, kryivka, Prykarpattia, everyday life.

Євген ЛУНЬО

*кандидат філологічних наук
науковий співробітник відділу фольклористики
Інститут народознавства НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1543-7008>
e-mail: lunyoe@gmail.com*

БОЙОВЕ САМОГУБСТВО ПОВСТАНЦІВ ЯК ГЕРОЇЧНИЙ ЧИН У ВІДОБРАЖЕННІ Й ОСМИСЛЕННІ ОПОВІДНОЇ ТРАДИЦІЇ

Констатовано, що на сьогодні, коли Україна веде тривалу війну з російськими окупантами, постає важлива проблема ідейно-політичного й світоглядно-ціннісного осмислення цієї боротьби. Вагомий потенціал для її розкриття зауважено в історичному досвіді, відображеному у народно-оповідній традиції. Зазначено, що записування та аналіз пісенного й прозового фольклору про героїчну загибель українських повстанців – це одна з дослідницьких стратегій колег-фольклористів, проте окремо явище бойового самогубства як героїчний чин досліджує лише автор. Уперше в українській фольклористиці серед випадків вояцької героїчної смерті виділено та проаналізовано окремий її вид, який автор означає як «бойове самогубство».

На основі аналізу джерельної бази, яку автор зібрав особисто, осмислено особливості народно-оповідної традиції, що відображає бойове самогубство повстанців: членів націоналістичного збройного підпілля та вояків УПА. Виокремлено різні вияви, вказано ситуації, мотивації фатального вчинку, розкрито психоемоційний стан і ритуальний супровід моменту. Простежено народно-оповідну оцінку бойового самогубства з погляду традиційної моралі, християнських чеснот, ідейно-політичних цінностей. Порушено питання про те, наскільки оцінки узгоджуються чи суперечать одна одній. Об'єктом дослідження представлено усні оповідання й перекази про різні випадки бойового самогубства повстанців.

У проаналізованих сюжетах народних оповідань та переказів, у нових мотивах про героїчне самовбивство ставиться та вирішується надзвичайно складна морально-світоглядна дилема – між гріхом та героїзмом. Зазначено, що образ самогубця трансформувався в образ добровільної жертви, коли актуальна мотивація суспільної бойової солідарності – кодекс вояцької честі, за яким самому загинути, а товаришів врятувати чи не зрадити.

Ключові слова: повстанський героїчний епос, бойове самогубство повстанців, народне оповідання, народний переказ, ОУН, УПА.

У повстанській народно-оповідній традиції вагоме місце кількісно чи не найчисельніше займають мотиви індивідуального героїзму повстанців. Серед них особливо

ідейно насичені й художньо вражаючі мотиви про самогубство повстанців у безвищдному становищi. Це явище заслуговує на окреме детальне дослідження.

Вiдображення й осмислення у фольклорi героїчної смертi українських повстанцiв – бойовикiв оунiвського збройного пiдпiлля та воякiв Української повстанської армii (УПА) – досліджувала низка дослідникiв, зокрема Григорiй Дем'ян¹, Роман Кирчiв², Оксана Кузьменко³ й iн. Передусiм у темi «Смерть героя вiд ворога» вони трактують мотив «загибель героя у бою з ворогом вiд кулi чи iншої зброї», навiть якщо йдеться про випадки самознищення пiд час бою чи у бойовiй ситуацiї. Наприклад, О. Кузьменко iлюструє фрагмент народної повстанської пiснi «Не свiтило сонце зрання – хмари не давали», де є рядок: «Так як друзiв розносили власнiй гранати»⁴. Натомiсть Оксана Чiкало як дослідниця повстанських пiсень-хронiк вказує, що виявом вiдваги й цiлковитої присвяти справi національного визволення були свiдомi самогубства повстанцiв. Вона видiляє окрему групу мотивiв «пiдпiльники чинять самогубство, щоб не потрапити до рук ворога»⁵. Її спостереження доповнює Галина Кравцова, яка в пiснях-хронiках перiоду національно-визвольних змагань ХХ ст. видiляє мотив «повстанцi вчиняють самогубство»⁶. Обидвi фольклористки розглядають бойове самогубство в органiчнiй цiлостi з iншими мотивами ширшої теми – «Загибель героя-повстанця».

Отож у цiй розвiдцi вперше в українській фольклористикi видiлено окремий вид випадкiв вояцької героїчної смертi, який названо *бойовим самогубством*, пiд яким розумiю свiдоме, з власної волi позбавлення себе життя вояками, пiдпiльниками чи iншими, задiяними в боротьбi особами у критичнiй безвихiднiй ситуацiї з метою не потрапити живим вороговi й пiд тортурами не зрадити вiйськової тiсмици, а також продемонструвати свою вояцьку честь, гiднiсть, жертовнiсть нацiї та презирство до ворога. Бойове самогубство розглянуто також у статтi «Народний переказ “Шухевич вбиває ворогiв i героїчно гине”»: iдейно-смиловий аспект»⁷, де проаналiзовано народно-оповiдну версiю загибелi Головного командира УПА, коли вiн використав останнiй набiй для себе.

Мета статтi – детально проаналiзувати спiсiб вiдображення у народнiй оповiднi традицiї бойового самогубства повстанцiв – членiв націоналiстичного збройного пiдпiлля та воякiв УПА. При цьому головним завданням вважаю виокремлення рiзних виявiв, перелiчення ситуацiй, у яких вдавалися до самогубства, зазначення мотивацiї фатального вчинку, розкриття психоемоцiйного стану i ритуального супроводу цього моменту. Важливо простежити народно-оповiдну оцiнку бойового самогубства з

¹ Дем'ян Г. Українські повстанські пiснi 1940–2000-х рокiв (iсторико-фольклористичне дослідження). Львiв: Галицька видавнича спiлка, 2003. С. 258–301.

² Кирчiв Р. Двадцять столiття в українському фольклорi. Львiв, 2010. С. 343–409.

³ Кузьменко О. Драматичне буття людини в українському фольклорi: концептуальнi форми вираження (Перiод Першої та Другої свiтових воiн). Львiв, 2018. С. 317–327.

⁴ Там само. С. 321.

⁵ Чiкало О. Українська національно-визвольна боротьба ХХ столiття крiзь призму пiснi-хронiки. *Матерiали до української етнологiї*: зб. наук. праць. Киiв, 2013. Вип. 12 (15). С. 126.

⁶ Кравцова Г. Пiснi-хронiки перiоду національно-визвольних змагань ХХ ст.: теми, мотиви, образи (на матерiалах, зiбраних у Стрийському районi). *Народознавчi зошити*. 2019. № 5. С. 1193.

⁷ Луцьо Є. Народний переказ «Шухевич вбиває ворогiв i героїчно гине»: iдейно-смиловий аспект. *Народознавчi зошити*. 2020. № 3. С. 563–572.

погляду традиційної моралі, християнських чеснот, ідейно-політичних цінностей, а також відповіді на запитання: наскільки ці оцінки між собою узгоджуються чи суперечать одна одній?

Аналізуючи фольклорні тексти, застосовуватиму метод герменевтики, що його визначають як мистецтво розуміння текстуального дискурсу⁸, а також як коментування та інтерпретацію мистецького твору через розумово-аналітичне й інтуїтивне осягнення його художнього смислу (за Ю. Боревим). З фольклористичного боку герменевтику трактую як можливість проникнення у внутрішню структуру тексту через сприйняття фольклорного процесу, через причини їх виникнення й динаміку функціонування.

Обрані для аналізу розповіді мають свою специфіку, оскільки не є наслідком спеціального пошуку для вивчення конкретної теми, а вибрані на основі багаторічного досвіду фольклористичного польового дослідження повстанської народно-оповідної традиції. Основна частина текстів записана у Яворівському р-ні Львівської обл. Вони – складова великого проекту «Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців», яким автор займається з 1996 р., опитавши понад 700 респондентів. З 2015 р. автор проводив фіксації в інших районах Львівщини: Городоцькому, Мостиському, Жовківському, а також на Івано-Франківщині, зокрема в Долинському й Рожнятівському р-нах (опитано понад 20 респондентів). Наукова та духовно-культурна цінність зібраних розповідей у тому, що оповідачам було дано можливість розповісти про свою участь і роль в історії національно-визвольної боротьби на теренах Західної України першої половини – середини ХХ ст. Звідси трансформована у письмову форму картина народно-епічної традиції кінця ХХ – початку ХХІ ст. в її побутово-функційному вираженні.

Концептуальні засади методики фіксації повстанської народно-оповідної традиції детально викладені в моїх попередніх публікаціях: «Народний літопис повстанської Яворівщини»⁹ та «Слово від упорядника до тому 2»¹⁰. Тут сконцентровано найголовніше: всі матеріали, за винятком кількох, зафіксовані на диктофон і розшифровані за етнолінгвістичною текстологічною моделлю, яка передбачає повне збереження автентики мовлення оповідача. Такий підхід важливий не лише для інформативного, а й психоемоційного, експресивного відображення епічної традиції як художнього явища¹¹. Доцільний також широкий ілюстративний матеріал. По-перше, для виразнішого сприйняття читачами текстуального аналізу; по-друге, дослідження, зрозуміло, має відбиток авторської суб'єктивності у способі бачення й осмислення теми, а тому даю можливість іншим дослідникам на основі повного тексту сформулювати власний

⁸ Лемберт Г. Герменевтика. *Енциклопедія постмодернізму* / за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора; пер. з англ. В. Шовкун; наук. ред. пер. О. Шевченко. Київ: Основи, 2003. С. 89–90.

⁹ Луньо Є. Народний літопис повстанської Яворівщини. *Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців* / запис. і упоряд. Є. Луньо. Львів: Літопис, 2005. Т. 1: Наконечне Перше, Наконечне Друге. С. 3–18.

¹⁰ Луньо Є. Слово від упорядника до тому 2. *Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців* / запис. і упоряд. Є. Луньо. Львів: Растр-7, 2015. Т. 2: Яворів. С. 21–26.

¹¹ Бріцина О. Зміна текстологічних моделей в українській фольклористиці ХІХ–ХХ ст. (за матеріалами публікацій прозового фольклору й архівних колекцій). *Словенски фолклор и фолклористика на размеђу два миленијума*. Београд, 2008. С. 211–228.

погляд, оцінивши зміст не лише на вербальному логічно-смісловому, а й на почуттєвому, психоемоційному рівнях.

У мої записях зібрано понад 40 більших і менших за обсягом розповідей про випадки бойового самогубства в середовищі збройного підпілля ОУН й відділів УПА. Звісно, у статті всі проаналізувати неможливо, хоча кожен із текстів – це оригінальний твір, у якому доля окремої особистості, індивідуальний героїчний вчинок гідності, жертва молоді заради нації і держави.

Зауважу, що у процесі фіксації фольклору записувач не лише здобуває окремих текст як самодостатню ідейно-художню вартість, але одночасно він є учасником фольклорного процесу в ролі слухача. Саме це дає можливість не пасивно спостерігати, а бути органічно задіяним у складному механізмі творення й побутування фольклору, «об'ємно» побачити оповідача як домінують фольклорного процесу, його творчий потенціал, креативні імпульси, художній світ, моральні й ідейно-світоглядні цінності, інтелектуальний рівень. Одночасно науковець осмислює свій практичний досвід сприйняття усної розповіді, актуалізує слуховий, візуальний, а також вербальний контакт з оповідачем. Без відповідного знання й розуміння процесу психоемоційної та ідеологічної співналаштованості, по суті, неможливо належно досягнути й уповні розкрити ідейно-художню цінність фольклорного тексту для суспільства. Дуже важливо розуміти: якщо науковець безпосередньо не бере активної і перманентної участі у фіксації фольклорних матеріалів, він не буде спроможним успішно застосовувати герменевтичний метод у дослідженні фольклору.

Коротко з'ясуємо сутність виявів бойового самогубства, генезу, ідейно-світоглядні, морально-етичні та духовно-культурні його складові. Найперше треба констатувати, що в середовищі УПА і збройного підпілля бойове самогубство не було новітнім явищем. До них воно потрапило як ідейно-політична й моральна концепція, виражена у формі *культу, міфу про героїзм і героїчну смерть*, яка започаткувалася та сформувалася на ґрунті націоналістичної діяльності в Галичині у 1920–1930-х роках, коли національно-визвольний рух українців очолила ОУН.

Першим випадком, який певною мірою пов'язаний із темою, була смерть зв'язкової УВО Ольги Басараб 12 лютого 1924 р. у польській в'язниці¹². Про самогубство ув'язненої стверджувала польська сторона. Українці натомість говорили, що її закатовано, попри неpubлічні чутки про самогубство, на основі яких став творитися культ героїзму й мучеництва О. Басараб.

Пізніше, у 1930-х роках, кілька бойовиків ОУН під час виконання терористичних актів також здійснили самогубство. До прикладу, будучи пораним поліцією під час експропріаційного нападу на поштовий віз біля містечка Бібрка 30 липня 1930 р., Гриць Пісецький добив себе пострілом із револьвера¹³. 30 листопада 1930 р. під час нападу на пошту в Городку застрівився важко поранений бойовик Юрій Березинський¹⁴. Під час атентату на директора Української гімназії Івана Бабія, звинуваченого у

¹² Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. Т. 1 / за ред. С. Ленкавського. С. 39.

¹³ Там само. С. 245.

¹⁴ Там само. С. 303.

співпраці з польською поліцією, виконавець Михайло Цар, позбавлений можливості втекти, смертельно поранив себе в голову. За три тижні він помер¹⁵.

Одним із визначальних імпульсів, що спонукав бойовиків і вояків до акту бойового самогубства, була ідеологія українського інтегрального націоналізму, яка сформувалася на засадах безсумнівного підпорядкування особистості політичним інтересам своєї нації і непримиримості, ворожості до націй-поневолювачів, відкидання ліберальних цінностей як застарілих заради торжества національних інтересів, проповідування рішучих та беззастережних дій¹⁶. Слушне твердження у цьому контексті Г. Кравцової про беззаперечну відданість воїнів УПА Україні, яка була однією із головних ознак світогляду упівця, основною складовою його війни з окупаційними режимами¹⁷.

Тогочасне суспільно-політичне середовище і значною мірою народні верстви трактували цих осіб як людей, що вчинили героїчний та високо патріотичний вчинок, пожертвувавши собою заради національних інтересів. Герої стають суб'єктами започаткованого націоналістами обряду пошанування стрілецьких могил, культу новітніх політичних героїв. Тогочасна націоналістична публіцистика, художня література, хорове й театральне мистецтво починають формувати *український міф*. До цього процесу органічно була задіяна народно-оповідна традиція з її особливими функціями відображення й осмислення суспільної динаміки з одночасною синхронною і діахронною трансмісією.

Важливе тут неоднозначне ставлення Греко-Католицької Церкви (ГКЦ), зокрема митрополита Андрія Шептицького, до випадків самогубства молодих націоналістів. З одного боку, ідею вибору самогубства в разі арешту поліцією через страх виказати своїх організаційних друзів митрополит вважав порушенням християнських моральних імперативів. Так, у пастирському посланні «Про покаєння» (січень 1934 р.) він характеризує самогубство як гріх, що «є більше смертним від найбільших смертних гріхів»¹⁸. Водночас в особистих роздумах припускає, що «Боже безконечне милосердя має певно свої способи, щоби навіть і самовбійника спасти» за допомогою «акту совершеного жалю»¹⁹. Треба зазначити, що тогочасне греко-католицьке духовенство в більшості, частково і сам митрополит Шептицький, намагалося залучати національні ідеали до душпастирської діяльності²⁰. Значна кількість священників прихильно ставилася до ОУН, чимало з них були заангажовані до націоналістичної діяльності. На основі цих фактів уважаю, що вияви бойового самогубства вони не трактували, як гріх самогубства за біблійними канонами, але як постулат героїчного чину згідно з положенням «Святого Письма»: «Ніхто не спроможен любити більше, ніж тоді, коли він за своїх друзів своє життя віддає» (Ів. 15, 13).

Отож основний концепт «бойове самогубство» в повстанській народно-оповідній традиції сформувався у період національно-визвольного руху міжвоєнного двадця-

¹⁵ Там само. С. 370.

¹⁶ Грицак Я. Націоналізм. *Довідник з історії України*. Київ: Генеза, 2001. С. 505–507.

¹⁷ Кравцова Г. Пісні-хроніки періоду національно-визвольних змагань ХХ ст. ... С. 1193–1194.

¹⁸ Митрополит Андрій Шептицький: життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944. Церква і суспільне питання. Львів: Місіонер, 1998. Т. 2, кн. 1 / ред. А. Кравчук. С. 217.

¹⁹ Там само.

²⁰ Гентош Л. Митрополит Шептицький 1923–1939. Випробовування ідеалів. Львів: ВНТЛ-Класика, 2015. С. 157.

тіліття. Його ідейно-політичний, світоглядно-ціннісний, моральний та естетичний зміст динамічно розвивався на ґрунті нових умов і обставин бойових дій, що призвели до різноманітних виявів. У цьому процесі виникали нові смислові узагальнення й стереотипи, зображальні та виражальні засоби розповіді, що ними продуктивно по-слугоувалися оповідачі.

Художня особливість повстанської оповідної традиції, зокрема у відображенні виявів бойового самогубства, – більш конкретне детальне змалювання історії. Так досягається мета представити випадок чи подію якомога реальніше, достовірніше, а отже, добитися від слухача довіри до розповіді. Акцент зроблено на деталі, нюанси, оскільки саме вони впливають на психоемоційні, чуттєві сфери фольклорного реципієнта. Крім того, важливо враховувати, що зафіксовані в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. матеріали від початку їх виникнення і до запису побутували з різною інтенсивністю, зазнаючи змістових та формальних трансформацій.

Джерелом сюжетів про бойове самогубство, зокрема кульмінаційних епізодів, можуть бути випадки критичних ситуацій, у яких повстанці мали намір вдатися до самознищення, проте фатальної небезпеки їм вдалося уникнути. Пізніше про екстрему за «на волосок від смерті» розповідали, щоби звільнитися від тягаря психоемоційної напруги. Я записав низку таких розповідей. Як приклад, фрагмент, де реалізовано мотив «повстанці щасливо рятуються із оточеної криївки»:

«Нема, десь так перед обідом, може, одинайцята година, чуємо, якісь голоси. Йой, та вже видкося, – вони знайшли вічко. Чуємо – каже оден до другого: “Бросай гранату”. Кидають одну гранату – не зірвалася, другу – не зірвалася. Я вже встиг помолитися. Кинули третю – зірвалася, разом з нею вибухнули дві попередні гранати, що були газовими. Ми притулилися до стіни бокової, нам нічого не сталося, тільки “Баську” поранило в руку, бо він був найближче до входу. Лаз мав кілька метрів, але не був зигзагом, іно прямий»²¹.

Отож оточеним воякам завдяки бойовому досвіду, відвазі й холонокровній витримці вдалося обдурити ворога та живими вибратися з безвихідного становища. Активно побутуючи не лише в особистій, а й колективній епічній пам’яті, ця та інші подібні фатальні сцени стали об’єктом народно-оповідної традиції.

У представленому фрагменті важлива одна деталь: попри надзвичайно інтенсивну задіяність розумових і психоемоційних ресурсів, інстинктивно спрямованих на виживання, все ж, можливо, на підсвідомому рівні, імпульсивно, повстанець встиг помолитися. Оповідач не вказує, з яким наміром звертався до Бога, може, щоб допоміг уціліти. Ймовірніше, це була молитва «На відпущення гріхів перед загибеллю від самогубства». Як показує ілюстрація, ворожі кулі та гранати повстанців не досягали, що можна трактувати як перенесення традиційного ритуального чину природної смерті християнина в ритуал бойового самогубства, який вояки не вважали гріховним, а радше християнською самопожертвою в ім’я української нації і держави.

Вартує уваги й ширшого аналізу розповідь із мотивом «повстанці не змогли застрелитися у викритій криївці через підступ зрадника»:

«А як ті сусіди-сексоти дали знати, що Ніна вже дала хлопців в криївку, і ті москалі тоді ту криївку накрили. Тай тоді до Ніни кажуть: “Покажи, де криївка”. Вона каже:

²¹ Яворівщина у повстанській боротьбі... Т. 1. С. 308–309.

“Я не знаю”. Вони кажуть: “Ми тобі самі покажем, де криївка”. Вже була до неї дверка відкрита. А ті хлопці всередині сказали, що вони не здадуться. Тоді енкаведисти заставили Ніну лізти туди до них в криївку і вмовити їх, щоби вони здалися. Але хлопці кажуть до неї: “Ми не здаємося. Ми будемо стрілятися”. А там в криївці був пістолет нічийний. І ті два хлопці-зрадники сказали комуністам, тим енкаведистам, що там є пістолет нічийний. Тай тоді вони замінили в ньому патрони на варені. Варили, щоб капсулі відсиріли, щоб ті патрони не стріляли. І їм там в тому пістолеті дали ті патрони.

Но і ті хлопці там в криївці вирішили стрілятися. А енкаведисти знали, що то вони не застріляться, тому що то патрони були вже варені. Но і тоді, значить, дійшло до того, що вони вже будуть стрілятися. Ніна каже так: “Стріляйте мене першу”. Ті кажуть: “Ми не можемо тебе першу стріляти медсестру. То ми би мали гріх за тебе. То так не може бути. Ти як хочеш – сама вирішуй, а ми не будемо. – Тоді кажуть так до неї: – Ми постріляємося перші, а ти потім вийдеш, скажи, що ти сама нас постріляла, і тобі нічого не буде”. А вона каже: “Ні, так не буде”.

Но і все ж таки Ніну не хотіли першу стріляти. Тоді вона послухала їх, і вирішила, що то вона останньою буде стрілятися. Но і Ніна каже: “Тепер підем до молитви”. Помолилися вони, образок мали на стіні. А після молитви каже вона: “То ще не все. Заспіваймо український гімн, повстанський”:

Ше не вмерла Україна, ні слава ні воля,
Ше загине в Україні московська неволя.
Згинуть клятї комуністи, як роса на сонці,
Запанують по Вкраїні ще наші бандеровці.
Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем комуністам до Москви дорогу.

Тих три хлопці і Ніна, що там були в криївці, пістолет не спрацював, мусіли здатися. Ніна ще їх там згальбила, що то пістолет не справжній, що то діточий страшок, але то причина була інша – варені патрони»²².

Найперше зауважу, що наведена розповідь – народний переказ події, яка насправді відбулася на Волині. Записаний на Галичині текст свідчить про географію побутування сюжету й важливість теми бойового самогубства в широкому народному середовищі. Якщо у попередньому творі йшлося про ймовірність загибелі повстанців, то у другому – сюжет повної картини бойового самогубства з його послідовними фазами, остання з яких – порятунок від фатальної смерті. Оскільки першооповідачами були учасники цієї історії, є підстави вважати, що опис її доволі реалістичний. Звісно, що на ньому відклалися суб’єктивні нашарування, привнесені пізніше.

У тексті помітно три визначальні етапні моменти здійснення повстанцями самознищення. Перший: прийняття рішення не датися ворогові живим. З одного боку, повстанці до нього вже потенційно готові, концептуально прийняли його до того, як опинились у фатальній ситуації. Прийняття визрівало у процесі ідейно-світоглядних, моральних розважань й осмислень як особистого, так і колективного бойового досвіду, відомостей про смерть, полон, зраду, які призвели до сприйняття самогубства саме як героїчного та жертвовного чину. Усвідомлення, що в цілковито безвихідній ситуації настав момент реалізувати фатальний крок – перейти з життя земного в по-

²² Записав Є. Луцько 12.11.2011 р. у м. Червоноград Львівської обл. від Гаврицишина Юрія, 1923 р. н., уродженця с. Сторона Яворівського р-ну. *Архів автора*.

заземне. Звісно, воно було прийняте у процесі певного обговорення, яке призвело до одностайності рішення й незворотності вироку.

Друге: вибір способу самознищення й узгодження процедури. Оскільки в повстанців був переважно один спосіб самознищення – застрелитись із пістолета – між ними точиться дискусія, як це повинно відбутися, хто кого і в якому порядку повинен застрілити. Вирішення ускладнює те, що між трьома юнаками перебуває дівчина – повстанська медсестра Ніна, яка пропонує, щоб її стріляли першою. Прохання зумовлене тим, що через чутливу емоційність дівчина не хоче бачити загибелі друзів. Вона боїться, що не витримає психічно, ставши неспроможною застрелитися. Природно, що у хлопців не піднімається рука її вбити. Виникає дилема між трактуванням себе «вояками» та «юнаками», інстинктивне чи соціокультурне призначення яких оберігати дівчат як майбутніх матерів, продовжувачок роду. Вони пропонують вижити й рятуватися від арешту. Дівчина відкидає пропозицію, яка для неї непорядна, оскільки сприймає себе передусім воячкою, одностайною у прийнятих рішеннях по-геройськи розпрощатися з життям. Показово, що в цій ситуації поняття гріха набуває іншого, відмінного від традиційно релігійного, сенсу. Його юнаки вбачають у вбиванні дівчини навіть за її наполяганням. Тим часом як самогубство, що його Церква трактує як один із чотирьох найтяжчих гріхів, які, згідно з Катехизмом, кличуть про помсту до неба, вони вважають актом вояцької честі й гідності – героїчної смерті в ім'я нації.

Третє: здійснення ритуалу, що відповідає психоемоційному й духовному налаштуванню на останні хвилини життя усіх учасників чину. Стержневий елемент ритуалу – молитва. Відомо, що для християн і віруючих людей молитва супроводжує всі важливі, передовсім доленосні, життєві моменти: починаючи від народження і закінчуючи смертю. Через молитву проситься в Бога благословення – схвалення того чи того чину, сприяння у його належному правильному звершенні. Молитва у випадку бойового самогубства повинна була виконувати особливі функції, оскільки є проханням у Господа про відпущення усіх життєвих гріхів. Водночас передсмертна повстанська – засіб демонстрації собі, а при можливості й стороннім, що попри самовбивство повстанці були й залишилися християнами, вчинок яких – необхідна жертва заради інших, а можливо, заради ідейно-духовного й морального самоствердження.

На третьому етапі часто трапляється епізод із ритуалізованим співом, переважно, повстанським гімном, що є варіантом національного гімну України. Якщо молитва мала завдання продемонструвати високі християнські почуття повстанців, то гімн був покликаний задекларувати ідейно-політичні цінності, громадянсько-державницьку позицію й вояцьку честь. Через спів повстанці посілали важливу інформацію ворогам, що їх оточили, і «своїм», що мали можливість їх чути. У цьому бачимо реалізацію іншого типового епічного мотиву – «надії повстанців на останню звістку». Він важливий як сигнал-вістка, яку передадуть бойовим побратимам, родині й далі, залишивши в широкому народному середовищі добру славу про себе.

У новій монографії «Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн)» О. Кузьменко не оминає увагою важливу деталь героїчної смерті, коли захисник Карпатської України перед загибеллю співає. На думку фольклористки, це – типовий мотив українського історичного фольклору нового часу, за допомогою якого розкривається фольклорний

концепт «смерті»²³. Відштовхуючись від цього міркування, вбачало у співі значиму складову бойового самогубства, покликаною виконувати відповідну ідейно-смыслову функцію. Його публічна демонстрація, з мого погляду, є не підсвідомий акт страху і відчаю, але свідомо героїчна жертва за національно-державницьку ідею, що мотивує та спонукає, полегшує крок до фатального онтологічного вчинку смерті.

Ритуальний спів може поєднуватися або замінюватися вигуком ідейно-політичних гасел, кличів, які є глорифікацією загиблого в бойових обставинах вояка. Відтак за його власної участі започатковується перехід героя від фізичного буття до буття духовного у формі пісні, переказу, легенди. Цей процес як тенденцію влучно зауважив і майстерно висловив у поетичних рядках філософ-мислитель Юрій Липа, колишній вояк – морський піхотинець армії УНР, полковник УПА:

Голос забитих:

І то не важно, що я згнію,
Що люди затопчуть плоть мою –
Таж пливе мій прапор над вами!
І то, як я падав, чи як умер,
Уже не важно стало тепер –
Я знов відродився із вами...

(Вояцький марш)²⁴.

При аналізі цього періоду не можна не звернути уваги, з якою симпатією, повагою і навіть пієтетом цих повстанців змальовує оповідач. Як повстанець, учасник боїв, якому смерть не раз зазірала у вічі та який зазнав тяжких тюремних поневірянь і тортур, він переконаний, що бойове самогубство – це героїчний вояцький чин, що засвідчує високі ідейні якості й моральні чесноти українських повстанців.

Розгляньмо ще один переказ із Бойківщини з мотивом «повстанець вбиває себе, щоб не здатися ворогам»:

«А один ще випадок був на Кривці, то такий в нас участок села називається Кривець. Там було весілля. Ну і два сусіди були в повстанцях. І сусід запросив, каже: “Хлопці, аби-сте ввечір до мене прийшли на весілля”. І прийшли. Вже так під опівніч прийшли хлопці, ті два сусіди прийшли. Вже погостилися, музика грала і вони зайшли до хати, посідали за стіл, один так з приходу сів, а другий так дальше в хаті і гостяться. Тут раптом хтось крикнув: “Москалі!” То один, що сидів на краю, успів через двері вискочити в сні і через задні двері пішов надвір. А той – уже москалі на порозі – уже не міг втечи. Він тоді скоренько заховався під стіл, а столи були накриті обрусами донизу.

Москалі шукают: “А де бандери? Де бандери?”. Всіх людей попіднімали, по одному вивели з хати, другі там людей тримали надворі. А він тоді себе сам зарізав під столом ножем, Носович Йосип Миколайович з Витвиці. Сам зарізався під столом, чуєте, аби не попасти їм у руки. То його теж забрали в Болехів. І потім жінка вкрала його через ліс із братом»²⁵.

²³ Кузьменко О. Драматичне буття людини в українському фольклорі... С. 323.

²⁴ Липа Ю. Вірую: вибрані вірші / післясл. О. Янчука. Львів: Каменярь, 2001. С. 26.

²⁵ Записав Є. Лунько 2.07.2019 р. у с. Витвиця Долинського р-ну Івано-Франківської обл. від Бандри Катерини, 1934 р. н. *Архів автора*.

Розповідь показова тим, що представляє рідкісний випадок бойового самогубства, коли повстанець позбавляє себе життя холодною зброєю – ножом. В інших текстах народно-оповідної традиції герої послуговуються вогнепальною зброєю: пістолетами, автоматами, карабінами, гранатами, мінами. Їхня дія миттєва, не спричиняє фізичного болю, пересилення якого вимагає неабиякої сили волі, великих нервових і психічних зусиль, щоби звершити свій намір. Правда, відомі випадки, що навіть зі стрілецької зброї повстанець не зміг себе вбити, а лише поранив. Очевидно, через надзвичайну нервову й психічну напругу, що послабила його волю та фізичні зусилля. Думаю, тим важче було покінчити з життям за допомогою ножа.

Звісно, у цього повстанця теж була при собі стрілецька зброя, щонайменше пістолет, та все ж він застосував ніж. І зробив це свідомо з відповідних морально-етичних причин. Адже чи не єдина перевага цієї зброї – беззвучність, і, думаю, власне тому він обрав її. Цим хотів скрити, втаємничити свою смерть від ворогів, сподіваючись, що вони не знайдуть його тіла. Таким вчинком він, з одного боку, позбавить господарів репресій. Адже, згідно з тодішніми реаліями кримінального кодексу окупантів, господарі підпадали під звинувачення у т. зв. «бандпосібництві» – підтримці та всілякому сприянні повстанцям. Це вело до арешту, допитів з фізичними й моральними тортурами, позбавлення волі господаря, а для інших членів родини – вивіз у Сибір.

Зрозуміло, що наречений запросив своїх друзів-повстанців до себе на весілля не лише заради морального їх пошанування, яке в умовах підпільних поневірянь було для них доволі потрібним. Не менш важлива практична мета запросин – можливість погостювати, належно поїсти. Адже харчування повстанців було складною і ризикованою справою, нерідко їм доводилося по кілька днів нічого не споживати. Вони усвідомлювали ризики, але фізичний голод, потреба духовного спілкування й підтримки спонукали їх до такого кроку. Енкаведисти добре знали, що весілля часто використовують як можливість погодувати повстанців, тому прийшли з облавою.

З другого боку, втаємниченістю повстанець сподівався уникнути типових наслідків, коли енкаведистам потрапляв до рук труп. В оповідній традиції процедура «опізнання», коли понівечене тіло виставляють у людному місці на публічний огляд для глузу над останками, для очорнення, дегероїзації і дегуманізації доброї пам'яті про вояка, добре відома. Підпілля розуміло, що потраплення до рук ворогів тіл загиблих, особливо, коли їх ідентифікують, допомагає поборювати повстанських рух, що теж відображено в оповіданнях. Адже це давало енкаведистам інформацію, яка дозволяла їм вийти й узяти в оперативне розпрацювання ближчу чи дальшу родину загиблого, що зазвичай теж була зв'язана з підпіллям. Звісно, все це закінчувалося жорстокими репресіями, яких повстанець своїй родині, близьким і знайомим не бажав.

Фінал переказу песимістичний – вороги знайшли тіло загиблого. Оповідачці були знайомі всі репресивні дії. Але вона, керуючись художньою доцільністю, свідомо (швидше підсвідомо), не береться про них розповідати, щоб не відволікати уваги від основної ідеї – представлення й осмислення бойового самогубства повстанця як надзвичайно героїчної і жертвовної загибелі.

Згідно з даними народно-оповідної традиції, бойове самогубство було й тоді, коли пораненого дострілювали побратими. Проілюструю переказ із мотивом «бойові друзі дострілюють важко пораненого на його прохання»:

«Федько був охоронцем при якомусь високому проводі, він все ходив з “дехтярем”, і вони тоді там, як Мостиська, Судова Вишня чи йшли за границю, чи вже

вертали з-за границі. То вже потім я довідувався, і мені то розказували. Вони на Хоросниці там в одній хаті ночували, а на ту Хоросницю якраз приїхали з району – з Вишні енкаведисти. Зачалася там між ними стрілянина. Та їхня група, той весь провід став вибиратися зі села до ліса, а Федько з “дехтяра” давай їх прикривати. Він залягав і дуже бив по москалях, що вони мусіли ся ховати, а тим часом вони кавалок відступили і тоди давай звітам стріляти до москалів. Тії стріляють, а в той час Федько давай собі відступати. І як він біг, то не біг просто, а так зигзагом – то в один бік, то в другий, шоби в него тяжко було попасти. То мені потім оповідали ті люди звітам, що виділи. І казали, що москалі по нім стріляли, але не могли попасти, зато що він так біг.

І так шось кілька разів він відступав, тоди залягав і бив з “дехтяра”, аби тамті могли зновсь відступати собі. І так ті з проводу вийшли з села і добралися до ліса, і Федькови лишилося добігти до них. І як він біг через село, то біг так зигзагом, по-войсковому, і в него не могли попасти, хоч дуже стріляли. Але за селом була кладка через якусь малу ріку, та кладка була вузька, і Федько мусів бігти через ню просто. І як він перебігав через ту кладку, якийсь енкаведист Микола – казали, що він був колишній руский партизан – клякнув і з коліна карабіном Федька на тій кладці пристрілив – тяжко його ранив.

Федько ше перебіг на тамтой бік, але вже далеко не забіг і там на березі впав, бо вже не мав більше сили. І казали, що дуже стогнав. Наші москалям не дали до него підійти і забрати – стріляли до них. І то потім мені переказували, що підлізли наші до Федька і хотіли його забрати зі собом, кажут, що, Федько, ми тебе не лишимо, берем тебе зі собом. А він каже: “Не, мені вже всьо, чи ви мене возьмете, чи не возьмете, я з того не вийду, бо я тяжко ранений. А зі мною, то ше й ви можете попасти, а без мене то ви всьо йно скорше ся скриєте. – І ше каже до них, – але не лишайте мене їм живого в руки, бо ше мене будут дуже мордувати і мою родину за мене будут мордувати. Добийте мене”. Казав ся дострілити. Там в них такий був закон партизанський: як хтось вже видит, що він не до виходу, то ліпше вже бути застріленим, ніж дати ся на муки.

Так що самі там його дострілили і лишили, а самі всі решта врятувалися. То Федько їх фактично врятував, зі свого “дехтяра” їх прикривав»²⁶.

Переказ про загибель Федора Луня («Цяпки»), бойовика з охорони повітового проводу Яворівщини, записано від його рідного брата. Самогубство повстанця звершується у безвиході смертельного поранення. У цій ситуації простежуються основні мотивації, що спонукають вдатися до фатального кроку. Найперше – це не потрапити живим до рук ворогів і як наслідок – не зазнати катування під час допитів. Як бувалий боєць, юнак свідомий безперспективності вижити, а намагання побратимів його рятувати – це марні зусилля, які можуть наразити їх на смертельну небезпеку. Будучи знесиленим, повстанець не міг піднести зброю й натиснути на курок, тому попросив побратимів. Вражає його свідоме, кероване благими намірами, моральне рішення.

Інформацію про кончину повстанця «Цяпки», зокрема про його прохання до побратимів, оповідач одержав, очевидно, через посередників посланців. Він, можливо, і має якісь сумніви, чи було це саме так, як розповідають. Та все ж вірить у правдивість переданої звістки, яка героїзує й ушлявлює брата, представляє високо ідейним і глибоко моральним вояком, який із честю та до кінця виконав свій вояцький обов’язок. І далі

²⁶ Яворівщина у повстанській боротьбі... Т. 2. С. 609.

оповідач із любові до брата й жалю через його втрату змальовує попередню частину бою. Акцентує на тому, що повстанець взявся виконувати найтяжчу функцію – прикривати відступ побратимів, відтягуючи основний вогонь на себе. Завдяки бойовому досвіду й відвазі герой успішно веде нерівний бій, щасливо уникає ворожих куль, але вже наприкінці, коли товариші добралися до безпечного місця, через природні обставини, що унеможливили застосування військового вміння, він дістає поранення. За принципом подібне породжує подібне оповідач ширшим увиразненим змалюванням бойового героїзму свого брата підсилює та вкорінює осмислення його смерті саме як героїчної. Звісно, у цьому важливу роль відіграє ідейно-сміслова спрямованість повстанської народно-оповідної традиції, що з відновленням незалежності почала активізуватися. Зауважу, що переказ про останній героїчний бій повстанця побутує також у с. Хоросниці на Мостищині.

Інший мотив «повстанець, оточений у криївці, відмовляється здатись і гине від куль ворога»:

«А той Романик Стефан сидів в криївці на полі, і її видала одна жінка. То було, напевно, на тих долинах як гуральня, вона ішла з міста і вона виділа. Та жінка була звідти з Новин, не знаю, чи вона робила з москалями, чи як. От що коло нас жили Веркалі, що їх побили наші, то я питалася мами: “Но за що їх побили?” – бо ми ходили туди. А їх побили, тому що там брат був в нашій партизанці і він вже хотів втікнути.

А Стефан був в криївці, ту криївку видали і обкружили. І тоді цюцю три рази посилали, шоби цюця пішла, шоби він ся здав. Він сам оден в тій криївці сидів. І тоді три рази цютка заходила, і шоби він здався. А він так сказав: “Я присягав не тільки Державі, я Богу присягав. Я ж присягав, я не можу здатися”. – “Тобі життя подарують”. – “Мені не треба, я не здамся. Мамо, відійдіть, бо я не здамся”. Він оден син був.

І потім ті всі набой випустили з автомата в него, то казали, що то його тіло аж так во підкидалося. То Микола Падура вже потім розказував, що його там як би вже витягали з тої криївки і його там розстріляли. Тому Стефанови було десь дваццять чотири, дваццять п’ять чи дваццять шість років. Він загинув приблизно в сорок п’ятім чи сорок шостім році – в тих роках. Бо в сорок семім нас вивезли, а вони воба вже забиті були: і той Стефан Романик і Микола Падура. То воба братаничі були»²⁷.

Як видно з фрагмента, повстанець убиває себе, але цей випадок трактуємо як бойове самогубство, яке полягає у свідомому й незворушному виборі – не здатися ворогові за жодних умов. Основний чинник, що його до цього змушує, – висока ідейно-політична свідомість і стійкі духовні та моральні цінності, що опираються на тверду віру в Бога. Як релігійна особа, юнак добре розуміє гріх самогубства і безпосередньо його здійснювати не збирається. Немає підстав стверджувати, що він не хоче жити, бо ж усвідомлює цінність життя як дару Божого. Та все ж через свою незламну позицію, через ідейні переконання й моральні чесноти ставить смерть вище від власного життя. У ньому духовне та моральне начало перемагає фізичне, оскільки, згідно з християнським ученням, перше – незнищенне, вічне, небесне, а друге – дочасне, тлінне, земне.

У поведінці повстанця присутня ще одна моральна колізія, яка сповнює розповідь психоемоційною резонантністю: з одного боку, протистояння ідейно-політичних

²⁷ Записав Є. Луцьо 31.08.2009 р. у м. Яворів Львівської обл. від Сичак Катерини, 1939 р. н. уродженки с. Новини Яворівського р-ну Львівської обл. *Архів автора.*

цінностей і християнських світоглядних та моральних принципів, а з другого – його любов й пошана до рідної матері. Як у християнина та морально вихованого сина, його любов до матері велика і щира. Й не без того, що він, єдина дитина, усвідомлює свій синівський обов'язок опікуватися нею, бути опорою у її старості. Енкаведисти тричі посилали матір у кривку вмовити сина здатися й так уберегти молоде життя. Зрозуміло, що розмова між ними була сповнена почуттями, які безміри охопили матір, що рятує, але не може врятувати єдину дитину. У цій колізії між особистістю громадянина-воїна та християнина, перемогла перша. Юнак твердо прийняв рішення не порушувати присяги – не здаватись, прирікши себе на загибель.

Треба сказати, що в енкаведистів не було потреби стріляти у хлопця – він не чинив збройного опору, не загрожував їхньому життю. Були можливості взяти його живим, застосувавши димові, газові гранати чи інші спецзасоби. Та вони хотіли зламати його морально, принизити християнські цінності, розчавити вояцьку честь. Їм це не вдалося, а тому від люті й безсилля розстріляли в особливо жорстокий спосіб – випустивши у повстанця всі набої. Припускаю, що юнак не був хоробрим вояком, не відзначався героїзмом чи відвагою в боях або, можливо, взагалі не брав у них участі. Та все ж свідомо й рішуче пішов на смерть, щоб не зрадити військової присяги. І тому його вчинок повністю підпадає під визначення бойового самогубства як героїчного чину.

У тематичній групі про бойове самогубство заслуговує уваги переказ із мотивом «повстанець у безвихідній ситуації вбиває побратима, а тоді себе»:

«І та боївка, і ті хлопці часто до нас приходили і в нас зустрічалися. Але ті молодші, по-моєму, не були зараховані до повстанців, а були так як би помічники, самостійно вони нічого не мали права робити.

І в сорок восьмому році ці молодші хлопці одного разу ввечері прийшли до мене і говорять: “Будь обережний, бо жінка одна, – я не буду говорити хто, бо вона ще живе, говорять, – вона ішла, і ми прослідкували за нею”. А там коло нас був ставок і була там вільшина, і вона в ту вільшину. А в тій вільшині був такий Коробков – старший лейтенант зі застави, і вона там з ним зустрічалася.

То десь було в вівторок чи середу, як вони до мене приходили і попереджали, а на другий четвер я спав, в нас така комора була, шпихлір, там сіно було, і я спав. І ранком, десь година, но сонце ще не сходило, слухаю – о, стрілянина страшна з автоматів. Я зіскочив, ще Іванця Петра брат молодший Іван, ми воба ходили, і він зі мною спав, ми воба зіскочили. А їх двоє: той Лагно Юзик і Глова Микола, там була купка сіна від нашої стодоли десь так метрів п'ятсот, вони прийшли, десь полягали під тим сіном і, видно, заспали. І їх “червона мітла”, що нею керував Пархоменко, але того старшого лейтенанта Пархоменка навіть не було тоді, а якийсь сержант там командував ними, їх було десять чоловік, одні зайняли звідси від нашої стодоли. А другі пішли, там соснина була, якраз та соснина, де вбили тих, що з Дацків втікали. І хлопці до тої соснини втікали, а ті звідси за ними стріляли.

Коли я зіскочив, то побачив, як той Глова, що його Пінцьо називали, витягнув сумку, відкрив і рвав папери й кидав. То десь п'ятсот метрів було приблизно, але видно, що кидав, бо вітром несло ті папірці. І вони так через горбок перебігли – там стрілянина, і потім всьо втихло. Їх там москалі не вбили, а той Глова Микола, то був такий затятий хлопець, а той Лагно, то був такий слабенький. І коли їх обкружили, Глова побачив, що нема виходу, застрілив того спочатку, а потім сам себе вбив.

Забрали їх до села на показ. Людей там зганяли, батьків їхніх закликали. Батьки признали, що то їхні сини, бо де дінуться, село всьо знає. Їх там тримали десь два дні і показували, коло клубу їх там кинули.

Потім, десь напевно через місяць, мого батька брат мав капусту там, прийшов ввечір до мене і говорить: “Ти знаєш шо, я сьогодні капусту рубав і знайшов втинок”. То був втинок з карабіна, його Лагно мав, носив. А цей Глова, то він з пістолетом ходив. І коли вони тоді втікали, видно, що Лагно той втинок кинув в ту капусту. Він ще навіть був з патронами, заряджений. Той Лагно був слабохарактерний, і як був би його той не застрілив, а він був би ся здав, то він би був не одного видав. Так що той Глова правильно зробив.

Потім вияснили, що там один із хлопців шукав коня, бо то треба було в понеділок їхати до Яворова на торг, а коні ся пасли, і побачив їх, що вони там в копиці сплять. І він на колгосп, а там якраз була тая “червона мітла”. То мені вже розказував сусід, що стрибком був, такий Лойко Василь. Казав, що ще так якраз світало, якийсь хлопчиско там прибіг до них, і вони зразу всі побігли. Той хлопчина, що їх продав, він потім виїхав з села. Но він не сам то робив, там ним керували. Але я то не хочу говорити, бо ще ті люди живуть»²⁸.

В інтерпретації оповідача вчинок Миколи Глови героїчний. І він має багатоскладову мотивацію. Найперше стрілялися, бо була безвихідь – побачили, що їх оточили. Отож приймають традиційне героїчне рішення не датися в руки, а демонстративно себе вбити. По-друге, Лагно був слабохарактерним, не мав достатньої мужності себе застрілити, боявся не витримати фізичних тортур, що довело б інших до смерті. Отже, одна з мотивацій – правильний і логічний моральний вибір: одна смерть-жертва замість багатьох. У розповіді не сказано й про те, чи Лагно сам просив застрілити його, чи це було зроблено проти його волі. Якщо він зробив це сам, то за це його не осуджують. Якщо ні, то можна говорити про «мовчазне» схвалення чину. Той, хто його застрілив, у народному епосі залишається героєм.

Різнібічно народно-оповідна традиція відобразила бойове самогубство повстанця, районного провідника ОУН Нестора Романця («Чорного») із с. Наконечне Перше. На сюжетотворчий мотив «оточений повстанець героїчно веде бій і в кінці вбиває себе сам» записано кілька текстів. Проте в кожному творі увага зосереджена на різних епізодах. На трьох із них, на мою думку вагомих, варто зупинитися, застосувавши компаративний підхід.

На ідейно-смісловому навантаженні розповідей особливо позначається те, що всі оповідачі походять із родин, активно задіяних у повстанському русі. Їхні старші брати були вояками УПА і збройного підпілля, а самі вони пройняті високими національно-патріотичними почуттями. Водночас добре обізнані з конкретними реаліями боротьби, задіяні до забезпечення повстанців і підпільників усім необхідним. Тому українська партизанська боротьба відображена в апологетичному, глорифікаційному, аспекті.

Ще одна особливість у тому, що Нестор Романець і його дружина Розалія належали до тих повстанців, що не лише у своєму селі, а й в усій околиці послуговувалися високим авторитетом і повагою населення як ідейні, моральні, розумні, відважні, жертвовні особи. В очах селян народний улюбленець, захисник, порадник, суддя Нестор

²⁸ Записав Є. Луцько 26.12.2005 р. у м. Львові від Семеряка Івана, 1932 р. н., уродженця с. Поруби Яворівського р-ну. *Архів автора.*

(«Чорний») був ідеальним повстанцем, справжнім героєм. Організаторські здібності, бойові успіхи, справедливі, турботливі стосунки з людьми оповили його живою славою. Цікава деталь – усі оповідачі головню називають героя на ім'я «Нестор», яке було оригінальним, і, наскільки мені відомо, єдиним в усіх навколишніх селах. Воно не потребувало дистинкції, конкретизації за допомогою вуличного прізвиська чи повстанського псевда. З другого ж боку, що особливо важливо, звертання до особи лише по імені покликане демонструвати близьке, довірливе, симпатичне до неї ставлення, у чому простежується любов і пошана.

Перша розповідь найповніше відображає останній бій, що закінчився самогубством повстанця:

«Там був головним керівником партизанки Нестор. Його жінка була в партизанах також. А двох їхніх дівчат, то люди вигодували від малих дітей. То одна у Львові замужем, я визнавав потім, а друга, не знаю, де є, чи тут, чи де. Її, Нестора жінку, вбили на засідці, вона до дітей ішла. А їх, то було під Новий рік, Нестора і ще там когось засікли десь там на Корчованці і йшли за ними так, як за зайцем ідуть. По снігу видно слід, москалі машини мали. Загнали наших в Корчованку, а наші думали, що вони вже ся відірвали, але москалі їх там окружили вже. Там стала перестрілка, двох чи трьох москалів вбили, а партизанів ні одного не вбили, було їх сім чоловік. Але Нестора ранило в живіт дуже важко. І вони до Другого Наконечного добігли, зараз по сусідству зі мною, там потім клуб зробили з того дому. І по сусідству була курна хата, де комина не було. І той Нестор каже: “Я вже нікуди, мені вже всьо”. Кров стікає з живота. І він заліз на гору. Тая жінка з того страху взяла вивісила замок і сама ся ступила з хати.

А москалі наших як загнали сюда, із двох сторін викликали частини, і солдат коло солдата так во стояв, десь може метрів десять. І так сходилися і розходилися, сходилися і розходилися солдати. Бо вони були в кірзових чоботах. А ті внутрішні війська були в півшубках, в валянках, з шомполами – мороз тріщить. Від річки кулемети понаставляли, щоб ніхто з села не втік.

Ті партизани хотіли, щоб Нестор втівав з ними, але він сказав: “Я нікуди вже не піду”. І тих шість чоловік, вони ж в військовій російській формі, і коли ті солдати сходилися і розходилися, ті давай в той проміжок. Вони ішли вже на смерть, були готові стріляти, як були їх затримали. Ті ся подивили, що то солдати, видно, не проінструктовані, подивилися, що в військовім, то і хай собі йдуть в поле. Тай ті пішли і втікли.

А Нестора засікли. І під вечір, таке во темніло вже, а то з одної сторони ішли ті облавники, у всіх хатах перекидали, всі стайні перекидали. І з другої сторони ще одні йшли тай докупи ся мали зійти якраз коло нас. Заходять до тої курної хати, бачать, нікого нема. Солдати розбивають той замок, по хатах обшарив, а на гору драбинку поставив і на гору. А тамтой на горі є. І “павх!” – двох їх там забив зразу, двох їх забив в тих сінях. І зразу зі всіх сторін стріляти, ракети кидати, вже поза кути поставили, понацілювалися. А ми, діти, бігали, дивилися, вони нас гонили. Я навіть залазив на буфер на машину дивитися.

Що роблять – сусіда заставили: “Йди підпали хату”. Він каже: “Я не буду палити”. То вони тоді підпалили його хату, то його хата горіла, стайня і стодола горіла, і тамта загорілася, бо то всьо одне коло другого близько. Шість будинків згоріло тоді. Всьо кругом горіло, і тоді Нестор вийшов. Я сам бачив, він був в військовій формі, з автоматом, і викрикував слова за Україну. Якби зараз, то я би запам'ятав, а тоді я малий не запам'ятав. А була вже команда не стріляти, хотіли його живим взяти. Я

не знаю, як він там витримав – там вогонь палав страшно. Нестор вже зрозумів, що вони його хочуть живим, бо він був грамотна людина. Бачить, що вони його не хочуть стріляти, і він пістоlet в голову тут во в пульс і сам себе. Я сам бачив на свої очі. Він був роздягнутий, без шинелі, тільки в гімнастюрці, галіфе і в чоботах. І забився.

Тоді так догоряло всьо, догоряло. Корови погоріли, коні погоріли, поросята – всьо погоріло. Там ніхто нічо не міг взяти. То всьо погоріло, що в тих стайнях було. І тоді його і тих солдат позабирали. Там ше він забив шось шість чоловік. Аж він застрілився, вже та хата горіла, як вони там їх повитягали, я не знаю. І аж рано, як то всьо догоріло, їх всіх забрали»²⁹.

Другий оповідач Василь Полюга – на той час 15-річний підліток із заможної, національно свідомої багатодітної сім'ї с. Шкло на Яворівщині. Після того, як батька жорстоко замордували екаведисти й розграбували їхнє велике господарство, а два старші брати загинули в УПА, мати з меншими дітьми опинилася на межі голодної смерті. Щоби бодай чимось допомогти матері, хлопець почав жебракувати по селах Яворівщини. При цьому один господар із досить віддаленого від Шкла села Наконечне Друге найняв його за харчі й одержу пасти худобу. Господар, як і майже всі мешканці села, симпатизував повстанцям, контактував із ними й допомагав їм. Звісно, все це відбувалося конспіративно, та багато чого хлопець об'єктивно не міг не бачити й не знати. Звідси в розповіді чітко простежуються два різні за походженням, змістом і часово-просторовою належністю види даних. У жанровому плані – це поєднання народного оповідання з переказом, де основна інформація про те, що оповідач безпосередньо сам бачив. Основне ідейно-смісловне навантаження оповіді – героїзація й уславлення повстанця «Чорного». Інша інформація почерпнута оповідачем із переказів. Оскільки йшлося про загибель непересічної особи, то подія набула розголосу, а її історія стала активно побутовати.

На оповідача подія теж справила незвичайне враження, і щоб її належно осмислити, побаченого особисто йому було мало. Він почав активно черпати відомості з усної історії. Причому робив він це тривалий час, адже представлена в розповіді інформація широкого часового спектра: життя й діяльність Нестора до останнього бою; елементи бою, які оповідач не бачив; події опісля (про долю дочок). Цікаво, що певна інформація від цього оповідача оригінальна, зокрема про бій повстанців у лісі й поранення там Нестора. Отож оповідач основну увагу зосереджує на його надзвичайно героїчних бойових і моральних якостях як вояка, головне завдання якого було знищити якомога більше ворогів.

У розповіді епізод бою розгортається масштабно: від сутички в лісі й до кончини «Чорного». Показово, що оповідач акцентує увагу на бойовій успішності повстанців. Там, у лісі, у протистоянні з численним ворогом вони знищили «двох чи трьох москалів», а з них лише одного Нестора тяжко поранено. Завдяки відвазі, холоднокрівній витримці повстанці успішно вибралися зі щільного оточення облавників. Бій пораненого Нестора у відображенні оповідача теж надзвичайно героїчний. Спочатку в снігах він убиває двох екаведистів, а пізніше, заховавшись на горіщі задимленої, а згодом і палаючої хати, ще «шось шість». Зазначу, що лише в цій розповіді йдеться про вбитих Нестором ворогів, інші ж оповідачі про це не згадують. Щодо знищених

²⁹ Записав Є. Луцьо 17.04.1997 р. у смт Шкло Яворівського р-ну Львівської обл. від Полуги Василя, 1935 р. н. *Архів автора*.

облавників, то твердження про застрелених у снігах із засідки на горищі видається доволі правдоподібним. А ось згадка про ще шістьох, убитих пізніше у відкритому бою, – малоймовірною. Маючи повстанця в оточенні, енкаведисти, з погляду бойової тактики, не мали потреби наражатися на його кулі. Це – притаманне для народно-оповідної традиції застосування творчого прийому гіперболізації – увиразнення героїзму позитивного персонажа за допомогою художнього вимислу.

Поряд із високою бойовою майстерністю «Чорного» оповідач для його героїзації наголошує на фізичній витривалості й силі волі – повстанець веде бій пораненим у живіт, довго витримує у хаті, що палає. Оповідач також представляє Нестора як високоморальну особистість: він відмовляється на вимогу бойових побратимів вибиратися з оточення разом із ними, бо добре усвідомлює, що, будучи пораненим, може всіх їх наразити на смертельну небезпеку. І ще моральність Нестора, його християнські якості виявляються у пошані до свого життя як до дару Божого. Розповідь акцентує увагу на тому, що повстанець до кінця тримається за життя і тільки коли вже нема жодної можливості боронитися – імовірно, вистріляв усі набої, та й вже смертельно обіймав вогонь – згідно з кодексом вояцької честі прагне загинути від кулі ворога. Він відкрито виходить перед облавниками й вигуками про Україну провокує їх до пострілів. Та коли усвідомлює, що тактика не діє і його хочуть взяти живим, аж тоді вбиває себе з пістолета, щоб не зазнати ганьби й тортур. Отож для оповідача бойове самогубство «Чорного» не сприймається як особливий героїчний чин, а радше як вимушений крок у безвиході. Але для нього гідний подиву, захоплення і наслідування вчинок Нестора Романця («Чорного») – героїчний бій, у якому він, важко поранений, оточений у хаті, що палає, вбиває близько десятка ворогів.

Наступна розповідь записана від місцевої оповідачки Марії Меньок, на той час дорослої дівчини, брат якої загинув в УПА:

«Недалеко від того місця, де впав “Вергун”, пізніше в хаті Юрка Патрія загинув Нестор Романець – “Чорний”. Якраз тоді була по сусідстві, в хаті Біжка Петра, москалі мене туди загнали. В нас знайшли оливу, таку, як нею тепер машини швейні змащують. Стояв в нас один переселенець, що його з Польщі на нашу сторону переслали, і він, як їхав далі, все своє забрав, а ту оливу чогось лишив. Як впала облава – знайшли тих дві літрові польські фляшки з оливою. А в хаті іно я і мама, тато втікли, брат Ромко втік, Івана вже не було, сестра була ще мала. Беруть мене: “Собірайся, пашлі. Скажи чи то твій брат, чи муж, чи ухажор, – як вони вміли казати, – хтось тут ся в тебе скриває, бо в тебе є оружейне масло”. Взяти мене і ту оливу й женуть мене в село. Пригнали аж до хати Біжка Петра. На тому подвір’ї, але тепер вже в новій хаті живе Мацула Іван. Пригнали ще голову сільради – старого Андрія Гаха, пригнали Мінька Стефана і Гулу Тимка. Тих трьох старих чоловіків і мене одну до хати заводять, чуємо, по сусідстві кричать: “Там бандера живою!”. Ті нас засувають, а самі побігли через одну хату до Патрія Юрка, де Нестор ховався.

То було вдень, десь так перед полуднем може, і була зима, здається, зимовий піст. В яким році – не можу сказати, але вже після того, як Дідуся забили.

Там москалі пристали до Патрія жінки, вона називалася Рузька, Розалія: “В тебе тут є той во рижий, – а Нестор волосся мав дуже руде, аж червоне, – в тебе є Романець Нестор, його кличка «Чорний», пускай виходит”. Вони окружили хату й кричали: “Бандера, здайся, виході!”. Почався бій, Нестор відстрілювався, а стара підкидала під кухню – в них була курна хата, без комина іно дим стелився по стриху – щоб було

більше диму, щоби Нестор мав в чім ховатися. Ті кричать: “Виході, ми тобі всьо даруєм іно здайся”. А тамтой відкликувався, що він живим їм не дасться і нічого їм не скаже.

Той бій тривав довго – годину, а може і довше. А ми в той час так були закриті, я знаю тільки, що з оповідання. Стріли ми чули, бо навіть голова сільради Гах каже до мене: “Дівч, лягай ту за тую бочку капусти, бо куля через капусту не перейде”. Ті три старих лягли і я між ними і голови сховали-змо за бочку.

Бачуть москалі, що Нестор ся не здає, потягнули по стрісі серію запальними кулями – і хата почала горіти. Він далі ще відстрілювався, але як вже не міг більше витримати – вискочив з хати на двір. Вони думали, що його візьмуть живим. Він став під яблуньку, відчитав молитву націоналіста, ті свої геройські правила. Вони йому не боронили. Тоді Нестор ще крикнув “Слава Україні!” приставив собі до голови пістолет і забився. Москалі іно сплеснули руками – хотіли його живим взяти і не взяли. Нестор теж мусів бути кимось підданий, але ким – то не знаю»³⁰.

Із змісту видно, що вона теж активно цікавилася обставинами останнього бою й загибеллю славного повстанця Нестора Романця («Чорного»). Уся представлена інформація про цей бій – це, по суті, почерпнуті з народно-оповідної традиції перекази. Про це вона прямо зазначає – знає «тільки що з оповідання». Правда, з метою особистісного самовираження оповідачка все ж відзначає і свою певну причетність до головної події – перебувала в сусідній хаті, знала про облогу на повстанця й мала змогу чути постріли. Цією розповіддю вона демонструє свою близькість до місця незвичайної події – загибель знаменитої особистості. Це сприятиме її оповідацькому самовираженню – мати більші можливості долучатися до оповідної традиції.

Коли порівнювати цю розповідь із попередньою, то виразно простежується відмінність в обставинах і деталях бою. Якщо в першому тексті вказано, що бій відбувався у другій половині дня, під вечір, то у другому – в першій. Наступна, більш суттєва, різниця – у версії Василя Полюги хату, в якій сховався «Чорний», господиня закрила на колодку й сама пішла, можливо, до сусідів. У версії Марії Меньок – господиня залишається вдома і під час бою відважно допомагає Несторові. З двох розповідей більш реалістичною вважаю першу, де в жінки спрацював інстинкт збереження життя. Та й сам повстанець, думаю, тверезо усвідомлюючи ситуацію, не хотів би наражати господиню на смертельну небезпеку. Друга версія – художній вимисел із метою підсилити героїчний пафос бою, продемонструвати підтримку місцевим населенням Нестора, повстанців, адже навіть старші жінки готові ризикувати своїм життям.

Третя відмінність – різні версії підпалу хати. У першому тексті обланники підпалили сусідні будівлі, і вже від них вогонь перекинувся на хату, де ховався «Чорний». У другому – її підпалили, стріляючи запальними кулями у стріху.

Зазначу, що відмінності в текстах – це закономірне явище народно-оповідної традиції і є наслідком інтенсивного побутування творів у синхронному й діахронному вимірах. Припускаю, що варіанти першого оповідача більш реалістичні, а оповідачки – містять більше художнього вимислу. Йдеться про те, що В. Полюга за кілька місяців, коли в Наконечному Другому заснували колгосп, повернувся з наймитування додому. І тому в епічній пам’яті зберіг тільки ті свіжі відомості, що їх засвоїв із побаченого і які за цей час встиг почерпнути з колективної пам’яті. Пізніше тривалий

³⁰ Яворівщина у повстанській боротьбі... Т. 1. С. 359–360.

час уже не мав можливості черпати з оповідної традиції на цю тему. Тим часом вона в цій місцевості функціювала далі, природно набуваючи різних видозмін. М. Меньок як місцева жителька була активно причетною до цієї оповідної традиції й перейняла її пізніші, довершеніші в ідейно-художньому вираженні варіанти. Саме її розповідь найповніше відображає момент бойового самогубства, звертає особливу увагу на ритуальні складові. Якщо в попередніх розповідях мовилося про християнські молитви на відпущення гріхів, то репертуар передсмертного ритуалу Нестора Романця суто ідейно-політичного змісту. Він виголошує Молитву українського націоналіста, що містить ідейно-світоглядне, політичне й моральне кредо членів ОУН. І на цій основі бойове самогубство повстанця «Чорного» виражається як ще один оригінальний вид – демонстративний ідейно-пропагандивний акт.

Ця подія, як мені достовірно відомо, сталася 14 січня 1950 р. На цей час український національно-визвольний рух у військовому плані був розгромлений, основна маса повстанців уже полягла, інші були арештовані й засуджені чи вийшли з зізнанням. Ті нечисленні найбільш ідейні й витривалі, що залишилися, вели передовсім ідейно-політичну, духовно-моральну боротьбу за умми й почуття населення, особливо молодших поколінь, убачаючи у них той потенціал, що в майбутніх сприятливих історичних обставинах таки реалізують центральну ідею нації – Українську самостійну соборну державу. І в цій ідейно-політичній боротьбі, як це дізнаємося з народно-оповідної традиції, застосовували різні форми й методи, серед яких одним із найфективніших була їхня героїчна й жертвна загибель.

І саме смерть повстанця «Чорного» в цьому ідейно-пропагандивному плані можна назвати особливо потужною, доведеною. Об'єктивно цьому сприяла обставина, що бій відбувся у селі, а отже, його так чи так спостерігала, чула певна кількість людей. І це запевняло відображення й осмислення події у народно-оповідній традиції з її тривалим екстенсивним побутуванням. Цією можливістю Нестор уміло й уповні користується. Він мав вибір – міг застрелитися у хаті й там згоріти, аби над його тілом не глумили вороги. Та це більш притаманно для осіб слабких духом або екстремальною ситуацією до кінця виснажених нервово й психічно, більше не спроможних адекватно фізично діяти. Проте «Чорний» попри те, що знесилений пораненням, виснажений нервово у тривалому бою, а також шокований усвідомленням своєї неминучої кончини, все ж знаходить силу волі таки провести оту свою останню пропагандивну акцію.

У ній він продемонстрував незламний дух, велич ідеї та силу українського націоналіста в любові й жертвності для своєї нації, і вояка УПА у незламній боротьбі за її державність. І все це за допомогою викликаного картиною його бою і смерті потужного психоемоційного стану надійно закріпив в епічній пам'яті людей. Він знав, що про нього творитимуться перекази й легенди, у яких постане як ідеальний воїн-герой, що формуватиме ідейно-політичні, духовні й моральні цінності теперішніх та майбутніх поколінь. Знав, бо так само і він сформувався на розповідях та піснях про Січових стрільців, вояків УГА й бійців ОУН. І як показав час, він не помилився, бо справі через бойове самогубство як героїчний чин за посередництвом народно-оповідної традиції як ідеал надовго залишився у пам'яті наступних поколінь.

Ще одна народна версія загибелі Нестора Романця записана від жительки с. Наконечне Перше, його своячки Ольги Хархаліс:

«Після того, як Рузька загинула, то Нестор ще жив десь три роки. Він загинув на самій Маланки, то я добре пам'ятаю. Пам'ятаю – напала на Друге Наконечне об-

лава, а ми тут на Першому готуємось Маланку зустрічати. То хтось його піддав, там була така курна хата, де він ховався. Москалі ту хату обступили і все: “Бандіт, виході, бандьора, виході, ми тобі нічого не зробимо”. По-російськи говорили. Кричали вони, кричали, але де ж він вийде. Почали палити хату, з одної сторони підпалили хату. Но то де ся діти – він тоді зіскочив зі стриху, вийшов на подвір’я, приставив до себе пістолет і застрілився. Казали люди, що перед смертю кричав щось про Україну, довго кричав, що він гине за Україну. Тіло його повезли до Яворова. Як тепер було перезахоронення, то казали, що і його теж перезахоронили.

Нестор – то був партизан від душі, але таких, як він, то не було багато. Йому як що треба було, який лах чи що, то він до нікого не йшов, іно до себе додому. Він навіть від свої мами останній коц забрав, бо їм треба було. Його мама всьо віддавала партизанам, сиділа вдома, навіть не мала що на себе взяти. Потім її вивезли на Сибір. Пізніше ми її привезли сюди і ту хоронили, мала дев’яносто сім років, як вмерла»³¹.

За жанром це теж переказ, на ідейно-смісловому наповненні та художньо-структурній формі якого позначилося тривале й активне побутування у місцевому середовищі. Внаслідок цього текст ущільнився: відпали другорядні деталі – залишилися суттєві. Оповідачка акцентує увагу на моментах, які героїзують «Чорного» як твердого й незламного вояка, високоідейну, жертвовну у своїй любові до нації особистість. Усе це в осмисленні оповідачки засвідчує його відмова в безвихідній ситуації здатися. Герой вийшов із палаючої хати не з метою рятувати собі життя, а щоб явним самознищенням продемонструвати селянам свою вояцьку честь і гідність, а до ворогів – презирство. На мою думку, головний чинник героїзації й уславлення загиблого – акцентування уваги на його останньому публічному виступі. І хоча передсмертна агітаційно-пропагандивна акція представлена дуже стисло – «кричав, що він гине за Україну», але важливе наголошення, що цей виступ був тривалим, і це багатьом запам’яталося.

Виразно примітний у цій розповіді факт – високі ідейно-політичні й бойові якості, що перебувають в основі його героїзму, органічно поєднуються із високоморальними. Навіть можна стверджувати, що вони підсилюють одні одних. І це, треба сказати, органічно виводиться з історичних особливостей розвитку народно-оповідної традиції, оскільки в минулому саме морально-етичні цінності, зокрема морально-релігійні, для людей були домінантними у визначенні людяності, гуманності. Саме боротьба добра зі злом, правди проти кривди були основними колізіями людського буття на індивідуальному й колективному рівнях. Високоморальний учинок у народному середовищі теж вважався героїчним. Людяність повстанця «Чорного» сприймалася вагомою складовою його героїзму. Про це свідчить фрагмент з іншого запису:

«І от тоді вони підпалили хату. А там в хаті була комора; в коморі подвійна стіна. Витягнули дошку, він там заліз, приходили до комори – комора, нічо нема. А зо двора ходили – дошка, стіна. А коли почало горіти, Нестор звітам вийшов. І ще там перепросив Патрія, каже: “Не гнівайтесь, що ся таке стало, що я Вас наразив такою бідою”. Патрій каже: “Аби я йно живий з родиною, я собі другу хату поставлю”. І потім він приїхав з Сибіру – поставив собі другу хату, а син його Петро тепер собі поставив третю хату»³².

³¹ Яворівщина у повстанській боротьбі... Т. 1. С. 292–293.

³² Там само. С. 227.

У повстанській оповідній традиції нам відомі десятки випадків, коли повстанці своєю присутністю в оселях людей наражали їх на різні небезпеки: пограбування або плондрування ворогами майна, руйнування або підпал будівель, а навіть загибелі членів сім'ї. Проте перепрошували господарів за це не так часто, принаймні не часто про це зазначено в розповідях. До речі, наведене твердження, що Нестор перебував не на горищі, а ховався у майстерно влаштованій криївці в коморі, ще раз нам демонструє активне побутування переказів та появу варіантів.

Отож на основі проаналізованих переказів про повстанця Нестора Романця («Чорного») можна стверджувати, що його бойове самогубство чи не найбільш глибоко й суттєво осмислене як акт героїзму.

Для повнішого бачення явища й розуміння сутності бойового самогубства повстанців важливі сюжети з мотивом «повстанці, оточені в криївці, не здаються, а вбивають себе». Подаю недрукований досі текст меморату з незначним опущенням початку:

«Знову кажут їхати далі, переїхали ми гору, там в тім лісі була така гора, такий горб великий, і стали ми за гором. Нас поставили, ті всі фіри, а самі відійшли по дорозі, і так коло дороги спиняються. І відразу чуємо крик: “Здавайтесь! Здавайтесь!”. І тоді стріли, але то не пограничники зразу стріляли. Ага, всьо стало зрозуміло, вони допали криївку з партизанами і хочут їх взяти живими. Тому і нагнали так багато війська. Шкода хлопців, думаю собі. І далі так: “Здавайтесь! Здавайтесь!”. І стріляють: тамті звітам, зсередини, а тії теж стріляють до ями, до лазу. І так то тривало від рана аж до обіду. Ми сиділи на возах і сумно, зі страхом чекали, чим то ся скінчит. Ніхто до нікого нічо дуже не хотів говорити.

За якусь хвилину по тім, як почали добиватися до тої криївки, звітам до нас йдут кілька чоловік. Прийшли, я дивлюся, а один з тих воєнних – Кузич з Наконечного Другого. Він теж мене вздрів. Ми подивилися один одному в очи, але не подали виду, що ми ся знаємо. Він був у військовім мундурі, мав зимову шапку і, здаєся, шинелю чи палатку, але без зброї. А ті, шо з ним, мали автомати. Посадили його на фіру, ту з міліції, і двоє лишилися коло него, так як би пільнувати. Було зрозуміло, шо то він показав, де є криївка. Той Кузич, як був малий, то служив на Брожках в одного господаря, в Петра Добрянського, пас його худобу, і ми ся з ним знали, бо і я пас худобу, але свою. Його ми тоді називали Беньо.

Нарешті, в обід всьо стихло. Приходять до нас, до фірманів, три чи штири пограничники і берут мене: “Пайдьом з нами”, – кажут. Приводят мене на то місце, де криївка. Вхід до неї був майже при самій дорозі, бо як взимі вилізеш з криїки, то відразу опиняєшся на дорозі, де повно других слідів, а своїх слідів на снігу вже не лишаєся. Коло того лазу лежала скринька з землем, в ній навіть якийсь корчик ріс. Та скринька була так як ляда, нем закривали хід до криїки. Хід – темна яма, – звітам було чути паленим, злегка курився дим. Ше перше пограничники взяли моє сіно, робили з него віхті, підпалювали і кидали до середини, хотіли викурити тих димом. Вони гет і гранати кидали, Стоят тих військових навколо повно, дают мені лопату і кажут: “Копай”. Показали на місце десь штири чи п'ять метрів від лазу, там, де була сама криївка. Я копаю, відкидаю землю в сторони, а вони стоять і чекают. Десь так до пів метра вглиб я добився до дошок. Кажу їм: “Ту є дошки”, – а вони: “Давай, давай, розкопуй дали”. Згортаю я з перекриття землю. Вони кажут: “Скидай вздовж з дошок”. Я відповідаю, шо зараз, шо то вже небагато. А вони: “Да, да, ти знаєш, ти то строїв”.

Розкопав я вздовж дві чи три дошки, запхав лопату в шпару й підвадив одну дошку. В тих автомати наготові. З криївки нічого, йно почав виходити дим. Як дим став вже менший, кажут мені лізти гет вділ. Я відвадив і вирвав ше йдну дошку. Тоді вони допомогли зсунути ноги в шпару, так стулили їх докупи, аби влізлися, а ше одні мене підтримували за рамена і опускали вділ. Хоча всередині ше було диму, але зверху падало світло. Дивлюся – лежать побиті, оден впав на підлозі на одну сторону, другий на другу, а там ше. Покорчені. Оден лежав на такім лежаку коло стіни, він мав до ноги прикладену дошку й обв'язану, так як би шину; видно, нога була зломана. Здаєся, шо були постріляні в голову, в пульс, хоча крові я ніби і не бачив. Були вбрані у військові мундири, а шинелі висіли на кілках на стіні. То ту, то там лежала зброя: автомати, пістолі. В кутку сиділа, так скорчена, голова вділ опущена, якась жінка чи дівчина. Я подумав, шо вона, напевно, з'їла трукку.

Ті зверху питают: “Ну как? Є там хто?” – “Є, військові”, – відповідаю. “Живі?” – “Не, побиті”. – “Витягай їх наверх”. І я почав їх витягати. Перше одного взяв запідпахи, він був ше зовсім теплий, і підношу його догори. Пограничники вхапили його за рамена і витягли. Так само витягли другого. Але мені одному було тяжко підносити побитих догори, і мені сказали, аби вилазив наверх. Я виліз, а всередину заскочило двоє солдат і повитягали їх всіх наверх й поскладали йден коло другого. Оту дівчину, як витягли, то ше рятували, робили їй штучне дихання і ше там всяке інше. Вони мали з собом дохтора і він то робив. Видно, вона подавала якісь знаки життя, і вони думали, шо її ше врятуют, але нічо не вийшло, і її лишили.

Потім пограничники їх почали розбирати, здирати з них одежу і забирати собі, а найскоріше хапали за чоботи, бо ті чоботи були дуже добрі, правдиві. Як розбирали, то насміхалися з них, штурхали і копали ногами. Всіх їх, партизанів, було шестеро: п'ять хлопців і та одна дівчина. Всі молоді, здорові, десь могли мати по дваїці два – дваїці п'ять літ, були незарослі, а підголені, чисті. Дівчина була ладна, видно, так, як би панська, волосся біляве, покручене. Їх розібрали дочиста, йно калісони лишили, а на ній сорочку.

З тої криївки вони витягнули ше різні речі, шо там були. Була там велика ладна хустка, яком накриваються від дошу чи від снігу. Вона належала тій дівчині, і її взяв собі оден міліціант. Потім, вже пізніше, ішла чутка, шо когось там партизани злапали, енкаведиста чи міліціанта, і знайшли при нім годинник тої дівчини.

Витягнули ше й інші речі: кірогас варити їсти, гроші, якусь грубу церковну книжку. Я потерпав, аби там не було якихось записів, шо в кого вони брали. Бо для партизанів люди давали хто свиню, хто ялівку чи ше там шо, а вони записували, аби потім, як буде Україна, всьо віддати чи заплатити грішми. Але видно ніяких таких записів не було, бо нікого з села за то не тягнули, напевно всякі важні папери вони спалили. Казали ше, шо в тій криївці знайшли документи енкаведиста Дідуся. Той Дідусь був дуже нездалий, звіруватий, бив, знущався з простих людей і його ше скоріше на Наконечнім Другім забили.

По тім всім берут і тих п'ятьох голих партизанів, кладут на мою фіру. Я був в драбинках, і наклали цілі драбинки доверху. Покидали їх як-небудь, як ті снопи, одного так, другого так. А дівчину, то саму одну поклали навзник на сани до Марії Нижник, і кажут, шо повезем їх до Яворова. Старого Якуба Нижника відпустили додому.

Ми рушили. Військові і міліціанти роз'їхалися в різні боки. Ті, шо з Яворова, то їхали поперед нас, а другі на Краковець і на інші села. І так голих, нічим не накритих

я і Марія везли тих побитих через села Наконечне Друге, потім Наконечне Перше. Наконечняки через вікна чи здалека, з подвір'я, заглядали, придивлялися, кого то побили, може когось з села. Там, в Наконечнім Другім ми спинилися й троха чекали, енкаведисти віддавали комусь там лопати, які брали зрана.

До Яворова в'їхали вже надвечір. Люди на вулицях теж здивлялися на нас зі страхом. Заїхали ми на вулицю Завадівську, на НКГБ. Сказали мені їх поскидати, і я їх сам оден поклав коло паркану, і ту дівчину теж. Почали виходити інші енкаведисти, дивитися, розглядати, чи їх не знають, чоботами повертали їхні голови. Додому я приїхав вже пізно ввечір. Зі мною ще їхав додом голова сільради з Морянець. Він про те, що сталося, нічого не знав, і я йому розповів.

Десь за кілька днів мене викликали до себе на зустріч партизани, і розпитували, як то всьо було. Але було видно, що вони вже самі добре всьо знали.

Пізніше я чув таку поголоску, що того зрадника Кузича старший брат служив в міліції, а сам він якийсь час троха був в партизанці. І брат до него сказав: "Ти видай яку криївку і тобі нічого не буде, будеш вільний". І той так зробив, видав ту криївку з партизанами, а також і ще одну, чи день перед тим, чи по тім, в Духничевім лісі, коло Наконечного Другого. Там теж було кілька партизанів, котрі не далися в руки живими, а пострілялися. Шо з тим Кузичем сталося – не знаю, десь мусів виїхати де йнакше, бо добре знав, шо партизани зради не дарували»³³.

Кінцівка в тексті про долю чоловіка, що нібито видав криївку, – переказ. Народне оповідання цінне тим, що представляє інформацію безпосередньо, так би мовити, з першоджерела. За специфікою виникнення й функціонування оповідань-спогадів значно менше, ніж переказів, бо їхнє побутування припиняється із кончиною оповідача. Вони – базис, відправний текст для виникнення переказів, і відштовхуючись від нього, можна чіткіше простежити динаміку побутування останніх, повніше визначити співвідношення історичної й художньої правди в різних видозмінах та варіантах переказів.

Наш оповідач – житель найближчого до криївки села Брожки, повернувся з німецько-радянської війни, за національністю поляк. Це останнє свідчить про нього як про порядну й поважну людину, оскільки він, на відміну від більшості етнічних поляків, не виїхав у Польщу, а залишився жити серед українців і користувався довірою повстанців. Щодо стилю й змісту його розповіді, то це, по суті, лише конкретне детальне відображення події – передає, що бачив і в чому брав участь, без якихось помітних міркувань, оцінок, тобто особистого осмислення. Перед нами тип «прямого оповідача», який усвідомлює свою винятковість як очевидець й учасник дуже важливої події. І тому бачить своїм завданням якомога повніше, з усіма деталями, представити її. При цьому особисті враження вважає неважливими, такими, що через відволікання слухачів затінюватимуть сутність події, розбавлятимуть другорядним контентом її правдивість.

На перший погляд, у цій розповіді відсутнє осмислення й оцінка бойового самогубства повстанців. Насправді, вона не лежить на поверхні, а криється у контексті історичних реалій, які спробую простежити.

Подія відбулася 3 березня 1947 р. у період інтенсивної повстанської боротьби. Досі більшість населення була симпатиками, активними чи пасивними учасниками

³³ Записав Є. Луцько 17.04.1997 р. у с. Брожки Яворівського р-ну Львівської обл. від Никіля Кароля, 1912 р. н. *Архів автора*.

націоналістичного підпілля, яке сформувало чітке й стійке позитивне ставлення до національно-визвольної боротьби. Народна оповідна традиція осмислювала повстанців героями, ідеалізувала й уславляла їх у пісенному й прозовому фольклорі за бойові й моральні подвиги. До цього часу численні вияви бойового самогубства сприймалися як героїчний, славний чин.

Цікавий художній прийом героїзації і глорифікації загиблих – протиставлення «повстанці–облавики». До одних та других оповідач висловлює своє ставлення, як уже зазначено, не через свої суб'єктивні оціночні категорії, а об'єктивно – через посередництво їхніх дій і їхнього вигляду. Водночас певні оціночні судження, передовсім щодо повстанців, виражає через визначення свого психоемоційного стану. Найперше, тривожні передчуття: «Я так собі думаю, що то таке, видно, щось недобре». Далі – пригніченість, смуток та страх за долю оточених у криївці підпільників: «Ми сиділи на возах і сумно, зі страхом чекали, чим то ся скінчит. Ніхто до нікого нічо дуже не хотів говорити». У художньому коді це – випадок, коли для усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків мовчанка говорить більше, ніж слова. Єдиний момент, коли оповідач виявляє свою симпатію до повстанців – це слова: «Шкода хлопців, думаю собі». Реально оцінивши ситуацію, знаючи підпільників як високоідейних, вольових і жертвних борців, шкодує їх тому, що усвідомлює їхню приреченість, безпомилково визначає, що не здадуться, а загинуть.

Далі позитивне, власне героїчне, осмислення повстанців передано через предствавлення бою. Найперше констатовано, що бій нерівний. У криївці зазвичай могло перебувати кілька чоловік, найбільше близько 10, а енкаведисти «нагнали так багато війська». Промовистий при цьому факт, що на пропозицію здатися підпільники відразу, без вагань, почали стріляти, і бій цей, попри дуже нерівне співвідношення сил у людях й озброєнні, тривав довго – від ранку до обіду. Для епічного осмислення з його опертям на стереотип давнішої, ще з часів козаччини, української бойової традиції, це могло сприйматися як вияв чудодійної, магічної сили. Але реально час бою, очевидно, міг спеціально затягуватися однією й іншою сторонами.

Облавики, маючи підпільників фактично в пастці, робили це з тактичних міркувань – не хотіли наражатися на зайві втрати своїх бійців. Що тоді діялось у криївці – це таємниця, яка інтригує слухачів розповіді, активізує їхню уяву, що ж там і як відбувалося. Я ж спробую це змодельовати від себе особисто. Звісно, вони усвідомлювали, що можуть бути викриті, бо ж знали про такі випадки до цього, й, зрозуміло, вже мали вироблену узгоджену тактику для такої ситуації. Думаю, ідейно й світоглядно вони були налаштовані в безвихідній ситуації покінчити з життям, щоб не потрапити до рук ворога з усіма жахливими для них особисто й трагічними для підпілля наслідками. Це переконливо доводить факт, що дівчина-медсестра мала при собі необхідну для цього отруту.

І все ж, коли їх спіткав цей момент, очевидно, найперше огорнув шок від несподіванки, що ось це таки сталося. Та з розповіді видно, що вони відразу опанували свій стан і почали чинити опір. Одні тримали оборону, а інші приступили до виконання даної на такі випадки інструкції – цілком знищити всі наявні документи. Коли їх багато, то це тривала справа. Треба було палити до тла кожен листок окремо, бо ж товстий зшиток міг обгоріти лише зверху, а всередині залишитися частково читабельним. І коли з розкопаної криївки почав йти дим, то це більше від саме спалених паперів, а не від віхтів запаленого сіна, що їх облавики кидали в лаз.

Коли ж із документами покінчили, тоді настало обговорення для прийняття одностайного рішення про свою долю. Звісно, також мусив звершитися якийсь ритуал: короткі промови, молитви, прощання, міг звучати національний гімн чи гімн ООН, що з дещо дальшої відстані оповідач міг і не чути. Адже це був визначальний онтологічний момент у житті групи ідейно свідомих, високоморальних особистостей, тож мусили як себе самого, так і один одного підтримати на логічно-смысловому й психоемоційному рівні та запевнити, що це необхідний крок – жертвний і героїчний вчинок за найвищу в їхньому вояцькому житті ідею.

Далі знову аналізуємо художній образ повстанців, але вже на основі вигляду їхніх мертвих тіл. Те, що, на думку оповідача, хлопці були постріляні у скроню, свідчить, що, ймовірно, кожен із них стріляв себе сам, а це – про їхню велику силу волі, тверді ідейні переконання, багатий вояцький досвід, – нікому з них не здригнулася рука, ніхто не мучився у передсмертних конвульсіях. Ніхто через нервову невірноваженість не поранив себе до стану, у якому його можна було врятувати й пізніше брати на допити. Що в подібних ситуаціях такі поранення траплялися, свідчить присутність серед облавників лікаря. Про це також ідеться в народно-оповідній традиції.

Ця розповідь показова тим, що серед підпільників були особи жіночої статі. Простежую певні гендерні відмінності щодо способу чи черговості бойового акту дівчат. Можна припускати, що, як і в попередній розповіді, цю дівчину бойові побратимі-юнаки вмовляли зберегти своє життя та здатися. Адже в молодіжному середовищі попри екстремальні особливості підпільницького буття все ж неможливо було погасити викликані інстинктом продовження роду почуття кохання, а звідси й особливо емоційне, шанобливе ставлення до дівчат як до прекрасної слабкої статі й майбутньої матері. У такій ситуації це теж могло виразитися, можливо, в тому, що дівчина скористалася не вогнепальною зброєю, а отрутою. Адже в умовах підпілля дістати ефективну бойову отруту було непросто. Нею користувалися лише високопоставлені командири й провідники. Її можна швидко застосувати в екстремальному моменті, коли складно скористатися зброєю або її не було. Отрута діяла більш певно, можливо, безболісно. Правда, якщо людину відразу ж почати реанімувати, то її можна врятувати, як це сталося після спроби захопити Головного командира УПА Романа Шухевича з його зв'язковою Галиною Дидик³⁴. Очевидно, з цієї причини облавники дівчину пробували врятувати, але поки розкопали криївку й витягнули її на поверхню, отрута подіяла безповоротно.

Представлення загиблих повстанців у позитивному героїчному ракурсі також досягається через зауваження оповідача, що вони були підголені, чисті, дотримувалися належного гігієнічного стану, що в умовах підпілля робити нелегко. Це, знову ж таки, – свідчення їхньої культури, дисципліни й відповідальності, що позитивно впливає на ідейні й духовні якості особи. І ще велемовна деталь – шина на носі одного з хлопців. Отже, це був бувалий у боях, міцний духом вояк, який терпеливо зносив усі незручності лікування у криївці.

І далі на героїзацію й уславлення загиблих підпільників асоціативно за принципом контрастної опозиції «працюють» своїми вчинками й поведінкою облавники. Найперше – це їхнє боягузтво, малодушність і сваволя, коли бояться самі лізти у криївку, а посилають туди цивільну особу. Її насильно взяли зі собою на військово-

³⁴ Зв'язкова генерала Чупринки. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2007. С. 373. (Літопис Української повстанської армії; т. 45).

чекістську бойову операцію і в ситуації навіть малоймовірної небезпеки змусили замість себе виконувати завдання. Очевидно, енкаведисти були навчені досвідом – траплялося, що оточені імітували самогубство, а коли до криївки проникали облавники, знову починали бій зі спробою вирватись чи принаймні знищити кількох ворогів і самим загинути від ворожих куль, а не від власних.

Ще одна картина, яка в негативному ракурсі змальовує енкаведистів, демонструє тему мародерства ворога. У народній візії вороги викликають зневагу тим, з якою жадобою й цинізмом зривають із мертвих одяг, передовсім чоботи, які, як відзначає оповідач-швець, «були справжні». Тут знову простежується контраст. З одного боку, велика держава, авторитарна й поліційна, якою був Радянський Союз, не змогла матеріально забезпечити основний гарант свого існування – репресивні органи. З другого – місцеве населення, попри те, що було економічно визискуване непомірними податками й примусовими позиками, все ж намагалося забезпечувати повстанців необхідною матеріальною підтримкою. Це засвідчує, що народ був єдиний із повстанцями на ідейно-політичному, світоглядно-ціннісному й моральному рівнях та сприймав їх як своїх героїв.

Роздягання мертвих повстанців відбувалося з ще однією метою – через наготу тіл принизити їх як особистостей, що не дали себе зломити морально. Оповідач влучно підмітив, що, здираючи з мертвих одяг, облавники зухвало, єхидно насміхалися, штовхали тіла ногами. Такою поведінкою намагалися компенсувати свою моральну поразку. Зневажені, нічим не прикриті тіла підпільників вони потім везуть через села до районного центру, де спеціально демонструють населенню, щоб дегероїзувати й знеславити загиблих, а також, щоб уникнути наслідування їхнього вчинку. Головною метою було розвінчати, зруйнувати ідейно-політичну, світоглядно-ціннісну, духовно-моральну платформу національно-визвольної боротьби. Вигляд оголених трупів борців, за задумом енкаведистів, мав залякати, зламати волю місцевого населення, мовляв, із вами буде так само, якщо наважитесь виступити проти нас. Ідейно-пропагандивний метод зневаги вороги застосовували часто, докладаючи значних організаційних зусиль. Маємо низку розповідей про те, як людей змушували приходити до Яворівського Міністерства державної безпеки (МДБ) для упізнання загиблих як родичів або знайомих. Цікава в цьому контексті розповідь жінки (на той час школярки), як учителі школи цілий клас водили «на екскурсію» до МДБ для оглядин й упізнання мертвих тіл³⁵.

Потрібно зазначити, що результати методу «упізнання» не були надто успішними, а в більшості випадків діяли зворотно. У людей зростала ненависть до московських окупантів, а загиблих підпільників сприймали як героїв, жертвних мучеників за рідну націю і державу. Безсумнівним доказом героїзації й глорифікації є факт, що їхні образи ввійшли до народної творчості. Про них не лише поширювали перекази, а й склали співанку-хроніку, варіанти якої я записав у різних селах Яворівщини. У ній усіх загиблих названо по псевдах, і в народнопоетичній формі оспівано, як кожен прощається з родиною, коханою дівчиною, бойовими побратимами й по-геройськи вбиває себе з вигуком «Слава Україні!». Ця пісня заслуговує окремого дослідження.

На закінчення аналізу представленої оповіді зверну увагу на один факт. Місцевий чоловік, що його оповідач, а також на перших порах боївка Служби безпеки (СБ)

³⁵ Яворівщина у повстанській боротьбі... Т. 2. С. 632–633.

підозрювали у зраді, насправді виявився чесною людиною. Він став жертвою підступної провокації енкаведистів, які спеціально на очах людей привели його до криївки, розташування якої він не знав. Це робилося, щоб кинути підозру на нього й не розсекретити таємного агента. Але на руці останнього люди впізнали годинник одного із загиблих, і справжнього зрадника знищили. Промовистий факт, коли прості, але високоідейні та пильні місцеві мешканці розкрили складну й добре замасковану агентурну операцію ворога.

При змалюванні героїчної загибелі повстанців буває, що народно-оповідна традиція не в змозі однозначно вказати, чи йдеться про чин бойового самогубства, а чи про загибель від ворога. І як наслідок побутують різні версії та навіть протилежні варіанти. У народному середовищі ця розбіжність природно привертає додаткову увагу, спонукає до дискусії. Саме така ситуація простежується з епічним представленням загибелі в лютому 1945 р. трьох підпільників із с. Чернилява: Федора Перуна («Грома») та його молодших побратимів Григорія Турка («Коріня») і Михайла Галушки («Меча»).

На конкретному аналізі розповідей про цю подію спробую розкрити специфіку виникнення розбіжностей, визначити їхні основні причини й динаміку. Найперше зазначу, що на увиразнення цього явища вплинуло те, що за низки сприятливих чинників мені вдалося реалізувати свій методичний принцип – зафіксувати по можливості повно репертуар усіх потенційних респондентів про одну й ту ж подію, випадок чи явище. Отож про загибель підпільників записано чи не найбільше розповідей, зіставлення й порівняння яких полегшує завдання.

Важлива причина варіантності – ситуація, коли історична подія справила потужний резонанс у народному середовищі, а отже, закономірно широко відобразилася у тривалій епічній пам'яті. Вагомим чинником стало й те, що Ф. Перун був непересічною особою. Ще з часів польської окупації він здобув авторитет, його шанували за освіченість, активну громадсько-культурну та суспільно-політичну діяльність, яка спричинила те, що він був політичним в'язнем польських тюрем, зокрема Берези Картузької. У 1944 р. Ф. Перун стає працівником військової референтури Львівського окружного проводу ОУН і водночас керівником місцевого підпілля. Значення мало й те, що такого масштабу бойова операція підпільників (бойові втрати, загибель повстанців) була перша в Черниляві та навколишніх селах. Реакцію населення на смерть Ф. Перуна влучно описав оповідач:

«Та всьо село за Перуном шкодувало. Та шо ви думаєте, свій чоловік. Нікому нічо зла не зробив, нікого не застрілив і нікого не вбив. Поки він ше жив, ніхто нікого в селі не забив. Чи був винен, чи невинен – нікого не забив. Він не дозволяв нікого вбивати»³⁶.

Перш ніж говорити про народно-епічне відображення й осмислення загибелі повстанців, треба бодай коротко розкрити суть справи їхньої бойової операції. Отже, енкаведистам у Черниляві потрапив до рук підпільник, і з ним вони залишилися ночувати у сільраді. Місцеві підпільники вирішили вночі напасти на сільраду й визволити арештованого. Під час бою було дуже важко поранено гранатою Ф. Перуна, якого на швидкоруч перев'язали, посадили на коня й відступили зі села. У полі знекровлений та знесилений Ф. Перун і з ним ще два хлопці вирішили сховатись в одній криївці, а

³⁶ Записав Є. Луньо 9.08.2014 р. у с. Чернилява Яворівського р-ну Львівської обл. від Романика Степана, 1929 р. н. *Архів автора*.

решту пішли далі. Зранку по їх сліду вирушила велика кількість енкаведистів та натрапили на цю схованку. Зав'язався бій, наслідком якого стала смерть трьох повстанців.

А тепер проаналізую згадки оповідачів про сам бій і передовсім різні версії того, «як» хлопці скінчили життя. Показово, що жодна розповідь не містить конкретних переконливих доказів тієї чи тієї версії загибелі – знищили себе самі чи були вбиті ворогами. Причина цьому жанр текстів переказів, які внаслідок багаторазової трансформації, через свідомі чи несвідомі внесення зазнали певних змістових трансформацій. Розгляньмо спершу розповідь, яка мала б подати найбільш достовірну інформацію, бо в ній ідеться про чоловіка, який першим після бою перебував у криївці:

«Рано прийшла облава. То і що, що вони завинули Перуна в коц, як йому граната впала ту во спереду і всьо природжіння вирвало, і всьо вирвало, і він іно тіцько, що грудьми ше жив, іно так дихав. То знайте, як кров з него ляла. І за том кровом вони прийшли, з псами. Пес за кровом, за кровом зайшли до криївки і всьо. І там він сам себе забив і тих хлопців побив. Там казали, що певно то він їх побив, бо вони би ся не відважили самі побити. Москалі поперед взяли з Батогів хлопа одного і пхали гет. Хлоп теж ліз надвое, бо каже, як там зачнут стріляти, то ше і його заб'ють. Але вони вже були готові, як він заліз, вже були побиті. Тай криївку розвалили, їх повитягали»³⁷.

Енкаведисти боялися самі лізти у криївку і послали туди чоловіка, якого спеціально привели зі сусіднього присілка. Зрозуміло, що, побувавши в незвичайній ситуації, цей чоловік не міг не розповідати багатьом іншим людям про побачене й пережите. Оповідачка перейняла тільки згадку про страх загинути. Можливо, очевидець розповідав, що повстанці постріляли себе, та до оповідачки ця інформація потрапила оброблена колективною пам'яттю. Тому на основі розмірковування про характер трьох повстанців з'явилася версія, у сюжеті якої Ф. Перун спочатку постріляв своїх побратимів, а тоді й себе.

Наступна оповідачка – активна учасниця події, що простежується у її тексті:

«І вони завезли його в ту криївку і лишили з ним двох хлопців: Галушку Михайла і Турка Григорія. Як я ішла, то я бачила кров, а вже, як розвиднілося, то в Кінці жінки замітали дорогу і тую кров позамітали. Далі москалі вже не знайшли, але по снігу вони напали, що наші пішли в тамту сторону. І зрана – там вже були повно москалів. Одні кажуть, що Турко виліз на дерево подивитися, де що доокола, і вони через бінокль його побачили. А другі кажуть, що зовсім випадково вони ішли і один там, де був отвір, став ногою і провалився, нога провалилася. Но і зараз їх оточили там. Як загинули, не знаю, но вони живі не далися взяти в руки. То навіть говорили, що то Перун постріляв тих двох, а тоді себе застрілив. Але Бугійчик Василь мені потім говорив, що Перун помер ще до того, поки москалі прийшли до криївки. З нього дуже зійшло крові, а потім в тої Ядлосихи його перев'язали добре, то вже кров не текла»³⁸.

Як бачимо, оповідачка свідомо, що твердження про загибель підпільників суб'єктивні, – продукт колективної уяви. Щоби представити себе об'єктивною, правдомовною, вона не береться розповідати власну версію, а прямо зізнається, що не знає, як було насправді. Далі наводить відомі їй дві версії загибелі повстанців. Першою

³⁷ Записав Є. Луцьо 24.07.2004 р. у с. Чернилява Яворівського р-ну Львівської обл. від Ядлось Катерини, 1916 р. н. *Архів автора*.

³⁸ Записав Є. Луцьо 11.09.2005 р. у с. Чернилява Яворівського р-ну Львівської обл. від Ядлось Ольги, 1930 р. н. *Архів автора*.

подає і, очевидно, схильна вважати її достовірною більш поширену, з об'ємнішою часткою колективного осмислення версію попередньої оповідачки. Та водночас наводить іншу, із зазначенням її походження, що Ф. Перун ще перед криївкою помер від втрати крові. Зазначу, що остання видається малоімовірною, бо суперечить логіці повстанської тактики. Адже в такому разі не було найменшої потреби з мертвим ховатися у криївку, безпечніше було з усіма втікати даліше в ліс.

Наступна версія – об'єктивна констатація того, що повстанці у криївці пострілялися. Тут відсутнє суб'єктивне додумування того, як це відбулося:

«Перуна гет завезли, кров текла сильно, везли го на кони. І там ше було з ним два хлопці. І ту облава, то всьо. Повно, може пів сотки, може сотка пограничників, дослідили, і вони там ся постріляли в тім схроні. Той мій вуйко Перун і ше два хлопці там були коло него, вони ся всі постріляли. І так він загинув, розумієте, таком смертем. І його забрали, а де тіло діли – Бог його знає. Забрали, вивезли гет десь в Нагачів. Чи де за Нагачевом в лісі закопали, чи де. Так шо його, сказати, тіло невідомо по сьогоднішній день, де вони його діли, тиї кацаби»³⁹.

Таку ж об'єктивну лаконічну версію подає ще один оповідач:

«Його посадили на коня, коцом завинули його і везли. Завезли до Сікорського, ще там в хаті ще раз його перевинули і потім завезли його до криївки. В криївку він заліз і каже: “Хлопці, забирайтеся всі, я сам буду”. А ті кажут: “Ми тебе самого не лишим”. То Сікорський і Галушка лишилися з ним. А тиї решта всі пішли. Де пішли – хто знає де. Може там він де яку команду дав. Потім москалі якось прийшли до тої дзори: “Вилазьте, вилазьте”. А ті, що там лишилися з Перуном, взяли документи всі попалили і самі себе побили. І не було що вже кричати, вони там далі стояли і: “Вилазіт, вилазіт”. А вони вже там побиті. Тепер на тім місці, де була криївка, і хрест поставлений, і всьо є зроблене»⁴⁰.

Твердження про спалення документів уважаю художнім моделюванням, яке відбулося на основі пізнішої обізнаності оповідача про те, що в подібних ситуаціях повстанці обов'язково мусили знищити документи (а найпевнішим і найзручнішим способом було спалення).

Наступна, дещо відмінна, версія стверджує, що повстанці взаємно себе постріляли:

«А чо ж вони де Перуна не взяли до лікарні, шо мусів вмрти, шо ся забив в ямі. Він і той во Сікорський такий був, я забула, як він ся писав, то з Кінця, і вони воба там. Тамті всі повтікали бандери решта хто куда. А Перун каже: “Втікайте, хлопці, бо я ніде не втікну”. А той з Кінця Сікорський: “Я тебе не лишу. Ти мене заб, я – тебе”. І воба ся постріляли в ямі тій»⁴¹.

Розповідь примітна тим, що спочатку оповідачка повторює типову версію, що Ф. Перун убив себе сам. А далі виразний вияв суб'єктивної інтерпретації події. Вона вдається до моделювання діалогу між повстанцями, причому лише між двома –

³⁹ Записав Є. Луньо 9.08.2014 р. у с. Чернилява Яворівського р-ну Львівської обл. від Романика Степана, 1929 р. н. *Архів автора*.

⁴⁰ Записав Є. Луньо 5.05.2005 р. у с. Чернилява Яворівського р-ну Львівської обл. від Кандяка Івана, 1933 р. н. *Архів автора*.

⁴¹ Записав Є. Луньо 30.07.2014 р. у с. Чернилява Яворівського р-ну Львівської обл. від Кохман Марії, 1931 р. н. *Архів автора*.

Ф. Перуном та Г. Турком. І далі заперечує колективну думку про самогубство, замінюючи її твердженням про взаємне стріляння один одного. Тут можна припускати, що, як релігійна особа, оповідачка самогубство вважає великим гріхом і не хоче обтяжувати ним позитивних героїчних осіб. Тим часом убивство в безвихідній ситуації вона, можливо, трактує як героїчний бойовий чин чи принаймні менш гріховний вчинок.

Інший оповідач говорить про дві версії, але цього разу вже йдеться про загибель від гранати:

«І тая Карабанка побачила, що вже енкаведисти стоять і впізнала голову сільради. Потім пішло по селі, що він спровадив енкаведистів до землянки Перуна. А землянка була в корчиках, вона була під грушкою Турка, того Григорія, який там в тій землянці і загинув. Недалеко зара було наше поле, Хоміка і тоді того Турка. І там в грушці було дупло і через то дупло, там в землянці як запалили, там дим пішов. Но ясна річ, що вони зрозуміли, що там хтось є. І та Кася Карабанка, вона казала, що дим було видно.

То єдине, що ми знаємо, що вуйко сказав: “Ми загинули, ми пропали”. Но і ше там що решта – я не знаю. Залишився тільки Галушка Михайло, Турко Григорій і вуйко в тій землянці. Казали, що ті пограничники почали іти і з Новин, звідтам з немирівського якогось того гарнізону, і звідти з заходу, видно, десь нагачівська погранзастиава, ту з Вереса через семирівський той фільварок, як називали, і звідти з Яворова, і з села їхали на конях туди. Но і почули вибух в землянці, та й всьо.

Говорили, що хтось з тих енкаведистів підійшов і вкинув туди гранату і їх побило. Зрозуміла річ – вони побили себе самі, підірвали там себе самі. Вони не хотіли здаватися. Вуйко не міг здаватися. Він був офіцером і бачив, що йому вже виходу немає. Він ше просив, казала та Батіг Катерина, та Карабанова Кася, казала, що він просив; що хлопці, ви йдїть, я пропав. Но а вони, видно, теж боялися, що собаками їх доженуть. Де далеко втїкнути, день білий, сніг всюди. І вони всі три загинули. І так шо вуйко ішов на добру справу рятувати Германовича, а тим часом сам в той день загинув»⁴².

Як бачимо, оповідач, щоби представити подію об’єктивно, найперше подає версію, що повстанці загинули від гранати енкаведиста. Вона, очевидно, виникла серед осіб, що знову не хотіли обтяжувати своїх героїв гріхом самогубства й тому змоделювали їхню смерть від ворога.

Далі ця версія відкидається як неправдива. І на правду, справжні криївки будували так, що кинути в них гранату було неможливо. Логічно обґрунтованою для оповідача є найбільш поширена версія – про бойове самогубство повстанців, але не від куль, а від гранати. Очевидно, оповідач виходить із цілком логічного міркування, що саме граната в цій ситуації є, так би мовити, найбільш оптимальним вирішенням – при намірі себе вбити люди гинуть одночасно й миттєво, без відчуття болю. Згадка, що у криївці почули вибух, у процесі творення тексту, його змістовно-сислового наповнення, може мати дві різні взаємозаперечували природи. З одного боку, це відображення об’єктивної реальності – факту, який дав підставу вважати, що загибель настала саме від гранати. Але це також може бути художнім моделюванням аргументації на переконання самого себе й слухачів у достовірності суб’єктивного міркування про загибель від гранати. Тим паче, що це була єдина версія і вона також має право на існування.

⁴² Записав Є. Луцьо 14.05.2006 р. у с. Чернилява Яворівського р-ну Львівської обл. від Клюса Василя, 1932 р. н. *Архів автора*.

Остання версія – повстанців повбивали вороги в нерівному бою. Про неї говорять дві оповідачки. Ось слова наймолодшої сестри Ф. Перуна:

«Ранило там Федя яком там гранатом. Тоди го завезли до криївки тай два хлопці лишили коло него. І як йго тоди ранили, він дуже наказував, шо не гадайте тому Касятови нашому, не гадайте ніц. Як ішов бій коло тої їх криївки, я чула, але я не думала, шо Федьо там. Іно так вім весь час стояла за стодолом, а там так гримали і гримали цілий день аж до вечора. Але потім прийшов той Галушка, шо його сина також забили і тоди каже: “Кась, ти знаш?”. – “Шо? – кажу, – не”. – “Вже нема наших; ні вашого, ні мого. Їх там побили і завезли до Нагачева”»⁴³. Подібно стверджує й інша оповідачка: «І ми врано дивимся, а москалі з псом так во без луг. І кров, то сніг, капала, тай пес спровадив просто гет. Тай чуем, там стрілянина. Но тай всьо, тай їх там побили. Але довго тая стрілянина не тривала. Така одна жінка з Новин, шо близько тої криївки жила, вона розказувала. Їх там побили, тай вони лежали до вечора»⁴⁴.

Хочу зазначити, що в цьому випадку твердження носить не конкретне, а узагальнене значення. Для оповідачок неважливо, як саме підпільники загинули. Вони сприймають повстанців як вояків, яких на війні убивають. У народних уявленнях про давні війни немає поняття бойового самогубства, а є смерть як трагічна вояцька кончина, і життя як щастя вціліти – пропав або вернувся живий.

У наведених цитатах наявні фрагменти про способи виявлення енкаведистами криївки. Їх налічується аж п'ять: по слідах привів собака, побачили дим із криївки, крізь бінокль побачили на дереві спостерігача, на отвір випадково наступив облавник, видав голова сільради. Така доволі чисельна кількість варіантів засвідчує інтенсивне обговорення й осмислення цього питання в широкому епічному середовищі. А особливий інтерес до нього викликаний його актуальністю як для підпільників, так і населення, бо воно майже все було пов'язане з підпіллям ідейно-світоглядно й організаційно. І кожному йшлося як про колективну, так і особисту безпеку. З'ясувати правду означало набути позитивного досвіду протистояння з донощиками, зрадниками й сексотами, уникнути помилок у підпільній діяльності. Ознайомитися з тактикою облавників та успішно їй протистояти. На мою думку, правдоподібна версія про собаку, шо міг вказати місце зупинки й метушні повстанців, а досвідчені облавники припустили, шо десь близько є криївка. Пов'язана з першою друга версія, шо хтось із них при пошуках випадково наступив на отвір. Проте йдеться не про лаз, а про вентиляційний отвір, шо його зазвичай було важко замаскувати надійно. Інші версії у цьому конкретному випадку не витримують критики. На них позначилася необізнаність загалом з усіма реаліями підпільницької діяльності. Проте вони засвідчують поширеність у народно-оповідній традиції методу проб і помилок для пошуку правди, коли спочатку висувуються усі можливі версії, а далі в інтенсивному їх обмірковуванні виходять на реальну чи найбільш правдоподібну. Відомо, шо може побутувати кілька «правд», кожна з яких визнається у певній групі. Загалом ж намагання визначити причину викриття криївки демонструє притаманну мистецтву взагалі, зокрема в по-

⁴³ Записав Є. Луньо 8.08.2005 р. у с. Новини Яворівського р-ну Львівської обл. від Зінько Катерини, 1923 р. н. *Архів автора*.

⁴⁴ Записав Є. Луньо 15.05.2013 р. у с. Чернилява Яворівського р-ну Львівської обл. від Лелик Анни, 1930 р. н. *Архів автора*.

встанській народно-оповідній традиції, пізнавальну функцію з метою вироблення ефективних безпекових заходів, а в широкому сенсі – тактики та стратегії виживання.

Важливо простежити оціночне осмислення загибелі повстанців. Зазначу, що прямої вербальної героїзації бойового самогубства майже не простежується. Можливо, це тому, що самогубства трьох підпільників ніхто не бачив, не виникло і відповідних конкретних доказів. Звідси поява сумнівів, чи справді відбулася акція. По-друге, на початках повстанської підпільної епопеї, коли загинули ці трое, народне середовище не усвідомлювало бойове самогубство в усій повноті його героїчного чину, а розглядало його в аспекті героїчної загибелі взагалі. Проте героїзація й уславлення через художнє вираження виявляється в ідейно-смісловій наповненості тексту та контексту. Найперше бачимо, що селяни повністю на боці повстанців в ідейно-політичному, світоглядно-ціннісному й моральному планах, а звідси й дієвому. Пораненому Ф. Перуну була надана вся можлива допомога – жінки оперативно позамітали дорогу від слідів крові на снігу. Героїчно сприймається факт, що підпільники не здалися ворогові, а розпочали нерівний бій. Сестра Ф. Перуна вдається до гіперболізації, зазначаючи, що бій тривав «цілий день аж до вечора».

У позитивному ракурсі змальовано спілкування Ф. Перуна із двома молодшими побратимами, які залишилися з ним. Акцентовано увагу на його високій моральності й великодушності. Особистісні якості виявляються у тому, що свідомий неминучої кончини від поранення, він намагається зберегти життя хлопцям – наказує (чи просить) залишити його самого, щоб рятувалися відступом. Хлопці намагаються використати найменший шанс на збереження життя друга-командира, прагнуть підтримати його в останні хвилини. Припущення одного з оповідачів, що вони залишились у криївці через більшу можливість у ній врятуватись, суперечить правді. Адже за понад півроку московської окупації підпільники вже мали досвід протистояння з облавниками. І саме тому Ф. Перун наказував хлопцям не залишатись у криївці. Так само його песимістичні слова: «Ми загинули, ми пропали», хоча й подані у прямій мові, вважаю дещо перекрученими. Очевидно, він говорив про безвихідь щодо себе, щоби звільнити хлопців від зобов'язання ним опікуватися. Навіть у скрутній ситуації він не втратив ідейної наснаги й сили духу, думав про порятунок інших.

Однозначно героїчно усвідомлено факт, що троє підпільників загинули, але не здалися ворогові. І звідси їх сприйняття як високоідейних, морально стійких, вольових і жертвних вояків – справжніх героїв, що загинули за українську націю та державу. У цьому плані важлива розповідь повстанця, який брав участь у цій акції, про те, як вони на другий день вшановували цих своїх загиблих побратимів:

«А як не прийшли, ми зібралися спочатку в Боднаревій хаті. Він був в Ліску найбільший господар. Стали-змо всі в ряд і віддали військову честь нашим товаришам, що загинули. Іван Вахулович мав промову. Сказав, що наші бойові друзі “Трім”, “Корінь” і “Меч” є правдиві українські герої, бо не здалися москалям живими. Їхня смерть буде помічена ворогами, а жертва їх не буде намарною. Потім була хвилина мовчанки. Боднар теж став з нами в стрій і як і ми, мовчав»⁴⁵.

Отож у підпільників уже тоді був вироблений урочистий ритуал вшанування загиблих. При цьому їхній вчинок однозначно визначається героїчним актом. Сенс героїзму

⁴⁵ Записав Є. Луцьо 7.07.1998 р. у с. Чернилява Яворівського р-ну Львівської обл. від Вахуловича Михайла, 1920 р. н. *Архів автора*.

полягає в тому, що не здалися, а загинули в бою. Після відновлення української державності на місці загибелі повстанців насипано символічну могилу, біля неї на Покров як день УПА відбувається велелюдне урочисте вшанування їхньої славної пам'яті, яке стало імпульсом виникнення гарної пісні про цю подію. Її створила талановита місцева співачка – вчителька Любов Лелик. У процесі активного побутування в місцевому середовищі пісня фольклоризується, набуває фольклорних ознак (стає доповненою).

У підсумку зазначу, що на основі проведеного дослідження виявлено: повстанська народно-оповідна традиція серед інших тематичних груп історичного фольклору значну увагу приділяє відображенню й осмисленню випадків бойового самогубства. Внаслідок польових досліджень виявлено, що в народно-епічній пам'яті перебуває значна кількість розповідей на цю тему. Увага до явища викликана його онтологічною сутністю, бо йдеться про обставини і мотивації добровільного рішення людини перейти від буття до небуття.

У сюжетах народних оповідань-меморатів та переказів, у нових мотивах про героїчне самовбивство ставиться і вирішується надзвичайно складна морально-світоглядна дилема – між гріхом та героїзмом. Гріх самовбивства – це традиційна християнська догма, що життя людині дає Бог і тільки Він має право його забирати. Але це тоді, коли йдеться про побутові ситуації, а не коли виникають екстремальні бойові обставини, в яких, коли ми уникнемо самогубства, то реально погубимо ще більше душ – як свою, так і інших. Відтак одній християнській мотивації самогубства як гріха протиставляється інша – порятунку від смерті та страждань інших людей. І тут образ самогубця трансформується в образ добровільної жертви, коли додається мотивація суспільної бойової солідарності – кодекс вояцької честі, за яким самому пропасти, а товариша врятувати чи не зрадити.

REFERENCES

- Bandra, Kateryna (2019, July 2, 2019). Interview by Ye. Luno [in-person].
- Britsyna, O. (2008). Zmina tekstolohichnykh modelei v ukraiinskii folklorystytsii XIX–XX st. (za materialamy publikatsii prozovoho folkloru i arkhivnykh kolektsii). In *Slovensky folklor i folklorystyka na rozmežu dva mylenyjuma* (pp. 211–228). Beograd [in Ukrainian].
- Chikalo, O. (2013). Ukrainska natsionalno-vyzvolna borotba XX stolittia kriz pryizmu pisni-khroniky. *Materialy do ukrainskoi etnologii*, 12 (15), 124–131 [in Ukrainian].
- Demian, H. (2003). *Ukrainski povstanski pisni 1940–2000-kh rokiv (istoryko-folklorystychni doslidzhennia)*. Lviv: Halytska vydavnycha spilka [in Ukrainian].
- Havryshchyn, Yurii (2011, November 12, 2011). Interview by Ye. Luno [in-person].
- Hentosh, L. (2015). *Mytropolyt Sheptytskyi 1923–1939. Vyprobuvannia idealiv*. Lviv: VNTL-Klasyka [in Ukrainian].
- Hrytsak, Ya. (2001). Natsionalizm. In *Dovidnyk z istorii Ukrainy* (pp. 505–507). Kyiv: Heneza [in Ukrainian].
- Kandiak, Ivan (2005, May 5, 2005). Interview by Ye. Luno [in-person].
- Klius, Vasyl (2006, May 14, 2006). Interview by Ye. Luno [in-person].
- Kokhman, Mariia (2014, July 30, 2014). Interview by Ye. Luno [in-person].
- Kravchuk, A. (Ed.). (1998). *Mytropolyt Andrei Sheptytskyi: zhyttia i diialnist. Dokumenty i materialy 1899–1944. Tserkva i suspilne pytannia* (Vol. 2, pt. 1). Lviv: Misioner [in Ukrainian].

- Kravtsova, H. (2019). Pisni-khroniky periodu natsionalno-vyzvolnykh zmahaniy XX st.: temy, motyvy, obrazy (na materialakh, zibranykh u Stryiskomu raioni). *Narodoznavchi zoshyty*, 5, 1191–1199 [in Ukrainian].
- Kuzmenko, O. (2018). *Dramatychni buttia ludyny v ukrainskomu folklori: kontseptualni formy vyrakhennia (period Pershoi ta Druhoi svitovykh voien)*. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Kyrchiv, R. (2010). *Dvadsiate stolittia v ukrainskomu folklori*. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Lelyk, Anna (2013, May 15, 2013). Interview by Ye. Luno [in-person].
- Lembert, H. (2003). Hermenevtyka. In Ch. Vinkvist, V. Teilor (Eds.), *Entsyklopediia postmodernizmu* (pp. 89–90). Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Lunio, Ye. (2005). Narodnyi litopys povstanskoï Yavorivshchyny. In Ye. Lunio (Comp.), *Yavorivshchyna u povstanskii borotbi. Rozpovidi uchasnykiv ta ochevydtsiv* (Vol. 1, pp. 3–18). Lviv: Litopys [in Ukrainian].
- Lunio, Ye. (2015). Slovo vid uporiadnyka do tomu 2. In Ye. Lunio (Comp.), *Yavorivshchyna u povstanskii borotbi. Rozpovidi uchasnykiv ta ochevydtsiv* (Vol. 2, pp. 21–26). Lviv: Rastr-7 [in Ukrainian].
- Lunio, Ye. (2020). Narodnyi perekaz «Shukhevykh vbyvaie vorohiv i heroichno hyne»: ideino-smyslovyi aspekt. *Narodoznavchi zoshyty*, 3, 563–572 [in Ukrainian].
- Lypa, Yu. (2001). *Viruii: vybrani virshi*. Lviv: Kameniar [in Ukrainian].
- Mirchuk, P. (1968). *Narys istorii Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv* (Vol. 1). (S. Lenkavskiy, Ed.). Munich; London; New York: Ukrainske vydavnytstvo [in Ukrainian].
- Nykil, Karol (1997, April 17, 1997). Interview by Ye. Luno [in-person].
- Poliuha, Vasyl (1997, April 17, 1997). Interview by Ye. Luno [in-person].
- Romanyk, Stepan (2014, August 9, 2014). Interview by Ye. Luno [in-person].
- Semeriak, Ivan (2005, December 26, 2005). Interview by Ye. Luno [in-person].
- Sychak, Kateryna (2009, August 31, 2009). Interview by Ye. Luno [in-person].
- Vakhulovych, Mykhailo (1998, July 7, 1998). Interview by Ye. Luno [in-person].
- Yadlos, Kateryna (2004, July 24, 2004). Interview by Ye. Luno [in-person].
- Yadlos, Olha (2005, September 11, 2005). Interview by Ye. Luno [in-person].
- Zinko, Kateryna (2005, August 8, 2005). Interview by Ye. Luno [in-person].
- Zviatkova henerala Chupryny. (2007). In *Litopys Ukrainскоi Povstanskoï Armii* (Vol. 45). Toronto; Lviv: Vyd-vo «Litopys UPA» [in Ukrainian].

Yevhen LUNIO*PhD**Researcher at the Department of Folklore**Institute of Ethnology**National Academy of Sciences of Ukraine**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1543-7008>**e-mail: lunyoe@gmail.com***FIGHTING SUICIDE OF THE INSURGENTS AS A HEROIC ACT IN THE REFLECTION AND UNDERSTANDING OF THE NARRATIVE TRADITION**

Today, when Ukraine is waging a long war with the Russian occupiers, there is an important problem of ideological, political, moral and value understanding of this struggle. The historical experience of previous times reflected in the folk-narrative tradition has a significant potential for its disclosure. Along with the author, his fellow folklorists also recorded and analyzed song and prose folklore about the heroic death of Ukrainian insurgents. However, only the author investigates a separate phenomenon of combat suicide as a heroic act. The author was the first in Ukrainian folklore among the cases of military heroic death, singled out and researched a separate species, which he calls a fighting suicide.

The purpose of the article is to trace, based on the analysis of the self-collected source base, how the folk-narrative tradition reflects and comprehends the fighting suicide of insurgents: members of the nationalist armed underground and the Ukrainian Insurgent Army (UIA) soldiers. At the same time to single out its various manifestations, to list the situations in which it was resorted to, to indicate the motivations for such a fatal act, to reveal the psycho-emotional state and a certain ritual accompaniment of this moment. It is also important to trace the folk-narrative assessment of fighting suicide in terms of traditional morality, Christian virtues, ideological and political values. To what extent do these assessments agree with each other, and to what extent do they contradict each other. The methodological basis is a method of hermeneutics, which is defined as an art of understanding of textual discourse, and also defines as a commentary and interpretation of artistic work by way of a rational-analytical and intuitive comprehension of its artistic meaning. The object of the study of this article is the recorded by the author folk tales and legends about various cases of insurgent fighting suicide. The subject of research is the reflection and comprehension of the folk-narrative tradition of fighting suicide.

Keywords: insurgent heroic epic, insurgent fighting suicide, folk tale, folk retelling, OUN, UPA.

Юрій ЩУР

*кандидат історичних наук
старший викладач кафедри новітньої історії України
Запорізького національного університету
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7480-4245>
e-mail: shchur@znu.edu.ua*

СПЕЦІАЛЬНІ ЗАХОДИ ОРГАНІВ МДБ–КДБ ПРОТИ ЧЛЕНІВ ОУН НА ЗАПОРІЖЖІ В 1950–1958 РОКАХ

Вперше висвітлено спеціальні заходи, які здійснювали радянські органи державної безпеки у хронологічному проміжку 1950–1958 рр. для розшуку членів ОУН, які діяли на території Запорізької обл. під час німецької окупації. Проаналізовано окремі справи-формуляри й агентурні розробки, об'єктами яких були члени ОУН або ж особи, запідозрені в належності до підпілля. Визначено, що члени ОУН, які діяли на території області в 1941–1944 рр. й unikнули радянських репресій, цікавили МДБ–КДБ як потенційні агенти, інкорпоровані до українського націоналістичного середовища на еміграції у країнах Заходу. З'ясовано, що, розробляючи учасників націоналістичного підпілля, співробітники органів держбезпеки часто не орієнтувалися у їхній належності до організацій, якими керували Андрій Мельник і Степан Бандера, – ця обставина вносила значну плутанину в розроблення та організацію оперативних й інших заходів, що були реакцією на директиви вищого керівництва. Визначено, що учасники похідних груп ОУН – організатори націоналістичного підпілля на Запоріжжі в роки німецької окупації – розроблялися дещо відокремлено від місцевих оунівців, незважаючи на те, що їхня діяльність тісно перепліталася.

Встановлено, що окрема увага співробітників держбезпеки у другій половині 1950-х років була прикута до тих оунівців, які поверталися на територію Запоріжжя й області після відбуття присуду або зменшення терміну ув'язнення. Зазначено, що активність деякого з них, а також неприхована антирадянська позиція давали підстави співробітникам КДБ уважати їх потенційними організаторами нової мережі осередків ОУН. Відповідно, незважаючи на 15-річну віддаленість від основних судових процесів над членам ОУН у Запорізькій обл., останні становили оперативний інтерес для спецслужб і надалі.

Ключові слова: агентурна справа, Бердянськ, Запоріжжя, Запорізька обл., КДБ, МДБ, Мелітополь, ОУН, справа-формуляр.

Історія українського націоналістичного руху на Наддніпрянщині на сьогодні вже має свого дослідника. Поряд із комплексними все частіше з'являються праці, присвячені саме регіональним аспектам діяльності Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА). Серед тих областей, які вже мають цілісну картину історії боротьби за незалежність України в 1940–1950-х роках, можна

назвати Сумську (Геннадій Іванущенко)¹, Донецьку (Олександр Добровольський)², Житомирську (Вікторія Жилюк)³, Дніпропетровську (Дмитро Куделя, Павло Хобот, Роман Шляхтич)⁴ тощо. Запорізька не виняток. За майже 20 років досліджень я опублікував значну кількість досліджень і матеріалів з історії ОУН на Запоріжжі та боротьбу з нею радянських органів державної безпеки⁵. Водночас недостатньо вивченими залишаються спеціальні заходи спецслужб проти членів націоналістичного підпілля, створеного за участі представників похідних груп ОУН у роки німецької окупації. Особливо це стосується 1950-х років, коли вже саме підпілля було «зачищене» й у розробці залишалися окремі члени ОУН, а також ті, хто повернувся з ув'язнення.

Мета статті – висвітлити основні агентурно-оперативні й інші спеціальні заходи радянських органів державної безпеки, спрямовані на виявлення та ліквідацію осередків ОУН, створених на території сучасної Запорізької обл. під час німецької окупації, які здійснювалися у 1950–1958 рр.

Джерельною базою дослідження стали розсекречені документи радянських органів державної безпеки, які зберігаються у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ) у Києві.

Інформація про агентурно-оперативну діяльність органів держбезпеки з виявлення та ліквідації осередків ОУН на території Запорізької обл. частково відображена в документі під назвою «Паспорт-характеристика Запорізької області Української Радянської Соціалістичної Республіки, станом на 1-ше серпня 1950 року». Тут зазначено, що з жовтня 1943 р. по 1950 р. за результатами такої роботи вдалося ліквідувати більшість осередків націоналістичного підпілля, створених під час німецької окупації. Зокрема йшлося про організації у Запоріжжі, Верхній Хортиці, Комишуваському, Михайлівському, Великобілозерському та Василівському р-нах.

¹ ОУН–УПА на Сумщині. Київ: Українська видавнича спілка ім. Юрія Липи, 2006. Т. 1 / упоряд. Г. М. Іванущенко. 156 с.; ОУН–УПА на Сумщині. Т. 2 / авт.-упоряд. Г. М. Іванущенко. Суми, 2009. 230 с.

² ОУН на Донеччині: збірник документів та матеріалів. Донецьк: Східноукраїнський дослідницький центр «Спадщина», 2013. Т. 1 / упоряд. О. Б. Добровольський. 358 с.; Від УНР до ОУН: український рух на Донеччині 1917–1959 років. Львів: Левада, 2020. Т. 2 / упоряд. О. Б. Добровольський. 392 с.

³ Жилюк В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр.: монографія Рівне: Волинські обереги, 2008. 308 с.

⁴ Куделя Д. Дніпропетровці в Українській Повстанській Армії. *Діяльність Організації Українських Націоналістів на Сході України*: зб. статей / упоряд. П. Хобот. Дніпропетровськ: Східноукраїнський дослідницький центр «Спадщина», 2010. С. 37–49; Шляхтич Р. Боротьба радянських спецслужб з українським визвольним рухом у Дніпропетровській області протягом 1939 – середина 1950-х років. *Трагічне минуле: документи свідчать*: збірник документів: у 5-ти т. Дніпро: Вид-во «Моноліт», 2018. Т. 2: Радянські репресії проти націоналістичного підпілля Дніпропетровщини (1939 – середина 50-х років ХХ ст.) / уклад.: Р. П. Шляхтич, Є. І. Бородин, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко. С. 25–41.

⁵ Щур Ю. ОУН на території Запорізької області. 1940–1945. Документи і матеріали. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2018. 648 с. (Літопис УПА. Серія «Бібліотека»; т. 14); Боротьба радянських органів державної безпеки з українським націоналістичним рухом на Запоріжжі (друга половина 1945–1949 роки). Збірник документів / упоряд. Ю. Щур. Торонто; Львів, 2019. 320 с. (Літопис УПА. Серія «Бібліотека»; т. 15).

Всього на той час, за даними «Паспорта-характеристики», викрито й ліквідовано 13 організацій і заарештовано 188 осіб, запідозрених у належності до націоналістичного підпілля. У новій частині Запоріжжя за справою «Самостійники» був заарештований агент СД «Луговий», який за завданням німецьких спецслужб розробляв організацію, котру очолював Гнат Гребенюк. Продовжив цю роботу він і на радянські спецслужби. Згадано й розробку молодіжної організації «Козаки» в Мелітополі, за результатами якої заарештовано 5 осіб із 29-ти виявлених⁶.

Звітуючи про агентурно-оперативну діяльність за березень–квітень 1950 р., керівництво Управління Міністерства державної безпеки (УМДБ) Запорізької обл. зауважило, що основним контингентом розробок були переселенці із західних земель України. Щодо діяльності ОУН під час німецької окупації на увагу заслуговувала справа-формуляр № 5945 «Плазун» (рос. «Пресмыкающийся»), заведена на жителя Мелітополя Федора Шейко. Під час німецької окупації він був серед організаторів роботи торговельного відділу міськуправи, а потім викупив комісійний магазин й утримував його до повернення радянської влади. Крім того, підтримував зв'язок з одним із лідерів місцевого націоналістичного підпілля, членом окружного проводу Іларіоном Курилом-Кримчаком. Щобільше, саме з останнім він виїхав із Мелітополя й опинився у Західній Європі. Зважаючи на такі обставини, була підозра, що Ф. Шейко під час окупації належав до підпілля ОУН. Його розробку здійснював агент «Кооператор». Одночасно підбиралися кандидати для агентурнення з найближчого оточення об'єкта⁷.

Також документ містив досить цікавий додаток – скорочене оперативне зведення «про українсько-фашистські формування та результати боротьби з ними по Запорізькій області». Згідно з цим, на 1 травня 1950 р. у роботі перебувало 87 справ-формулярів, 44 попередні агентурні розробки й агентурно-розшукова справа. У «підпорядкуванні» оперативних співробітників перебувало 37 агентів, 83 інформатори та 6 явочних квартир⁸.

Зокрема, 19 вересня 1952 р. з'явилася довідка про діяльність українських націоналістів на території Запорізької обл. за підписом начальника відділення 2-Н УМДБ Запорізької обл. майора Моїсєєва. Автори цього документа зазначали, що на підставі агентурних і слідчих матеріалів вдалося узагальнити картину діяльності ОУН у регіоні. Зокрема, вони встановили, що восени 1941 р. до Запоріжжя прибуло 11 членів похідної групи, які за фахом переважно були вчителями, агрономами й інженерами. Створений обласний провід ОУН, за цими даними, очолив Василь Ясенко (насправді, мова про Василя Пастушенка («Кальбу»)). Також було відомо про окружні проводи в Мелітополі й Осипенко (Бердянську) на чолі з Михайлом Вінтонівим та Василем Федисівим відповідно.

Інші осередки ОУН, на думку співробітників органів держбезпеки, не входили до складу окружних проводів і діяли самостійно, зокрема й через недостатньо розвинену структуру. До таких віднесені Михайлівський (Іван Гребенюк), Велико-Токмацький (Павло Соломко), Чернігівський (Петро Корж), Оріхівський (Іван Коба) р-ни. Крім того, діяли осередки в деяких селах, які не об'єднувалися з іншими структурними ланками.

⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 13. Спр. 459. Т. 2. Арк. 13–15.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 48 (1953). Спр. 12. Арк. 34–35.

⁸ Там само. Арк. 46.

Аналіз архівно-слідчих справ на керівників та учасників цих ланок свідчить, що далеко не всі мали зв'язки з ОУН або й взагалі не належали до націоналістичного руху.

Детальніше описано структуру та керівний склад Мелітопольського окружного проводу. Це пояснюється тим, що в 1944 р. на території Польщі вдалося заарештувати члена південної похідної групи Івана Молодія («Сошенка»). У 1948 р. він був вирахований у радянському таборі саме як один з організаторів мелітопольського підпілля і його допитували в межах «старих» агентурних і слідчих справ. Під час допитів 1948 р. І. Молодій свідомо розповідав не всю відому йому інформацію й інколи спотворював персональні дані учасників націоналістичного руху та керівників місцевих осередків ОУН. Яскраво це виявляється при ознайомленні з його спогадами, опублікованими 1997 р. у Варшаві.

У довідці також наведено дані, що з вересня 1943 р. по вересень 1952 р. на території області за рахунок агентурно-оперативних і слідчих заходів було заарештовано 163 активних учасників підпілля ОУН. Ще 13 перебувало в розшуку. Цікаво, що у паспорті-характеристиці Запорізької обл. 1950 р. наведено більшу цифру – 188 осіб.

Зasadничою помилкою авторів цієї довідки стало зведення до спільного знаменника діяльності ОУН під час окупації із молодіжною організацією «Група українських підпільників», яка діяла в 1947–1949 рр. і не мала жодного стосунку до ОУН, а також із учасниками націоналістичного руху, котрі потрапили на територію Запорізької обл. уже після війни як переселенці із західноукраїнських земель. Таке ігнорування особливостей українського націоналістичного руху на різних етапах розвитку часто призводило до плутанини й не сприяло агентурно-оперативній роботі. Як приклад можна привести ситуацію, коли членів ОУН, якою керував С. Бандера, брали в розробку як представників організації А. Мельника тощо.

Водночас у довідці наведено й окремі зауваження щодо діяльності саме осередків ОУН періоду німецької окупації. Зазначено, що основним недоліком була відсутність роботи по родичах і близьких зв'язках осіб, заарештованих як членів ОУН, або ж тих, які перебували в розшуку. Вважаючи, що є нагальна потреба в активізації роботи саме у напрямі періоду окупації, керівництво відділення 2-Н УМДБ Запорізької обл. пропонувало провести такі заходи:

1. Переглянути архівні агентурні та слідчі справи по організованому націоналістичному підпіл्लю для виявлення родинних і ділових зв'язків заарештованих, утримувачів конспіративних квартир підпілля ОУН, які з різних причин уникнули арешту. Потім передбачалося здійснювати їхню різносторонню перевірку із залученням аген-тури. Поглиблено розробляти за умови виявлення конкретних фактів на ту чи ту особу.

2. Виконання поставленого завдання мало сприяти розумінню того, чи визначені особи не здійснюють у конкретний час націоналістичної діяльності або підтримують зв'язки із членами ОУН, які виїхали за межі регіону (або з керівниками збройного підпілля на Західній Україні), та чи не налагоджують організаційних зв'язків із тими націоналістами, які прибули в Запорізьку обл. у процесі переселення⁹.

Реакцією на цей документ були зауваження і пропозиції 2-го Головного управління МДБ СРСР, датовані 11 листопада 1952 р. Тут також наголошено на недостатній розробці членів ОУН, які проводили діяльність під час німецької окупації, та потреби

⁹ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2157. Арк. 202–205.

активізації агентурно-оперативної діяльності. Однак основна увага була приділена саме роботі по учасниках націоналістичного руху, які потрапили на територію Запорізької обл. уже після 1944 р.¹⁰

Тим не менш, наступна інформація про розробку учасника підпілля ОУН періоду німецької окупації з'явилася лише наприкінці 1953 р. у довідці про агентурно-оперативну роботу по лінії боротьби з націоналістичним підпіллям на території Запорізької обл. Ішлося про справу-формуляр на Івана Борисенка, який мешкав у Мелітополі. Під час німецької окупації працював у місцевому театрі, був знайомий з одним із керівників мелітопольського підпілля Миколою Сливкою («Буревієм») тощо. Заарештований разом з іншими членами ОУН і з грудня 1943 р. по травень 1944 р. перебував під слідством. Однак за недоведеністю провини звільнений, але взятий в агентурну розробку.

У подальшому агентура доповідала про відновлення ним націоналістичної діяльності. Зокрема, агентові «Око» (вів розробку до 1948 р.) І. Борисенко розповідав про свою належність до ОУН і що йому вдалося дотриматися «Декалогу» та ввести в оману співробітників органів держбезпеки. На початку 1948 р. до розробки залучений агент «Твердовський» (перукар Костянтин Коваль), який надавав свідчення про антирадянські настрої Борисенка й упродовж 1951–1952 рр. Через те, що об'єкт розробки все більше усамітнювався, до Мелітополя у рейд направили агента Управління Міністерства внутрішніх справ (УМВС) «Вознесенську», сестру одного з керівників підпілля на Мелітопольщині Іларіона Курила-Кримчака. Можливо, що йшлося про Клавдію Проходу (Курило), яка за даними 1945 р. була агенткою транспортного відділу Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС). Зустрічі агентки з об'єктом розробки розпочалися 1953 р. й за їх результатами було прийнято рішення перевести «Вознесенську» до Мелітополя на проживання з метою розробки не лише Борисенка, а й загалом залишків Мелітопольського окружного проводу ОУН періоду німецької окупації¹¹.

Так, 8 лютого 1954 р. затверджено план оперативно-чекістських заходів УМВС Запорізької обл. із виконання постанови Президії Центрального комітету Комуністичної партії України (ЦК КПУ) від 31 грудня 1953 р. «Про ліквідацію залишків українських буржуазних націоналістів», розрахований на лютий–травень. У цьому документі окреме місце відведено розробкам учасників підпілля ОУН періоду німецької окупації, однак співробітники МВС помилково їх зараховували до організації, якою керував А. Мельник. Це призводило до плутанини у формулюванні завдань для оперативних співробітників, які мали вкотре переглянути агентурні та слідчі справи з метою пошуку інформації. Очевидно, що відшукувати дані про мельниківців серед розробок і протоколів допитів бандерівців було досить важко, особливо якщо врахувати, що першим не вдалося створити на території області жодного осередку. Серед прізвищ тих членів ОУН, за якими треба було активізувати розшукові й агентурні справи, фігурували М. Сливка, І. Борисенко й ін.¹²

Улітку 1954 р. актуалізувалися розробки, пов'язані саме із членами похідних груп ОУН, причетними до створення мережі підпілля у Запорізькій обл. під час німець-

¹⁰ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2153. Арк. 23–31.

¹¹ Там само. Арк. 323–325.

¹² Там само. Спр. 2359. Арк. 39–42.

кої окупації. У доповідній записці щодо агентурно-оперативної роботи Управління Комітету державної безпеки (УКДБ) по Запорізькій обл. і боротьби з ОУН на 25 липня повідомлялося, що перегляд справ на заарештованих націоналістів таки був результативним і співробітникам держбезпеки вдалося з'ясувати адресу першої конспіративної квартири оунівців у Запоріжжі. Мовилося про будинок № 5 по вул. Інженерній, який належав Пелагеї Бідник (Котовій). Зіставлення матеріалів агентурних справ зі свідченнями І. Молодія 1948 р. дали підстави співробітникам КДБ схарактеризувати це помешкання як перший осідок обласного проводу ОУН. Відповідно до важливості об'єкта співробітники КДБ здійснювали такі заходи:

1. Встановлювали осіб, які підтримували зв'язки із членами ОУН, що проживали за цією адресою, та місце їх перебування на той час.

2. Окремо вивчали ступінь обізнаності щодо діяльності оунівців господарки помешкання П. Бідник (Котової). Відповідно до зібраної інформації мало бути прийняте рішення або про її активну розробку, або ж про вербування.

3. Надіслано запит на ім'я керівництва особливого табору № 3, де відбував свій термін І. Молодій. Останнього мали додатково допитати, акцентувавши увагу на постанях керівника обласного проводу «Ясенка» та його заступника Івана Кліма, які за описовими даними були схожі на мешканців будинку по вул. Інженерній¹³.

Більш конкретна інформація про розробку членів ОУН, які проживали від жовтня 1941 р. до лютого 1942 р. по вул. Інженерній, 5, була підготовлена 24 листопада 1954 р. У спеціальній довідці зазначалося, що агентурні дані про цей будинок уперше отримано ще у грудні 1943 р. розвідвідділом 127-го прикордонного полку НКВС й передані до УНКДБ по Запорізькій обл. Серед тих місцевих жителів, які підтримували зв'язки із прибулими членами ОУН, тоді згадані Степан Дедушенко та його донька Тамара, Іван Олійник, Євдокія Костюченко, Олександр Мироненко, Марія Страусова та Надія Белошистая (Железна). Останні дві УНКДБ заарештувало у 1944 р., і завдяки їхнім свідченням та агентурним даним співробітникам держбезпеки вдалося встановити особи членів ОУН, які перебували за вказаною адресою: Клим Радник, Василь, Терентій, Юрко, Іван, Орест й Івась. Окрім того, згадано Тараса, який одного разу приїхав на цю квартиру й проводив нараду, що давало повід вважати його представником вищого керівництва.

Щодо місцевих жителів співробітникам УКДБ вдалося встановити, що вони здебільша перебували за межами регіону. І. Олійник (керівник підпілля на Вільнянщині) був у розшуку, С. Дедушенко помер 1945 р., Т. Дедушенко з 1942 р. перебувала в Німеччині, Є. Костюченко одружилася з оунівцем В. Шальком і вони виїхали в напрямку Західної України (можливо, навіть у Європу), молодший лейтенант О. Мироненко виїхав у тому ж напрямку. М. Старусова була засуджена до 3 років таборів і після відбуття присуду повернулася до Запоріжжя.

Відповідно, зібрана інформація давала новий поштовх до розшуку організаторів ОУН і керівників підпілля періоду німецької окупації. На кінець листопада 1954 р. передбачалося здійснити такі заходи:

1. Встановити родинні та близькі зв'язки Є. Костюченко та О. Мироненка й інших із метою розшуку і розробки останніх.

¹³ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2359. Арк. 208–209.

2. Продовжувати оперативну діяльність проти Н. Білошистої (Железної), М. Страусової та П. Бідник (Котової). Перш за все їх розглядали як джерело інформації про організаторів ОУН. Надалі стало можливим вербування до агентурної мережі.

3. Беручи до уваги, що деякі члени похідної групи ОУН під час окупації працювали на біржі праці та в міській управі, до роботи залучалася агентура, яка також працювала у цих установах й могла знати їх особисто. Крім того, робилися спроби з'ясувати адреси, за якими проживали оунівці, прибулі із Західної України¹⁴.

У доповідній записці про агентурно-оперативну діяльність у грудні 1954 р. – січні 1955 р. надано інформацію про нові результати роботи органів держбезпеки. Зокрема, їм вдалося з'ясувати біографічні дані І. Олійника та його роль в організації націоналістичного підпілля на території Червоноармійського (Вільнянського) р-ну і припустити, що він разом із дружиною перебували в межах СРСР. Насправді, І. Олійник під час війни зміг виїхати на Захід, а в післявоєнні роки проживав у Канаді. У 1987 р. опублікував спогади про одну з нарад, яка відбулася восени 1941 р. по вул. Інженерній, 5¹⁵.

Утім, О. Мироненко був встановлений у Запоріжжі, де працював контролером відділу технічного контролю Дніпровського електродного заводу. В автобіографічних довідках ретельно уникав подробиць життя в умовах окупації, і співробітники держбезпеки підозрювали його в належності не лише до ОУН, а й до німецької контррозвідки.

Врешті, Н. Белошиста (Железна) на той час проживала у м. Норильськ Красноярського краю. Вперше була заарештована відразу після повернення до Запоріжжя радянських військ. Заагентурена для розробки членів похідної групи ОУН, однак від співпраці з оперативниками, зрештою, відмовилася й була засуджена до 3 років таборів.

Як агентка під псевдонімом «Скорик» у січні 1955 р. була завербована інша відвідувачка помешкання по вул. Інженерній, 5, – М. Страусова (Доданова). Від неї одержано інформацію про ще одну особу, яка підтримувала зв'язки з Є. Костюченко та В. Шалько й разом із ними відвідувала помешкання по Інженерній. Ішлося про вчительку молодших класів зі с. Нове Запоріжжя Запорізького р-ну Катерину Філь.

Крім того, співробітникам КДБ вдалося розібратися з інформацією щодо постаті Олександра Вашука, якого вважали однією з головних фігур в ОУН на початку окупації німцями Запоріжжя. До німецько-радянської війни він працював викладачем у Запорізькому машинобудівному інституті й був одним із перших, хто долучився до діяльності оунівців. Однак із 1932 р. О. Вашук став агентом ДПУ–НКВС, мав псевдо «Вінницький» і спеціалізувався саме на розробках антирадянщиків, зокрема уродженців Західної України. У 1942 р., нібито через загрозу німецьких репресій, він виїхав на Західну Україну. Співробітники КДБ вважали, що він може перебувати за межами СРСР, і розраховували знайти його в одній із країн Заходу для відновлення агентурного зв'язку¹⁶.

Так, 18 березня 1955 р. підготовлено пропозиції співробітників 4-го Управління КДБ УРСР, попередньо погоджені з відповідним запорізьким структурним підрозділом щодо активізації розробки та розшуку українських націоналістів на території

¹⁴ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2359. Арк. 233–236.

¹⁵ О.І.М. ОУНр в Запоріжжі. *Альманах «Гомону України» на рік 1987*. Торонто: Видавнича спілка «Гомін України», 1987. С. 74–81.

¹⁶ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2686. Арк. 3–11.

Запорізької обл. У фокусі уваги знову опинилися члени похідних груп ОУН й організатори націоналістичного підпілля, особливо ж ті, хто уникнув арешту радянськими органами держбезпеки.

Перш за все вкотре співробітники КДБ мали вивчати архівні матеріали, щоби відтворити структуру націоналістичного підпілля на території області під час війни. Потім – знову займатися встановленням родичів і найближчого оточення тих членів ОУН, які перебували за межами області, а можливо й країни. О. Мироненко, який проживав у Запоріжжі, міг бути дуже цінним джерелом інформації для співробітників КДБ, тому розглядалося питання щодо його вербування в якості агента.

У цьому документі вперше також акцентовано увагу на тих членах ОУН, які вже почали повертатися з таборів після закінчення (або зменшення) терміну ув'язнення. Вони теж мали стати об'єктами прискіпливої уваги зі сторони агентури, зокрема й у контексті підтримки зв'язків із колишніми керівниками ОУН на Запоріжжі, котрі уникнули арешту. Для цих потреб дозволяли залучати «архівну» агентуру, що брала участь у розробках оунівців у 1943–1945 рр. Важливо, на мою думку, що основною метою виявлення керівників ОУН або ж тих, хто виїхав закордон, ставав не арешт, а інфільтрація агентури в націоналістичне середовище української діаспори¹⁷.

Одним із перших у цьому контексті згадано Івана Гребенюка, який під час німецької окупації був керівником ОУН у Михайлівському р-ні і входив до складу Запорізького обласного проводу. За наступу радянських військ у 1943 р. він разом із братом Гнатом, членом ОУН у Запоріжжі, виїхали на Захід. Останній у 1949 р. заарештований у Львові. На початку 1950-х років стало відомо, що Іван проживає у штаті Юта, США. З метою знаходження виходів на нього співробітники КДБ брали в розробку найближчих родичів, які проживали у Львові, Дніпропетровську, Новомосковську Дніпропетровської обл. і Ленінграді, оскільки вони нібито отримували листи від І. Гребенюка¹⁸.

У процесі подальшої розробки у травні 1955 р. завербовано Івана Козаченка, який одержав агентурне псевдо «Коваленко». Під час німецької окупації проживав у с. Нове Запоріжжя і працював у місцевій школі вчителем математики. Відповідно, добре знав В. Шалька, який викладав німецьку мову, та його дружину Є. Костюченко. Саме на розробку їхніх зв'язків та рідних і був скерований новий агент¹⁹. До цих розробок також залучили в цей час агентів «300» та «88», які під час німецької окупації були в підпіллі ОУН і, щонайменше, знали особисто М. Сливку («Буревія»), І. Олійника та В. Шалька²⁰. Зауважу, що окрема увага саме до цих оунівців була викликана тим, що, на думку співробітників КДБ, вони могли проживати на Заході й належати до еміграційних антирадянських організацій.

Орієнтовно з другої половини 1955 р. значна увага співробітників КДБ прикута до тих членів ОУН, які перебували у підпіллі під час німецької окупації, були засуджені після повернення радянської влади і вже відбули присуд. Вони, на думку співробітників держбезпеки, разом з іншими звільненими антирадянщиками могли

¹⁷ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2686. Арк. 28–30.

¹⁸ Там само. Арк. 53–54.

¹⁹ Там само. Арк. 49.

²⁰ Там само. Спр. 2883. Арк. 28.

становити потенційну загрозу. Дехто з них мав намір продовжувати попередню діяльність, погрожував компартійним активістам і свідкам по своїй справі тощо. З огляду на це, 27 березня 1956 р. заведено літерну справу № 102 УКДБ по Запорізькій обл., де збиралася й систематизувалася інформація по таким особам, які могли бути потенційно небезпечними²¹. Одним із перших «на око» спецслужб потрапив житель Запоріжжя Пилип Мороз, який під час німецької окупації був членом обласного проводу ОУН та утримувачем конспіративної квартири. До обласного центру він повернувся з Воркутинського табору в лютому 1955 р. і, за даними агентів «Петрова» й «Лесі», продовжив націоналістичну діяльність. Серед іншого, відновлював зв'язки з колишніми ув'язненими оунівцями й упівцями, з якими відбував присуд²².

На початку літа 1956 р. на П. Мороза була заведена справа-формуляр, зокрема й тому, що він намагався зосередити навколо себе групу однодумців, колишніх в'язнів Воркутинського табору. Для цього спеціально запрошував їх у листах переїжджати до Запоріжжя із місць свого проживання. Для розробки П. Мороза на той час завербовано під агентурним псевдо «Алексей» ще одного колишнього в'язня, завдяки чому співробітники КДБ мали детальну інформацію про антирадянську діяльність об'єкта розробки та його друзів під час відбуття присуду²³.

Зрештою, у жовтні 1957 р. справа-формуляр на П. Мороза «трансформувалася» в агентурну справу «Скорпіони», за якою, окрім нього, розробляли ще колишніх в'язнів Воркуттабу Володимира Миська й Івана Шевченка. У розробку введено спеціально завербованого агента «Орлова», який разом з І. Шевченком відбував присуд у Воркуті. Для розробки конкретно Володимира Миська з Розівського р-ну Запорізької обл. переведено до Запоріжжя агента «Водинського» (тракториста Івана Рибачка). Загалом розробка по агентурній справі «Скорпіони» мала на меті з'ясувати, чи підтримують об'єкти зв'язки з підпіллям ОУН, і для документації їх ворожої діяльності²⁴.

У Бердянському р-ні в цей час також фіксували появу учасників націоналістичного підпілля періоду німецької окупації, які повернулися після відбуття присуду. На літо 1956 р. «на олівці» співробітників КДБ перебували Костянтин Приходько, Микола Бокий та Антон Телятник. Їх, як й інших прибулих колишніх в'язнів, засуджених за політичними статтями, вивчали через агентів «Южанову», «Ірму», «Інсарова», «Кольцова», «Іванова», «Шишку» й ін.²⁵

У листопаді 1956 р. на оперативний облік взято колишнього керівника ОУН у Пологівському р-ні, члена Запорізького обласного проводу Івана Калину, який тоді проживав у с. Шевченко й працював завідувачем сільської бібліотеки. Звільнився він з ув'язнення у Воркутинському таборі лишень у серпні того ж року. На думку співробітників КДБ, під час слідства в 1944 р. І. Калина надав не всі відомості про свою діяльність та відомих йому керівників націоналістичного підпілля. Відповідно, для одержання цієї інформації на нього завели справу-формуляр²⁶.

²¹ ГДА СБУ. Ф. 11. Спр. 1446. Т. 1. Ч. 2. Арк. 2–3.

²² Там само. Т. 1. Ч. 3. Арк. 3–4.

²³ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2686. Арк. 187–189.

²⁴ Там само. Спр. 2786. Арк. 305–308.

²⁵ ГДА СБУ. Ф. 11. Спр. 1446. Т. 1. Ч. 3. Арк. 20–21.

²⁶ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2686. Арк. 289–290.

Наприкінці грудня 1956 р. затверджено план агентурно-оперативних заходів із розробки І. Калини. Співробітників держбезпеки найперше цікавила поведінка й можлива його діяльність на тоді, а також матеріали про оунівське підпілля на Берестейщині та Волині. У межах Запорізької обл. планували залучити архівного агента «Дмитрієва», резидента «Чуб» та інші можливості й вивчити поведінку, спосіб життя і зв'язки І. Калини серед вчителів та інтелігенції Пологівського р-ну. Серед цих зв'язків необхідно було підібрати гідну кандидатуру для вербування. Також розглядався варіант залучення до агентурної мережі когось із жителів Пологівського р-ну, згаданого у протоколах допитів І. Калини 1944 р., як особи, яку він мав намір залучити до підпілля ОУН. Також повз увагу співробітників КДБ не міг пройти той факт, що І. Калина був особисто знайомий із П. Морозом і присуд вони відбували в одному таборі. Відповідно, ця можлива лінія зв'язків та спільної діяльності вже після повернення до Запорізької обл. також вимагала перевірки²⁷.

Однак на початок червня 1957 р. справа-формуляр на І. Калину втратила будь-який сенс. Співробітникам КДБ тоді вже вдалося з'ясувати, що об'єкт розробки завербований під псевдо «Іванов» до агентурної мережі ще 1950 р., коли перебував у Воркуті. Спеціалізувався на розробках українських націоналістів і мав гарні відгуки про свою роботу від кураторів. Під час зустрічі з оперативником КДБ у 1957 р. погодився на продовження співпраці й надав свідчення про антирадянські погляди декого з жителів Пологівського р-ну. Саме розробка подібних осіб і стала новим завданням агента «Іванова»²⁸.

Поповнення агентурної мережі для розробки оунівців у Гуляйпільському р-ні відбулося за рахунок з'явлення із зізнанням у лютому 1957 р. Івана Шушури. Під час німецької окупації він працював спершу інспектором відділу народної освіти, а потім – секретарем районної управи. Тодішній шеф району Микола Зінченко його залучив до ОУН. Через діяльність у націоналістичному підпіллі І. Шушуру заарештовувала німецька жандармерія – ставав в'язнем концтаборів. Повернувшись до Гуляйполя за репатріацією, жив напівлегально й, отримавши документи загиблого родича, виїхав до Росії. Після з'явлення із зізнанням, завербований до агентурної мережі під псевдо «Полянський» і відправлений на розробку антирадянщиків і тих осіб, яких підозрювали в належності до ОУН під час німецької окупації²⁹.

Найбільш «пізньою» хронологічно на території Запорізької обл. була розробка членів ОУН, які діяли в Мелітополі під час окупації. У грудні 1956 р. співробітники КДБ укотре акцентували увагу на постаті члена похідної групи ОУН І. Молодія, який був одним з організаторів націоналістичного підпілля у Мелітопольській окрузі. На той час об'єкт уваги держбезпеки вже звільнився з табору, оформивши в 1955 р. польське громадянство й виїхавши до Польщі на проживання. За рік після цього Іван Молодій почав листуватися з Северином Любинецьким, з яким відбував присуд. Останній тоді перебував у Красноярському краї Росії.

У листах Іван Молодій цікавився долею Надії Артюхової і намагався через Северина Любинецького встановити з нею зв'язок. Вона ж на той час уже 3 роки як

²⁷ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2786. Арк. 14–16.

²⁸ Там само. Арк. 116–117.

²⁹ Там само. Арк. 37–39.

звільнилася й проживала в Комі АРСР. На думку співробітників КДБ, що опиралася на фактах досить тісних взаємовідносин І. Молодія та Н. Артюхової під час окупації, цей пошук свідчив про намагання використати останню для проведення націоналістичної роботи на території СРСР³⁰.

У січні 1957 р. співробітники УКДБ у Мелітополі відновили зв'язок з агентом «Збишко» (вчителем Миколою Семикінім), завербованим ще у вересні 1941 р. і залишеним на окупованій німцями території зі спеціальним завданням. Однак під час окупації він приєднався до діяльності місцевого підпілля ОУН, за що в 1944 р. засуджений до 10 років таборів. У 1956 р. після відбуття присуду повернувся зі спецпоселення до Мелітополя. Після поновлення зв'язків відправлений на розробку націоналістів, які поверталися після відбуття своїх термінів ув'язнення³¹.

Так, 7 вересня 1957 р. подано пропозиції з активізації розробки українських націоналістів, які проживали на території Мелітопільщини й діяльність яких в ОУН припадала саме на період німецької окупації. Автори цього документа наголошували на тому, що у квітні 1957 р. до Мелітополя повернулася Н. Артюхова і влаштувалася на роботу санітаркою в лікарні. У 1953 р. звільнилася із Речтабу й була направлена у Воркуту на спецпоселення, звідки 1956 р. разом із цивільним чоловіком виїхали до Білгородської обл., а звідти – до Мелітополя. Тут Н. Артюхову відразу взято в агентурну розробку, а зі зрозумілих причин безпосередньо по ній працював агент «Збишко», з яким вони проходили по одній справі в 1943–1944 рр.

Серед завдань агента на першому місці було з'ясування місця проживання колишніх членів ОУН, які вже мали звільнитися з ув'язнення. Цієї інформацією, на думку співробітників держбезпеки, могла володіти Н. Артюхова. Вона ж мала стати тією особою, через яку співробітники КДБ повинні були виявити можливі наміри І. Молодія щодо відновлення діяльності націоналістичного підпілля на Мелітопільщині³². Зауважу, що у спогадах І. Молодія «Пискоровичі, Пискоровичі ... моя любов, моє горе» жодним словом не згадане бажання відновити діяльність підпілля на території Мелітопольського р-ну. Йшлося найперше про відновлення зв'язку з коханою людиною, створенню сім'ї з якою завадили німецькі репресії 1943 р., подальша рерадянська крау й арешти³³.

Зрештою, розробка по лінії І. Молодія не дала результатів³⁴. Інформацію про колишніх членів ОУН по Мелітопольському р-ну збирали й далі. Зокрема, у матеріалах літерної справи № 102 наявний документ, датований жовтнем 1958 р., де надано невеликі біографії членів ОУН, які тоді проживали в районі й перебували на обліку у КДБ. Окремо тут зазначені «учасники Мелітопольського проводу ОУН». Н. Артюхова на той час працювала нянею у дитячому відділенні інфекційної лікарні, розроблялася по справі попередньої оперативної перевірки № 718. Селівестр Борсук та Амвросій Павліченко до Мелітополя повернулися 1956 р. «Опікувався» ними трьома агент

³⁰ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2686. Арк. 307–309.

³¹ Там само. Спр. 2786. Арк. 25–26.

³² Там само. Арк. 181–184.

³³ Молодій І. Пискоровичі, Пискоровичі ... моя любов, моє горе. *Закерзоння. Спомини вояків УПА* / підг. Б. Гук. Варшава: Тирса, 1997. Т. 3. С. 242–243.

³⁴ Детальніше про цю розробку див.: Щур Ю. Розшук організаторів осередків ОУН у Запорізькій області: від покарання до спроб інфільтрації у «закордонне націоналістичне середовище». *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2020. № 1 (53). С. 49–76.

«Збишко». Сам агент М. Семикін працював учителем співів у школі. Незважаючи на позитивні характеристики від співробітників КДБ, перевірявся спецслужбою через агентів «Вознесенську» та «Лебедева». Останній спостерігав і за вчителем Миколою Юрченком, який також був засуджений за діяльність в ОУН і повернувся після табору до Мелітополя. Ще один колишній член ОУН із с. Семенівка Сергій Гармаш тоді заочно навчався у Запорізькому педінституті. За матеріалами КДБ, був агентом із псевдо «Сергеєв», однак підлягав вилученню з агентурної мережі, оскільки категорично відмовлявся співпрацювати з КДБ³⁵.

Відсутність документів, які б розкривали подальший перебіг агентурно-оперативних заходів щодо членів ОУН, котрі діяли на території Запорізької обл. під час німецької окупації, не дає можливості відстежити, чим саме закінчилися розробки вказаних учасників націоналістичного підпілля. Також на сьогодні поки не вдалося простежити подальшої долі об'єктів розробок. Однак при джерелах комбатанського руху в Запоріжжі й області на початку 1990-х років не було осіб, які брали участь у боротьбі за незалежність у 1940-х роках на території регіону.

REFERENCES

Dobrovolskyi, O. (Comp.). (2013). *OUN na Donechchyni: zbirnyk dokumentiv ta materialiv* (Vol. 1). Donetsk: Skhidnoukrainskyi doslidnytskyi tsentr «Spadshchyna» [in Ukrainian].

Dobrovolskyi, O. (Comp.). (2020). *Vid UNR do OUN: ukrainskyi rukh na Donechchyni 1917–1959 rokiv* (Vol. 2). Lviv: Levada [in Ukrainian].

Ivanushchenko, H. (Comp.). (2006). *OUN–UPA na Sumshchyni* (Vol. 1). Kyiv: Ukrainska vydavnycha spilka im. Yuriiia Lypy [in Ukrainian].

Ivanushchenko, H. (Comp.). (2009). *OUN–UPA na Sumshchyni* (Vol. 2). Kyiv: Ukrainska vydavnycha spilka im. Yuriiia Lypy [in Ukrainian].

Kudelia, D. (2010). Dnipropetrovtsi v Ukrainskii Povstanskii Armii. In P. Khobot (Comp.), *Diiialnist Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv na Skhodi Ukrainy* (pp. 37–49). Dnipro: Skhidnoukrainskyi doslidnytskyi tsentr «Spadshchyna» [in Ukrainian].

Molodii, I. (1997). Pyskorovychi, Pyskorovychi... moia liubov, moie hore. In B. Huk (Ed.), *Zakerzonnia. Spomyny voiakiv UPA* (Vol. 3, pp. 242–243). Warsaw: Tyrsa [in Ukrainian].

O.I.M. (1987). OUNr v Zaporizhzhii. *Almanakh «Homonu Ukrainy» na rik 1987*, 74–81 [in Ukrainian].

Shchur, Yu. (2018). *OUN na terytorii Zaporizkoi oblasti. 1940–1945. Dokumenty i materialy. Litopys UPA. Seriiia «Biblioteka»* (Vol. 14). Toronto; Lviv: Vydavnytstvo «Litopys UPA» [in Ukrainian].

Shchur, Yu. (2020). Rozshuk orhanizatoriv osередkiv OUN u Zaporizkii oblasti: vid pokarannia do sprob infiltratsii u «zakordonne natsionalistychne seredovyshe». *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 1 (53), 49–76 [in Ukrainian].

Shchur, Yu. (Comp.). (2019). Borotba radianskykh orhaniv derzhavnoi bezpeky z ukrainskym natsionalistychnym rukhom na Zaporizhzhii (druha polovyna 1945–1949

³⁵ ГДА СБУ. Ф. 11. Спр. 1446. Т. 4. Ч. 2. Арк. 104–105 зб.

roky): zbirnyk dokumentiv. *Litopys UPA. Seriia «Biblioteka»* (Vol. 15). Toronto; Lviv: Vydavnytstvo «Litopys UPA» [in Ukrainian].

Shliakhtych, R. (2018). Borotba radianskykh spetssluzhb z ukrainskym vyzvolnym rukhom u Dnipropetrovskii oblasti protiahom 1939 – seredyna 1950-kh rokov. In *Trahichne mynule: dokumenty svidchat: zbirnyk dokumentiv: u 5-ty t.* (Vol. 2, pp. 25–41). Dnipro: Vyd-vo «Monolyt» [in Ukrainian].

Zhyliuk, V. (2008). *Diialnist OUN ta UPA na Zhytomyrshchyni u 1941–1955 rr.: monohrafiia*. Rivne: Volynski oberehy [in Ukrainian].

Yurii SHCHUR

PhD

*Senior Lecturer at the Department of Contemporary History of Ukraine
Zaporizhzhia National University (Zaporizhzhia, Ukraine)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7480-4245>

email: shchur@znu.edu.ua

SPECIAL MEASURES OF KGB AGAINST THE OUN MEMBERS IN ZAPORIZHZHIA DURING 1950–1958

In this paper, the author reveals special measures the Soviet state security bodies used within the time frame of 1950–1958 for detecting the Organisation of Ukrainian Nationalist members who used to act in Zaporizhzhia oblast during the German occupation period. The research shows analysis of separate recorded cases and agential projects whose objects were the OUN members or ones suspected in underground movements. In this paper, the author stated that the OUN members who operated in the oblast during 1941–1944 avoiding Soviet repressions were a matter of interest for the KGB as potential agents or incorporated towards Ukrainian nationalist environment concerning emigration to the Western countries. It is necessary to highlight that Soviet state security bodies did not clearly understand the nature of the affiliation to the Andrii Melnyk and Stepan Bandera's organizations while training members for the Ukrainian underground movement. Those circumstances inserted confusion in the secret measures development and realization processes, which, therefore, were reactions to the directions of the supreme authorities. The paper establishes that the OUN marching groups members, who were organizers of the Zaporizhzhia nationalist underground movement in the German occupation period, were operated apart from local OUN members even though their activity used to have similar values and objectives. In the second half of the 1950s, the state security service officials paid individual attention to those OUN members who had returned to Zaporizhzhia oblast after serving a sentence or abridgment of sentence time. Some members' activity and non-hidden anti-Soviet viewpoint gave reasons to the KGB authorities to consider them potential organizers of a new network of Ukrainian Nationalists. Therefore, despite 15-year farness from the primary law procedures under the OUN members in Zaporizhzhia, the latter was a matter of operative concern to secret service authorities for years to come.

Keywords: agential case, Berdiansk, KGB, MDB, Melitopol, OUN, recorded case, Zaporizhzhia, Zaporizhzhia oblast.

ВОЄННА ІСТОРІЯ

УДК: [94:323.2(477):327(100)]"1939/..."

DOI: 10.33402/nd.2021-9-207-216

Іванна ЧОБИТ

ад'юнкт штатний

науково-організаційного відділу

Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6669-2474>

e-mail: ivannachobit23@gmail.com

ВИТОКИ, ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СТРУКТУРИ ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОЇ СПІВПРАЦІ

Коротко розкрито витоки, історію створення та розвитку структур цивільно-військового співробітництва. Проаналізовано причини його виникнення та викладено орієнтири розвитку з часів Другої світової війни до сьогодення. Обґрунтовано концепції цивільно-військового співробітництва США та низки країн-партнерів НАТО. Розкрито історію трансформації значення термінів СІМІС та Civil Affairs (цивільні справи) у Доктринах СІМІС НАТО АJP-9 і МС 411/1. Виділено основні аспекти діяльності структур цивільно-військової співпраці у Другій світовій, «холодній війні» та під час миротворчих операцій з підтримки миру і безпеки. Особливу увагу приділено розкриттю основних функцій СІМІС у національних доктринах держав-членів НАТО й окреслено відмінності в доктринних підходах СІМІС таких країн, як США, Франція, Німеччина, Нідерланди, Данія та Україна, адже залежно від викликів, які стоять перед державою, цивільно-військове співробітництво може бути спрямоване як для вирішення завдань усередині держави, так і поза її межами.

Також визначено важливу роль цивільно-військової взаємодії у ході військового конфлікту (операції) та подолання наслідків бойових дій і необхідність налагодження ефективної співпраці між владою, громадськістю та армією, що сприятиме кращому розумінню завдань, які стоять перед структурою СІМІС в умовах збройного конфлікту чи миротворчої місії.

Ключові слова: цивільно-військове співробітництво, цивільно-військова взаємодія, цивільно-військові відносини, цивільні справи, civil-military cooperation, Civil Affairs.

Досвід Другої світової, «холодної війни», операцій, проведених в Іраку, Афганістані, Косові, свідчить про зростання складності викликів, які стоять перед світовою спільнотою. Проблема врегулювання сучасних конфліктів вимагає комплексного підходу міжнародного співтовариства, зокрема через використання скоординованої діяльності в поєднанні цивільних і військових учасників, що дає змогу організувати, координувати й уникати непорозумінь між усіма сторонами конфлікту. Як показує міжнародний досвід, залучення широкого кола цивільних інституцій у процес вирішення конфлікту сприяє досягненню спільної мети – врегулювання та вирішення цього конфлікту.

Актуальність дослідження історії та розвитку структури цивільно-військового співробітництва (civil-military cooperation (СІМІС)) зумовлена, насамперед, збройним конфліктом на Сході України. Теоретичний і практичний інтерес становлять саме розвиток й функціонування таких структур під час збройних конфліктів/воєн. Досвід військових конфліктів свідчить про те, що будь-яка військова операція довготривала та не досягає мети в короткі терміни із використанням лише військових підходів. Важливий чинник в успішному врегулюванні збройного конфлікту – підтримка мирного населення військовою стороною та співпраця із місцевим органами влади, що є запорукою досягнення мети будь-якої операції – встановлення миру. Українські дослідники вже звертали певну увагу на проблематику цивільно-військового співробітництва (ЦВС), досліджуючи інформаційне забезпечення, підготовку фахівців ЦВС, цивільно-військові відносини у країнах Північноатлантичного альянсу (НАТО), досвід створення структури ЦВС зі ЗСУ (Збройних сил України). Варто відзначити статті Наталії Васюкової, Павла Ткачука, Юрія Калагіна, Ігоря Коропатніка, Сергія Гаркуші, а також низку колективних праць¹. Проте історія виникнення, витоки й розвиток структури СІМІС у світовій практиці досліджена неповністю.

Мета статті – проаналізувати історію виникнення та розвитку структури ЦВС від часів Другої світової війни до сьогодення із поясненням основних принципів і підходів, де особлива увага звернена на елемент взаємодії із цивільним середовищем.

Історія створення структур цивільно-військової співробітництва в органах військового управління збройних сил країн Північноатлантичного альянсу, яка розпочинається у другій половині 80-х років ХХ ст., пов'язана з численними міжетнічними конфліктами на територіях країн Південної та Східної Європи, для врегулювання яких залучалися міжнародні миротворчі контингенти. Цивільно-військова співпраця в межах НАТО позначається терміном СІМІС (civil-military cooperation), що в перекладі звучить як цивільно-військове співробітництво. СІМІС – це порівняно молода концепція, яка виникла за «холодної війни», але набула значення, яке має сьогодні, лише під час конфліктів у Югославії в 1990-х роках². Саме її використовують для опису процесу взаємодії між військовою та цивільною сторонами збройного конфлікту. Сама структура СІМІС з'явилася та почала застосовуватись у зв'язку з

¹ Васюкова Н. Цивільно-військове співробітництво в Україні: створення та розвитку у кризових умовах. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2017. № 1. С. 84–95; Гаркуша С. Проблемні питання взаємодії під час проведення антитерористичної операції. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Військові та технічні науки*. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2015. № 1. С. 19–32; Калагін Ю. Система цивільно-військового співробітництва Збройних Сил. *Сучасна війна: гуманітарний аспект*: матеріали Науково-практичної конференції ХНУ ІС ім. І. Кожедуба (м. Харків, 30 червня 2017 р.). Харків, 2017. С. 90–93; Коропатнік І. Проблеми інформаційного забезпечення діяльності групи цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України. *Верховенство права*. 2016. № 2. С. 100–103; Цивільно-військове співробітництво за стандартами НАТО: навч. посіб. / за ред. В. Телелима. Київ, 2015. С. 86; Цивільно-військове співробітництво у сучасному збройному конфлікті: навч. посіб. / упоряд. П. Ткачук, О. Красюк, Л. Кривизюк. Львів, 2018. С. 141; Цивільно-військове співробітництво на території Донецької та Луганської областей: моделі, тенденції, перспективи / відп. ред. І. Г. Патер. Львів. 2018. С. 498.

² The general board: United States Forces, European theater, civil affairs and military government: organisations and operations. 1945. June 17. P. 37–39.

ускладненням умов, у яких проводяться військові операції. Адже в сучасних умовах війни співіснують як військові, так і цивільні й гуманітарні інститути, здатні вирішувати ширший спектр завдань та разом протистояти викликам, що стоять перед ними. Походження сучасної концепції НАТО СІМІС виникла з двох різних галузей. Перша – американські ідеї цивільно-військового співробітництва у Другій світовій війні. Друга – концепція НАТО СІМІС, яка ґрунтувалася на досвіді американців після Другої світової. Однак у наступних миротворчих місіях НАТО на Балканах та в Афганістані цивільно-військова співпраця набула ширшого значення, яке більше не могло бути охоплено лише концепцією СІМІС НАТО. Ця форма цивільно-військової співпраці бере початок з історії бойових дій у період деколонізації ХХ ст. Британська кампанія проти повстанців у Малайзії – гарний приклад, беручи до уваги рідкісний успіх британців у цьому конфлікті³.

Цивільно-військова співпраця у Другій світовій війні стала важливою частиною військових операцій серед країн-союзників у Західній Європі між 1943 р. і 1945 р.⁴ Під час визволення та завоювання Франції, Бельгії, Люксембургу, Нідерландів, Чехословаччини, Австрії й Німеччини постраждало понад 18 млн мирних жителів. Міста та інфраструктура були зруйновані, а будівлі державних адміністрацій – непридатними для використання або відсутніми. Населення потребувало їжі, води, притулку, санітарії і безпеки. Військове управління було встановлене, щоб утримати цивільних осіб від конфлікту, відновити національні уряди та скерувати цивільні ресурси до збройних сил для покращення військової місії. Тоді ж у країнах Західної Європи почали використовувати терміни «військовий уряд» та «цивільні справи», щоб позначити військове управління та діяльність у цивільній сфері⁵. Цивільні справи (Civil Affairs) – це термін, який ЗС Сполучених Штатів Америки використовували в районі виконання завдань і який передовсім був спрямований на підтримку військової операції⁶. Співробітники цивільних справ – це військові офіцери, яким за військовим повноваженням надано право здійснювати контроль й управління цивільними особами в цьому районі. Сфери, які контролював військовослужбовець у цивільних справах, варіювались від малих сільських громад до великих міст. Власне, обов'язки працівника з цивільних справ охоплювали широкий спектр діяльності, як-от адміністративні обов'язки, забезпечення правової системи та відновлення економіки⁷. Досвід Другої світової війни показав, що між збройними силами і цивільним суспільством у районі операції повинна бути налагоджена ефективна взаємодія, яка має розвиватися та укріплювати їхню військово-цивільну співпрацю. Так, із метою створення сприятливих умов підготовки й виконання військових завдань і зменшення ворожості середовища, у якому проводяться операції, виникла нова система відносин з особли-

³ Robert L. Non-Governmental aid Organisation in Afghanistan between impartiality and counterinsurgency. *Themen schwerpunkt*. 2010. Vol. 28. P. 223–227

⁴ Huntington S. *The Soldier and the State* / MoD, St. Georgi Pobedonosets. Sofia, 1998. P. 456–457.

⁵ Kees H. 'De militair en wederopbouw. Zo civiel als mogelijk en zo militair als nodig'. *Internationale spectator*. 2007. Vol. 61. C. 63–67.

⁶ Ivanov V. *Fundamentals of Civil-Military Cooperation*. *Defence College*. Sofia. 2012. P. 74.

⁷ Jansens R., Teiler G. CIMIC since 1945: historical, political, and operational contexts. *NL Arms. Netherlands annual review of military studies 2002. Civil – military cooperation. A marriage of reason*. Alblasterdam, 2002. P. 74–77.

вим акцентом на взаємодії між цивільним населенням і військовими. Таку взаємодію почали називати «цивільно-військове співробітництво». Мета ЦВС – «завоювання сердець та розуму людей» у ході бойових дій і створення сприятливих умов серед місцевого населення для успішного виконання військовим підрозділом покладених на нього завдань⁸. Від початку обговорення сутності концепції СІМІС було складним через різне його бачення сторін конфлікту. Наприклад, громадські організації вбачали участь військових підрозділів у доставці та розподілі гуманітарної допомоги, цивільне населення прагнуло допомоги військових у надзвичайних ситуаціях, а військові вбачали застосування СІМІС у всіх видах діяльності, непов'язаних із бойовими функціями⁹. Після Другої світової війни у США та країнах НАТО термін «цивільні справи» використовують як характеристику процесу цивільно-військової співпраці, але згодом у НАТО та ЄС (Європейському Союзі) на зміну йому прийшов термін «цивільно-військове співробітництво», а в 2014 р. у новій політиці міністрів НАТО – 411/2, також надано визначення поняття «цивільно-військова взаємодія» (СМІ – *civil-military interaction*)¹⁰. Варто зазначити, що після Другої світової лише американці підтримували свій відділ цивільних справ, на якому пізніше, за часів «холодної війни», і ґрунтувалася концепція НАТО СІМІС. Досвід цивільних справ та військового управління під час Другої світової війни неабияк вплинув на розвиток концепції СІМІС у межах НАТО. Ще під час Другої світової війни в підрозділах ЗС США з подібними функціями були створені відділи цивільних справ армії США (*US Army Civil Affairs Division*)¹¹. Пізніше такі ж – під час війн у Кореї, В'єтнамі та в операціях у Гренаді й Панамі. Їхніми завданнями були вирішення проблеми біженців, врегулювання й управління таборами біженців, їхня евакуація і допомога місцевому населенню¹². Поступово діяльність цивільно-військового співробітництва стала важливою складовою у підготовці та проведенні сучасних військових операцій. Адже ставало зрозуміло, що для вирішення низки проблем, які стосуються як цивільного населення, так і військових діячів, немає одностороннього підходу. З одного боку, було невластиво та недоцільно для військових займатися громадською діяльністю, а з другого – у зоні та поблизу зони бойових дій перебувала велика кількість цивільних осіб, які не могли здійснювати діяльність без військової підтримки. Хоча у війні в Перській затоці в 1990-х роках *Civil Affairs* відіграв важливу роль зі своїм гаслом «Забезпечити перемогу», операції в ХХІ ст. довели, що остаточний успіх зараз немислимий без залучення СІМІС на всіх етапах і рівнях у ході проведення операції¹³. Досвід застосування СІМІС показує, що для досягнення максимального успіху у проведенні операції всім сторонам конфлікту важлива тісна взаємодія між собою та розуміння дій кожної зі сторін. У зв'язку з цим діяльність структур й особового

⁸ CIMIC Field Handbook. 4rd edition / Civil-Military Co-operation Centre of Excellence. Netherlands. The Hague, 2016. P. 178–185.

⁹ Ivanov V. *Fundamentals of Civil-Military Cooperation*.

¹⁰ MC 411/2. NATO Military Policy on Civil-Military Cooperation (CIMIC) and Civil-Military Interaction (CMI). *North Atlantic Military Committee*. May. 2014. P. 64.

¹¹ Jansens R., Teiler G. 'CIMIC since 1945: historical, political, and operational contexts'...

¹² *Ibid.*

¹³ Ivanov V. *Fundamentals of Civil-Military Cooperation*.

складу СІМІС забезпечує додаткову спроможність командира для повноцінного обміну інформацією між зацікавленими сторонами.

У 1990-х роках унаслідок розпаду Радянського Союзу та Югославії в Європі виникла низка нових конфліктів. Етнічні групи боролися за власну суверенну державу у старій Югославії. Цивільна адміністрація була відсутня або ослаблена в цих районах, торгівля зупинялася. Права людини – порушені, відтак почався великий потік біженців. Це вже стосувалося внутрішньодержавних конфліктів. «Холодна війна» закінчилася, і почався період нових загроз та викликів для НАТО. Миротворчі місії передбачають миротворчі дії, забезпечення та побудову миру, іноді їх порівнюють з операціями із протидії повстанцям, оскільки центр ваги – місцеве населення¹⁴. НАТО одержувало завдання з реконструкції в миротворчих місіях, у яких військові командири співпрацювали з органами місцевого самоврядування й організаціями через структуру СІМІС. Під час миротворчих місій ООН цивільно-військова співпраця набула нового значення. Приклад – досвід Нідерландів у Камбоджі в період з 1992 р. по 1993 р.¹⁵. Військовослужбовці батальйону морської піхоти співпрацювали з місцевим населенням через Перехідний орган ООН у Камбоджі та займалися відновленням інфраструктури, розвідкою, розмінуванням, розвитком державних установ, наданням медичної допомоги цивільному населенню¹⁶. У миротворчих місіях в Північному Іраку (1991) та Гаїті (1993–1996), яким сприяли Нідерланди, військовий персонал також здійснював широкий спектр надання допомоги цивільній стороні: від підтримки місцевої поліції до вакцинації курей¹⁷. Тут варто зауважити, що збройні сили більше не використовували цивільні ресурси, як це було під час «холодної війни», а навпаки – надавали всебічну підтримку мирному населенню. Доктрина НАТО АJP-09 від 1997 р. уперше дає визначення та розділяє поняття «діяльність СІМІС» та «операція СІМІС». Діяльність визначено як «військову діяльність, спрямовану на підтримку досягнення мети військової місії шляхом взяття відповідальності за цивільний орган влади, міжнародної чи неурядової організації»¹⁸. Операція – «військова операція, основним наміром і наслідком якої є підтримка цивільної влади, населення, міжнародної чи неурядової організації, метою якої є сприяння у досягненні військових цілей»¹⁹. Так, діяльність СІМІС описано як військову для виконання військової місії у співпраці з цивільною стороною або для виконання цивільної роботи на службі у військових цілях. Операція ж спрямована на підтримку цивільної адміністрації або інших цивільних організацій, де основне – це досягнення військової мети. Ці два різні визначення втратили чинність у 2001 р. У новому визначенні СІМІС акцент на підтримці цивільної адміністрації, як описано у визначенні операції СІМІС, було відкинуто. Поточне ви-

¹⁴ United Nations, Department of Peacekeeping Operations. *Handbook on United Nations Multidimensional Peacekeeping Operations / United Nations*. New York, NY: United Nations. ... 2003. С. 213.

¹⁵ The general board: United States Forces, European theater... P. 40–78.

¹⁶ Maren T. Motivation and Self-Image Among German Peacekeepers. *International Peacekeeping*, 2005. Vol. 12, No. 4. P. 576–585.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ NATO Civil-military co-operation (CIMIC) doctrine, NATO Allied Jointed Publication 9 (AJP-9), 1992 en 2003.

¹⁹ Ibid.

значення НАТО СІМІС описано в Доктрині МС 411/1 «Військова політика НАТО»²⁰ щодо цивільно-військового співробітництва і воно як звучить так: «... координація та співпраця на підтримку місії між командувачем НАТО й цивільними суб'єктами, охоплюючи місцеве населення та місцеві органи влади, а також міжнародні, урядові й неурядові організації та агентства»²¹. У цій доктрині автори виділяють три основні аспекти СІМІС. По-перше, всі заходи повинні бути спрямовані на підтримку місії. Але якщо її мета полягає у завоюванні території або перемозі ворога за допомогою бойових дій, то діяльність СІМІС посідає друге місце. Роль СІМІС залежить від типу конфлікту. У Доктрині НАТО наголошено, що в бойових операціях роль СІМІС буде меншою, ніж, наприклад, в операціях із реагування на кризи. СІМІС та бойові дії розглянуто як два окремі види діяльності, які можуть охоплювати або придушувати один одного. По-друге, вражає те, що роль СІМІС, порівняно з цивільними справами, знизилася під час Другої світової війни. Політичне управління, економіка, інформаційні потоки, виробництво продуктів харчування та всі інші аспекти урбанізованої чи сільської місцевості підпадали під військове управління цивільних справ. У Доктрині НАТО мовиться лише про діяльність СІМІС. Термін «військової уряд» більше не використовується. По-третє, вражає те, що в першому визначенні НАТО СІМІС громадянські суб'єкти стосуються не лише цивільного населення та місцевих органів влади, а й міжнародних, урядових і неурядових організацій²².

Три основні функції СІМІС, відображені в Доктрині НАТО АJP-9, відіграють важливу роль у стабілізації ситуації в районі конфлікту²³. Наступні три можна знайти у всіх національних доктринах держав-членів НАТО: Цивільно-військовий зв'язок. Ця діяльність – основа роботи СІМІС і обертається навколо координації щодо планування на політичному рівні. Планування та робота із громадськими організаціями також підпадає під цю основну функцію СІМІС.

Підтримка цивільного середовища. Ця функція охоплює широкий спектр заходів СІМІС, які забезпечують підтримку цивільного середовища задля успішного виконання військовими підрозділами покладених на них завдань у районі бойових дій.

Підтримка сили. Виконуючи цю функцію СІМІС, командири військових підрозділів звертаються за підтримкою до місцевого населення в районі виконання завдання. Така діяльність здійснюється з метою уникнення та попередження перешкоджання військовим операціям зі сторони цивільних суб'єктів, а також тому, що війська так чи так залежать від ресурсів місцевого населення.

Варто зазначити, що друга і третя функції відповідають визначенням цивільних справ часів Другої світової війни, а перша забезпечує виконання загальної стратегії. Основні функції Доктрини СІМІС НАТО формують концептуальну основу, навколо якої кожна країна НАТО надає власну інтерпретацію та тлумачення відповідно до свого стратегічного розвитку. Наприклад, у США до 2012 р. у межах НАТО все ще

²⁰ NATO Military Committee, MC 411/1 NATO Military Policy on Civil-Military Co-operation.

²¹ Ibid.

²² The general board: United States Forces, European theater...

²³ NATO Civil-military co-operation (CIMIC) doctrine, NATO Allied Joint Publication 9 (AJP-9), 1992 en 2003.

використовувався термін «цивільні справи» замість СІМІС²⁴. Франція не була членом військової організації НАТО між 1966 р. та 2009 р. і використовувала термін «action civilo-militaire», але змінила абрєвіатуру на СІМІС, щоб уникнути плутанини. Німеччина використовувала термін «Zivil-Militärisch Zusammenarbeit», що і є прямим перекладом СІМІС²⁵. Цивільно-військове співробітництво Великобританії найбільше відхилялася від доктрини НАТО, оскільки британці використовували СІМІС як інструмент у межах свого загальнодержавного внутрішнього підходу²⁶. Нідерланди також намагалися створити СІМІС подібний за функціями із Великобританією, але у більш широкому контексті. Для розуміння цивільно-військової співпраці Нідерланди застосовують для цього 3D-підхід. Де «D» – це Development (розвиток), Diplomacy (дипломатія) та Defence (оборона). Данія внесла комплексний підхід до порядку денного НАТО у 2003 р., і, як і Нідерланди та Великобританія, приділяє багато уваги внутрішньому розвитку СІМІС²⁷. Також є група країн, у яких структура цивільно-військового співробітництва перебуває на етапі зародження і становлення, де визначення СІМІС слугує орієнтиром. Такий приклад – структура ЦВС ЗСУ. Український СІМІС зародився із початком російсько-української війни у 2014 р. та є внутрішнім. Загалом, у його основі лежить розуміння концепції СІМІС НАТО, але він одночасно ґрунтується і на досвіді офіцерів ЦВС, які й досі виконують завдання в зоні Операції об'єднаних сил (ООС) на власній території²⁸.

Отже, структура СІМІС виникла й почала розвиватися внаслідок ускладнення умов середовища, у якому збройні сили виконували покладені на них завдання. З часів Другої світової війни і до сьогодні цивільно-військова співпраця була та залишається невід'ємним елементом у проведенні військового конфлікту. Діяльність СІМІС спрямована на допомогу місцевій владі та мирному населенню й узгоджується з цими сторонами для надання належної підтримки. Досвід операцій, проведених останніми десятиліттями, показує, що СІМІС застосовується у всіх видах операцій, а військова сторона повинна враховувати політичні, соціальні, економічні, культурні, релігійні, гуманітарні й інші чинники навколишнього середовища та залучати їх до планування і проведення своїх операцій. Необхідно також враховувати той факт, що велика кількість цивільних учасників перебуватиме в зоні проведення операцій із власними цілями, методами, принципами, мандатами, структурами, ролями та перспективами, які можуть бути використані в ході операцій і навпаки. Тобто, об'єднавши зусилля всіх учасників конфлікту, підвищується ефективність та результативність виконання завдань як військовою стороною, так і цивільною.

Залежно від типу операцій і засобів досягнення оперативних цілей відрізняється сфера застосування СІМІС, але не змінюється суть його основних функцій. Адже, як показує досвід ведення збройних конфліктів, військові підрозділи переважно діють серед місцевого населення, яке має власні цілі та повноваження в районах операцій.

²⁴ Doctrine for Civil-Military Cooperation (NP-3.4.9), MoD, Sofia, 2014.

²⁵ MC 411/2. NATO Military Policy on Civil-Military Cooperation (CIMIC) and Civil-Military Interaction (CMI), North Atlantic Military Committee, May 2014.

²⁶ The general board: United States Forces, European theater... P. 40–56.

²⁷ Ibid.

²⁸ Цивільно-військове співробітництво...

Спільна діяльність військової і цивільної сторін веде до створення та підтримки ефективних зв'язків між ними, й успішного досягнення результатів. Сьогодні CIMIC – невід'ємна частина сучасних багатомірних операцій, яка вивчає всі сторони, що взаємодіють у конфлікті, та сприяє взаємній допомозі цивільних сил військовим, і навпаки. Основна мета цієї взаємодії – досягнення певного бажаного кінцевого стану, який має бути однаково корисним для місцевого населення, мирного населення та збройних сил. Тому підвищення ефективності CIMIC відіграє головну роль у досягненні успіху операції та певного бажаного кінцевого стану.

Сфера співпраці між військовими, цивільними органами влади, міжнародними, урядовими й неурядовими організаціями значною мірою залежить від типу поточних операцій чи кампаній. У бойових діях взаємодія між ними, як правило, обмежена і передовсім полягає у запобіганні невиправданих втрат та жертв серед цивільних осіб, а також підтримці дотримання норм міжнародного гуманітарного права. У миротворчих операціях ця взаємодія поступово розширюється, розвивається та поглиблюється. Переважно діяльність CIMIC у миротворчих операціях спрямована на підтримку та встановлення контролю над місцевим населенням, узгодження дій із державними органами влади, підтримку та надання гуманітарної допомоги населенню, а також на контроль над потоком біженців. У мирний час і під час гуманітарних операцій сфера співпраці з цивільною владою та цивільним населенням найтісніша й полягає у будівництві, відновленні та вдосконаленні інфраструктури, розподілі й доставці гуманітарної допомоги, моніторингу біженців і безпеки таборів біженців, попереджувальних заходах та ліквідації наслідків стихійних лих, аварій і катастроф.

REFERENCES

- CIMIC Field Handbook. (2016). (4rd ed.). The Hague: Civil-Military Co-operation Centre of Excellence [in English].
- Doctrine for Civil-Military Cooperation (NP-3.4.9). (2014). Sofia [in English].
- Harkusha, S. (2015). Problemni pytannia vzaïemodii pid chas provedennia antyterostychnoi operatsii. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykor-donnoi sluzhby Ukrainy. Seriya: Viiskovi ta tekhnichni nauky*, 1, 19–32 [in Ukrainian].
- Huntington, S. (1998). *The Soldier and the State*. Sofia; MoD, St. Georgi Pobedonosets [in English].
- Ivanov, V. (2012). *Fundamentals of Civil-Military Cooperation*. Sofia: Defence College [in English].
- Janssens, R., & Teiler, G. (2002). CIMIC since 1945: historical, political, and operational contexts'. In M. T. I. Bollen, R. Janssens (Eds.), *NL Arms. Netherlands annual review of military studies 2002. Civil – military cooperation. A marriage of reason* (pp. 74–77). Alblasterdam [in English].
- Kalahin, Y. (2017). Systema tsyvilno-viiskovoho spivrobotnytstva Zbroinykh Syl. Proceedings of the Scientific-Practical Conference: *Suchasna viina: humanitarnyi aspekt*, Kharkiv, 30 chervnia 2017. (pp. 90–93). Kharkiv: KHNUPS [in Ukrainian].
- Kees, H. (2007). 'De militair en wederopbouw. Zo civiel als mogelijk en zo militair als nodig'. *Internationale spectator*, 61, 63–67 [in Dutch].
- Koropatnik, I. (2016). Problemy informatsiinoho zabezpechennia diïalnosti hrupy tsyvilno-viiskovoho spivrobotnytstva Zbroinykh Syl Ukrainy. *Verkhovenstvo prava*, 2, 100–103 [in Ukrainian].

- Maren, T. (2005). Motivation and Self-Image Among German Peacekeepers. *International Peacekeeping*, 12 (4), 576–585 [in English].
- MC 411/2. NATO Military Policy on Civil-Military Cooperation (CIMIC) and Civil-Military Interaction (CMI). (2014, May). North Atlantic Military Committee [in English].
- NATO Civil-military co-operation (CIMIC) doctrine. (2003). NATO Allied Jointed Publication 9 (AJP-9), 1992 [in English].
- NATO Military Committee, MC 411/1 NATO Military Policy on Civil-Military Cooperation Nations Multidimensional Peacekeeping Operations. (2012). New York, NY: United Nations [in English].
- Robert, L. (2010). Non-Governmental aid Organisation in Afghanistan between impartiality and counterinsurgency. *Themen schwerpunkt*, 28, 223–227 [in English].
- The general board: United States Forces, European theater, civil affairs and military government: organisations and operations. (1945, June 17) [in English].
- Pater, I. (Ed.), (2018). *Tsyvilno-viiskove spivrobitnytstvo na terytorii Donetskoï ta Luhanskoï oblastei: modeli, tendentsii, perspektyvy*. Lviv [in Ukrainian].
- Telelym, V. (Ed.). (2015). *Tsyvilno-viiskove spivrobitnytstvo za standartamy NATO: navch. posibn*. Kyiv [in Ukrainian].
- Tkachuk, P., Krasiuk, O., & Kryvyziuk, L. (Comps.). (2018). *Tsyvilno-viiskove spivrobitnytstvo u suchasnomu zbroinomu konflikti: navch. posibn*. Lviv [in Ukrainian].
- United Nations, Department of Peacekeeping Operations. Handbook on United Nations Multidimensional Peacekeeping Operations. (2003). New York: United Nations [in English].
- Vasiukova, N. (2017). Tsyvilno-viiskove spivrobitnytstvo v Ukraini: stvorennia ta rozvytku u kryzovykh umovakh. *Informatsiina bezpeka liudyny, suspilstva, derzhavy*, 1 (21), 84–95 [in Ukrainian].

Ivanna CHOBIT

PhD Student

Scientific and Organizational Department

Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy

ORCID.org/0000-0001-6669-2474

e-mail: ivannachobit23@gmail.com

ORIGINS, HISTORY OF CREATION AND DEVELOPMENT OF CIVIL-MILITARY COOPERATION STRUCTURE

The paper briefly describes the origins, history of the creation, and development of structures of Civil-Military Cooperation (CIMIC). The reasons for CIMIC's emergence are analyzed, and the guidelines for its development from World War II to the present are given. The concepts of civil-military cooperation among the United States of America and a number of NATO member countries have been substantiated. The history of the transformation of the meaning of the terms CIMIC and Civil Affairs in the NATO CIMIC Doctrines AJP-9 and MC 411/1 is revealed. The main aspects of the activities of civil-military cooperation structures in World War II, the Cold War, and during peacekeeping operations to maintain peace and security are highlighted. Particular attention is paid to the disclosure of the CIMIC's main functions in the national doctrines of NATO member countries and outlines the differences in the doctrinal approaches of CIMIC in countries such as the United States, France, Germany, the Netherlands,

Denmark, and Ukraine. After all, depending on the challenges facing the state, civil-military cooperation can be directed both to solve problems inside the state and abroad. It also outlines the important role of civil-military cooperation in the course of military conflict (operations) and overcoming the consequences of hostilities and the need to establish effective cooperation between the government, the public, and the army. It will contribute to a better understanding of the challenges facing CIMIC in armed conflict or peacekeeping missions.

Keywords: civil-military cooperation, civil-military interaction, civil-military relations, civil affairs.

Павло ТКАЧУК

*ад'юнкт кафедри гуманітарних наук
Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2601-2742>
e-mail: tkachuk.90@ukr.net*

ПЕРША РОСІЙСЬКО-ЧЕЧЕНСЬКА ВІЙНА У ВІЗІІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ

Проаналізовано перебіг першої російсько-чеченської війни у візії української політичної еліти й суспільства. Відображено події, які стосуються збройного конфлікту в Республіці Ічкерія, в українській суспільно-політичній думці на базі репрезентативного кола джерел: офіційних документів центральних органів влади, стенограм засідань Верховної Ради України, мемуаристики, повідомлень у періодичній пресі, матеріалів українських інтернет-ресурсів. Акцентовано увагу на ставленні українських політичних партій до бойових дій, які розгорталися в Чечні, визначено відмінності між позиціями партій національно-демократичного табору й політичними силами, які репрезентували лівий спектр українського політикуму.

Показано образ Чечні в українській періодиці першої половини 1990-х років. Стверджено, що офіційні мас-медіа намагалися об'єктивно висвітлювати перебіг російсько-чеченського збройного протистояння, не зосереджуючи особливої уваги на «українському сліді» в цих подіях.

Розглянуто оцінки, надані українською громадською думкою персоні Олександра Музичка, який керував сформованою з українців сотнею «Вікінг» та вів бої на території Республіки Ічкерія проти Збройних сил Російської Федерації. Відзначено, що симпатії української суспільно-політичної думки були, здебільша, на боці чеченського народу, який намагався відстояти незалежність від Росії. Констатовано, що український політик закликав ворожі сторони вжити необхідних заходів для припинення кровопролиття, переконував, що вирішення проблеми силовими, збройними засобами призведе не тільки до поглиблення конфлікту, а й може негативно вплинути на безпеку в регіоні загалом.

Ключові слова: російсько-чеченська війна, ЗМІ, політична еліта, партії, суспільно-політична думка.

Перша російсько-чеченська війна (1994–1996) залишила глибокий слід у національній пам'яті, історії чеченського народу. В Україні ці події не залишилися непоміченими центральними органами влади, політичними партіями, експертами, які оцінювали військовий конфлікт, керуючись національними інтересами нашої держави, політичними програмами, особистими переконаннями, що збагатило українську

суспільно-політичну думку цікавими інтерпретаціями перебігу війни. Ольга Бондар справедливо зауважує, що «увага до подій на Північному Кавказі стала актуальною для конфліктологів не лише Росії, а і багатьох інших країн, насамперед у Європі, тому що це був найбільший військовий конфлікт після Другої Світової війни на її території»¹. Щобільше, на Півдні Росії перетинаються інтереси нових незалежних держав Кавказу, США, Європи, країн Близького і Середнього Сходу та самої Росії², що актуалізує тему розвідки.

Якщо події першої російсько-чеченської війни вже детально висвітлено в українській і закордонній науковій літературі, то її відображення у суспільно-політичній думці України – малодосліджена тема, яка потребує всебічного аналізу на основі нових методологічних засад. Окремі її аспекти стали предметом зацікавлення Євгенії Горюшиної³, Олега Михайличенка, Сергія Кравцова⁴, Бориса Парахонського, Галини Яворської⁵, Петра Черника, Андрія Шумки⁶, Павла Артимишина⁷, Олени Балацької⁸, Віталія Юрченка⁹, Олександра Лавера¹⁰ та ін. істориків і політологів. Джерельну основу статті становлять офіційні документи центральних органів влади, стенограми засідань Верховної Ради України (ВРУ), мемуаристика, повідомлення у пресі, матеріали українських інтернет-ресурсів. Основна мета – показати російсько-чеченську війну 1994–1996 рр. у розрізі громадсько-політичної думки.

Після розпаду СРСР у грудні 1991 р. новообраний президент Джохар Дудаєв (Dudin Musa-khant Dzochar) оголосив про вихід Чечні зі складу Російської Федерації (РФ). У відповідь у Чечні був оголошений надзвичайний стан, який, де-факто, ввести

¹ Бондар О. Деякі конфліктологічні аспекти дій російської влади на Північному Кавказі. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/1973/Bondar.pdf?sequence=3&isAllowed=y>

² Там само.

³ Горюшина Є. Непримиренні наративи про «іншого»: вивчення пам'яті про збройний конфлікт у Чечні. URL: <https://www.ideopol.org/wp-content/uploads/2020/10/UKR.-1.14.-Goryushina.pdf>

⁴ Михайличенко О., Кравцов С. Чечено-російський конфлікт та суспільно-політичне і повсякденне життя Чеченської Республіки в контексті Першої чеченської війни 1994–1996 рр. URL: <https://repository.spu.edu.ua/handle/123456789/9849>

⁵ Парахонський Б., Яворська Г. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл: монографія. Київ: НІСД, 2019. 560 с.

⁶ Черник П., Шумка О. Інформаційно-психологічні операції у війнах та збройних конфліктах другої половини ХХ – початку ХХІ століття. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/1491/1/22.pdf>

⁷ Артимишин П. Початок Другої військової кампанії у Чечні: бачення політичного та медійного середовищ в Україні. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 2, ч. 1. С. 141–147.

⁸ Балацька О. Сецесіоністські конфлікти на пострадянському просторі: чинники та наслідки. URL: <https://epd13.cz/wp-content/uploads/2017/2017-4-4/09.pdf>

⁹ Юрченко В. Перша чеченська війна. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/stud_konferenzia/2012_2/visnuk_98.pdf

¹⁰ Лавер О. Втрати населення СРСР, країн СНД та українського народу у війнах та етнічних конфліктах 1945–2005 рр. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13119/32-Laver.pdf?sequence=1>

не вдалося і з республіки почався вивід російських військ, що тривав до літа 1992 р. У грудні того ж року Чечено-Інгушська АРСР припинила існування юридично – Чечня стала фактично незалежною, але юридично невизнаною жодною державою¹¹.

Президент Російської Федерації 9 грудня 1994 р. видав указ № 2166 «Про заходи щодо припинення діяльності незаконних збройних формувань на території ЧР і в зоні осетино-інгушського конфлікту», яким доручив уряду Росії «використовувати всі наявні в держави кошти для забезпечення державної безпеки, законності, прав і свобод громадян, охорони громадського порядку, боротьби зі злочинністю, роззброєння всіх незаконних збройних формувань»¹². Уже 11 грудня 1994 р. підрозділи Міністерства оборони (МО) і Міністерства внутрішніх справ (МВС) Росії увійшли на територію Чечні, наступаючи по трьох напрямках: дві групи – з Північної Осетії й одна – з Дагестану. Незважаючи на певні військові успіхи та взяття Грозного, підсумком Першої чеченської війни, яка закінчилася 31 серпня 1996 р., стало виведення російських військ із Чечні й фактичне визнання її незалежності¹³. Перша чеченська війна тривала з грудня 1994 р. по серпень 1996 р. За даними МВС Росії, в 1994–1995 рр. у Чечні загинули близько 26 тис. осіб: 2 тис. – російських військовослужбовців, 10–15 тис. – бойовиків, а решта втрат – мирні жителі. За оцінками російської влади, кількість загиблих тільки серед мирних жителів становила 70–80 тис. людей, військовослужбовців федеральних військ – 6–7 тис.¹⁴.

Перша російсько-чеченська війна сколихнула українське суспільство та стала важливим чинником, який вплинув на формування національної свідомості українців. Науковий директор фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва та професор політології Києво-Могилянської академії Олексій Гарань заявив, що саме в цей період «багато людей в Україні замислилися: ми хочемо бути з Росією, щоб наші діти воювали і помирили у Чечні?»¹⁵.

Розглядаючи російсько-чеченську війну в контексті українського сприйняття цих подій, варто передусім наголосити, що українці не тільки активно обговорювали перебіг бойових дій на сторінках засобів масової інформації (ЗМІ), медійних телемайданчиках, а й брали участь у конфлікті, воюючи проти військ Російської Федерації. Контакти між українськими та чеченськими націоналістами були встановлені ще задовго до того. Перша делегація Української національної асамблеї – Української народної самооборони (УНА–УНСО) відвідала Чечню у серпні 1994 р., друга прибула туди вже в жовтні (обидві очолював Анатолій Лупиніс). Третьою ж УНСОвською делегацією, яка з'явилася у Грозному 29 листопада 1994 р., керував Дмитро Корчинський. Відбулися зустрічі зі Зелімханом Яндарбієвим (Йандарбін Іабдұл-Муслиман кІант Зелімха) й Асланом Масхадовим (Masxadan Ali kant Aslan) (обидва згодом почергово

¹¹ Перша Чеченська війна. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/1211M/>

¹² Як починалась перша Чеченська війна 22 роки тому. URL: <https://hromadske.ua/posts/persha-chechenska-viina-22-roki>

¹³ Перша Чеченська війна. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/1211M/>

¹⁴ Як починалась перша Чеченська війна 22 роки тому. URL: <https://hromadske.ua/posts/persha-chechenska-viina-22-roki>

¹⁵ МакГаффі Ю. «Україна – не Росія». Як і чому Київ 30 років йде геть від Москви – BBC. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/ukrajina-rossiya-yak-daleko-ukrajina-pishla-vid-rosiji-za-ostanni-30-rokiv-ostanni-novini-50178922.html>

виконували обов'язки Президента Чечні). Було досягнуто домовленостей про вербування спеціалістів із військово-повітряних сил (ВПС) в Україні¹⁶.

Водночас хоча українська преса доволі часто друкувала матеріали, присвячені подіям у Чечні, проте офіційні ЗМІ заперечували «український слід» у збройному конфлікті, обмежуючись позицією Міністерства закордонних справ (МЗС), яке констатувало тільки «можливі факти добровільної участі окремих громадян» у російсько-чеченській війні¹⁷. Все ж нерідко періодичні видання друкували матеріали, присвячені членам УНА–УНСО, які воювали на Кавказі. Так, для прикладу, у газеті «Рівне вечірне» від 21 січня 1995 р. передруковано статтю «Сашко Білий – боевик» із газети «Труд» (автор – спецкор Васілій Натикін). Зрештою, Олександра Музичка (прізвисько «Білий») українські мас-медіа вважали «чи не єдиним українцем, який офіційно знаходився в Чечні і воював на боці генерала Дудаєва» («Рівне вечірне», 1995, вип. 3)¹⁸.

Подібні статті української преси офіційний Київ не коментував, як і намагався «не помічати» факт того, що сформована з українців сотня «Вікінг» під командуванням «Білого» брала участь у зимовому протистоянні в Грозному (зокрема, на площі Минутка і в столичному передмісті Чорноріччя), обороні Бамута, боях за Шаш, Аргун, Гудермес та Чечен-Аул. У районі трьох останніх населених пунктів діяли також загони під командуванням Шаміля Басаєва, в яких окремі підрозділи також склалися з українських добровольців¹⁹. Симпатії національно-свідомих українців до чеченців пояснити доволі легко, якщо згадати слова Д. Дудаєва, який у 1995 р. констатував: «Поки русизм існує, він ніколи не відмовиться від своїх амбіцій...»²⁰.

Дискусії щодо особливостей перебігу російсько-чеченської війни жваво велися у ВРУ. Кожна з фракцій, представлених у парламенті, давала власну оцінку подій. Так, депутат Володимир Дорошевський (фракція «Комуністи України») відзначав: «Зараз і в пресі, і у виступах є інформація про те, що питання Чечні є питанням номер один у міжнародних відносинах... Я вважаю, що це питання в межах ось тої заяви нашого Міністерства закордонних справ є цілком достатнім, і всякі, так кажуть, загравання на національній основі неприпустимі. Нашому Парламенту є чим займатися, крім цього питання»²¹.

Іван Кірімов (фракція «Державність») відзначав, що «у Чечні гинуть люди», вважав доцільним «сказати своє слово»²². Зрештою, Борис Олійник запропонував схвалити резолюцію ВРУ, в якій констатував: «Ми народні депутати України, стривожені подіями, що розгортаються довкола Чечні, твердо відстоюючи загальнолюдські гуманістичні принципи, закликаємо сторони, задіяні в конфлікті, навіть найгостріші

¹⁶ Кравченко М. Контакти УНА–УНСО з Чеченською Республікою Ічкерія. URL: https://censor.net/ru/blogs/3229465/kontakti_unaunso_z_chechenskoju_respublkoju_chkerya

¹⁷ Дідич Б. Воїн. Сашко Білий. URL: <https://charivne.info/news/32417-voyin-sashko-bilyj>

¹⁸ Там само.

¹⁹ Кравченко М. Бойові операції українців в Чечні. URL: https://censor.net/ru/blogs/3235209/boyiov_operats_ukrantsv_v_chechn

²⁰ Росія – рекетир: іще в 1995 Дудаєв попереджав про плани Росії вторгнутись у Крим. URL: https://texty.org.ua/fragments/78492/Rosija_reketyr_ishhe_v_1995_Dudajev-78492/

²¹ Верховна рада України. Стенограма. 1994. 13 грудня. Засідання 45. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3589.html>

²² Там само.

проблеми вирішувати тільки політичними мирними засобами. Звертаємося до всіх людей доброї волі, недопустимо трагічного розбрату, мир всякшущим на землі народам»²³.

Однак тільки 20 грудня Олександр Мороз запропонував на розгляд депутатів текст-звернення Верховної Ради України до Державної Думи і Ради Федерації Росії з приводу трагічних подій у Чеченській Республіці, де зазначено: «За свідченням засобів масової інформації, зокрема і російських, в Чеченській Республіці ведуться бойові дії із застосуванням важкої зброї, що призводить до масових жертв і страждань цивільного населення. В трагічній ситуації, разом з представниками інших народів, опинились і наші співвітчизники: українці, жителі Чечні. Глибоко стривожені їх долею, ми закликаємо вас вжити всіх заходів для припинення пролиття крові. Ми переконані, що розв'язання проблеми силовими, збройними засобами призведе не лише до поглиблення конфлікту, а й може негативно вплинути на безпеку в регіоні і у всьому світі. Не маючи сумніву у відданості російського народу демократичним цінностям, закликаємо вас зробити все можливе для того, щоб закріплені в міжнародних пактах високі стандарти прав і свобод людини, про необхідність дотримання яких неодноразово наголошувало російське керівництво, були застосовані і до корінних народів Кавказу. Сподіваємося, що кровопролиття і позбавлення священного права на життя людини буде зупинено, і конфлікт в цьому регіоні буде врегульовано політичними методами»²⁴. За її схвалення проголосувало 290 народних депутатів²⁵.

Окремі політичні партії підготували власні Резолюції щодо подій у Чечні. Так, 21 січня 1995 р. Центральний провід Народного руху України (НРУ) оприлюднив Заяву, в якій констатував: «Перебіг подій у Чеченській республіці Ічкерія свідчить, що Росія взяла курс на повне винищення чеченського народу. Російські війська перетворилися на банди вбивць, озброєні найсучаснішою бойовою технікою. Така “армія” становить серйозну загрозу безпеці як самого російського населення, так і народам сусідніх з Росією держав. Протягом усього часу від проголошення своєї незалежності Україна зазнає економічного й політичного тиску з боку Російської Федерації. Погіршення економічної й внутрішньополітичної ситуації в Росії призводить до посилення агресивних реваншистських настроїв у російському суспільстві. Про це яскраво свідчить безпрецедентне з позицій міжнародного права внесення до порядку денного засідання Державної Думи Росії питання про “об’єднання Росії” та денонсування Біловезької угоди...»²⁶.

Українська преса писала, що керівництво Росії переоцінило можливості власних збройних сил у 1994 р. «Коли перший обраний президент Росії Борис Єльцин оголосив..., що використає “всі засоби в розпорядженні держави”, щоб розбити чеченські претензії на незалежність, він очікував, що зможе підкорити чеченців за допомогою швидкої демонстрації переваги в силі, – відзначали журналісти. – Надія й очікування полягали в тому, що Росія зможе повторити успіх, який США показали

²³ Верховна рада України. Стенограма. 1994. 13 грудня. Засідання 45...

²⁴ Верховна рада України. Стенограма. 1994. 20 грудня. Засідання 49. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3589.html>

²⁵ Там само.

²⁶ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 270. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 66; Заява Центрального Проводу Народного Руху України. *Вісник Руху*. 1995. Спеціальний випуск. С. 22.

на Гаїті під час вторгнення у вересні 1994 року для швидкого усунення військової диктатури. Але Чеченська війна затягнулася на майже два роки й не принесла Москві жодних результатів, окрім смерті лідера Чечні Джохара Дудаєва, який загинув у квітні 1996 року від російської керованої ракети»²⁷.

Аналітик центру «Adastra» Юлія Пархоменко відзначала, що Чеченська Республіка була важлива для Кремля не лише для збереження територіальної цілісності РФ і запобігання «параду сецесій», а й з огляду на її силовий ресурс, який вірно захищатиме інтереси центральної влади як усередині Росії, так і за її межами. І, звичайно ж, мусульманська Чечня – це можливість бути залученим у політичні процеси в ісламському світі та просувати там свої інтереси²⁸.

Розглядаючи причини, які змушували РФ закінчити війну у 1996 р., в інформаційному просторі України домінує думка, що «продовження бойових дій в Чечні могло серйозно зашкодити престижу Росії на міжнародній арені і завадити лідерам провідних країн прибути в Москву на святкування 50-ти річчя перемоги над гітлерівською Німеччиною у Другій Світовій війні. У зв'язку з цим Єльцин підписав Указ щодо нормалізації обстановки в ЧР, яким оголосив мораторій на бойові дії в Чечні з 28 квітня по 11 травня 1995 року»²⁹.

Власне, Перша російсько-чеченська війна закінчилася «мирним договором» у Хасав'юрті влітку 1996 р. фактично капітуляцією Москви, про що писали українські ЗМІ³⁰. Газета «День» стривожено констатувала, що «ми могли б лише поспівчувати проблемам нашої північно-східної сусідки, якби не те, що з плином часу всі російсько-чеченські проблеми можуть стати водночас і українськими. Адже в Україні позиції тих політиків, які виступають за створення “союзу східнослов'янських народів” або приєднання України до російсько-білоруського союзу, або навіть за відродження СРСР, останнім часом посилюються»³¹.

Журналіст Віталій Портников відзначав, що «коли 30 років тому проголосили незалежність Ічкерії, дискусії головним чином зосереджувалися на темі можливого розвалу Російської Федерації і наслідках такого розвалу для сусідніх країн і всього світу. Але ця дискусія була беззмістовною. Ніяких реальних можливостей для юридичного оформлення незалежності Чечні просто не існувало через очевидний дисбаланс у силах сторін. Питання було тільки у ціні, яку Росія готова була заплатити за відновлення контролю над Чечнею та у згоді суспільства заплатити таку ціну»³².

²⁷ New York Times: Принизлива поразка на війні в Чечні навіть через 25 років впливає на Росію. URL: <https://www.unian.ua/world/10789889-new-york-times-prinizliva-porazka-na-viyini-v-chechni-navit-cherez-25-rokiv-vplivaye-na-rosiyu.html>

²⁸ Пархоменко Ю. Навіщо Кремлю Чечня? URL: <https://adastra.org.ua/blog/navisho-kremlyu-chechnya>

²⁹ День в історії – закінчення Першої Чеченської війни. URL: https://galinfo.com.ua/news/den_v_istorii_zakinchennya_pershoi_chechenskoj_viny_275024.html

³⁰ 25 років тому почалася Перша російсько-чеченська війна. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/first-russo-chechen-war/30320463.html>

³¹ Підлуцький О. Чи стануть російсько-чеченські проблеми проблемами України? URL: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/den-planeti/radgosp-nob>

³² Портников В. Як Росія стала Чечнею. URL: https://lb.ua/world/2021/09/06/493299_yak_rosiya_stala_chechneyu.html

Отже, перша російсько-чеченська війна знайшла відголос в українській суспільно-політичній думці. Якщо не брати до уваги лівий спектр політичних сил України, громадяни нашої держави вболівали за незалежність Республіки Ічкерія, а представники націоналістичних сил (УНА–УНСО) брали активну участь у бойових діях. Центральні органи влади (Президент, МЗС, ВРУ) закликали керівництво Росії припинити кровопролиття та інтенсифікувати мирні переговори з лідерами чеченців для якомога швидшого встановлення миру.

REFERENCES

25 rokiv tomu pochalasia Persha rosiisko-chechenska viina. *Radio Svoboda*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/first-russo-chechen-war/30320463.html> [in Ukrainian].

Artymyshyn, P. (2016). Pochatok Druhoi viiskovoi kampanii u Chechni: bachennia politychnoho ta mediinoho seredovyschch v Ukraini. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii*, 2 (1), 141–147 [in Ukrainian].

Balatska, O. (2017). Setsesionistski konflikty na postradianskomu prostori: chynnyky ta naslidky. *European Political and Law Discourse*, 4, 52–58. Retrieved from <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2017/2017-4-4/09.pdf> [in Ukrainian].

Bondar, O. (2013). Deiaki konfliktolohichni aspekty dii rosiiskoi vlady na Pivnichnomu Kavkazi. *Aktualni problemy polityky*, 48, 194–199. Retrieved from <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/1973/Bondar.pdf?sequence=3&isAllowed=y> [in Ukrainian].

Chernyk, P., & Shumka, O. (2008). Informatsiino-psykhologichni operatsii u viinakh ta zbroinykh konfliktakh druhoi polovyny XX – pochatku XXI stolittia. Retrieved from <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/1491/1/22.pdf> [in Ukrainian].

Den v istorii – zakinchennia Pershoi Chechenskoï viiny. Retrieved from https://galinfo.com.ua/news/den_v_istorii_zakinchennya_pershoi_chechenskoï_viiny_275024.html [in Ukrainian].

Didych, B. (2018, Berezen 15). Voin. Sashko Bilyi. *ChaRivne*. Retrieved from <https://charivne.info/news/32417-voyin-sashko-bilyj> [in Ukrainian].

Horiushyna, Ye. (2020). Neprymyrenni naratyvy pro «inshoho»: vyvchennia pamiaty pro zbroinyi konflikt u Chechni. *Ideology and Politics Journal*. Retrieved from <https://www.ideopol.org/wp-content/uploads/2020/10/UKR.-1.14.-Goryushina.pdf> [in Ukrainian].

Kravchenko, M. (2020, Hruden 5). Boiovi operatsii ukraintsiv v Chechni. *Tsenzor.Net*. Retrieved from https://censor.net/ru/blogs/3235209/boyiov_operats_ukrantsv_v_chechn [in Ukrainian].

Kravchenko, M. (2020, Lystopad 6). Kontakty UNA–UNSO z Chechenskoïu Respublikoïu Ichkeriia. *Tsenzor.Net*. Retrieved from https://censor.net/ru/blogs/3229465/kontakti_unaunso_z_chechenskoïu_respublkoïu_chkerya [in Ukrainian].

Laver, O. Vtraty naseleennia SRSR, krain SND ta ukraïnskoho narodu u viinakh ta etnichnykh konfliktakh 1945–2005 rr. Retrieved from <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13119/32-Laver.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].

MakHaffi, Yu. (2021, Serpen 23). «Ukraina – ne Rosiia». Yak i chomu Kyiv 30 rokiv yde het vid Moskvu – BBC. *NV.UA*. Retrieved from <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/ukrajina-rossiya-yak-daleko-ukrajina-pishla-vid-rosiji-za-ostanni-30-rokiv-ostanni-novini-50178922.html> [in Ukrainian].

Mykhailychenko, O., & Kravtsov, S. (2020). Checheno-rosiiskyi konflikt ta suspilno-politychne i povsiakdenne zhyttia Chechenskoï Respubliky v konteksti Pershoï chechenskoï viiny 1994–1996 rr. Retrieved from <https://repository.sspu.edu.ua/handle/123456789/9849> [in Ukrainian].

New York Times: Prynzlyva porazka na viini v Chechni navit cherez 25 rokiv vplyvaie na Rosiiu. *UNIAN*. Retrieved from <https://www.unian.ua/world/10789889-new-york-times-prinizlyva-porazka-na-viyni-v-chechni-navit-cherez-25-rokiv-vplyvaye-na-rosiyu.html> [in Ukrainian].

Parakhonskyi, B., & Yavorska, H. (2019). *Ontolohiia viiny i myru: bezpeka, stratehiia, smysl: monohrafiia*. Kyiv: NISD [in Ukrainian].

Parkhomenko, Yu. (2019, Traven 27). Navishcho Kremliu Chechnia? *Analitychnyi tsentr ADASTRA*. Retrieved from <https://adastra.org.ua/blog/navisho-kremlyu-chechnya> [in Ukrainian].

Persha Chechenska viina. Retrieved from <https://www.jnsm.com.ua/h/1211M/> [in Ukrainian].

Pidlutskyi, O. (1999, Berezen 23). Chy stanut rosiisko-chechenski problemy problemamy Ukrainy? *Den*. Retrieved from <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/den-planeti/radgosp-no6> [in Ukrainian].

Portnykov, V. (2021, Veresen 6). Yak Rosiia stala Chechneiu. *LB.UA*. Retrieved from https://lb.ua/world/2021/09/06/493299_yak_rosiya_stala_chechneyu.html [in Ukrainian].

Rosiia – reketyr: ishche v 1995 Dudaiev poperedzhav pro plany Rosii vtorhnutys u Krym. Retrieved from https://texty.org.ua/fragments/78492/Rosija__reketyr_ishhe_v_1995_Dudajev-78492/ [in Ukrainian].

Verkhovna rada Ukrainy. Stenohrama. (1994, Hruden 13). Zasidannia 45. Retrieved from <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3589.html> [in Ukrainian].

Verkhovna rada Ukrainy. Stenohrama. (1994, Hruden 20). Zasidannia 49. Retrieved from <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3589.html> [in Ukrainian].

Yak pochynalas persha Chechenska viina 22 roky tomu. (2016, Hruden 12). *Hromadske*. Retrieved from <https://hromadske.ua/posts/persha-chechenska-viina-22-roki> [in Ukrainian].

Yurchenko, V. (2012). Persha chechenska viina. Retrieved from https://library.udpu.edu.ua/library_files/stud_konferenzia/2012_2/visnuk_98.pdf [in Ukrainian].

Pavlo TKACHUK

PhD Student

Department of Humanities

Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2601-2742>

e-mail: tkachuk.po@ukr.net

THE FIRST RUSSIAN-CHECHEN WAR IN THE OPINION OF THE UKRAINIAN SOCIETY AND POLITICAL ELITE

The course of the first Russian-Chechen war in the views of the Ukrainian political elite and society is analyzed. The main purpose of the article is to reflect the events related to the armed conflict in the Republic of Ichkeria in Ukrainian socio-political thought based on a

representative range of sources: official documents of central authorities, transcripts of plenary sittings of the Verkhovna Rada of Ukraine, memoirs, periodicals, Ukrainian Internet-resources materials. Emphasis is placed on the attitude of Ukrainian political parties to the fightings in Chechnya and the differences between standpoints of the national-democratic camp and the left-wing spectrum of Ukrainian politics. The image of Chechnya in the Ukrainian periodicals of the first half of the 1990s is shown. It is stated that the official media tried to objectively cover the course of the Russian-Chechen armed confrontation without focusing on the «Ukrainian trail» in these events. The reviews given by Ukrainian public opinion to Oleksandr Muzychko, who led the Ukrainian-formed troops «Viking» and fought in the Republic of Ichkeria against the Armed Forces of the Russian Federation, are considered. It is noted that the sympathies of Ukrainian socio-political thought were, mostly, on the Chechen people's side, who were trying to defend their independence from Russia. As stated, Ukrainian politicians appealed to warring parties to take necessary measures to stop the bloodshed, convincing that resolving the problem by force, armed means would not only deepen the conflict but could also negatively affect security in the region as a whole.

Keywords: Russian-Chechen war, mass media, political elite, political parties, socio-political thought.

Юлія ЛІВІНСЬКА

*капітан, ад'юнкт кафедри гуманітарних наук
Інституту морально-психологічного забезпечення
Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4291-5618>
e-mail: julia.livinska@gmail.com*

ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ РОСІЙСЬКО-ГРУЗИНСЬКОГО ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ: ПОГЛЯД УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Проаналізовано українську історіографію щодо передумов і причин російсько-грузинського збройного конфлікту. Відзначено, що науковий доробок науковців з України має досить потужний аналіз причин виникнення російсько-грузинського протистояння та повну незалежність у трактуванні від представників органів влади. Стверджено, що українські дослідники, визначаючи причини й передумови розгортання російсько-грузинського військового конфлікту 2008 р., звертали увагу і на історичні витоки протистояння. Констатовано, що вони виокремлюють такі основні причини та передумови російсько-грузинського конфлікту: політичні (розпад СРСР, необхідність побудови нової держави в історичних межах територій колишніх суміжних); тиск РФ через бажання Грузії співпрацювати з ЄС та вступ до НАТО; економічні, зокрема соціально-економічне питання; енергетична, пов'язана з «енергетичними тиграми» регіону – Туркменістаном, Казахстаном й Азербайджаном, які шукали нових шляхів експорту висхідних обсягів власних енергоносіїв в обхід традиційних російських коридорів; етнічні (етнонаціональне питання, міграційна політика ще радянської влади, боротьба між національними меншинами). Зауважено, що водночас українські вчені поки що почасти уникають створення чіткого та вичерпного переліку причин виникнення конфлікту, адже багато інформації досі перебуває під грифом «Таємно» і неможливо встановити остаточну істинність трактувань.

Звернуто увагу, що деякі українські аналітики (наприклад, В. Корнілов і М. Погребинський) у контексті російсько-українського конфлікту вважали агресором грузинську сторону, а військову підтримку зі сторони Росії на користь Південної Осетії, де проживало чимало російських громадян, сприймали як захист місцевого населення від «геноциду» з боку грузинської армії та стабілізацію регіону, через який відбувались поставки енергоносіїв.

Ключові слова: російсько-грузинський збройний конфлікт, причини, передумови, українська історіографія.

Сучасна російська агресія проти України, яка розпочалася навесні 2014 р. і триває досі, ставить перед дослідниками-гуманітаріями завдання щодо вивчення

передумов та причин сучасної геополітичної ситуації в локальному й глобальному контекстах. Важлива складова при цьому – розгляд збройних конфліктів, спровокованих Російською Федерацією (РФ) на пострадянському просторі після 1991 р., який уможливорює розуміння принципів і підходів ведення російською стороною війн не лише й не так під час «гарячих фаз» протистояння, як при проведенні дипломатичної та інформаційної війни. До одного з таких належить російсько-грузинський конфлікт 2008 р., який на сьогодні вже встиг одержати певне відображення не лише в українській громадській думці, а й серед наукових кіл – в історіографії.

В українській і світовій історіографії вже є певні напрацювання з досліджуваної тематики. Серед українських фахівців різні аспекти російсько-грузинського протистояння розглядали Павло Артимишин¹, Микола Дорошко², Олександр Задорожній³, Алла Киридон⁴, Олександр Майборода⁵. Із зарубіжних цією темою цікавилися Бен Джуда (Ben Judah)⁶, Сергій Лузянин (Сергей Лузянин)⁷, Єронім Перович (Jeronim Perović)⁸, Борис Райтшустер (Boris Reitschuster)⁹, Марсель ван Герпен (Marcel van Herpen)¹⁰.

Мета статті – проаналізувати українську історіографію у контексті передумов і причин російсько-грузинського збройного конфлікту 2008 р.

Українські дослідники, визначаючи причини й передумови до розгортання російсько-грузинського військового конфлікту 2008 р., звертали увагу і на історичні витоки протистояння. Наприклад, український учений П. Артимишин досліджував історію розвитку та вірогідних причин його виникнення. На його думку, протистояння між Тбілісі як центральною владою з одного боку і Сухумі (Абхазія) та Цхінвалі (Південна Осетія) як автономними утвореннями, що прагнули до відокремлення від Грузії, з другого сягає ще 1920-х років, коли у процесі утворення СРСР їх приєднали на правах автономій спочатку до ЗСФРР (Закавказької Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки),

¹ Артимишин П. Російсько-грузинський конфлікт 2008 р. у медійному дискурсі України. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*: зб. статей. Київ, 2018. Вип. 23. С. 262–280.

² Дорошко М. Грузинсько-південноосетинський конфлікт та його наслідки. URL: <http://westudents.com.ua/glavy/51411-gruzinsko-pvdennoosetinskiykonflkt-ta-yogo-nasltdki.html> (дата звернення: 17.11.2021).

³ Задорожній О. Міжнародне право в міждержавних відносинах України і Російської Федерації 1991–2014. Київ: К.І.С., 2014. 960 с.

⁴ Киридон А. Причини російсько-грузинського конфлікту: регіональний вимір. URL: <http://www.kumu.edu.ua/vmv/v/08/kyrydon.htm> (дата звернення: 17.11.2021).

⁵ Майборода О. Користь і сентименти в українсько-російських відносинах. *Україна та Росія: потенціал взаємодії та співробітництва*: зб. наук. праць. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. С. 88–95.

⁶ Джуда Б. Крихка імперія: Як Росія полюбила і розлюбила Владіміра Путіна. Київ: Медуза, 2015. 416 с.

⁷ Лузянин С. Восточная политика Владимира Путина: Возвращение России на «Большой Восток» (2004–2008 гг.). Москва: АСТ, 2007. 448 с.

⁸ Perovic J. Caucasus crisis: implications and options for the West. *CSS Analyses in Security Policy*. Zurich, 2008. Vol. 3. № 39. P. 3–12.

⁹ Райтшустер Б. Путінократія: Людина влади та її система. Харків: Віват, 2015. 352 с.

¹⁰ Ван Херпен М. Війни Путіна: Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого / пер. з англ. Харків: Віват, 2015. 304 с.

а в 1936 р. – до Грузинської РСР. Проте через існування радянської політичної системи така конфігурація не мала жодного значення. Все ж під час т. зв. «параду суверенітетів» на межі 1980–1990-х років вона дала про себе знати міжетнічними протистояннями, які відбувалися в інших радянських республіках, зокрема й Грузії¹¹.

Крім цього, П. Артимишин констатує, що впродовж 1991–1992 рр. розгорнувся грузинсько-південноосетинський збройний конфлікт, а в 1992–1993 рр. – абхазька війна. Роблячи акцент на політиці Едуарда Шеварнадзе (ედიუარდ შევარდნაძე), який на той час був президентом Грузії, Павло Артимишин відзначає, що політичний курс глави держави почав набувати західних орієнтирів, а це «не могло не турбувати Москву, яка розглядала цю закавказьку державу як традиційну сферу своїх інтересів»¹².

Однією з причин посилення протиборчих настроїв П. Артимишин називає «революцію троянд», провідною ідеєю якої було відновлення територіальної цілісності Грузії. Відповідно, дослідник відзначає: «Росія вбачала у збереженні невирішеності питання “бунтівних територій” запорукою власного успіху, адже нестабільна закавказька країна була “хорошим прикладом” для внутрішнього російського споживача інформації, якому нав’язували думку, про будь-які “кольорові революції”»¹³.

В аналізі П. Артимишин говорить про те, що в цей період Росія активно роздавала свої паспорти мешканцям Абхазії і Південної Осетії. У цьому автор вбачає цілеспрямований план представників влади РФ, оскільки видача паспортів означала набуття зазначеними особами громадянства РФ і у випадку будь-яких невігідних для неї дій, фактично існував привід введення «захисту» в межах миротворчості для новоспечених громадян. Водночас відзначає, що в медійному дискурсі України до 2014 р. не фігурувало поняття російсько-грузинського конфлікту. Лише з початком російської агресії проти України, що розпочалася навесні 2014 р. і триває досі, ситуація кардинально змінилась і, відповідно, українська історіографія почала оперувати зазначеним словосполученням.

Українські дослідники Ірина Габро й Аліна Куріленко стверджували, що першо-причиною виникнення конфлікту можна вважати розпад СРСР, який спровокував розгортання грузино-осетинсько-абхазького конфлікту в 1990-х роках¹⁴. Водночас учені також виділяли такі причини та передумови російсько-грузинського: історичні, політичні (геополітичні), етнічні (серед них – міграційну політику Лаврентія Берії (ლავრენტი ბერიძე), яка призвела до зменшення чисельності абхазців у регіоні до 17%), економічні (енергетичні), зокрема внутрішні соціально-економічні проблеми в самій РФ, а також прагнення Грузії вступити в НАТО (Організації Північноатлантичного договору), проти чого категорично виступала російська владна верхівка¹⁵.

¹¹ Артимишин П. Російсько-грузинський конфлікт 2008 р. ... С. 262–267.

¹² Там само.

¹³ Там само. С. 267–275.

¹⁴ Габро І., Куріленко А. Історичні передумови та причини російсько-грузинської війни 2008 року. *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 3 (6). URL: <http://www.lukomor.mosk.mksat.net/index.php/lukomor/article/view/83/75> (дата звернення: 18.11.2021).

¹⁵ Там само.

Борис Кушнірук, Алла Киридон, Петро Черник, Наталія Нечаєва-Юрійчук, Євген Ярошенко також дотримувалися думки, що серед головних причин виникнення конфлікту було перешкоджання РФ вступу Грузії в НАТО.

Зокрема, Б. Кушнірук зазначав, що відсутність збройних протистоянь відкривало Грузії дорогу в НАТО, а запорукою цього була зацікавленість західноєвропейських країн і США у стабільному транзиті каспійської нафти з незалежних від Росії трубопроводів. Аналітик вважав, що реалізація такого сценарію показала, що РФ насправді не виграла, а програла війну, бо поставленої мети не досягла¹⁶. Також відзначав постійну зацікавленість РФ у тому, щоб мати вплив на Кавказі. Він вважав, що загострення ситуації у цьому регіоні датується 1988 р., коли останній Голова Президії Верховної Ради СРСР Михайло Горбачов (Михайл Горбачёв) доручив КДБ (Комітету державної безпеки) почати процес міжетнічної дестабілізації в тих союзних республіках, які мали намір вийти зі складу Радянського Союзу¹⁷.

Український учений К. Усатюк відзначав, що аналіз першопричин виникнення російсько-грузинського протистояння варто розглядати в контексті подій розпаду СРСР і подальших грузино-осетинського та грузино-абхазького протистоянь, які, на переконання дослідника, були інспіровані Росією¹⁸. Водночас автор, посилаючись на погляди М. Дорошко та Н. Шпакової, говорить про те, що Росія зміцнювала сепаратизм й озброювала населення «бунтівних» територій, сподіваючись на їх відділення від Грузії. При цьому вчений акцентував на тому, що саме євроатлантичний політичний курс Грузії став безпосередньою передумовою для російського вторгнення на територію цієї держави в серпні 2008 р. Проте відзначав, що дії РФ важко розцінювати в єдиному ключі, адже існувала вигода зі збройного протистояння для обох сторін. По-перше, РФ відкрито не заявляла про готовність надання будь-якої підтримки Осетії та Абхазії, а навпаки публічно говорила про необхідність територіальної цілісності Грузії, хоч керівництво добре розуміло, що втрата Грузії в боротьбі за її вступ у НАТО буде фіаско. По-друге, і Грузія, ставши жертвою агресії, могла на тлі цього образу закликати західних партнерів до активізації «грузинського питання» в контексті інтеграції з ЄС (Європейським Союзом) та НАТО¹⁹.

У той же момент Ігор Мельничук говорив і про місце етнополітичних причин початку протистояння на Закавказзі. Так, відповідно до його міркувань, російсько-грузинська війна 2008 р. була схожою на вірмено-азербайджанський конфлікт довкола Нагірного Карабаху: обидва протистояння пов'язані з територіальними інтересами Росії у регіоні, відзначалися етнотериторіальністю та розгорталися безпосередньо біля російських кордонів і підтримкою Росії самопроголошених державних утворень²⁰.

¹⁶ Черник П. Грузинсько-російська війна 2008 року – геополітичний реванш Росії. *Держава і право*: зб. наук. праць. Київ, 2011. Вип. 53. С. 686–692.

¹⁷ Кушнірук Б. Російсько-грузинська війна: причини та наслідки. *УНІАН*. 2008. 18 серпня. URL: <http://www.unian.net/ukr/news/news-267814.html> (дата звернення: 18.11.2021).

¹⁸ Усатюк К. Р. Російсько-грузинський конфлікт 2008 року: уроки для України / <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/28384/1/124-133.pdf> (дата звернення: 18.11.2021).

¹⁹ Дорошко М., Шпакова Н. Зовнішня політика республіки Грузія. *Геополітичне середовище та геополітична орієнтація країн СНД*. Київ: Центр учбової літератури, 2011. С. 95–100.

²⁰ Мельничук І. Інтеграційні проекти Російської Федерації на пострадянському просторі: дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.04 / Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2015. С. 237.

Вбачав І. Мельничук й економічні причини російської агресії: завдяки втриманню Грузії у власній геополітичній орбіті Росія намагалася зберегти вплив на транспортування каспійської нафти через Закавказзя, оскільки у випадку його зменшення втратила б авторитет не тільки в Кавказькому регіоні, а й на Близькому Сході²¹.

Українські дослідники Валерій Копійка та Володимир Манджолла, розглядаючи причини війни в геополітичному контексті, наголошували на ролі політики «Східного партнерства» ЄС у протистоянні та стверджували, що саме події літа 2008 р. на Закавказзі перетворили цю програму, яка спершу запроваджувалася з метою поглиблення відносин із сусідами ЄС на Сході та збалансування союзу для Середземномор'я, на стратегічну. Крім того, вчені акцентували на активізації діяльності Росії з відновлення свого впливу на пострадянському просторі. У зв'язку з цим європейські країни мали перейматися питанням утримання східних сусідів²².

Своєрідну думку щодо причин протистояння висловлював політолог, директор Інституту глобальних стратегій Вадим Карасьов. Ще напередодні військових дій між Росією та Грузією він зазначав, що Росія ніколи не погодиться на те, щоб на пострадянському (колишньому імперському) просторі формувалися інші держави з відмінними політичними моделями та геополітичними орієнтаціями, тим паче спрямованими на ЄС і НАТО²³. Коли ж на Закавказзі розпочалися військові дії, В. Карасьов нейтрально оцінював закавказьку війну, усе ж вважаючи, що в її розв'язанні були зацікавлені США, які намагалися, скориставшись конфліктом, «обнулити» миротворчий мандат Росії у регіоні, замінивши його міжнародними силами, та «вичавити» Росію із Кавказу²⁴.

На думку Євгена Ярошенко це протистояння було обумовлене вичерпністю Росії економічних, політичних та інших важелів тиску на Грузію, внаслідок чого військова сила залишалася останнім інструментом, щоби «примусити» політичне керівництво Грузії змінити його зовнішньополітичний вектор, який досі був спрямований на інтеграцію у структури ЄС і НАТО²⁵.

Водночас Катерина Данилюк, опираючись на думку представника російської опозиції Андрія Іларіонова (Андрей Илларионов), відзначала, що Росія змогла у 2008 р. повернути собі статус одного зі світових лідерів і довести свою перевагу. Крім того, вчена, погоджуючись зі поглядами Олена Бебешко²⁶, визначала: «Росія продемонструвала своє прагнення зайняти стійку позицію у цьому регіоні та обмежити західний вплив у політичній, економічній сферах та сфері безпеки. Росія підтвердила, що може впливати на ситуацію в державах СНД [Співдружності незалежних держав – Ю. Л.],

²¹ Там само. С. 345.

²² Копійка В., Манжолла В., Весела Н. Україна та Європейський Союз: навч. посіб. Київ: Знання, 2012. 78 с.

²³ Карасьов В. Попри кризу, Грузія тримає марку демократії. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/a-49-2007-11-08-voa4-87046342/227515.html> (дата звернення: 17.11.2021).

²⁴ Козуб Т. Что в сложившейся ситуации делать Украине? *Комсомольская правда в Украине*. 2008. 13 августа. С. 3.

²⁵ Ярошенко Є. Війна в Грузії: чотири важливих уроки для України. URL: <https://apostrophe.ua/ua/article/politics/2017-08-08/voyna-rossii-s-gruziiy-chetyre-vajnyih-uroka-dlya-ukrainyi/13777> (дата звернення: 17.11.2021).

²⁶ Бебешко О. «П'ятиденна війна» на Кавказі 2008 р.: причини та геополітичні наслідки. *Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації*. 2010. № 2. С. 87–90.

у той час, як останні не можуть розраховувати на серйозну підтримку з боку Заходу. Військова присутність Росії у західній частині Південного Кавказу визначає нові параметри геополітичної реальності в Чорноморському регіоні»²⁷.

Олена Балацька основними передумовами конфлікту офіційних Москви та Тбілісі визнавала грузино-південноосетинський і грузино-абхазький конфлікти²⁸. Вчена характеризує це протистояння російсько-грузинською війною, яка мала сепаратистський вимір зі сторони Південної Осетії. При цьому відзначила, що під час цієї колізії сепаратизм був головно інспірований та підтриманий ззовні в результаті втручання РФ²⁹.

Серед українських дослідників побутує думка і щодо політичних причин російсько-грузинського конфлікту. Зокрема, про те, що участь Росії у протистоянні між Абхазією і Південною Осетією була спробою «відновити статус держави світового значення», робить висновок у дослідженні Петро Черник. Він вважав, що спільні кордони надали Росії можливість сприяти сепаратистським формуванням і розташовувати на цій території свої війська³⁰.

Цей же автор, поряд із А. Киридон та Є. Ярошенко, стверджував, що російсько-грузинський конфлікт мав геополітичні причини виникнення. Зокрема, на думку П. Черника, ускладнення ситуації набуло геополітичного виміру вранці 8 серпня 2008 р. Тоді через Рокський тунель почалося масове вторгнення регулярної російської армії на суверенну територію Грузії. До цього протистояння між грузинами й осетинами було суто етнічним³¹.

Водночас А. Киридон зазначала, що на тлі російсько-грузинського конфлікту в контексті територіально-просторової конфігурації його обумовленості або причинності досить логічним виглядає запитання: «“Чому Кавказ?”». Довгий час, хрестоматійно, тобто по всіх канонах, санітарний кордон розглядався як кордон між Європою та Азією»³².

Вказували українські вчені й на енергетичну причину російсько-грузинського конфлікту. Так, в основі протистояння, на думку П. Черника, лежав енергетичний чинник, який найбільше вплинув на «енергетичних тигрів» регіону – Туркменістан, Казахстан й Азербайджан, які шукали нових шляхів експорту висхідних обсягів власних енергоносіїв в обхід традиційних російських коридорів³³.

Аргументуючи те, що протистояння мало енергетичні джерела, Наталія Нечасва-Юрійчук акцентувала на тому, що РФ була одним із найбільших експортерів нафти й газу для держав ЄС. Війна у Грузії продемонструвала також прагнення РФ взяти

²⁷ Данилюк К. Російсько-грузинська війна 2008 р.: реакція світової спільноти та геополітичні наслідки. *Міжнародні відносини і туризм: сучасність та ретроспектива*. 2013. № 3. URL: https://eprints.oa.edu.ua/2303/1/Danyliuk_NZ_stud_Vyp-3_turyzm.pdf (дата звернення: 17.11.2021).

²⁸ Балацька О. Сецесеоністські конфлікти на пострадянському просторі: чинники та наслідки. *European political and law discourse*. 2017. № 4. С. 52–58. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2017/2017-4-4/09.pdf> (дата звернення: 17.11.2021).

²⁹ Там само.

³⁰ Черник П. Грузинсько-російська війна... С. 686–692.

³¹ Там само.

³² Киридон А. Причини російсько-грузинського конфлікту...

³³ Черник П. Грузинсько-російська війна... С. 686–692.

під контроль нафтопровід Баку–Тбілісі–Джейхан і встановити власну монополію на рух азербайджанської нафти³⁴.

Іван Зельманович зазначав, що грузинсько-абхазько-осетинський конфлікт згодом переріс у відкриту російсько-грузинську війну і це призвело до окупації російськими військами територій незалежної держави³⁵. Також учений вказував на надзвичайно складну етнополітичну ситуацію у взаємовідносинах між абхазцями, осетинцями й центральною владою Грузії. Зокрема, це пояснювалося тим, що Тбілісі завжди прагнуло мати повний і цілковитий контроль над проблемними регіонами, подекуди навіть нехтуючи їхніми законними правами. Вчений стверджував, що існування у Грузії автономій протидіяло принципам формування Грузинської держави і, передовсім, засадам його національно-державного устрою. «Тому заперечення легітимності автономій виникало від принципової неможливості їх існування у складі нової Грузії взагалі»³⁶.

Також дослідник відзначив, що ще до «п'ятиденної війни» в серпні російське керівництво зробило низку кроків, які наблизили його до офіційного визнання двох відокремлених від Грузії республік: скасувало санкції проти Абхазії, введені Радою глав держав СНД у 1996 р., оголосило про встановлення прямих правовідносин Росії з Абхазією і Південною Осетією. Вони були продиктовані, по-перше, намаганням не допустити втягування Абхазії та Південної Осетії у процес можливого вступу Грузії в НАТО; по-друге, спробою дати відповідь на активізацію дипломатії ЄС та США в абхазькому конфлікті, спрямовану на зміну формату врегулювання і в результаті – на виведення російських миротворців та заміну їх міжнародним контингентом³⁷.

На думку Тараса Возняка, збройні сутички у Грузії були значно більшим, ніж просто локальний конфлікт, явищем, яке засвідчило зміну світового порядку, за якого Росія остаточно дала знати Заходу, що вона повністю оговталась і вийшла із кризи, до якої призвів розпад СРСР, і стала самостійним політичним гравцем, що хоче повноцінно впливати на свою вчорашню «периферію», зокрема й Україну. Інтервенція ж Росії до Грузії, яка, на думку інтелектуала, й призвела до війни, була перевіркою РФ того, наскільки далеко західні партнери дозволять росіянам зайти, руйнуючи норми міжнародного права³⁸.

Володимир Чалий із Центру Разумкова стверджував, що дії Росії на Південному Кавказі, зокрема і визнання нею незалежності окремих територій Грузії, ніяк не посприяли її посиленню, а навпаки спричинили негативну реакцію серед країн ЄС та навіть СНД, що могло закінчитися певною міжнародною ізоляцією РФ³⁹. Такої ж

³⁴ Нечасва-Юрійчук Н. До питання про причини та ймовірні наслідки грузино-російського конфлікту у серпні 2008 року. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-4826.html> (дата звернення: 17.11.2021).

³⁵ Зельманович І. Політичні механізми врегулювання заморожених конфліктів сучасності: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Львівський національний університет ім. Івана Франка; Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2019. С. 142.

³⁶ Там само. С. 163.

³⁷ Там само. С. 171.

³⁸ Возняк Т. Грузинська криза і її українські наслідки. *Високий замок*. 2008. 13 серпня. С. 2.

³⁹ Чалий В. Росія поступила неочачно, визнавши незалежність Абхазії та Південної Осетії. *Центр Разумкова*. 2008. 27 серпня. URL: http://old.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=617 (дата звернення: 17.11.2021).

думки дотримувався й історик Олександр Майборода, який запевняв, що орієнтація РФ на військову перспективу ніяк не сприяла її відносинам зі сусідами не лише в контексті порушень норм міжнародного права, а й у економічній площині, роблячи російський НТК (науково-технічний комплекс) несумісним із цивільними у своїй основі НТК інших держав, зокрема й України⁴⁰.

На переконання О. Коломійця, який у 2008 р. обіймав посаду президента Центру євроатлантичних студій, грузинсько-російський конфлікт був початком стратегічної війни між демократичним і тоталітарним світами, у якому Росія виявила себе як агресор, адже напала на суверенну державу, на відміну від Грузії, війська якої увійшли до Південної Осетії – офіційної грузинської території. Водночас, згідно із твердженнями аналітика, відсутність реальних важелів впливу на Росію з боку ООН чи ОБСЄ (Організації з безпеки і співробітництва в Європі) засвідчило недієздатність цих структур та їхню неспроможність по-справжньому захистити будь-яку іншу потенційну жертву, зокрема й Україну, від російського нападу, а тому Києву потрібно було самому зайняти жорстку щодо дій РФ у Грузії позицію, аби українську сторону не розцінювали як слабку, а отже, і не зазіхали би на її суверенітет⁴¹.

Подібної думки дотримувалися й директор міжнародних програм Центру міжнародної безпеки та стратегічних студій Григорій Перепелиця і директор програм політичного аналізу та безпеки Міжнародного центру перспективних досліджень Віктор Чумак, які зазначали, що Грузії не варто було очікувати допомоги від міжнародних організацій Заходу, зокрема і НАТО, які уникали безпосереднього протистояння з Росією. Щобільше, на думку експертів, саме західні партнери, хоч і непрямо, доклалися до розгортання кризи на Кавказі, визнавши незалежність Косова, чим розв'язали Москві руки для вторгнення до Грузії⁴².

Проте не всі українські аналітики були настільки налаштованими прогрузинськи. Так, очільник Української філії Інституту СНД Володимир Корнілов зазначав, що агресором була Грузія, а Росія лише надавала допомогу Південній Осетії, де проживало чимало російських громадян, та захищала їх від «геноциду» з боку грузинської армії. Водночас Михайло Погребинський взагалі припускав, що дії Росії проти Тбілісі, спрямовані на стабілізацію регіону, через який постачали енергоносії, підтримують західні партнери⁴³.

Отже, розглядаючи теоретичні аспекти історіографічної думки щодо виникнення російсько-грузинського конфлікту 2008 р., варто відзначити, що серед українських дослідників виокремлюються такі головні причини та передумови російсько-грузинського конфлікту: політичні; тиск РФ через бажання Грузії співпрацювати з ЄС і вступ до НАТО; економічні; етнічні. Водночас українські вчені поки уникають створення чіткого та вичерпного переліку причин виникнення конфлікту, адже багато інформації досі під грифом «Таємно» і неможливо встановити остаточну істинність трактувань.

⁴⁰ Майборода О. Користь і сентименти в українсько-російських відносинах. С. 92.

⁴¹ Васюнець Н., Куцій О. Не поступатися, але провадити переговори. *Експрес*. 2008. 12–13 серпня. С. 3.

⁴² Там само.

⁴³ Козуб Т. Что в сложившейся ситуации делать Украине? ... С. 3.

REFERENCES

- Artyмышyn, P. (2018). Rosiisko-hruzynskyi konflikt 2008 r. u mediinomu dyskursi Ukrainy [Russian-Georgian conflict of 2008 in the media discourse of Ukraine]. *Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka*, 23, 262–280 [in Ukrainian].
- Balatska, O. (2017). Setseseonistski konflikty na postradianskomu prostori: chynnyky ta naslidky [Secessionist conflicts in the post-soviet space: factors and consequences]. *European political and law discourse*, 4, 52–58. Retrieved from <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2017/2017-4-4/09.pdf> [in Ukrainian].
- Bebeshko, O. (2010). «Piatydenna viina» na Kavkazi 2008 r.: prychny ta heopolitychni naslidky. *Ukrainskyi naukovyi zhurnal «Osvita rehionu»*, 2, 87–90 [in Ukrainian].
- Chalyi, V. (2008, Serpen 27). Rosiia postupyla neobachno, vyznavshy nezalezhnist Abkhazii ta Pivdennoi Osetii. *Tsentr Razumkova*. Retrieved from http://old.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=617 [in Ukrainian].
- Chernyk, P. (2011). Hruzynsko-rosiiska viina 2008 roku – heopolitychni revansh Rosii. *Derzhava i pravo*, 53, 686–692 [in Ukrainian].
- Danyliuk, K. (2013). Rosiisko-hruzynska viina 2008 r.: reaktsiia svitovoi spilnoty ta heopolitychni naslidky. *Mizhnarodni vidnosyny i turyzm: suchasnist ta retrospektyva*, 3. Retrieved from https://eprints.oa.edu.ua/2303/1/Danyliuk_NZ_stud_Vyp-3_turyzm.pdf [in Ukrainian].
- Doroshko, M. Hruzynsko-pivdennoosetynskyi konflikt ta yoho naslidky. Retrieved from <http://westudents.com.ua/glavy/51411-gruzynsko-pvdennoosetynskiykonflikt-ta-yogonasldki.html> [in Ukrainian].
- Doroshko, M., & Shpakova, N. (2011). Zovnishnia polityka respubliky Hruziia. In *Heopolitychne seredovyshche ta heopolitychna oriientatsiia krain SND* (pp. 95–100). Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].
- Dzhuda, B. (2015). *Krykhka imperiia: Yak Rosiia poliubyla i rozliubyla Vladimira Putina*. Kyiv: Meduza [in Ukrainian].
- Habro, I., & Kurilenko, A. (2021). Istorychni peredumovy ta prychny rosiisko-hruzynskoi viiny 2008 roku. *Starozhytnosti Lukomoria*, 3 (6). Retrieved from <http://www.lukomor.mosk.mksat.net/index.php/lukomor/article/view/83/75> [in Ukrainian].
- Karasiov, V. (2007, Lystopad 8). Popry kryzu, Hruziia trymaie marku demokratii. *Holos Ameryky*. Retrieved from <https://ukrainian.voanews.com/a/a-49-2007-11-08-voa4-87046342/227515.html> [in Ukrainian].
- Kopiika, V., Manzhola, V., & Vesela, N. (2012). *Ukraina ta Yevropeyskyi Soiuz: navch. posib*. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
- Kozub, T. (2008, Avgust 13). Chto v slozhivsheisia situatsyi delat Ukraine? *Komsomolskaia pravda v Ukraine*, 176 (2993/24388), 3 [in Russian].
- Kushniruk, B. (2008, Serpen 18). Rosiisko-hruzynska viina: prychny ta naslidky. *UNIAN*. Retrieved from <http://www.unian.net/ukr/news/news-267814.html> [in Ukrainian].
- Kyrydon, A. Prychny rosiisko-hruzynskoho konfliktu 2008 roku: rehionalnyi vymir. Retrieved from <http://vmv.kymu.edu.ua/series/vmv/vipusk8/5.pdf> [in Ukrainian].
- Luzianyn, S. (2007). *Vostochnaia politika Vladimira Putina: Vozvrashchenie Rossii na «Bolshoi Vostok» (2004–2008 gg.)*. Moscow: ACT [in Russian].
- Maiboroda, O. (2010). Koryst i sentymenty v ukrainsko-rosiiskyykh vidnosynakh. *Ukraina ta Rosiia: potentsial vzaemodii ta spivrobotnytstva*, 88–95 [in Ukrainian].

- Melnychuk, I. (2015). *Intehratsiini proekty Rosiiskoi Federatsii ta postradianskomu prostori* [Integration projects of the Russian Federation in the post-Soviet space] (*Doctor's thesis*). Chernivtsi [in Ukrainian].
- Nechaieva-Yuriichuk, N. (2007). Do pytannia pro prychny ta ymovirni naslidky hruzyno-rosiiskoho konfliktu u serpni 2008 roku. *Istorychna panorama*, 5. Retrieved from <http://politics.ellib.org.ua/pages-4792.html> [in Ukrainian].
- Perovic, J. (2008). Caucasus crisis: implications and options for the West. *CSS Analyses in Security Policy*, 3, 39, 3–12 [in English].
- Raitshuster, B. (2015). *Putinokratiia: Liudyna vlady ta yii systema*. Kharkiv: Vivat [in Ukrainian].
- Usatiuk, K. (2020). Rosiisko-hruzynskyi konflikt 2008 roku: uroky dlia Ukrainy. Retrieved from <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/28384/1/124-133.pdf> [in Ukrainian].
- Van Kherpen, M. (2015). *Viiny Putina: Chechnia, Hruzii, Ukraina: nezasvoieni uroky mynuloho*. Kharkiv: Vivat [in Ukrainian].
- Vasiunets, N., & Kushchii, O. (2008, Serpen 12–13). Ne postupatysia, ale provadyty perehovory. *Ekspres*, 118 (4142), 3 [in Ukrainian].
- Vozniak, T. (2008, Serpen 13). Hruzynska kryza i yii ukrainski naslidky. *Vysoky zamok*, 149 (3798), 2 [in Ukrainian].
- Yaroshenko, Ye. (2017, Serpen 8). Viina v Hruzii: chotyry vazhlyvykh uroky dlia Ukrainy. *Apostrof*. Retrieved from <https://apostrophe.ua/article/politics/2017-08-08/voina-rossii-s-gruziye--chetyre-vajnyih-uroka-dlya-ukrainyi/13777> [in Ukrainian].
- Zadorozhnii, O. (2014). *Mizhnarodne pravo v mizhderzhavnykh vidnosynakh Ukrainy i Rosiiskoi Federatsii 1991–2014*. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
- Zelmanovych, I. (2019). *Politychni mekhanizmy vrehuliuvannia zamorozhenykh konfliktiv suchasnosti* [Political mechanisms for resolving today's frozen conflicts] (*Candidate's thesis*). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].

Yulia LIVINSKA

Adjunct Professor, Captain at the

Department of Humanities

Institute of Moral and Psychological Support

Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4291-5618>

e-mail: julia.livinska@gmail.com

PRECONDITIONS AND CAUSES OF THE RUSSIAN-GEORGIAN ARMED CONFLICT: A VIEW OF UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

An analysis of Ukrainian historiography on the preconditions and causes of the Russian-Georgian armed conflict has been conducted. It is noted that the scientific achievements of scientists from Ukraine have a very powerful analysis of the causes of the Russian-Georgian confrontation and complete independence in interpretation from government officials. It is claimed that Ukrainian researchers, determining the causes and preconditions for the development of the Russian-Georgian military conflict in 2008, also drew attention to the historical origins of

the confrontation. The following key causes and preconditions of the Russian-Georgian conflict are singled out among Ukrainian scholars: political, namely the collapse of the USSR, the need to build a new state within the historical framework of the territories of former neighboring states; pressure from Russia over Georgia's desire to cooperate with the EU and join NATO; economic, including socio-economic issues; energy, related to the «energy tigers» of the region – Turkmenistan, Kazakhstan, and Azerbaijan that were looking for new ways to export rising volumes of their energy bypassing the traditional Russian corridors; ethnic – ethnonational issue, the migration policy of the Soviet government, the struggle between national minorities. As noted, at the same time, Ukrainian scholars are still partly avoiding the creation of a clear and comprehensive list of causes of the conflict because much information is still classified as «Secret» and it is impossible to establish the final truth of interpretations. It is shown that some Ukrainian analysts (for example, V. Kornilov and M. Pohrebinskyi) considered the Georgian side an aggressor in the context of the Russian-Ukrainian conflict, and perceived military support from Russia in favor of South Ossetia, where many Russian citizens lived, as protection of local population from the «genocide» by the Georgian army and the stabilization of the region through which energy supplies took place.

Keywords: Russian-Georgian armed conflict, causes, preconditions, Ukrainian historiography.

ПОСТАТІ

УДК [061.237(477.83-25):(092)С.Гайдучок(093)]"1910/1914"
DOI: 10.33402/nd.2021-9-237-252

Андрій СОВА

*доктор історичних наук, доцент
доцент кафедри олімпійської освіти*

*Львівського державного університету фізичної культури ім. І. Боберського
старший науковий співробітник
відділу новітньої історії*

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0548-4975>

e-mail: sovaandrij1980@gmail.com

НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ СТЕПАНА ГАЙДУЧКА В УКРАЇНСЬКОМУ ГІМНАСТИЧНОМУ ТОВАРИСТВІ «СОКІЛ-БАТЬКО» У ЛЬВОВІ (1910–1914)

Вперше на основі різнопланових джерел (документів Центрального державного історичного архіву України у Львові; статутів, звітів, звернень, відозв, протоколів засідань різних структурних підрозділів українського гімнастичного товариства «Сокіл-Батько» у Львові; приватного архіву Степана Гайдучка (м. Львів); періодичних часописів «Вісти з Запорожжя» та «Діло») досліджено діяльність Степана Гайдучка в організації «Сокіл-Батько» у Львові. Із залученням раніше малознаних документів і матеріалів реконструйовано його біографію у період 1910–1914 рр. Визначено нижню межу – вступ С. Гайдучка в організацію «Сокіл-Батько», верхню – проведення Шевченківського здигу у Львові та початок Першої світової війни. Проаналізовано працю С. Гайдучка як діяльного члена й одного з керівників структурних підрозділів товариства, зокрема четаря, начальника та члена руханкової секції.

Звернено увагу на те, що за активної участі С. Гайдучка в сокільській організації відбулося багато знакових подій і заходів, зокрема I Краєвий здиг у Львові 9–10 вересня 1911 р., VI Всесокільський злет у Празі 29 червня – 1 липня 1912 р., Шевченківський здиг у Львові 27–29 червня 1914 р. Наголошено на його важливій роботі як члена, заступника голови, писаря руханкової секції та учителя руханки. Розглянуто працю в сокільських осередках Галичини, де він проводив вишкіл і навчав соколів вільноручних вправ, вправ із предметами, народних вправ, забав та ігор. Висвітлено його журналістську діяльність, зокрема як дописувача до часопису «Вісти з Запорожжя» – друкованого органу «Сокола-Батька». Звернено увагу на зацікавлення різними видами спорту, які поширювалися тоді в Галичині. Доведено, що С. Гайдучок взяв діяльну участь в організації «Сокіл-Батько» напередодні Першої світової війни.

Ключові слова: Степан Гайдучок, Галичина, Львів, українське гімнастичне товариство «Сокіл-Батько», часопис «Вісти з Запорожжя», тіловиховання, руханка, спорт.

Навчаючись в Академічній гімназії у Львові впродовж 1901–1910 рр.¹, Степан Гайдучок (1890–1976) познайомився з очільниками українського гімнастичного товариства «Сокіл» (із 1909 р. організація змінила назву на «Сокіл-Батько»). Ідеї сокільського руху його зацікавили й водночас захопили. Визначальним у цьому контексті було й те, що викладачем німецької мови й руханки в гімназії, «духовним Батьком» Українського спортивного кружка (УСК) був голова «Сокола-Батька» Іван Боберський. У житті С. Гайдучка, зокрема його становленню як педагога, «Сокіл-Батько» відіграв важливу роль. В українській історіографії нема комплексної розвідки, у якій розглянуто діяльність С. Гайдучка в цій організації. Окремі факти та сюжети можна почерпнути з публікацій автора цієї статті². З огляду на такий стан справ запропоновано цю розвідку.

Джерельною базою стали статuti, звіти, звернення, відозви, протоколи засідань різних структурних підрозділів українського гімнастичного товариства «Сокіл-Батько» у Львові; приватний архів С. Гайдучка (м. Львів); періодичні часописи «Вісти з Запорожя» й «Діло».

Будучи вже студентом Львівського університету, С. Гайдучок став членом товариства «Сокіл-Батько». Прийняття відбулося на ІХ звичайному засіданні старшини гімнастичного товариства 8 жовтня 1910 р.³. У сокільську організацію С. Гайдучок прийшов у час її розквіту, адже І. Боберський як голова товариства з потужною командою робив усе можливе для розвою сокільського руху в Галичині⁴. Кандидатура С. Гайдучка не викликала жодних застережень, адже він уже мав певний досвід в організаційній сфері, пройшовши відповідний вишкіл під керівництвом І. Боберського в Академічній гімназії в лавах УСК у 1906–1910 рр.

Після вступу до «Сокола-Батька» С. Гайдучка було обрано до складу старшини організації. Він разом з Юрієм Семотюком стали четарями товариства. У жовтні–грудні 1910 р. відвідував заняття з руханки в рухівні (спортивному залі) «Сокола-Батька» на Руській, 20⁵. Підсумком тренувань та інтелектуальної праці стало те, що

¹ Sová A. Physical education professor Stepan Haiduchok: the formation of a worldview. *Новітня доба* / гол. ред. М. Романюк. Львів, 2019. Вип. 7. С. 226–233.

² Sová A. Участь українських соколів у VI Всесокільському злеті у Празі 1912 року. *Новітня доба*. Львів, 2015–2016. Вип. 3–4. С. 5–13; Sová A. Іван Боберський – провідний діяч українського сокільського руху. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / гол. редкол. М. Литвин, упоряд. і наук. ред. М. Романюк. Львів, 2017. Вип. 30: Український вивільний рух ХХ століття. С. 3–22; Sová A. Внесок Івана Боберського в підготовку та проведення Шевченківського здвигу 1914 року у Львові. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2018. Вип. 31. С. 145–155; Sová A. Гайдучок Степан Степанович. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія*. Івано-Франківськ, 2018. Т. 1: А–Ж. С. 309–310; Sová A. Степан Гайдучок – творець та літописець історії українського тіловоховання. *Шлях перемоги*. 2018. 14 березня. С. 7; Sová A. Іван Боберський: суспільно-культурна, військово-політична та освітньо-виховна діяльність: монографія. Львів, 2019. 512 с.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 312. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 46 зв.; Спр. 154. Арк. 9 зв.

⁴ Детальніше див.: Sová A. Іван Боберський – провідний діяч українського сокільського руху. С. 3–22.

⁵ Звіт «Сокола-Батька» у Львові за рік 1910 / І. Боберський та ін. *Вісти з Запорожя. Часопис руханкових і пожарних товариств*. 1911. 30 марта. С. 4, 5.

28–29 грудня 1910 р. у Львівському університеті успішно склав державний іспит та здобув фах учителя гімнастики (руханки). У звіті «Сокола-Батька» за 1910 р. із цього приводу зазначено: «Трех членів Стефан Гайдучок, Петро Франко, Тарас Франко, здали дня 28. і 29. грудня 1910. іспит з руханки перед державною комісією на львівським університеті. Наші члени повинні пам'ятати, що держава буде поступенно заводила руханку у всіх школах яко обовязковий предмет. Потрібно іспитованих учителів до руханки для державних і приватних заведень»⁶. На той час у сокільській організації дипломованих («іспитованих») учителів руханки було вже й не так багато. На серпень 1911 р. відомі такі імена: Іван Боберський, Степан Гайдучок, Євген Любович, Спиридон Матренчук, Теодор Поліха, Юрій Семотюк, Іван Сохацький, Петро і Тарас Франки⁷. С. Гайдучок став членом руханкової секції «Сокола-Батька» від часу вступу до організації і аж до початку Першої світової війни.

У 1911–1914 рр. С. Гайдучок входив до складу старшини «Сокола-Батька», обіймаючи різні посади, зокрема начальника, писаря та заступника голови руханкової секції, якою керував І. Боберський⁸. У рухівні «Сокола-Батька» він вишколював, серед інших, й ремісничу молодь і сам вправлявся в учительському кружку. За цей період збереглися деякі статистичні дані. Так, у лютому 1911 р. у рухівні «Сокола-Батька» займалося 109 осіб. Вони були поділені на 6 відділів: 1) члени (28 осіб, керівник Степан Гайдучок); 2) учениці (23, Іван Боберський); 3) реміснича молодь (25, Юрій Семотюк); 4) старші учні (13, Степан Гайдучок); 5) молодші учні (10, Омелян Гузар); 6) учительський кружок (10, Іван

Підпис Степана Гайдучка під світлиною: «По приїзді до Львова зі словянського здвигу стоять перед домівкою Сокола при вул. Руській ч. 20 у Львові (домівка в подвір'ю будинку товариства взаємних обслуговувань "Дністер"). Стоять зліва учителька з Київщини, Гайдучок Ст[ефан], Федусевич Мирон, Панич». Львів, вул. Руська, 20, у дворіку біля рухівні «Сокола-Батька». Листопад 1912 р. Із приватного архіву Степана Гайдучка (м. Львів)

⁶ Там само. С. 8.

⁷ «Сокіл-Батько». *Вісти з Запорозжя. Часопись руханкових і пожарних товариств*. Львів, 1911. Серпень. Чис. 60. Надзвичайне число видане з нагоди посвячення прапора «Сокола-Батька». С. 5.

⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 65 зв., 112; Звіт Сокола-Батька за рік 1912 / І. Боберський та ін. *Вісти з Запорозжя. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств*. 1913. 28 лютого. С. 2–3.

Боберський)⁹. У березні 1911 р. С. Гайдучок проводив руханкові заняття у двох відділах: 1) членів (усього 33 особи) та 2) старших учнів (22)¹⁰.

Упродовж 1910–1914 рр. С. Гайдучок брав активну участь у загальних зборах і таємних засіданнях «Сокола-Батька» (Надзвичайних загальних зборах, що відбулися 3 грудня 1910 р., Надзвичайному (таємному) засіданні старшини 17 квітня 1911 р., XIX Загальних зборах 4 травня 1912 р., XX Загальних зборах 8 березня 1913 р., XXI Загальних зборах 14 березня 1914 р., Надзвичайних загальних зборах 25 квітня 1914 р. та ін.)¹¹. На них він виступав із різних організаційних питань, актуальних для «Сокола-Батька». Так, 8 березня 1913 р. С. Гайдучок – учасник XX Загальних зборів, проведених у Львові. Багатьом присутнім із-поміж іншого запам'яталася його полум'яна промова. Її текст зберігся в архіві, а короткий виклад опубліковано у часописі «Вісти з Запорожжя»: «П[ан] С[тепан] Гайдучок підносить, що ще треба много труду щоби нашу націю витягнути з апатичного одубіня. Безідейність і заскоружність є страшними хибами, з якими “Соколи” і “Січи” мусять бороти ся. Старші повинні глядіти, щоби молодіж виховувала в собі організаційний змисл. Напряв в школах є такий, що ще вічно директори і учителі є байдужні на фізичне вихованє так в сільських, як і в міських школах. А прецінь руханка і змаг виробляють товарискість і характерність. “Соколи” і “Січи” повинні глядіти на солідну роботу. Не лише відчити, представлення, фестини і походи належать до їх програми; се не є читальні ані касина. Треба учити ся впоряду, народних вправ, полевих вправ, стріляня, маршу. Треба приготувляти свої сили на небезпечний час, треба привикати до карности і послуху, треба вдумати ся в ідею народу, який є міцний, коли всі одиниці повні посьвяти стремлять до одной цілі»¹². З-поміж іншого С. Гайдучок наголошував і на важливості закупівлі земельних ділянок під площу «Сокола-Батька». Тому з цією метою запропонував звернутися керівництву організації до щадниць і кас у Галичині.

На XXI Загальних зборах «Сокола-Батька» 14 березня 1914 р. С. Гайдучок означив у виступі виклики, які стояли перед сокільською організацією. У часописі «Вісти з Запорожжя» з цього приводу зазначено: «Т[овариш] С[тепан] Гайдучок висказав бажанє, щоби видати основний підручник про полеві вправи, хочби се мав бути перевід військового правильника. Жадав, щоби звернути ся до Львовян з зазивом, щоби вступали до руханкових товариств і посилали свою молодіж на руханку. Бесідник зазначив, що в справі закупна Українського Городу старшина зробила все, що лише могла. Дивувати ся треба байдужности людей, які дістають просьби, а опісля знов просьби, що камінь здогнув би ся від наведених там гадок, а вони такої дрібної пайки не хотять прислати навіть, а протязі одного року. Бесідник ставляє жаданє, щоби звернути ся з зазивом до визначнійших осіб, щоби вони закупили більше число метрів. Думає, що до поїздок на села притягнути треба і старших людей, які у Львові поза обруб міста ніколи не вибирають ся»¹³.

⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 86.

¹⁰ Там само. Арк. 99.

¹¹ Там само. Арк. 66, 95 зв., 121, 122 а, 154–155, 208, 216 зв.

¹² Там само. Арк. 155; XX. Загальні Збори «Сокола-Батька». *Вісти з Запорожжя. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств*. 1913. 31 марта. С. 4.

¹³ XXI. Загальні Збори «Сокола-Батька». *Вісти з Запорожжя. Руханка, Змаг, Пожарництво, Мандрівництво, Пласт, Стрілецтво*. 1914. 15 цвѣтня. С. 3.

З метою покращення діяльності сокільських осередків у Галичині старшина «Сокола-Батька» скеровував у різні міста й села своїх інструкторів. Одним із них був С. Гайдучок. Він здійснив десятки поїздок. Особливо частими вони були в період підготовки Красвих здвигів. У 1911 р. «Сокіл-Батько» в осередках представляли: Іван Боберський, Степан Гайдучок, Сень Горук, Омелян Гузар, Олександр Довбенко, Іван Ігнат, О. Кравець, Н. Крохмальницький, Анатоль Лукашевич, Людомир Огоновський, Василь Остапчук, Теодор Поліха, Петро Франко¹⁴. Так, 22 січня 1911 р. С. Гайдучок їздив до Винник¹⁵, 9 квітня 1911 р. – на руханковий вечір тернопільського «Сокола»¹⁶, а 25 квітня – в Містки¹⁷. 30 квітня і 7 травня 1911 р. знову побував у Винниках. Про працю сокільської організації підготував досить критичний відгук: «30.IV. вправляло 12 другів палицями всі п'ять вправ. 7.V. трудно було кого зібрати і як мені пояснили, що ледви чи хто стане до вправ, зате певне буде до походу з 16 одностроїв. Міщани з якими годі дати собі раду»¹⁸. 14 травня 1911 р. І. Боберський і С. Гайдучок їздили до Стрия¹⁹. Поїздка була зумовлена інспектуванням готовності сокільських осередків Стрийщини до проведення I Краєвого здвигу. Завдяки І. Боберському та С. Гайдучку зберігся унікальний документ – звіт, який дає уявлення про розвиток сокільського руху на Стрийщині, імена й прізвища активістів, стан руханкової справи в довколишніх селах тощо. 28 травня 1911 р. С. Гайдучок інспектував «Сокіл» у Станиславові (тепер – м. Івано-Франківськ)²⁰.

У 1912 р. Степан Гайдучок як член руханкової секції, а також Омелян Гузар, Олександр Довбенко, Антін Зелений їздили до таких сіл: Пустомити, Лісневичі, Зелева, Домажир, Жорницька, Вороців, Ясницька, Ременів, Вислобоки, де навчали членів сокільських осередків вправ топірцями, народних вправ, забав та ігор²¹.

Деякі інспективні поїздки С. Гайдучка тривали декілька днів. Так, упродовж 13–17 квітня 1911 р. він відвідав Станиславів, Коломию, Долину, Стрий²². Після кожної поїздки писав детальні звіти, де представляв позитиви та хиби в діяльності відвіданих сокільських осередків. Окремі матеріали публікував на сторінках часопису «Вісти з Запорожа» – друкованого органу «Сокола-Батька», а також у «Ділі».

Степан Гайдучок долучився до збору коштів на різні потреби сокільської організації. Із нагайних завдань у 1911–1914 рр. керівництво «Сокола-Батька» ставило викуп великої земельної ділянки у Львові для облаштування руханково-спортивного майдану²³.

¹⁴ Звіт Сокола-Батька за рік 1911 / І. Боберський та ін. *Вісти з Запорожа. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожежарних товариств*. 1912. 30 цвітня. С. 7.

¹⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 87.

¹⁶ Там само. Арк. 101; Гайдучок С. Руханковий вечер в Тернополи. *Вісти з Запорожа. Часопись руханкових і пожежарних товариств*. 1911. 30 цвітня. С. 2–3.

¹⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 101.

¹⁸ Там само. Спр. 29. Арк. 10.

¹⁹ Там само. Арк. 8–8 зв.

²⁰ Там само. Арк. 9.

²¹ Звіт Сокола-Батька за рік 1912 / І. Боберський та ін. *Вісти з Запорожа. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожежарних товариств*. 1913. 28 лютого. С. 6.

²² ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 12–14 зв.; Спр. 41. Арк. 101

²³ Детальніше див.: Сова А. Іван Боберський – провідний діяч українського сокільського руху. С. 3–22.

Відповідну земельну ділянку знайдено у Стрийському парку, між сучасними вулицями Стрийською, Козельницькою та Івана Франка, однак на неї претендували й поляки. Іван Боберський створив спеціальну спілку, до якої, окрім нього, увійшли відомі українські діячі того часу: Микола Заячківський, Лесь Кульчицький, Дмитро Левицький, Кость Левицький, Кость Паньківський, Олекса Сероїчковський, Тадей Соловій, Іван Сполітакевич, Степан Федак та Микола Шухевич. Для збору коштів, окрім культурно-просвітних і гімнастично-спортових сокільських свят, «Сокіл-Батько» організував видання відзнак, листівок, паперових знаків (т. зв. «квадратові метри»)²⁴, гроші від реалізації яких передавали до фонду Комісії закупна українського городу у Львові, яку очолив І. Боберський²⁵.

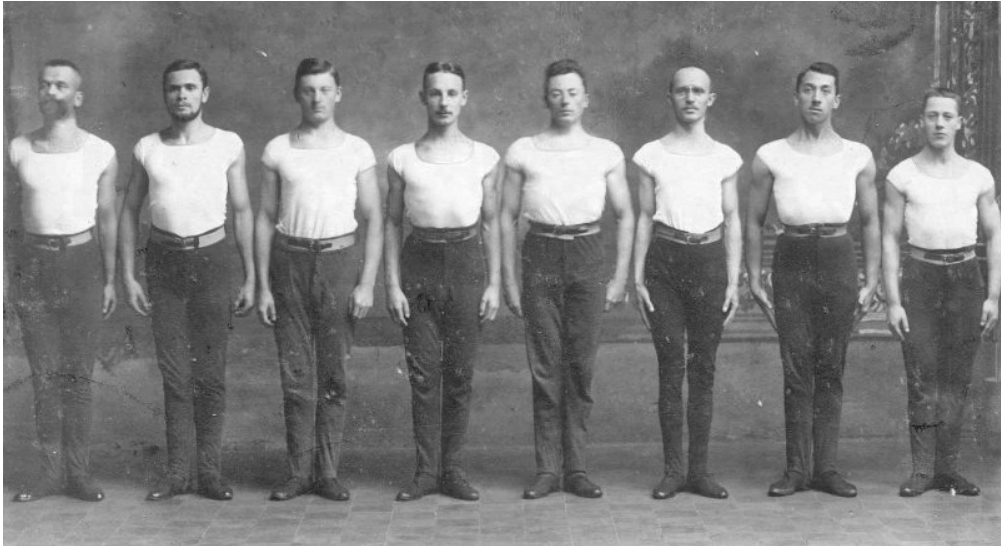
Керівництво сокільської організації за участі української інтелігенції Галичини підготувало чимало закликів, відоzw і листів до українців, які проживали в межах Австро-Угорської та Російської монархій, а також у діаспорі. Підпис С. Гайдучка стоїть на зверненні до українського народу під назвою «Високо Поважаний Пан», опублікованому 30 жовтня 1913 р. у часописі «Вісти з Запорожа». Серед підписантів – адвокат Володимир Охримович, професор Володимир Шухевич, голова парламентського клубу Кость Левицький, голова «Сокола-Батька» Іван Боберський, перший заступник голови «Сокола-Батька» Лонгин Цегельський, другий заступник голови «Сокола-Батька» Михайло Волошин, генеральний обозний Олександр Довбенко, отаман наколесників (велосипедистів) «Сокола-Батька» Юрій Вінцковський, генеральний отаман піхоти Степан Гайдучок²⁶. У зверненні, з-поміж іншого, наголошено: «Посилаємо Вам щирий козацький привіт! Кличемо Вас на поміч в борбі о долю народу! Всі народи працюють над собою, лучать ся і організують ся. І ми не можемо оден від другого втікати. Наш нарід живе в ріжних державах і ріжних частях сьвіта. Але хоть є поділений на части, хоть грозять єму всюди смертельні вороги, має старати ся зістати одним народом, має дбати про свою силу, честь і повагу. **Не даймо ся роздерти на кусні, не даймо ся розтоптати як глину, щоби слід по нас не лишив ся** [тут і далі виділення у тексті авторів – А. С.]. В Австрії признають нам державні закони нашу мову в урядах і школах та всі права самостійного народу. Вихіснуймо тоті права і дорівнаймо тут другим народам в Европі і в сьвіті. **Земля дає вічну силу.** Щоби мати підвалину до праці і здобути значіне в державі, мусимо мати в столиці Галичини у Львові свою землю. Земля є головною підставою всякої поваги. **У Львові мусимо закупити землю на «Український Город»!**»²⁷. Закінчувався заклик словами: «**Земля є вічна.** Се не є робота безконечна. Коли 22.771 метрів розпродамо, город є куплений і збірка кінчить ся. Чим більше людей поможе, тим скорше зайдемо до цілі і се буде всіх нас тішило. Для того не відкладайте сеї просьби легкодушно на бік, але допоможіть

²⁴ Спис філій «Сокола-Батька» які закупили свою пайку під «Український Город» у Львові. *Календар «Вістий з Запорожа» на 1914. Ірїчник.* Львів: Наклад редакції «Вістий з Запорожа», 1913. С. 204–206.

²⁵ Боберський І., Королик С., Левицький М. Не ридати, але дбати! [Листівка]. 2 с.; Звіт «Сокола-Батька» / І. Боберський та ін. *Вісти з Запорожа. Руханка, Змаг, Пожарництво, Мандрівництво, Пласт, Стрілецтво.* 1914. 14 марта. С. 2–10.

²⁶ Високо Поважаний Пан / В. Охримович та ін. *Вісти з Запорожа. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств.* 1913. 30 жовтня. С. 4–6.

²⁷ Там само. С. 4.

Учительський відділ товариства «Сокіл-Батько» у Львові. Зліва направо: професор Іван Боберський – провідник відділу, Степан Гайдучок, Тарас Франко, Омелян Гузар, Петро Франко, Іван Ігнат, Олександр Довбенко, Ігор Федів. Весна 1913 р. Із приватного архіву Степана Гайдучка (м. Львів)

і перешліть свою пайку чим скорше до гурту. Адреса нашого товариства звучить по німецьки “Ukrainischer Turnverein «Sokil-Batjko» Lemberg Ruskagasse 20, Europa, Austria”. Пересилаючих гроші через банк, просимо написати осібно приватний лист, подати точно число закуплених метрів і точну адресу. Сердечне признанє всім тим, що не забули на свою народну мову і на свій нарід, який всюди боре ся о своє жите і своє значіне. До борби, до побіди! Все вперед! Всі враз!»²⁸.

Стараннями І. Боберського українці швидко зібрали необхідні кошти й купили земельні ділянки. Частину суми становили пожертви меценатів, а більшу – позика в заможних українців. Руханково-спортовий майдан товариства «Сокіл-Батько» – «Український город» (національний форт у Львові²⁹, за словами Романа Купчинського – Українська Мекка³⁰) став традиційним місцем, де відбувалися усі найбільш значущі спортивні та громадські заходи української спільноти Львова й Галичини з 1911 р. по 1930-ті роки.

У 1912–1914 рр. у сокільській організації відбувалася ретельна підготовка до творення мілітарної сили українського народу у стрілецьких сокільських куренях. Цією справою займалася Запорозька рада. Перше її засідання, у якому взяв участь С. Гайдучок, відбулося 15 грудня 1912 р. у рухівні «Сокола-Батька» у Львові³¹. Всього на

²⁸ Там само. С. 6.

²⁹ XXI. Загальні Збори «Сокола-Батька». С. 3.

³⁰ Чорноморський І. Наша Мекка. Справа викупна «Українського Городу» у Львові. *Діло*. 1928. 14 липня. С. 2–3.

³¹ Запорозька Рада. *Вісти з Запорожжя. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств*. 1912. 31 грудня. С. 2–4.

ній були присутні 127 учасників, серед яких 79 представників від 32 сокільських округів (1. Львів. 2. Щирець. 3. Городок. 6. Перемишляни. 7. Бібрка. 8. Ходорів. 9. Камінка Струмилова. 10. Буськ. 11. Рава Руська. 12. Жовква. 13. Сокаль. 14. Перемишль. 15. Судова Вишня. 18. Цішанів. 19. Самбір. 20. Старий Самбір. 21. Рудки. 27. Долина. 28. Жидачів. 30. Станиславів. 32. Надвірна. 33. Калуш. 35. Коломия. 39. Чортків. 40. Бучач. 42. Тернопіль. 43. Збараж. 46. Бережани. 48. Вишнівчик. 49. Рогатин. 51. Білий Камінь), а також делегати від спортивного товариства «Україна» та Змагового союзу. У ході обговорень і дискусій створено Комісію для уставу союзу, до якої увійшли І. Коссак із Чорткова, Войтович зі Судової Вишні, Генріх Будзиновський зі Станіславова, Р. Шипайло з Коломиї, Іван Дигдалевич з Тернополя; Іван Боберський, Лонгин Цегельський, Степан Гайдучок зі Львова. Комісія мала опрацювати проєкт статуту, який з'явився друком у часописі «Вісти з Запорожжя» в жовтні 1912 р.³², а також провести переговори з Головним січовим комітетом під керівництвом Кирила Трильовського про умови об'єднання в єдиний союз³³. У проєкті статуту метою організації було визначено: «§ 1. Назва товариства звучить: “Союз руханкових, пожарних, руханково-пожарних і змагових товариств українських «Запороже» у Львові”. § 2. Ціль: Товариство ставляє собі за задачу побудити і улекшити розвій руханки, змагу, гор, забав і пожарництва яко середників, що скріпляють нарід на тілі і на душі, підносять его здоровле, силу, красу, рухливість, витривалість, відвагу, карність і народну сьвідомість. Партийні стремніня, чи то політичні чи релігійні, є виключені. § 3. Осідок товариства: Львів; мова: українська»³⁴.

На Запорозькій раді також утворено Комісію для II Краєвого здвигу. До її складу увійшли: Іван Боберський, Іван Дигдалевич, Володимир Чубатий, Генріх Будзиновський, Тадей Будзиновський, Іван Криницький, Теодор Поліха, Степан Гайдучок. Вони мали підготувати руханкову програму. С. Гайдучок як член цієї комісії запропонував, «щоби одною з точок здвигу були доконче змаганя в бігу, скоці, меті, бо се будить енергію і спонукує поодинокі товариства до праці. Вже заздалегідь треба дбати про одностайний одяг сільських руховиків і про однострій міських членів і члениць»³⁵.

Окрім великої організаційної роботи в сокільській організації, С. Гайдучок готував дописи і статті для часопису «Вісти з Запорожжя». З-під його пера з'явилося щонайменше 15 публікацій, одна з яких під псевдонімом «Blue boy».

У дописах та статтях С. Гайдучок висвітлював життя сокільських осередків у Галичині. Так, 1 березня 1914 р. він був присутній на святковому концерті, який організував і провів «Сокіл III» у Львові. Захід приурочено 100-літтю від дня народження Тараса Шевченка. С. Гайдучок помістив детальну інформацію про цей концерт у часописі «Вісти з Запорожжя», а текст закінчив такими словами: «Сокіл III.

³² Устав Союза руханкових, пожарних, руханково-пожарних і змагових товариств українських під назвою «Запороже». *Вісти з Запорожжя. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств.* 1912. 31 жовтня. С. 8–12; Устав запорожських округів (паланок). *Вісти з Запорожжя. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств.* 1912. 31 жовтня. С. 13–15.

³³ Запорозька Рада. *Вісти з Запорожжя. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств.* 1912. 31 грудня. С. 3.

³⁴ Устав Союза руханкових, пожарних, руханково-пожарних... С. 8.

³⁵ Запорозька Рада. С. 3.

дав гарний примір роботи в руханковім товаристві: З'організувати як найбільше членів, що платять точно вкладки, провадити вправи членів, члениць, хлопчиків. З'організувати також і хор, подбати о домівку, де навіть і члени, котрі не можуть вчашати на вправи, можуть прийти поготорити і взяти участь в житю товариства. – Піднесені на дує вертають домів і притягають в товариство крєвняків, знакомих і посилають діти на руханку»³⁶.

Степан Гайдучок підготував коротку характеристику досягнень організації «Сокіл» у Станіславові за 1910 р.³⁷. При цьому він це написав на основі власних спостережень під час поїздок, а також послуговувався друкованими звітами осередків. У книгозбірні С. Гайдучка зберігся видрукований касовий звіт філії львівського гімнастичного товариства «Сокіл» у Станіславові за 1909 р. із його автографом і помітками³⁸.

Як журналіст, С. Гайдучок писав про організацію «Сокіл» інших європейських народів, зокрема чехів, словенців, хорватів тощо. У його активі – публікація про VI Всесокільський злет³⁹, який відбувався 28–30 червня та 1 липня 1912 р. у Празі. У ній автор як очевидець та учасник української делегації від «Сокола-Батька» (українські соколи з Галичини були представлені однією чотою під керівництвом Івана Боберського (голови «Сокола-Батька»), Лонгіна Цегельського (першого заступника «Сокола-Батька»), Михайла Волошина (другого заступника «Сокола-Батька») та начальника Степана Гайдучка) стисло подав відомості про заходи, які відбувалися упродовж чотирьох днів злету⁴⁰. На кінець опису зазначив: «Вдоволені розходились ми з площі, здобувши дуже багато досвіду і навчившись много. Чеський же народ може бути на цілий сьвіт гордим зі своїх руховиків, бо такої висоти вироблення не легко досягнути»⁴¹. Ще одну публікацію він присвятив словенським соколам⁴². Улітку 1913 р. йому вдалося побувати в цьому краї і ознайомитися з життям та побутом словенців і, власне, з товариством «Сокіл», яке постало 1863 р. У 1905 р. усі словенські сокільські осередки об'єдналися у союз із центром у Любляні. С. Гайдучок відзначив те, що словенські соколи – добрі руховики, завзяті й наполегливі практики та мають відвагу брати участь у міжнародних змаганнях поряд із чехами, французами й іншими європейськими народами.

Як колишнього члена Українського спортивного кружка (1906–1910) в Академічній гімназії у Львові, С. Гайдучка цікавила діяльність цієї та інших спортивних організацій Галичини. На сторінках «Вістий з Запорожа» поміщена його інформативна стаття під назвою «Стріча львівської і тернопільської дружини», де описано футбольний матч,

³⁶ Гайдучок С. Сокіл III – Шевченкови. *Вісти з Запорожа. Руханка, Змаг, Пожарництво, Мандрівництво, Пласт, Стрілецтво*. 1914. 15 цвітня. С. 5.

³⁷ Гайдучок С. Жите наших Соколів в Станіславові. *Вісти з Запорожа. Часопись руханкових і пожарних товариств*. 1911. 30 цвітня. С. 5.

³⁸ Касовий звіт філії львівського товариства гімнастичного «Сокіл» в Станіславові. Станіслав: Накладом товариства, 1910. 16 с.

³⁹ Гайдучок С. VI. Олімпіяда в Празі. *Вісти з Запорожа. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств*. 1912. 31 липня. С. 4–5.

⁴⁰ Детальніше див.: Сова А. Участь українських соколів у VI Всесокільському злеті... С. 5–13.

⁴¹ Гайдучок С. VI. Олімпіяда в Празі. С. 5.

⁴² Гайдучок С. У Словінців. *Вісти з Запорожа. Руханка, Змаг, Пожарництво, Мандрівництво, Пласт, Стрілецтво*. 1914. 15 мая. С. 12.

який відбувся 15 жовтня 1910 р. на площі наколесників (велосипедистів) (з 1911 р. – площа «Сокола-Батька») у Львові між львівською командою «УСК IV» і тернопільською «Поділя I» (рахунок зустрічі 1:1). На закінчення наголосив на важливості й затребованості таких спортивних заходів між гімназіями різних міст Галичини⁴³.

Степан Гайдучок як один із засновників і діяльних членів спортивного товариства «Україна» подавав інформативні публікації про його діяльність до сокільської періодики. Так, у січні 1912 р. у «Вістях з Запорожа» вийшла друком його стаття про два руханкові вечори, що відбулися відповідно 16 грудня 1911 р. у Львові в рухівні «Сокола-Батька» та 19 грудня 1911 р. у Перемишлі в Народному домі. Перший проведений спортивним товариством «Україна», другий – «Сяноювою чайкою»⁴⁴. Також у цьому ж числі часопису Степан Гайдучок опублікував текст промови професора Львівського університету Степана Рудницького, виголошеної на руханковому вечорі спортивного товариства «Україна»⁴⁵.

Діяльність в учительському кружку «Сокола-Батька», поїздки містами й селами Галичини призвели до того, що, крім інспектування сокільських осередків, С. Гайдучок почав розробляти комплекси руханкових вправ. Спочатку він їх апробував у рухівні «Сокола-Батька» з колегами по фаху й учнями, а згодом почав упроваджувати як складову програми в сокільських товариствах. На сторінках часопису «Вісти з Запорожа» один за одним з'являлися його дописи на цю тематику, як-от: «Прилюдні вправи Сокола-Батька»⁴⁶, «Вправи вільноруч»⁴⁷, «Перетягане линвою в Розливводах»⁴⁸, «Дешеві спорти»⁴⁹. 23 червня 1912 р. на окружному здвизі у Львові соколи виконали п'ять вправ, які уклав С. Гайдучок⁵⁰: «Гінці», «Борба рукопаш», «Мет каменем», «Рогатина», «Пластун». Їх детальний опис із відповідним фотографічним супроводом опубліковано у «Вістях з Запорожа»⁵¹. За 3 корони всі охочі могли замовити світлини, на яких демонструвалися вільноручні вправи. Підготовка, здавалося, такої невеликої за обсягом навчальної методичної розробки потребувала залучення значного фінансового, людського та часового ресурсів. Із цим завданням С. Гайдучку вдалося впоратися на відмінно.

⁴³ Гайдучок С. Стріча львівської і тернопільської дружини. *Вісти з Запорожа*. 1910. 20 жовтня. С. 14: *Народне Слово. Ілюстрована, популярно-просвітна, політична й літературна часопись*. 1910. 20 жовтня.

⁴⁴ Гайдучок С. Два руханкові вечери. *Вісти з Запорожа. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств*. 1912. 30 січня. С. 5.

⁴⁵ Промова проф. університету Др. Ст. Рудницького, виголошена на руханковім вечері тов. «Україна», 16 грудня 1911. Подав С. Гайдучок. *Вісти з Запорожа. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств*. 1912. 30 січня. С. 2.

⁴⁶ Blue boy [Гайдучок С.]. Прилюдні вправи Сокола-Батька. *Вісти з Запорожа. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств*. 1912. 31 липня. С. 5–6.

⁴⁷ Гайдучок С. Вправи вільноруч. *Вісти з Запорожа. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств*. 1913. 30 мая. С. 11–14.

⁴⁸ Гайдучок С. Перетягане линвою в Розливводах. *Вісти з Запорожа. Руханка, Змаг, Пожарництво, Мандрівництво, Пласт, Стрілецтво*. 1914. 28 лютого. С. 7–8.

⁴⁹ Гайдучок С. Дешеві спорти. *Вісти з Запорожа. Руханка, Змаг, Пожарництво, Мандрівництво, Пласт, Стрілецтво*. 1914. 15 мая. С. 12–13.

⁵⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 1203. Арк. 1–8 зв.

⁵¹ Гайдучок С. Вправи вільноруч. С. 11–14.

Ilustr. Kurýr
smě. Redakce,
100 i oddělení
ve Štěpánské
3 n. — Telefon
1971. — Účet
č. čís. 78017.

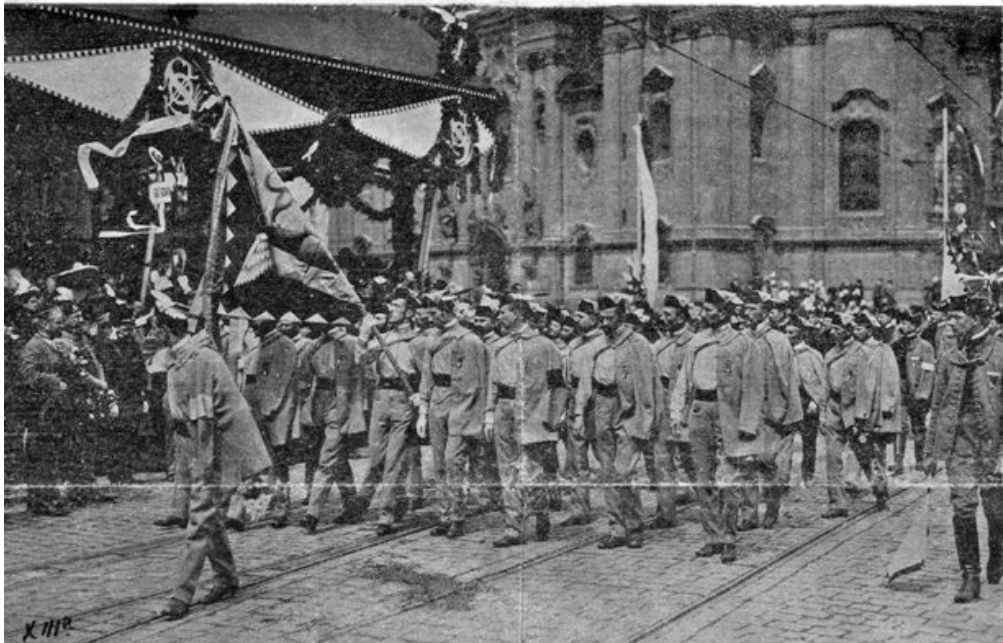
PRAŽSKÝ ILLUSTROVANÝ KURÝR

Jednotlivá čísla v Praze i na venkově (také v neděli) za 6 hal.

Předplácí se: v admí-
nistraci na měsíc K 1 80,
ve křehkých K 1 80,
s doplátkou do domu
K 2-10. Na venkově ve
křehkých K 2-20, poštou
K 2-20.

V Praze, v sobotu dne 6. července 1912.

Ročník XXI

Українські соколи крокують вулицями Праги на VI Всесокольському злеті. На чолі колони – Степан Гайдучок. За ним у першому ряді другий праворуч – Іван Боберський. Світлина опублікована на першій сторінці газети «Pražský ilustrovaný kurýr» (Прага), 8 липня 1912 р. Із приватного архіву Степана Гайдучка (м. Львів)

Ще однією важливою публікацією С. Гайдучка на сторінках часопису «Вісти з Запорожя» став допис про національні комплексні змагання українців II Запорозькі ігрища, які відбулися 29 червня 1914 р. на площі «Сокола-Батька» у Львові. Як співорганізатор, суддя та змагун (спортсмен) С. Гайдучок подав критичну оцінку цим спортивним змаганням⁵². Зокрема, схарактеризував змагання із різних видів спорту, які були у програмі, здобутки й недопрацювання окремих спортсменів та товариств, а також визначив перспективи на найближчі півроку. Вважав, що треба активізувати

⁵² Гайдучок С. Здвигові змаганя. (Критична оцінка). *Вісти з Запорожя. Руханка, Змаг, Пожарництво, Мандрівництво, Пласт, Стрільцтво*. 1914. 30 липня. С. 9.

працю з окремих видів спорту, зокрема з плавання, легкої атлетики, велоспорту, важкої атлетики, боротьби.

Степан Гайдучок не оминув увагою українську пожежно-руханкову організацію «Січ», що бурхливо розвивалася в Галичині під керівництвом Кирила Трильовського (перше таке товариство засноване 1900 р. у с. Завалля на Снятинщині). Починаючи з 1902 р., товариство «Січ» почало проводити «Січові свята» в Галичині. Перше відбулося 1902 р. у Коломиї, друге – 1903 р. у Коломиї, третє – 1904 р. у Станиславові, четверте – 1909 р. у Коломиї, п'яте – 1911 р. у Станиславові, шосте – 1912 р. у Снятині⁵³. 1 листопада 1911 р. у Бережанах Степан Гайдучок мав можливість ознайомитися із програмою та на власні очі побачити перебіг «Січового окружного свята», приуроченого 100-літтю від дня народження Маркіяна Шашкевича⁵⁴. 14 липня 1912 р. він побував у Снятині на шостому «Січовому святі». Своїми враженнями та справедливими критичними заувагами поділився на сторінках часопису «Вісти з Запорожжя». Його стаття «VI. Загальне свято січове в Снятині» – цікаве та цінне джерело до історії січового руху. З-поміж іншого він писав: «Пишу се, що я бачив, а чого мож було уникнути і треба уникати. Пишу також, щоби таке не настало і по наших окружних здвигах, і ми осібним[и] письмами мусимо наказувати ранішні проби спільні. Щож до музик так вони повинні знати більше народних пісень, а не обмежувати ся лише на патріотичних. Гнівати ся, думаю, Січи і їх провідники за сей мій суд не будуть, бо певно хочуть поступати вперед і на тім поли»⁵⁵.

За активної участі С. Гайдучка в сокільському товаристві відбувалося багато знакових подій і заходів, зокрема I Краєвий здвиг у Львові 9–10 вересня 1911 р.⁵⁶, VI Всесокільський злет у Празі 29 червня – 1 липня 1912 р.⁵⁷, Шевченківський здвиг (інші назви – II Краєвий здвиг, Великий пропам'ятний Шевченківський здвиг, Шевченковий ювілейний здвиг та ін.) у Львові 27–29 червня 1914 р.⁵⁸ тощо.

Отже, упродовж 1910–1914 рр. С. Гайдучок самовіддано та результативно працював в українському гімнастичному товаристві «Сокіл-Батько» у Львові. Він показав себе діяльним членом й одним із керівників структурних підрозділів товариства, зокрема на посадах четаря, начальника та члена руханкової секції. Як член, заступник голови, писар руханкової секції та учитель руханки «Сокола-Батька», проводив важливу роботу, зокрема працював у сокільських осередках Галичини, де проводив вишкіл і навчав соколів вільноручних вправ, вправ із предметами, народних вправ,

⁵³ Січові Прикази від Головного Січового Комітету. *Січові вісти. Письмо присвячене січовим справам просвіті і науці*. 1912. Май. Чис. 5. С. 1–2; Трильовський К., Зінкевич С. Перші січові прикази на 6 Загальне Січове Свято. *Січові вісти. Письмо присвячене січовим справам просвіті і науці*. Львів, 1912. Червень. Чис. 6. С. 1–3; Гуйванюк М. Р. Січовий рух у Галичині й на Буковині (1900–1914 рр.). Чернівці: Зелена Буковина, 2009. 254 с.

⁵⁴ Гайдучок С. Окружний здвиг. *Вісти з Запорожжя. Часопись руханкових і пожежарних товариств*. 1911. 30 грудня. С. 7–8.

⁵⁵ Гайдучок С. VI. Загальне свято січове в Снятині. *Вісти з Запорожжя. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожежарних товариств*. 1912. 31 липня. С. 9.

⁵⁶ Детальніше див.: Сова А. Іван Боберський... 512 с.

⁵⁷ Детальніше див.: Сова А. Участь українських соколів у VI Всесокільському злеті... С. 5–13.

⁵⁸ Детальніше див.: Сова А. Внесок Івана Боберського в підготовку та проведення Шевченківського здвигу... С. 145–155.

забав та ігор. Виявляв зацікавлення різними видами спорту, які поширювалися тоді в Галичині. Ще одним його здобутком у царині тіловиховання стали комплекси руханкових вправ, які він напрацював і їх апробовано в рухівні «Сокола-Батька», а згодом як окремі навчально-методичні розробки впроваджено у програми сокільських товариств. У сокільській організації розкрився талант С. Гайдучка як журналіста. Він дописував до друкованого органу «Сокола-Батька» – «Вісти з Запорожжя» на різні актуальні питання того часу. За його активної участі в сокільській організації відбулося багато знакових подій і заходів, у яких він брав безпосередню участь.

REFERENCES

Blue boy [Haiduchok S.]. (1912, Lypen 31). Pryliudni vpravy Sokola-Batka. *Visty z Zaporozha. Chasopys rukhankovykh, zmahovykh, mandrivnykh i pozharnykh tovarystv*, 71, 5–6 [in Ukrainian].

Boberskyi, I., & et al. (1911, Berezen 30). Zvit «Sokola-Batka» u Lvovi za rik 1910. *Visty z Zaporozha. Chasopys rukhankovykh i pozharnykh tovarystv*, 54–55, 4–18 [in Ukrainian].

Boberskyi, I., & et al. (1912, Kviten 30). Zvit Sokola-Batka za rik 1911. *Visty z Zaporozha. Chasopys rukhankovykh, zmahovykh, mandrivnykh i pozharnykh tovarystv*, 68, 2–10 [in Ukrainian].

Boberskyi, I., & et al. (1913, Liutyi 28). Zvit Sokola-Batka za rik 1912. *Visty z Zaporozha. Chasopys rukhankovykh, zmahovykh, mandrivnykh i pozharnykh tovarystv*, 77–78, 2–11 [in Ukrainian].

Boberskyi, I., & et al. (1914, Berezen 14). Zvit «Sokola-Batka». *Visty z Zaporozha. Rukhanka, Zmah, Pozharnytstvo, Mandrivnytstvo, Plast, Striletstvo*, 91, 2–10 [in Ukrainian].

Boberskyi, I., Korolyk, S., & Levytskyi, M. *Ne rydaty, ale dbaty! [Lystivka]* [in Ukrainian].

Chornomorskyi, I. (1928, Lypen 14). Nasha Mekka. Sprava vykupna «Ukrainskoho Horodu» u Lvovi. *Dilo*, 154 (11407), 2–3 [in Ukrainian].

Haiduchok, S. (1910, Zhovten 20). Stricha lvivskoi i ternopilskoi druzhyny. *Visty z Zaporozha (Narodne Slovo. Iliustrovana, populiarno-prosvitna, politychna y literaturna chasopys)*, 430, 42, 14 [in Ukrainian].

Haiduchok, S. (1911, Hruden 30). Okruznyi zdvyh. *Visty z Zaporozha. Chasopys rukhankovykh i pozharnykh tovarystv*, 62–64, 7–8 [in Ukrainian].

Haiduchok, S. (1911, Kviten 30). Rukhankovi vecher v Ternopoly. *Visty z Zaporozha. Chasopys rukhankovykh i pozharnykh tovarystv*, 56, 2–3 [in Ukrainian].

Haiduchok, S. (1911, Kviten 30). Zhytie nashykh Sokoliv v Stanyslavovi. *Visty z Zaporozha. Chasopys rukhankovykh i pozharnykh tovarystv*, 56, 5 [in Ukrainian].

Haiduchok, S. (1912, Lypen 31). VI. Olimpiada v Prazi. *Visty z Zaporozha. Chasopys rukhankovykh, zmahovykh, mandrivnykh i pozharnykh tovarystv*, 71, 4–5 [in Ukrainian].

Haiduchok, S. (1912, Lypen 31). VI. Zahalne sviato sichove v Sniatyni. *Visty z Zaporozha. Chasopys rukhankovykh, zmahovykh, mandrivnykh i pozharnykh tovarystv*, 71, 9 [in Ukrainian].

Haiduchok, S. (1912, Sichen 30). Dva rukhankovi vechery. *Visty z Zaporozha. Chasopys rukhankovykh, zmahovykh, mandrivnykh i pozharnykh tovarystv*, 65, 5 [in Ukrainian].

Haiduchok, S. (1912, Sichen 30). Promova prof. universytetu Dr. St. Rudnytskoho, vyholoshena na rukhankovim vecheri tov. «Ukraina» 16. hrudnia 1911. *Visty z Zaporozha*.

Chasopys rukhankovykh, zmahovykh, mandrivnykh i pozharnykh tovarystv, 65, 2 [in Ukrainian].

Haiduchok, S. (1913, Traven 30). Vpravy vilnoruch. *Visty z Zaporozha. Chasopys rukhankovykh, zmahovykh, mandrivnykh i pozharnykh tovarystv*, 81/82, 11–14 [in Ukrainian].

Haiduchok, S. (1914, Kvitin 15). Sokil III – Shevchenkovy. *Visty z Zaporozha. Rukhanka, Zmah, Pozharnytstvo, Mandrivnytstvo, Plast, Striletstvo*, 92, 5 [in Ukrainian].

Haiduchok, S. (1914, Liutyi 28). Peretiahania lynvoiu v Rozlyivodakh. *Visty z Zaporozha. Rukhanka, Zmah, Pozharnytstvo, Mandrivnytstvo, Plast, Striletstvo*, 89–90, 7–8 [in Ukrainian].

Haiduchok, S. (1914, Lypen 30). Zdvyhovi zmahania. (Krytychna otsinka). *Visty z Zaporozha. Rukhanka, Zmah, Pozharnytstvo, Mandrivnytstvo, Plast, Striletstvo*, 95–96, 9 [in Ukrainian].

Haiduchok, S. (1914, Traven 15). Deshevi sporty. *Visty z Zaporozha. Rukhanka, Zmah, Pozharnytstvo, Mandrivnytstvo, Plast, Striletstvo*, 93, 12–13 [in Ukrainian].

Haiduchok, S. (1914, Traven 15). U Slovintsiv. *Visty z Zaporozha. Rukhanka, Zmah, Pozharnytstvo, Mandrivnytstvo, Plast, Striletstvo*, 93, 12 [in Ukrainian].

Huivaniuk, M. R. (2009). *Sichovi rukh u Halychyni i na Bukovyni (1900–1914 rr.)*. Chernivtsi: Zelena Bukovyna [in Ukrainian].

Kasovy zvit filii lvivskoho tovarystva gimnastychnoho «Sokil» v Stanislavovi. (1910). Ivano-Frankivsk: Nakladom tovarystva [in Ukrainian].

Okhrymovych, V. (1913, Zhovten 30). Vysoko Povazhanyi Pan. *Visty z Zaporozha. Chasopys rukhankovykh, zmahovykh, mandrivnykh i pozharnykh tovarystv*, 86 A, 4–6 [in Ukrainian].

Sichovi Prykazy vid Holovnoho Sichovoho Komitetu. (1912, Traven). *Sichovi visty. Pysmo prysviachene sichovym spravam prosviti i nautsi*, 5, 1–2 [in Ukrainian].

«Sokil-Batko». (1911, Serpen). *Visty z Zaporozha. Chasopys rukhankovykh i pozharnykh tovarystv*, 60, 3–5 [in Ukrainian].

Sova, A. (2015–2016). Uchast ukrainskykh sokoliv u VI Vsesokilskomu zleti u Prazi 1912 roku. *Novitnia doba*, 3–4, 5–13 [in Ukrainian].

Sova, A. (2017). Ivan Boberskyi – providnyi diiach ukrainskoho sokilskoho rukhu. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 30, 3–22 [in Ukrainian].

Sova, A. (2018). Haiduchok Stepan Stepanovych. In *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923. Entsyklopediia* (Vol. 1, pp. 309–310). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].

Sova, A. (2018). Vnesok Ivana Boberskoho v pidhotovku ta provedennia Shevchenkivskoho zdvyhu 1914 roku u Lvovi. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 31, 145–155 [in Ukrainian].

Sova, A. (2018, Berezen 14). Stepan Haiduchok – tvorets ta litopysets istorii ukrainskoho tilovykhovannia. *Shliakh Peremohy*, 11 (3324), 7 [in Ukrainian].

Sova, A. (2019). *Ivan Boberskyi: suspilno-kulturna, viiskovo-politychna ta osvityvohovna diialnist: monohrafiia*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Sova, A. (2019). Physical education professor Stepan Haiduchok: the formation of a worldview. *Novitnia doba*, 7, 226–233 [in English].

Spys filii «Sokola-Batka» yaki zakupyly svoiu paiku pid «Ukrainskyi Horod» u Lvovi. (1913). *Kalendar «Visty z Zaporozha» na 1914. Irichnyk*, 204–206 [in Ukrainian].

Trylovskiy, K., & Zinkevych, S. (1912, Cherven). Pershi sichovi pryказы na 6 Zahalne Sichove Sviato. *Sichovi visty. Pysmo prysviachene sichovym spravam prosviti i nautsi*, 6, 1–3 [in Ukrainian].

Ustav Soiuzu rukhankovykh, pozharnykh, rukhankovo-pozharnykh i zmahovykh tovarystv ukrainskykh pid nazvoiu «Zaporozhe». (1912, Zhovten 31). *Visty z Zaporozha. Chasopys rukhankovykh, zmahovykh, mandrivnykh i pozharnykh tovarystv*, 72–74, 8–12 [in Ukrainian].

Ustav zaporozhskykh okruhiv (palanok). (1912, Zhovten 31). *Visty z Zaporozha. Chasopys rukhankovykh, zmahovykh, mandrivnykh i pozharnykh tovarystv*, 72–74, 13–15 [in Ukrainian].

XXI. Zahalni Zbory «Sokola-Batka». (1914, Kviten 15). *Visty z Zaporozha. Rukhanka, Zmah, Pozharnytstvo, Mandrivnytstvo, Plast, Striletstvo*, 92, 2–4 [in Ukrainian].

XX. Zahalni Zbory «Sokola-Batka». (1913, Berezen 31). *Visty z Zaporozha. Chasopys rukhankovykh, zmahovykh, mandrivnykh i pozharnykh tovarystv*, 79, 2–4 [in Ukrainian].

Zaporozhska Rada. (1912, Hruden 31). *Visty z Zaporozha. Chasopys rukhankovykh, zmahovykh, mandrivnykh i pozharnykh tovarystv*, 75–76, 2–4 [in Ukrainian].

Andrii SOVA

*Doctor of Science in History, Associate Professor
Associate Professor at the Department of Olympic Education
I. Boberskyi Lviv State University of Physical Culture
Senior Researcher at the Department of Contemporary History
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0548-4975>
e-mail: sovaandrij1980@gmail.com*

DIRECTIONS OF STEPAN HAIDUCHOK'S ACTIVITIES WITHIN THE UKRAINIAN GYMNASTICS SOCIETY «SOKIL-BATKO» IN LVIV (1910–1914)

For the first time, Stepan Haiduchok's activities in the society «Sokil-Batko» is investigated, based on various sources: documents of the Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv, statutes, reports, appeals, minutes of meetings of various structural units of the Ukrainian gymnastic society «Sokil-Batko» in Lviv; a private archive of Stepan Haiduchok (Lviv); newspapers «Dilo», «Visty z Zaporozha». Involving previously inaccessible and little-known documents, his activities during 1910–1914, were reconstructed. The chronological scope of the study is defined by the entry of S. Haiduchok into the society «Sokil-Batko» (the lower), and the Shevchenko movement in Lviv, and the beginning of World War I (the upper). S. Haiduchok's work as an active member and one of the heads of structural subdivisions of the society, in particular, «chetar», chief and member of the engine section is analyzed.

Attention is drawn to the fact that with the active participation of S. Haiduchok within the organization numerous significant events and activities took place, including the First Regional Movement in Lviv on September 9–10, 1911, VI All-Falcon Gathering in Prague on June 29–July 1, 1912, Shevchenko's Movement in Lviv on June 27–29, 1914. His noteworthy work as a member, deputy chairman, clerk of the exercising section, and teacher of exercising is emphasized. Work in «Sokil» centers of Halychyna, where he trained and taught students

freehand exercises, exercises with objects, folk exercises, and games, is considered. His journalistic activity is covered, in particular, as a writer to the «Visty z Zaporozha» – the periodical of «Sokil-Batko». Attention is drawn to the interest in various sports that were widespread in Halychyna at the time. As proved, S. Haiduchok acted enthusiastically in the organization «Sokil-Batko» before World War I.

Keywords: Stepan Haiduchok, Halychyna, Lviv, Ukrainian gymnastic society «Sokil-Batko», newspaper «Visty z Zaporozha», physical education, engine, sports.

Оксана ПАСИЦЬКА

доктор історичних наук

старший науковий співробітник відділу новітньої історії

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2957-5935>

e-mail: pasitska@ukr.net

СВІЙ СЕРЕД СВОЇХ: ОТЕЦЬ-МІТРАТ ТИТ ВОЙНАРОВСЬКИЙ ТА ЙОГО ОТОЧЕННЯ¹

Проаналізовано суспільне оточення священника, посла, генерального адміністратора столових дібр Греко-Католицької Церкви, довіреного митрополита Андрея Шептицького отця-митрата Тита Войнаровського. Зазначено, що Т. Войнаровський – приклад служіння Богові, любові до людей та відповідальності перед народом, який своєю продуктивною та різновекторною діяльністю, господарським хистом і знанням заслужив повагу й авторитет серед населення. Встановлено, що він мав чимало однодумців та приятелів серед представників різних соціальних верств і національностей.

На підставі архівних матеріалів, зокрема епістолярної спадщини Т. Войнаровського, проаналізовано відносини отця-митрата з представниками духовенства, політиками, адвокатами, підприємцями та кооператорами, культурними діячами, серед яких варто виділити митрополита Андрея Шептицького, о. Йосипа Сліпого, Євгена Гвоздецького, Тадея Соловія, Степана Федака, Йосипа Сальца, Євгена Олесницького, Станіслава Дністрянського, Володимира Сінгалевича, Андрія Мельника та ін. Відзначено, що з митрополитом Шептицьким отець-економ не лише співпрацював та вірно служив, а й був у дружніх стосунках, а результатом їхнього діяння стала ефективна господарська діяльність митрополії, зокрема центральної адміністрації столових дібр ГКЦ, яку очолював Т. Войнаровський.

Зазначено, що завдяки комунікабельності й умінню налагоджувати контакти Т. Войнаровський виступав комунікатором у тогочасному галицькому суспільстві та представляв інтереси українських громадських товариств та установ як у Галичині, так і за кордоном. Спостережено, що широке коло знайомств забезпечувало отцю-митрату продуктивну діяльність у митрополії, фінансово-економічних установах і громадських організаціях Галичини, а його відносини з оточенням ґрунтувалися на довірі, фаховості, відповідальності в інтересах Церкви й українського народу.

¹ Робота виконана завдяки іменній стипендії Верховної Ради України для молодих учених – докторів наук за 2021 р. та в межах дослідницького гранту Канадського інституту українських студій меморіального фонду д-ра Демітріуса і Марії Тодосійчуків.

Ключові слова: Тит Войнаровський, суспільне оточення, відносини, співпраця, комунікатор.

Історичне минуле українського народу можна краще пізнати завдяки вивченню життєвого шляху видатних особистостей. Непересічна постать в історії Греко-Католицької Церкви (ГКЦ) і Галицького краю – отець-мітрат Тит Войнаровський (1856–1938). Близько 30 років він присвятив душпастирській і громадській роботі на Станіславівщині, де народився, навчався у місцевій гімназії та був священником у багатьох селах². Після знайомства з митрополитом Андреем Шептицьким його діяльність стала різновекторнішою. Т. Войнаровський зумів реалізувати себе як посол до Віденського парламенту, науковець, представник економічних організацій та установ, генеральний адміністратор столових дібр ГКЦ. Неофіційно його називали «міністром до фінансів», «головним кадровиком», «отцем-адміністратором», «управителем», «правником», «найважливішим державним діячем», «сірим кардиналом», «особою, яка мала вплив на митрополита», «незамінним робітником митрополії», наближеною та довіреною особою графа Шептицького.

Чимало аспектів із життя та діяльності Тита Войнаровського висвітлено в наукових розвідках Орести Шевченко³, а також Степана Злупка⁴, Ігоря Мельника⁵. Однак окремо проблематику суспільного оточення Т. Войнаровського не розглянуто. Пропоноване дослідження ґрунтується на архівних документах Центрального державного історичного архіву України у Львові, матеріалах відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та опублікованих спогадах самого Т. Войнаровського.

Мета статті – проаналізувати роль отця-мітрата Т. Войнаровського як комунікатора, його співпрацю з представниками політикуму, бізнес-середовища, адвокатури тощо.

Тита Войнаровського можна назвати людиною митрополита Андрея Шептицького, з яким його пов'язувала довголітня дружба та співпраця. Отець-мітрат у спогадах про знайомство з Главою ГКЦ написав: «Я був з митрополитом знайомий ще з часів, коли він був станіславівським єпископом. Опісля, коли він став львівським архієпископом, був я з Митрополитом у контакті в деяких справах адміністрації митрополічних дібр»⁶.

² Державний архів Івано-Франківської області (далі – Держархів Івано-Франківської обл.). Ф. 292 1-а. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 77–79; Спр. 41. Арк. 118; Спр. 43. Арк. 174; Спр. 45. Арк. 188–249; Спр. 46. Арк. 268; Спр. 47. Арк. 52; Спр. 48. Арк. 190; Войнаровський Т., о. мітр. Спогади з мого життя. *Історичні постаті Галичини XIX–XX ст.* Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Заходом і коштом Осередку праці НТШ у Філадельфії, 1961.

³ Шевченко О. Громадська діяльність Т. Войнаровського. *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 86–91; Шевченко О. Культурно-освітня діяльність о. мітрата Тита Войнаровського. *Український історичний збірник*. Київ, 2012. Вип. 15. С. 247–257; Шевченко О. Політична діяльність Тита Войнаровського. *Наукові записки історичного факультету Львівського університету*: зб. наук. праць. Львів, 2012–2013. Вип. 13–14. С. 481–492.

⁴ Злупко С. Тит Войнаровський. *Українські кооператори: (історичні нариси)* / за заг. ред. С. Гелея. Львів: Вид-во «Укоопосвіта» Львівської комерційної академії, 1999. Кн. 1. С. 59–66.

⁵ Мельник І. Тит Войнаровський – довірена особа Митрополита. *Збруч*. 2016. 15 лютого. URL: <https://zbruc.eu/node/47684>.

⁶ Войнаровський Т., о. мітр. Спогади з мого життя... С. 54.

Як генеральний адміністратор, «правдивий приятель та брат» графа Шептицького, Т. Войнаровський виконував низку функцій: вирішував адміністративні, кадрові, фінансові питання митрополії та особисто Шептицького. Від його імені вів переговори з місцевими й іноземними компаніями, був відповідальним за майно митрополії та підписував інвентарні описи. Їхня співпраця ґрунтувалася на довірі та повазі, професійності та відповідальності в інтересах Церкви й українського народу.

Тит Войнаровський мав чимало знайомих і колег, серед яких – представники духовенства, відомі митці, науковці, педагоги, адвокати, лікарі тощо. Їх зближували загальнонаціональні, регіональні, фахові й особисті інтереси. Т. Войнаровський гуртував навколо себе молодих семінаристів і душпастирів, а його діяльність, зокрема організаційно-економічна, була прикладом для інших священнослужителів. Церковні та суспільні інтереси об'єднували Тита Войнаровського і професора теології о. Йосифа Сліпого. Наприклад, останній просив посприяти в матеріальному забезпеченні отців-викладачів Греко-католицької духовної академії, надсилав отцю-мітратові літературу, зокрема книгу «Шляхом обнови», яка стала поштовхом до створення товариства студентів-католиків «Обнова». Т. Войнаровський був задіяний у науково-видавничій діяльності семінарії. У 1933 р. із нагоди 150-ліття заснування духовної семінарії у Львові планували видати нарис з історії закладу та діяльності духовенства, тому Й. Сліпий звертався до отця-мітрата з проханням долучитися до цього видання⁷. Служіння Церкві, митрополитові та народові зблизили Тита Войнаровського із братом Глави ГКЦ ігуменом Климентієм Шептицьким, з яким часто вирішували господарсько-організаційні питання митрополії, реалізовували низку благодійних акцій у її межах. Свої зусилля вони об'єднали також для визволення А. Шептицького з російської неволі. Т. Войнаровський та К. Шептицький були одностайними в багатьох питаннях щодо суспільно-політичного становища Галичини: намагалися протидіяти русофільським настроям у регіоні, висвітлювали об'єктивну суспільно-політичну ситуацію у закордонній пресі. В одному з листів, написаному 1914 р., К. Шептицький радив отцю-мітрату передати через о. Кольба для австрійської преси статті про сутність «русофілізму» та джерела його появи у Галичині, стверджуючи, «що Русини (українці) і Русофіли то огонь і вода»⁸.

Стосунки Тита Войнаровського й Андрея Шептицького зі Станіславівським єпископом Григорієм Хомишином були непростими. Певну недовіру в отця-економіста та митрополита спричиняла як його церковно-релігійна, так і господарсько-фінансова діяльність, політичні переконання та співпраця із владними органами.

Так, Т. Войнаровського вважали своїм у правничих колах. Він товаришував, співпрацював, листувався щодо різних справ із багатьма адвокатами та правниками. Приятелював отець-мітрат із громадсько-політичним діячем, правником і кооператором Євгеном Олесницьким, з яким розмірковував над шляхами політико-економічного розвитку Галичини, вирішував різні організаційні та кадрові питання у межах митрополії, галицьких економічних інституцій. Варто відзначити велику прихильність Т. Войнаровського до Є. Олесницького, якого називали «чоловіком незвичайних здібностей та хрустального характеру». У тогочасному галицькому середовищі він був

⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). Ф. 682. Оп. 1. Спр. 180. Арк. 7–13.

⁸ Там само. Спр. 206. Арк. 1.

знаний як політик, правник, організатор кооперативного руху, мав досвід роботи в багатьох культурно-освітніх та економічних організаціях. Окрім цього, активно підтримував і пропагував гасла «Свій до свого по своє», організовував виставкові заходи в різних містах Галичини. Його здібності та працю дуже цінував Т. Войнаровський.

Адміністративно-господарська діяльність Т. Войнаровського вимагала тісної та регулярної співпраці із правниками й адвокатами. У межах митрополії правничими питаннями займався адвокат Євген Гвоздецький, який був задіяний у різних фінансових операціях. Т. Войнаровський і Є. Гвоздецький значну увагу приділяли нафтовому та лісовому бізнесу, займалися переговорами з Глезінгерами, Вайндбергом, Гамером, Кальмусом. Є. Гвоздецький повідомляв Т. Войнаровського, А. Шептицького і зацікавлених осіб про всі фінансові, судові справи тощо⁹. Серед друзів він називав Є. Гвоздецького: «З тої хвороби видвигнув мене Господь Бог, на що я вже не мав надії. Видвигнув мене Господь Бог, бо поставив при мені двох правдивих друзів, котрі робили всьо можливе, щоб мене ратувати, а то Гвоздецького і Лициняка. Щоб бути справедливим, то в часті і Куницький і Соловій»¹⁰.

У різних правничо-судових питаннях як митрополії, так і особистих, зокрема вирішення парцеляційних справ, оплати «військової такси» за сина Павла, заручався підтримкою адвоката Тадея Соловія. Під час хвороби Т. Войнаровський сумлінно підтримував його: «Уважавем за мій обов'язок в сій критичній для него хвили бути при нім. Мав він через 20 літ все час і то безінтересовно для мене, то є се одинока нагода бодай мінімально відслужитись єму»¹¹. Т. Соловій був «правним заступником» митрополії до смерті (1912), про нього, як про талановитого адвоката, Т. Войнаровський писав: «... котрий незвичайно як не знаю нікого другого, скоро орієнтовався, в кожній справі»¹². Тому й співпраця між ними була ефективною, а стосунки – приязними.

З нагоди ювілею вітав отця-мітрата адвокат Михайло Волошин із родиною, пригадуючи та дякуючи за працю: «З поклоном і дякою приходимо до Вас – у день Ювілею – за все те хосенне, що вчинили для нашого найменшого брата – бідного, прибитого горем та злиднями українського селянина»¹³. Отець-мітрат підтримував контакти з відомим політичним діячем й адвокатом Левом Ганкевичем. У 1916 р. він перебував у м. Гмюнді, де в роки Першої світової війни функціонував табір для галицьких українців, вивезених із території воєнних дій. У цьому місті політик-правник займався збором коштів для заснування Товариства гміндських сиріт та агітував за вкладення грошей у купівлю нерухомості, зокрема земельних ділянок у Східній Галичині. З цього питання неодноразово консультувався з Т. Войнаровським й інформував його про справи¹⁴.

Отець-адміністратор контактував зі Степаном Федаком, якого в «уряді» Андрея Шептицького називали «міністром до правничих справ». С. Федак як адвокат-практикант ще в 1890 р. був обраний юридичним представником («синдиком»)

⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 682. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 16.

¹⁰ Там само. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 231. Арк. 156.

¹¹ Там само. Оп. 2. Спр. 114. Арк. 56.

¹² Там само. Арк. 68.

¹³ Там само. Ф. 682. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 6.

¹⁴ Там само. Спр. 97. Арк. 18–19.

вдовичо-сирітського фонду Львівської архієпархії ГКЦ, а 1893 р. митрополит Сильвестр Сембратович надав йому статус радника митрополичого ординаріату – керівного органу ГКЦ¹⁵. Окрім цього, С. Федак і Т. Войнаровський представляли інтереси львівських фінансово-економічних організацій та установ, серед яких Земельний банк іпотечний (ЗБІ), «Дністер», Ревізійний союз українських кооперативів (РСУК) тощо. У 1901–1905 рр. С. Федак був адвокатом митрополії, займався судовими справами та представляв її інтереси.

Приятелював Т. Войнаровський із вченим-правником і політичним діячем С. Дністрянським. Гостював отець у подружжя у Відні, а дружина С. Дністрянського пригостила його різними кулінарними смаколиками (1916). Також С. Дністрянський був посередником в організації продажу книг¹⁶. Після війни неодноразово згадував із ностальгією про ці часи. У 1917 р. адвокат Павло Лисяк розпитував у листі Тита Войнаровського про ситуацію в Національному музеї та цікавився планами митрополита Андрея щодо кадрових та інших змін у цій культурній інституції. На посаду в Національний музей він пропонував свою наречену – Мілену Рудницьку, яка тоді працювала над докторатом¹⁷.

Добре знався о. Тит із відомим адвокатом, ученим-правником і політичним діячем Романом Перфецьким. Зокрема, допомагав йому переїхати в 1917 р. зі с. Бібрки у Львів та створити юридичну канцелярію. На той час Т. Войнаровський був активно задіяний у господарській реорганізації та розбудові регіону, тому у Львові йому треба було мати своїх фахівців. Р. Перфецький погоджувався працювати в команді Т. Войнаровського, представляти правові інтереси кооперативу, банку чи іншої суспільно важливої економічної інституції, бути відповідальним за конкретний напрям господарського розвитку Східної Галичини¹⁸.

Тит Войнаровський приятелював із політиком, адвокатом, редактором й однопартиєм з Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) Володимиром Целевичем. При потребі отець-мітрат допомагав його родині¹⁹. Целевич знайомив колег з отцем-мітратом, зокрема адвоката, представника громадських і фінансових установ у Бережанах Володимира Бемка, який хотів отримати позику: «... о. Мітрат будуть так ласкаві піти з ним до Варшавського банку дисконтного і до Земельного банку і полагодити з ним ті формальности, які він сам не може полагодити, а він за два дні привезе векслі і виплатять йому позичку»²⁰.

У питаннях співпраці митрополії з фірмою «Глезінгер», листування з «Amstelbank» та інших юридично-організаційних справах Тит Войнаровський контактував з адвокатом Емілем Парнасом²¹. У роки Першої світової війни листувався з державним діячем Юліаном Романчуком – обговорювали суспільно-політичні теми,

¹⁵ Савчук Б. Адвокатська, економічна і громадсько-політична діяльність Степана Федака (1861–1937). Львів: Манускрипт-Львів, 2020. Т. IV. С. 89. (Серія «Адвокатська біографістика»).

¹⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 682. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 9–11.

¹⁷ Там само. Спр. 145. Арк. 3.

¹⁸ Там само. Спр. 166. Арк. 1–2.

¹⁹ Там само. Спр. 200. Арк. 7.

²⁰ Там само. Арк. 9.

²¹ Там само. Спр. 164. Арк. 8–9.

урегулювання національних відносин у Галичині, кадрові призначення, вступ молоді в навчальні заклади тощо. У листі від 27.10.1927 р. Ю. Романчук писав: «Др. Куровец з Калуша... звертає увагу на те, що в Калуськім повіті є тепер кільканацять парафій в дуже важних під оглядом народним місцевостях опорожнених та що там в інтересі і національності і моральності треба дати відповідних священників. Прошу, отже, і самому припилювати тої справи і митрополитові її вказати»²². Цей фрагмент із листа свідчить про роль та вплив греко-католицького духовенства на національне відродження українців, зокрема роль у цих процесах митрополита за посередництва отця-мітрата. Тит Войнаровський знався із громадсько-політичним діячем і президентом Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) Євгеном Петрушевичем. «З президентом Петрушевичем був я в добрих відносинах ще з даніших часів»²³, – саме так він писав у спогадах, описуючи спробу польсько-українського порозуміння 1921 р.

Тит Войнаровський підтримував стосунки із громадським і церковним діячем, політичним однодумцем Степаном Городецьким. У 1931 р. етнолог та священник Ксенофонт Сосенко згадував у листі до Войнаровського: «Пам'ятаю, який Ви були силач тілом і духом, в молодих літах, що здобув свою міць силою своєї волі й дужанням-борнею за міцне поставлення свого індивідуум в світі. Від молодости Ви були найідейніший ідеаліст – товариш і друг покійного Стефана Городецького – і Оба Ви по одній лінії всьо життя перейшли, працюючи для правдивого добра народу в кожній ділянці його життя, все з саможертвою й витривалістю й ідейною непохитністю. Оба були з патріотичного гуртка, що вийшов з народу, якнайкращий вицвіт його традиційних змагань за свою долю і волю і у Вас ще були й родові патріотичні традиції шляхетних Войнаровських, а відомо було ближчим знакомим, як Ви їх все високо цінили»²⁴.

Чимало питань отець-економіст вирішував із відомим мовознавцем, громадсько-політичним й економічним діячем Буковини Степаном Смаль-Стоцьким, який був послом від національно-демократичної партії до Буковинського сейму та послом до Віденського парламенту. Зокрема, вони були однодумцями щодо економічного розвитку українських земель. Разом обстоювали питання створення парцеляційного банку на державному рівні. Крім цього, Т. Войнаровського та С. Смаль-Стоцького поєднувала робота у страховому товаристві «Карпатія», де останній був головою Наглядової ради. Т. Войнаровський також знався з його сином Романом – політичним діячем і дипломатом.

Суперечливими та конкурентними були стосунки Тита Войнаровського з Костем Левицьким. Політик звертався до отця-мітрата «Товарише» та «Друже», що в листуваннях траплялося вкрай рідко, а Т. Войнаровський називав К. Левицького «головою політичною українського руху». За часів головування К. Левицького у Крайовому кредитовому союзі Т. Войнаровський писав, «що контакт із ним був для мене дуже небажаний»²⁵. Розходилися вони також у поглядах щодо суспільно-політичного розвитку Галичини. Крім цього, чимало парцеляційних проєктів Т. Войнаровського не були реалізовані внаслідок діяльності К. Левицького. Щобільше, отця-економіста

²² ЦДІАЛ України. Ф. 682. Оп. 1. Спр. 172. Арк. 6.

²³ Войнаровський Т., о. мітр. Спогади з мого життя... С. 68.

²⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 682. Оп. 1. Спр. 184. Арк. 16.

²⁵ Войнаровський Т., о. мітр. Спогади з мого життя... С. 49.

насторожувало дещо негативне ставлення К. Левицького до Є. Олесницького, якого той надзвичайно поважав. Однак у вирішенні багатьох питань доводилося співпрацювати з К. Левицьким та його однодумцями, зокрема щодо створення українського парцеляційного інституту при Крайовому кредитовому союзі тощо.

Тит Войнаровський також співпрацював з єврейськими, польськими юристами й політиками. Наприклад, з адвокатом Бруно Фрідманом (*Bruno Fridman*) вони займалися різними фінансовими операціями, іпотечними позиками митрополії. Т. Войнаровський був знаний у середовищі польських державних діячів, зокрема з політиком, прем'єр-міністром, проф. Казимиром Бартелем (*Kazimierz Bartel*), який на початку політичної кар'єри став наближеною особою Йозефа Пілсудського (*Józef Piłsudski*), однак після подій 1930 р., не погоджуючись із його політичними змінами, відійшов від політики і займався науково-педагогічною діяльністю. У добрих відносинах Войнаровський був із польським політиком, дипломатом, публіцистом науковцем Станіславом Лосем (*Stanisław Łoś*), який народився на Мостищині, а від часу Першої світової війни проживав у Любліні. Разом з отцем-мітратом С. Лось був учасником безуспішних таємних переговорів у 1921 р. з екзильним урядом ЗУНР Є. Петрушевича щодо надання автономного статусу Східній Галичині. С. Лось був прихильником урегулювання польсько-українських відносин, створення українського університету, засуджував «утраквізацію у шкільництві та установах», «польську національну політику», тогочасну більшовицьку політику у СРСР. Він ділився думками в листах до Т. Войнаровського та ласкаво запрошував у гості до Любліна і на зустріч у Варшаві²⁶.

Як економіст, доктор агрономії та фінансовий експерт Т. Войнаровський добре знав тогочасне підприємницьке середовище, зокрема контактував із родиною Терпиляків. До речі, брати Терпиляки були відомими садівниками в Галичині. Андрій Терпиляк із Залукви очолював філію «Сільського господаря» у Галичі, його брат Іван – у Крилосі, а дружина Марія керувала Союзом українок. Провідували вони Т. Войнаровського у с. Підлюте. А. Терпиляк постачав для митрополії городину. У серпні 1927 р. підприємець-агроном досить радо ділився з Т. Войнаровським результатами: «У нас жнива покінчились. Розпочав збірку цукрових горохів, помідорів, а в шкільках щеплення деревець. За каляфіори* уторгували вже около 2 000 зл. Стає трохи легше»²⁷.

Громадсько-політичні й економічні інтереси зближували Тита Войнаровського з відомим економістом-кооператором Юліаном Павликовським. Після перебування на агрономічних курсах у Бельгії, Голландії та інших державах Ю. Павликовський розповідав про особливості розвитку, високі доходи зі сільського господарства в розвинених європейських країнах, високий рівень життя та ментальність. Водночас порівнював бельгійців з українцями, піддаючи критиці останніх: «В 1830 р. зродилась Бельгійська держава. Щоправда творили її люди з живими історичними традиціями, а не з узкими щоденними жолудовими інтересами і сьогодні то, що визнають матеріалістичний

²⁶ Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького. Відділ рукопису (далі – НМЛ ВР). Фонд Тита Войнаровського. Од. зб. 3778.

* Цвітна капуста.

²⁷ ЦДАЛ України. Ф. 682. Оп. 1. Спр. 189. Арк. 12.

світогляд, не є розкладовим елементом, як у нас»²⁸. Разом вони розмірковували над стратегією господарського розвитку Галичини й економічної культури населення.

Тит Войнаровський приятелював із відомим українським мовознавцем, педагогом і філософом Климом Ганкевичем. Отець контактував з Іваном Крип'якевичем, який рекомендував йому хороших фахівців, котрих знав особисто²⁹. Мав ділові стосунки з публіцистом, видавцем Володимиром Кушнірем, який певний час проживав у Празі та працював доцентом Українського вищого педагогічного інституту³⁰. Приязні відносини, особливо перед Першою світовою війною, мав Войнаровський із відомим українським літературознавцем Богданом Лепким. Із листів довідуємося про спільне вирішення різноманітних організаційно-господарських питань. Б. Лепкий сприймав Т. Войнаровського «як душпастиря, посла, економіста й культурно-освітнього мецената, як справжнього великого патріота». Не менш тісним було спілкування отця-мітрата з Василем Стефаніком³¹.

Чимало однодумців, фахівців і приятелів Т. Войнаровський зустрів під час діяльності в Центральній адміністрації столових дібр ГКЦ. Багато важливих доручень отець-економіст адресував своїм довіреним – радникам та підлеглим, серед яких треба виділити Йосипа Сальца й Андрія Мельника, про яких отець позитивно відгукувався³². Й. Сальц був управителем перегінських столових дібр у 1920–1934 рр. Він мав досвід роботи в лісових господарствах у США. З 1896 р. працював лісничим у митрополичих угіддях у Перегінську, займався облаштуванням місцевої інфраструктури та благодійною діяльністю. Й. Сальц детально звітував Т. Войнаровському про господарювання на митрополичих угіддях, співпрацю з нафтовою компанією «Прем'єр», повідомляв про умови співпраці та підписання контракту з мисливцями-орендарями тощо³³. Характеризуючи службовий персонал у митрополичих угіддях у Підлютому–Перегінську в 1927 р., Т. Войнаровський у листі до митрополита насамперед відзначив Й. Сальца: «... щодо видатности праці, рухливости і доцільности праці заслугоє на признание в першій мірі Сальц. При Сальцу злучились тепер і генеральний заряд цілого маєтку, а крім того вся кореспонденція канцелярійна і заступство перед властями»³⁴. Крім цього, отець-адміністратор відзначав його умілу комунікабельність та застережливість у ділових відносинах: «Сальц цілу управу і кореспонденцію веде, мушу сказати, по-жидівськи, т. є. у відносинах до властей він стараєсь у всьо нігде а нігде не доторкати справи політичної, а всі власти ідут ему на руку, для него у всіх директивою є інтерес»³⁵. Й. Сальц був відповідальним за приїзд та перебування у Підлютому митрополита Андрея. Управитель митрополичих дібр у Перегінську попри робочі моменти цікавився також станом здоров'я Т. Войнаровського: «Дякую Вам сердечно за відомість про Ваше здоровля, на всі боки розпитувався і не міг до-

²⁸ НМЛ ВР. Фонд Тита Войнаровського. Од. зб. 3326. Арк. 2–3.

²⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 682. Оп. 1. Спр. 137. Арк. 2.

³⁰ Там само. Спр. 140. Арк. 10.

³¹ Там само. Спр. 144. Арк. 7.

³² Там само. Спр. 145. Арк. 7.

³³ Там само. Спр. 7. Арк. 15.

³⁴ Там само. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 231. Арк. 86.

³⁵ Там само. Арк. 87.

відатися, що властиво є? Сам приїхати не міг, тому що пан меценас телефонував, що до Вас нікого не пускають. Тішуся, що Ви вже дужі і виберуся може в п'ятницю 25. б. м. до Вас. Здам рапорт зі всього, а маю багато оповідати»³⁶.

У 1929–1938 рр. інспектором лісів греко-католицької митрополії, помічником і секретарем Т. Войнаровського працював відомий військовий діяч А. Мельник, який виділявся працьовитістю, грамотністю та патріотичністю. Він виконував низку організаційно-господарських доручень о. Тита у справах митрополії, особливо Якторова, Крилоса, Зарваниці. Інколи листи, адресовані Т. Войнаровському, перекладав українською мовою. Про всі новини, візити гостей, місця перебування ексцеленції детально повідомляв отця-мітрата. Перед митрополитом Андреем Войнаровський характеризував його так: «Як був еще Мельник, то наші інженери з урядовцями, які приїздили до Перегінська на контролу і слова по-польски не обізналися, а се викликавало антагонізм». Або ж: «Інженер Мельник в поведенню з побережниками був дуже аподектичний³⁷, але в пригожій формі»³⁸.

Як помічник і секретар, А. Мельник повідомляв отця-мітрата про запланові зустрічі з ним зацікавлених у різних справах осіб. За згодою Т. Войнаровського виконував різні фінансові виплати. Разом оглядали територію й обмірковували покращення місцевої інфраструктури. У листі від 17 липня 1930 р. А. Мельник зауважує, що навіть у літній час у Підлютому Т. Войнаровському не дають спокою: «Що й в Підлютім не в змозі Отець Мітрат найти спокою, цього вже причиною люди без виrozumіння і без такту. Годі все таки погодитися з думкою про наміри Отця Мітрата покинути в так скорім часі долину Лімниці і вертати до цього паршивого Львова під цю пору»³⁹.

Крім цього, А. Мельник доповідав Т. Войнаровському про стан здоров'я А. Шептицького та був відповідальним за перебування митрополита в Підлютому. А також звітував отцеві про приготування до приїзду Глави ГКЦ до Підлютого в липні 1932 р. під час його хвороби: «Всі приготування якщо вже не зроблені, то майже на укінченню. Грузове авто завтра 12 ц. відвозить всі речі Їх Ексцеленції на місце, а в середу о год. 9 рано виїздять Їх Ексцеленція в супроводі о. ігумена санітарним автом до Брошнева. Проф. Панчишин буде супроводжувати Їх Ексцеленцію в другім авті. З Брошнева від'їдуть Їх Ексцеленція по 1-ій годині осібно приготованим потягом прямо до Підлютого на льорі. Лектика очікувати буде Їх Ексцеленцію в Брошневі, щоби з ношів санітарного авта пересадити Їх Ексцеленцію на лектику і перенести Їх Ексцеленцію до палати. Піч до спальні Їх Ексцеленції привозить 12 ц. грузовик до Підлютого, щоби 13 ц. перед полуднем заінсталювати її ще перед приїздом Їх Ексцеленції. Про годину виїзду Їх Ексцеленції повідомлю телефонічно Перегінсько»⁴⁰.

Партнером і приятелем Тита Войнаровського був відомий громадсько-політичний діяч, суддя Володимир Сінгалевич, партійний одностумець, у 1930–1939 рр. він очолював ЗБГ у Львові. Т. Войнаровський писав: «Сінгалевич – то дуже елегантний і

³⁶ Там само. Ф. 682. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 13.

³⁷ Категоричний у своїх твердженнях.

³⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 231. Арк. 87.

³⁹ Там само. Ф. 682. Оп. 1. Спр. 154. Арк. 7.

⁴⁰ Там само. Арк. 20.

милий в товаристві чоловік, як межі нашими не знаю другого»⁴¹. В. Сінгалеви́ч був для отця-мітрата однодумцем, фахівцем, дуже близькою людиною. У 1926 р. у Відні отець-адміністратор тяжко занедужав. Коли лежав у шпиталі, то поруч із ним у цей час був саме В. Сінгалеви́ч, який відвідував його та приносив листи. Крім цього, забезпечував медичний огляд найкращими місцевими лікарями⁴². У 1929 р. В. Сінгалеви́ч писав: «Вашу хоробу відчуєм як серед найближчої рідні»⁴³. Громадсько-політичний діяч В. Сінгалеви́ч виконував роль «фахівця-розвідника» за кордоном, оскільки був знайомий із директорами найбільших європейських банків, із багатьма підприємцями, адвокатами, лікарями, дипломатами. Наприклад, доповідав про діяльність віденських підприємств, якими цікавився Т. Войнаровський. Налагоджував співпрацю останнього з різними європейськими фірмами й банками, зокрема «Адольф Вайс», щодо отримання кредиту, фінансових перерахунків митрополії. Згодом Т. Войнаровський та А. Шептицький допомогли В. Сінгалеви́чу повернутися у Галичину та працювати. Він одержав посаду у ЗБГ, про що писав: «Я знаю, що лиш Вам Дорогий Отче Мітрат маю завдячувати сей успіх і почувуюся за се Вам безмірно вдячним»⁴⁴.

Тит Войнаровський – неординарна постать в історії ГКЦ та українського народу, результати діяльності якого певною мірою перебувають у тіні діяльності митрополита Андрея. Отець-мітрат виконував роль комунікатора в галицькому суспільстві. Він користувався довірою та авторитетом, співпрацював із фахівцями різних соціальних станів і національностей. Завдяки комунікабельності та умінню розбиратися в людях отець-адміністратор зміг сформувати команду фахівців, які не лише допомагали йому в управлінні митрополічними угоддями, а й були однодумцями, радниками і приятелями. Контакти та співпраця Т. Войнаровського з представниками політикуму, адвокатури, бізнес-середовища тощо забезпечили ефективне управління Центральною адміністрацією столових дібр ГКЦ і продуктивну діяльність в інтересах Церкви й українського народу.

REFERENCES

- Melnyk, I. (2016, Liutyi 5). Tyt Voinarovskiy – dovirena osoba Mytropolyta. *Zbruch*. Retrieved from <https://zbruch.eu/node/47684> [in Ukrainian].
- Savchuk, B. (2020). *Advokatska, ekonomichna i hromadsko-politychna diialnist Stepana Fedaka (1861–1937)* (Vol. IV). Lviv [in Ukrainian].
- Shevchenko, O. (2008). Hromadska diialnist T. Voinarovskoho. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 86–91 [in Ukrainian].
- Shevchenko, O. (2012). Kulturno-osvitnia diialnist o. mitrata Tyta Voinarovskoho. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 15, 247–257 [in Ukrainian].
- Shevchenko, O. (2012–2013). Politychna diialnist Tyta Voinarovskoho. *Naukovi zapysky istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu*, 13–14, 481–492 [in Ukrainian].
- Voinarovskiy, T. o. mitr. (1961). Spohady z moho zhyttia. In *Istorychni postati Halychyny XIX–XX st.* (pp. 11–75). New York; Paris; Toronto [in Ukrainian].

⁴¹ ЦДІАЛ України. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 231. Арк. 83.

⁴² Там само. Ф. 682. Оп. 1. Спр. 181. Арк. 16.

⁴³ Там само. Арк. 58.

⁴⁴ Там само. Арк. 63.

Zlupko, S. (1999). Tyt Voinarovskiyi. In S. Helei (Ed.), *Ukrainski kooperatory: istorychni narysy* (Vol. 1, pp. 59–66). Lviv: Vyd-vo «Ukoopovita» Lvivskoi komertsiiinoi akademii [in Ukrainian].

Oksana PASITSKA

Doctor of Historical Sciences,

Senior Researcher

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID 0000-0003-2957-5935

e-mail: pasitska@ukr.net

A FELLOW AMONG FELLOWS: FATHER-MITRAT TITUS VOYNAROVSKY AND HIS ENVIRONMENT

In the study, the social environment of the priest, ambassador, general administrator of the Stolovi dibry of the Greek Catholic Church, a trusted man of Metropolitan Andrei Sheptytskyi, Father-Mitrate Tyt Voinarovskiyi, is analyzed. T. Voinarovskiyi is an example of service to God, love for people, and responsibility to the people, who with his productive and multi-vector activities, economic skills, and knowledge earned respect and authority among the population. As uncovered, he had many like-minded people and friends among representatives of various social strata and nationalities.

Based on archival materials, in particular, T. Voinarovskiyi's epistolary legacy, Father-Mitrate's relations with representatives of the clergy, politicians, lawyers, businessmen, and cooperators, cultural personalities are analyzed, for instance, Metropolitan Andrei Sheptytskyi, Fr. Yosyp Slipyi, Yevhen Hvozdetskyi, Tadei Solovii, Stepan Fedak, Yosyp Salts, Yevhen Olesnytskyi, Stanislav Dnistrianskyi, Volodymyr Sinhalevych, Andrii Melnyk. Interestingly, that father-mitrate not only cooperated and served faithfully to Metropolitan Sheptytskyi but also had friendly relations, which resulted in effective economic activity of the metropolis, in particular the Central Administration of Stolovi dibry of the GCC, headed by T. Voinarovskiyi.

It is noted that due to his sociability and ability to make contacts, T. Voinarovskiyi was a communicator in the Halychyna society of the time and represented the interests of Ukrainian public associations and institutions both in Halychyna and abroad. A wide range of contacts provided Father-Mitrat with productive activities in the metropolis, financial and economic institutions, and NGOs of Halychyna, and his relations with the surroundings were based on trust, professionalism, responsibility in the interests of the Church and the Ukrainian people.

Keywords: Tyt Voinarovskiyi, social environment, relations, cooperation, communicator.

УДК [94(477.83-25):929Коновалець]"1921"
DOI: 10.33402/nd.2021-9-264-273

Іван ХОМА

*кандидат історичних наук
доцент кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4607-7065>
e-mail: khomaivan@ukr.net*

Майя ШЕВЧЕНКО

*студентка 3-го курсу освітньої програми
«Інформаційна, бібліотечна та архівна справа»
Національного університету «Львівська політехніка»
e-mail: maiia.shevchenko.dk.2019@lpnu.ua*

ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ І «ПРОСВІТА»

Розкрито маловідомі, а в деяких випадках невідомі, сторінки громадської діяльності полковника Армії УНР Євгена Коновальця в 1909–1914 рр. та 1921–1922 рр. Розглянуто його роботу в культурно-просвітньому товаристві «Просвіта», а саме у львівській філії ім. М. Шашкевича, діяльність якої охоплювала Львівський повіт. До наукового обігу введено низку невідомих фактів, маловідомих прізвищ, а також визначено два етапи діяльності Є. Коновальця у «Просвіті». Відзначено, що досвід організаційної роботи в товаристві було успішно засвоєно й розвинуто в подальшій військово-політичній роботі. Зазначено, що в 1909–1914 рр. Є. Коновалець кар'єру в товаристві розпочав із читальні в рідному селі Зашків і перед війною перебував у керівному складі львівської філії ім. М. Шашкевича. Встановлено, що на цьому етапі робота у «Просвіті» відзначалася особливою активністю, а це постійне читання рефератів й актуалізація важливих питань розвитку та популяризації товариства серед населення, що дало змогу дуже добре інтегруватись у громадське життя Львова й повіту, познайомитися з активістами товариства і в подальшому розвивати з ними українське національне життя.

Констатовано, що після поразки Української національної революції 1917–1921 рр. Є. Коновалець як один з активних її діячів повертається в липні 1921 р. до Львова і легальну діяльність проводить у тій ж філії «Просвіти», обійнявши посаду секретаря. Зауважено, що цього разу його діяльність була не менш активною і фактично прикривала підпільну військово-політичну роботу. Відзначено його позицію, що саме «Просвіта» не повинна допустити розчарування та деморалізації серед українського населення, з огляду на поразку державотворчих змагань, адже від активності та наполегливості товариства залежатиме доля Львова та Галичини в майбутньому, а інакше перемаже колонізація.

Встановлено, що ці ідеї впродовж 1922 р. він репрезентував на засіданнях філії та через звернення доносив до центрального керівництва.

Ключові слова: «Просвіта», Євген Коновалець, «Сокіл», «Сільський господар».

130-річчя від дня народження Євгена Коновальця – це добра нагода представити нові дослідження про різні аспекти його діяльності. Наукова публікація присвячена проблемі діяльності Є. Коновальця в товаристві «Просвіта», адже цей фрагмент, як і багато інших, залишаються малодослідженими.

У сучасній історіографії окремі питання, які стосуються його участі в «Просвіті» напередодні Першої світової війни розкрив історик Іван Хома¹. Однак донедавна поза увагою дослідників залишався другий період роботи Є. Коновальця в товаристві – з кінця 1921 р. по 1922 р. Науковці досить тенденційно всю увагу концентрують на Українській військовій організації (УВО), тоді як львівська філія товариства «Просвіти» ім. М. Шашкевича була середовищем, де Є. Коновалець міг легально працювати та комунікувати з громадськими, політичними й військовими діячами Львова.

Джерельна база дослідження представлена матеріалами Центрального державного історичного архіву у м. Львові та тогочасної преси.

Мета – розкрити події, пов'язані з діяльністю Є. Коновальця на різних рівнях у товаристві «Просвіта» в 1909–1914 рр. і 1921–1922 рр. Методологічна основа – комплексний підхід до аналізу проблеми.

Восени 1909 р. Є. Коновалець після закінчення навчання в україномовній Академічній гімназії вступає на факультет права і політичних знань Львівського університету. На той час у його розпорядженні не тільки повна середня освіта, а й чималий досвід громадської діяльності в рідному селі Зашків. «Вже в гімназії, – писав Є. Коновалець, – належав я до тайного гімназійного кружка, якого завданням було підготувляти своїх членів до громадської й освітньої праці серед нашого народу по селах. Під імпульсом саме тих плеканих у цьому кружку ідей я ... вже від 6-ої класи почав інтересуватися тими проблемами, які хвилювали тодішнє наше суспільство, зокрема виборчою реформою до віденського парламенту й галицького сойму, й уже тоді, в міру моїх сил, в часі святочних і літніх ферій почав я інтересуватися своїм власним селом, заходити до вже існуючої читальні “Просвіти” та читати там реферати»².

Зі спогадів, які зафіксував Остап Грицай, робимо висновок, що метою громадської роботи Євгена Коновальця «була абсолютна організація як Зашкова, так і довоклишніх сіл Львівського повіту – і в напрямі посилення просвіти села, і з поглядом закріплення економічно-господарських основ нашого життя, як от заснування селянських спілок для ощадностей та позик на лад Райфайзена». Він був одним із тих, хто долучився до розвитку читальні «Просвіта», яка вже діяла, заснування тіловиховного й руханкового товариства «Сокіл»³.

¹ Хома І. Громадська діяльність Євгена Коновальця на тлі українсько-польських відносин напередодні Першої світової війни. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. № 3 (спецвипуск). С. 214–222.

² Зінкевич О. Студентські роки Є. Коновальця. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен, 1974. С. 89–90.

³ Грицай О. Життя і діяльність Є. Коновальця до 1917 року. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен, 1974. С. 24.

Інформацію зі спогадів підтверджує звіт від 1 січня 1909 р. до 15 квітня 1910 р. З нього також бачимо, що Є. Коновалець не був членом керівного складу читальні «Просвіта» в Зашкові, однак значиться серед лекторів, які брали участь у просвітніх і навчальних заходах, котрі вона організовувала. За звітний період було 15 таких. Першим із доповідачів або лекторів зазначений Степан Левицький із доповіддю «Мазепа і його значення», другим – Михайло Полянський «Про російську Україну», наступні п'ять виголосив Євген Коновалець: «Про значення товариства “Сокіл”», «Профспілковий рух взагалі і про значення спілки кредитової», «Про значення спількового склепу», «Т. Шевченко і його значення для селянства», «Історія України-Руси (найдавніші часи)». Решта заходів – розмови на різні теми. На час звіту зашківська читальня налічувала 149 членів⁴.

Досить активним був Є. Коновалець в організації відкриття оновленого приміщення читальні «Просвіти» в Зашкові, яку засновано в 1900 р. Про це свідчить лист із Зашкова від імені місцевого осередку «Сокола» до головного відділу «Сокола-Батька» у Львові, надісланий 2 листопада 1910 р. за підписом голови Г. Клюка та «справника» Є. Коновальця. У ньому запрошують представників «Сокола-Батька» приїхати на урочистості з нагоди святкового освячення оновленої читальні. Захід заплановано на 14 год 6 листопада 1910 р., але зазначено, що за поганой погоди воно не проводитиметься⁵. Через погані погодні умови його таки перенесли на 19 листопада. Про це було поінформовано «Сокола-Батька» у Львові іншим листом, але вже від імені читальні. У ньому також зазначено, що керівником був о. Б. Слішневський, а секретарем – Є. Коновалець⁶.

У звіті читальні «Просвіти» в Зашкові на 18 листопада 1911 р. записано, що вона мала вже 166 членів. Як і в попередньому, Є. Коновалець записаний доповідачем рефератів. За звітний період він виголосив доповіді на такі теми: «Значення організації для нашого народу», «Кооперація», «Розвиток шкільництва приватного і його значення для нашого народу». Читальня провела захід до 100-ї річниці від дня народження Маркіяна Шашкевича. Доповідачами, крім Євгена Коновальця, був журналіст, поет і драматург Микола Курцеба, а також представник від «Академічної громади» (прізвище не вказано). У звіті наведена статистична інформація, яка демонструє, що читальня добре розвинена, щонеділі проводить зустрічі, має фінансові заощадження, члени сплачують внески, діють «Сокіл», «Сільський господар», господарсько-кредитна спілка, «Народний дім». Також зазначено, що поляки та євреї негативно ставляться до активності українців. Звіт підготував Є. Коновалець⁷.

⁴ Звіти, протоколи, повідомлення, списки членів, листування та інші. Зашків. 1900–1914 рр. *Центральний державний історичний архів України, м. Львів* (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 348. Оп. 1. Спр. 2618. Арк. 1–2.

⁵ Сова А. Листування Євгена Коновальця зі старшиною товариства «Сокіл-Батько». *Український визвольний рух*. Львів, 2006. 36. 8. С. 7–8; Звіти, протоколи, листування та інші матеріали про заснування і діяльність філіалів товариства у місцевості Зашків 1909–1929 рр. *ЦДІАЛ України*. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 337. Арк. 8.

⁶ Звіти, протоколи, листування та інші матеріали про заснування і діяльність філіалів товариства у місцевості Зашків 1909–1929 рр. *ЦДІАЛ України*. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 337. Арк. 9.

⁷ Звіти, протоколи, повідомлення, списки членів, листування та інші. Зашків. 1900–1914 рр. *ЦДІАЛ України*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 2618. Арк. 3–4.

З цього приводу Степан Шах пише, що «протягом цих двох років енергійному Є. Коновальцеві пощастило надзвичайно поживавити діяльність читальні “Просвіти” в Зашкові і в сусідстві, zorganizувати перше в цій околиці гімнастично-пожежне т-во “Сокіл”, поставити на ноги місцевий кооператив, а при ньому створити кооперативний споживчий sklep. Організував він для молоді сходи й свята з музикою й танцями – з синьо-жовтими декораціями»⁸.

У списку читальні «Просвіти» від 27 квітня 1912 р., що належала до філії «Просвіти» ім. М. Шашкевича у Львові, подано інформацію про наявність інших українських товариств та організацій, зазначено, що в Зашкові є читальня, «Сокіл», «Сільський господар» і господарсько-кредитна спілка. Головою читальні був священник Б. Єліяшевський. Серед тих, хто мав відношення до інших організацій, записано директора школи Михайла Коновальця, вчителів Михайла Мармаша, Михайла Гавронського й Івана Прудеуса. Є. Коновалець в іншому списку записаний членом читальні «Просвіти»⁹.

На квітень 1912 р. на тлі 61 читальні філії «Просвіти» ім. М. Шашкевича у Львові зашківський осередок поступався тільки Винникам. В осередках Львів–Підзамче, Гаї, Рясне, Скнилів при читальні діяли такі ж організації, як і в Зашкові. Активний був у Ременові, де при читальні діяв «Сільський господар», а серед сподвижників – батько Романа Сушка Кирило, а також родич Василя Беня Олекса Бень¹⁰.

Про певне значення зашківського осередку свідчить ініціатива філії «Сільського господаря» у Львові під керівництвом о. Володимира Яворського провести 11–14 березня 1912 р. у читальні «Просвіти» господарські курси для селян із навколишніх сіл. Вони мали відбуватися від 9:00 до 12:00 і від 15:00 до 18:00 у вказані дні¹¹.

Вже у звіті читальні «Просвіти» Зашкова за 4 березня–16 травня 1912 р. Є. Коновальця серед членів управи немає, як і тих, хто виголошував реферати. Серед записів про доповідачів немає жодного запису. Посаду писаря обіймав Дмитро Вусович¹².

У звіті, підготовленому 6 січня 1913 р., Є. Коновалець зазначений писарем. Однак при кінці є підпис голови читальні о. Б. Єліяшевського, а Є. Коновальця відсутній. Немає його і серед доповідачів рефератів.

Натомість, починаючи з 1912 р., Є. Коновалець помітний у роботі філії «Просвіти» ім. М. Шашкевича м. Львів. Зокрема, 5 березня 1912 р. він як представник читальні із Зашкова був учасником звичайних зборів. У протоколі засідання записано, що їх відкрив голова філії Євген Озаркевич, який звернув увагу на її значення і розвиток з огляду на інтенсивну працю поляків у селах навколо Львова. Продовжив розмову в цьому напрямі секретар Григорій Микитей. Наступним виступив 20-річний студент Львівського університету Є. Коновалець, звернувшись із прохання до

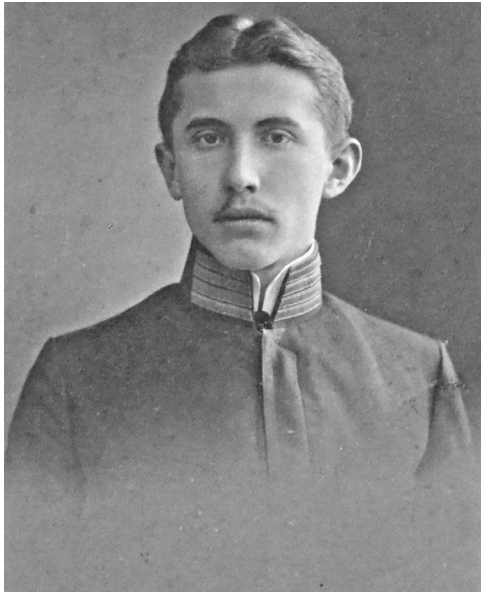
⁸ Шах С. Молодість Є. Коновальця. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен, 1974. С. 63.

⁹ Списки членів філії ім. М. Шашкевича у Львові. *ЦДІАЛ України*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 241 а. Арк. 32 зв., 35.

¹⁰ Звіти філіалу товариства ім. М. Шашкевича у Львові про господарсько-фінансову діяльність 1900–1926 рр. *ЦДІАЛ України*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 3568. Арк. 31 зв.; Списки членів філії ім. М. Шашкевича у Львові. *ЦДІАЛ України*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 241 а. Арк. 32–39 зв.

¹¹ Господарський курс в Зашкові. *Свобода*. 1912. 7 березня. С. 7.

¹² Звіти, протоколи, повідомлення, списки членів, листування та інші. Зашків. 1900–1914 рр. *ЦДІАЛ України*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 2618. Арк. 5.

*Матуральне фото Євгена Коновальця.
Травень 1909 р.
(Фото з архіву Осередку української
культури і освіти у Вінніпезі)*

секретаря, щоб той не витрачав часу на звіт про діяльність, з огляду на те, що він надрукований і всі можуть його прочитати. Наступним виступив Володимир Шухевич (дідо Романа Шухевича), наголосивши на бездіяльності української інтелігенції. Особливо відзначено пасивність вчителів і необхідність запрошувати їх на засідання «Просвіти».

Після цього слово знову взяв Є. Коновалець, запропонувавши, щоб загальні збори доручили керівництву філії звернутися до всіх українських партій і товариств, що працюють у Львівському повіті. Мета – вироблення спільної платформи для системної просвітньої діяльності у Львівському повіті. Також Є. Коновалець запропонував, щоб керівництво провело аналіз, де було би визначено села з незадовільною просвітньою роботою. Це дало би змогу зорганізуватись для пошуку шляхів виходу зі складної ситуації. А ще запропонував поступові кроки: 1) навести порядок із членськими внесками; 2) зібрати точні статистичні дані; 3) частіше

організовувати планові курси в різних місцевостях, з урахуванням місцевих потреб. Цю пропозицію на зборах підтримали¹³.

Запис у протоколі свідчить, що Є. Коновалець був уже добре інтегрований в організаційне середовище філії «Просвіти», вільно володів даними про стан справ і мав розуміння, як покращити роботу товариства в повіті.

Досить плідно Євген Коновалець співпрацював із Романом Дашкевичем, який навчався на 2-му курсі факультету права і політичних знань. О. Грицай пише, що «від 1911 р. – він [Є. Коновалець – *Авт.*] разом з Романом Дашкевичем засновує при львівській філії “Просвіти” студентський просвітній гурток, який нараховував 70 членів. Головою тут був Дашкевич, а Коновалець виконував обов’язки відпоручника “Просвіти”»¹⁴.

Також О. Грицай, покликаючись на слова Є. Коновальця, пише: «Ми, – оповідав мені Полковник, – розпоряджали відповідними фондами й підготовляли нашу працю так, що щонеділі виїздило з нашого доручення 50–60 референтів, студенти й студентки, на просвітню роботу, здебільшого з рефератами й доповідями, на села.

¹³ Протоколи загальних зборів, конференцій та з’їздів філіалу товариства імені М. Шашкевича у Львові. ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 3565. Арк. 45–50 зв.

¹⁴ Грицай О. Життя і діяльність Є. Коновальця... С. 30.

Тоді на такі реферати був між нашими селянами й робітниками просто голод, і скільки доповідачів ми не висилали б, усе було замало»¹⁵.

Приблизно на кінець 1912 р. – початок 1913 р. припадає поява Є. Коновальця у складі управління філії «Просвіти» ім. М. Шашкевича. У газеті «Свобода» в рубриці «Оповідки» подано оголошення про те, що 26 січня 1913 р. у залі «Львівської Русі» на пл. Ринок, 10, для читалень повіту Львів–Винники–Щирець проходитимуть навчання для розвитку місцевих осередків. У порядку денному зазначено реферати Євгена Коновальця «Ведення читальні і її задача», Петра Бубели «Стан читалень і сіл у львівському повіті» та дискусія¹⁶.

Під час звіту керівництва філії 11 лютого 1913 р. Є. Коновалець із П. Бубелю представляли канцелярію¹⁷.

Зорема, 19 березня відбулися загальні збори філії «Просвіти» ім. М. Шашкевича, на яких було понад 200 членів. Їх відкрив голова філії Є. Озаркевич, який запросив у президію голову зашківської читальні о. Б. Єльяшевського, а секретарями – двох представників читальні – Г. Хомина та М. Гавронського. Звіт філії представив секретар П. Бубела, а Г. Микитей його прокоментував. Після чого з рефератом на тему «Про просвітню акцію в місті Львові і повіті» виступив Є. Коновалець, а П. Бубела – з рефератом «Стан повіту і план дальшої акції»¹⁸. Також було обрано делегатів на звичайні загальні збори товариства «Просвіти», заплановані на 8 квітня 1913 р. Серед обраних: о. Володимир Семків із с. Миклашів, Василь Бахор із с. Вислобоки, о. Богдан Єльяшевський із Зашкова, Михайло Підгірний із с. Селиська, студент Осип Когут, вчителька Константина Малицька зі Львова, редактор Михайло Лозинський, о. Олександр Стефанович, доктор, учитель гімназії Іван Крип'якевич, доктор, директор товариства «Земля» Альфред Говикович, професор Володимир Шухевич, студент Євген Коновалець та представник «Сільського господаря» Микола Творидло (народився і проживав у Зашкові) – всі представляли філію товариства у Львові.

На загальних зборах «Просвіти» 8 квітня 1913 р. Є. Коновалець був, а загалом – 13 членів головного відділу та 89 представників від філій¹⁹.

У філії «Просвіти» ім. М. Шашкевича на початок 1914 р. Є. Коновалець ще обіймав посаду секретаря. 9 квітня 1914 р. на звичайних загальних зборах філії після виступу голови Є. Озаркевича слово надали Є. Коновальцю для озвучення секретарського річного звіту про її діяльність. Повідомив, що керівництво, окрім розвитку читалень, охопило всі вияви й потреби народного життя в повіті. Виконувати поставлені завдання було можливо завдяки залученню студентів, просвітнього кружка українських богословів, канцелярії та відповідної комісії. Фінансовий звіт представив Ярослав Колтунюк. Далі відбулося обговорення подальшої роботи філії. Після чого приступили до обрання нового складу управління. За рекомендацією головного керівництва «Просвіти» новим головою обрали Микола Творидла, заступником – Йосипа Мироновича, секретарем – Андрія Луніва. Керівниками відділів стали Валерія

¹⁵ Грицай О. Життя і діяльність Є. Коновальця... С. 30.

¹⁶ Пригадуєш виділам. *Свобода*. 1913. 23 січня. С. 10.

¹⁷ Звіти філіалу товариства ім. М. Шашкевича у Львові... Арк. 50.

¹⁸ Філія Просвіти у Львові. *Діло*. 1913. 19 (6 ст.ст.) березня. С. 5.

¹⁹ Вісти з Просвіти. *Письмо з Просвіти*. 1913. Ч. 6. Рік VII. С. 175–176.

Дуткевич, Євген Коновалець і Степан Ванчицького. Новий голова М. Творидло подякував попереднику за 3 роки керування²⁰.

Відомо, що паралельно з роботою у «Просвіті» Є. Коновалець встигав бути таким ж активним у правлінні Українського студентського союзу та політичній раді Української національно-демократичної партії (УНДП)²¹. Досвід діяльності в товаристві використав для організації українського просвітнього життя під час перебування в російському таборі для військовополонених. А загалом передвоєнної громадсько-політичної роботи повністю розкрив у 1917–1919 рр., беручи участь в утвердженні та захисті української державності на чолі військової формації Січових стрільців²².

До повернення у Львів в липні 1921 р. Є. Коновалець намагався долучитися у Празі та Відні до різних ініціатив з об'єднання українських національних сил для продовження дипломатичної та військової боротьби за українську державність проти окупантів. Однак ці ініціативи були безрезультатними. У Львові намагався зорганізувати колишніх старшин Січових стрільців у нову військово-політичну силу. Поза тим була потреба в роботі та присутності в легальній українській організації. На кінець 1921 р. таким середовищем стає львівська філія товариства «Просвіта» ім. М. Шашкевича.

Утім, 26 грудня 1921 р. Є. Коновалець був на загальних зборах філії. Керівником зборів став її голова д-р Іван Волошин, головний відділ представляв І. Ліщинський. На цьому заході Є. Коновалець виступив із доповіддю, у якій йшлося про необхідність організації всіх станів у повіті, а після цього про проведення просвітньої роботи в порозумінні зі всіма українськими громадськими організаціями. Також відзначив потребу найняття на роботу людини, яка би вела повітову канцелярію. Ще одна важлива тема, яку повідомив Є. Коновалець, стосувалася економічної праці – необхідно проводити економічні курси для «виображення кооперативів»²³.

Після цих зборів, 4 січня 1922 р., відбулись вибори голови й керівного складу філії ім. М. Шашкевича. Головою знову обрали І. Волошина, а секретарем – Є. Коновальця. Уже 10 січня за підписом секретаря від імені філії вийшло звернення до українців Львівського повіту: «... в часи народного лихоліття кожен українець має стати членом “Просвіти”...»²⁴.

У просуванні ідеї залучення якомога більшої кількості українців до «Просвіти» Є. Коновалець був досить наполегливим. 16 березня за підписом голови та секретаря

²⁰ Просвіта і школа. *Діло*. 1914. 23 (10 ст.ст.) квітня. С. 7.

²¹ Хома І. Досвід діяльності Євгена Коновальця в Українській національно-демократичній партії. *Чорноволівські читання: матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції* (м. Київ, 14 березня 2020 р.) / упоряд. В. Ф. Деревінський. Київ: Бескиди, 2020. С. 137–141; Хома І. Громадська діяльність Євгена Коновальця... С. 214–222.

²² Хома І. *Історія військового формування Січових стрільців (1917–1919 роки): монографія*. Львів, 2016. 240 с.

²³ Протоколи загальних зборів, конференцій та з'їздів філіалу товариства імені М. Шашкевича у Львові. *ЦДІАЛ України*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 3565. Арк. 54–55.

²⁴ Листування філіалу імені М. Шашкевича у Львові з Дирекцією поліції, українськими товариствами, окремими особами про проведення загальних зборів, затвердження статуту, відзначення ювілейних дат товариства та інші організаційні питання. 1910–1922 рр. *ЦДІАЛ України*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 3572. Арк. 75, 79.

вийшло повідомлення про те, що філія зосереджує увагу на проведенні роботи з відновлення читалень по селах, а тому просить населення про допомогу в цій справі. 20 березня за підписом секретаря Є. Коновальця поширено «Зазив до всіх громадян» вступати й підтримувати товариство²⁵.

Євген Коновалець, працюючи у «Просвіті», особливо перейнявся активізацією українського населення для вступу в товариство. З цього приводу 4 квітня написав роз'яснювальний текст «Про основні завдання “Просвіти” серед селян Львівського повіту»²⁶. Цього ж дня повідомляв загал, що канцелярія філії ім. М. Шашкевича переїхала у приміщення товариства «Сільський господар» на вул. Зіморовича, 20 (тепер – вул. Джохара Дудаєва)²⁷.

Керівництво філії 15 червня 1922 р. організувало у приміщенні Народного дому збори для представників читалень товариства Львівського повіту. На них приїхало понад 300 осіб, а темою стала організація просвітно-культурної та економічної діяльності. Головою зборів обрали священника із Зашкова Богдана Єлішевського, заступником – Григорія Брезделя з Підбірців, а секретарем – Степана Коновальця. Роботу зборів дещо затримала поліція. Після владнання певних формальностей збори розпочали роботу. Було представлено дві доповіді: Є. Коновальця «Просвітньо-культурна робота в повіті» й І. Лисого «Про економічну роботу в повіті». Після виступу Євгена Коновальця священник зі Скнилова Тимотей Ковалюк запропонував з'ясувати серед мешканців сіл, де не відновились читальні, причину цього. Вже після виступу Ілька Лисого Коновалець підтримав думку зі створення комітету праці. Однак зауважив, що вона рухається досить повільно через байдужість української інтелігенції Львова. Учасник зборів Іван Ігнат запропонував налагодити тісну співпрацю з товариством «Сокіл»²⁸.

Євген Коновалець для реалізації розвитку культурно-просвітньої роботи 22 червня звернувся до керівництва «світлого виділу» товариства з проханням не забирати 50 % членських внесків, а залишати філії для «піднесення з упадку ... культурно-просвітнього рівня українського населення львівського повіту і ратovania цього ж населення перед остаточною полонізацією...». Акцентує увагу на особливій важливості Львівського повіту, адже від нього в подальшому залежатиме характер Львова і доля Галичини. В іншому випадку надалі українське населення «творитиме зникаючу меншість в повіті»²⁹.

Востаннє Є. Коновалець на засіданні львівської філії «Просвіти» ім. М. Шашкевича порушував питання необхідності продовжувати розвивати культурно-просвітню роботу 12 жовтня 1922 р. Після цього 16 жовтня до «Хвального Головного виділу товариства “Просвіта”» написав відповідне звернення³⁰.

²⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 3572. Арк. 85–86.

²⁶ Там само. Арк. 90.

²⁷ Там само. Арк. 91.

²⁸ Звіти філіалу товариства ім. М. Шашкевича у Львові про господарсько-фінансову діяльність 1900–1926 рр. ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 3568. Арк. 52–52 зв.

²⁹ Листування філіалу імені М. Шашкевича у Львові з Дирекцією поліції... Арк. 114.

³⁰ Там само. Арк. 132.

Документ філії товариства «Просвіти» ім. М. Шашкевича, де зазначено прізвище секретаря Є. Коновальця, але вже без його підпису, значиться від 18 жовтня 1922 р. На цей час Є. Коновалець за підпільну військово-політичну діяльність переховувався і в кінці жовтня змушений був покинути Львів та Польщу загалом³¹.

Отже, у житті Є. Коновальця важливе місце займає робота в філії товариства «Просвіти» ім. М. Шашкевича. Цей успішний досвід став важливим чинником в організації та розвитку трьох проєктів, керівником яких він був і які, як і товариство «Просвіта», вплинули на хід історії України.

REFERENCES

- Filiia Prosvity u Lvovi. (1913, Berezen 6 (19)). *Dilo*, 5 [in Ukrainian].
- Hospodarskyi kurs v Zashkovi. (1912, Berezen 7). *Svoboda*, 7 [in Ukrainian].
- Hrytsai, O. (1974). Zhyttia i diialnist Ye. Konovaltsia do 1917 roku. In V. Muravskyyi, V. Moroz, I. Khoma (Comps.), *Yevhen Konovalets ta yoho doba* (p. 24). Munich [in Ukrainian].
- Khoma, I. (2016). *Istoriia viiskovoho formuvannia Sichovykh striltsiv (1917–1919 roky): monohrafiia*. Lviv [in Ukrainian].
- Khoma, I. (2016). *Yevhen Konovalets (Tsykl «Ukrainci. Istoriia neskorenykh»)*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Khoma, I. (2018). Hromadska diialnist Yevhena Konovaltsia na tli ukrainsko-polskykh vidnosyn naperedodni Pershoi svitovoi viiny. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk*, 3, 214–222 [in Ukrainian].
- Khoma, I. (2020). Dosvid diialnosti Yevhena Konovaltsia v Ukrainskii natsionalno-demokratychnii partii. Proceedings of the VI All-Ukrainian Scientific Conference: *Chornovolivski chytannia*, Kyiv, 14 bereznia 2020. (pp. 137–141). Kyiv: Beskydy [in Ukrainian].
- Prosvita i shkola. (1914, Kviten 10 (23)). *Dilo*, 7 [in Ukrainian].
- Pryhaduies vydilam. (1913, Sichen 23). *Svoboda*, 10 [in Ukrainian].
- Shakh, S. (1974). Molodist Ye. Konovaltsia. In V. Muravskyyi, V. Moroz, I. Khoma (Comps.), *Yevhen Konovalets ta yoho doba* (p. 63). Munich [in Ukrainian].
- Sova, A. (2006). Lystuvannia Yevhena Konovaltsia zi starshynoiu tovarystva «Sokil-Batko». *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 8, 7–8 [in Ukrainian].
- Visty z Prosvity. (1913). *Pysmo z Prosvity*, 6 (7), 175–176 [in Ukrainian].
- Zinkevych, O. (1974). Studentski roky Ye. Konovaltsia. In V. Muravskyyi, V. Moroz, I. Khoma (Comps.), *Yevhen Konovalets ta yoho doba* (pp. 89–90). Munich [in Ukrainian].

³¹ Хома І. Євген Коновалець. Харків, 2016. С. 192. (Цикл «Українці. Історія нескорених»).

Ivan KHOMA*PhD, Assistant Professor**Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage**Lviv Polytechnic National University**ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4607-7065>**e-mail: khomaivan@ukr.net***Maiia SHEVCHENKO***3rd year student**«Information, library and archival studies» Major Directory**Lviv Polytechnic National University**e-mail: maiia.shevchenko.dk.2019@lpnu.ua***YEVHEN KONOVALETS AND THE «PROSVITA»**

The article reveals little-known, and in some cases unknown, pages of public activity of colonel of the Army of the Ukrainian People's Republic Yevhen Konovalets in 1909–1914 and 1921–1922. It is about his work in the cultural and educational society «Prosvita», namely, the Lviv branch named after M. Shashkevych, whose activities covered the Lviv district. A number of unknown facts, little-known surnames have been introduced into scientific circulation, and two stages of Ye. Konovalets' activity in the «Prosvita» society has been identified. It is obvious that the experience of organizational work in the organization was successfully assimilated and developed in further military-political work. In 1909–1914, Ye. Konovalets began his career in the organization from the reading room in his native village of Zashkiv and before the war reached a place in the leadership of the Lviv branch named after M. Shashkevych. It is established that at this stage, the work in «Prosvita» was marked by special activity, it is a constant reading of abstracts and the actualization of important issues of development and promotion of society among the population. This made it possible to integrate very well into the public life of Lviv and the county, to get acquainted with the activists of the society, and further develop the Ukrainian national life with them. After the defeat of the Ukrainian National Revolution of 1917–1921, Ye. Konovalets, as one of its active members, returned to Lviv in July 1921 and carried out legal activities in the same branch of the «Prosvita» society, occupying the post of secretary. This time his activities were no less active and in fact covered up the underground military and political work. He believes that «Prosvita» should not allow disappointment and demoralization among the Ukrainian population, given the defeat of state-building competitions. After all, the fate of Lviv and Halychyna in the future will depend on the activity and persistence of the organization. Otherwise, Polonization will win. During 1922, he presented these ideas at meetings of the branch and brought them to the central leadership of «Prosvita».

Keywords: «Prosvita», Yevhen Konovalets, «Sokil», «Silskyi hospodar».

Назар КОСЕНКО

магістр історії

кафедри новітньої історії України ім. М. Грушевського

Львівського національного університету ім. І. Франка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0650-5478>

e-mail: nazzarkossenko@gmail.com

МАКАР КУШНІР ЯК ТЕОРЕТИК І ПРАКТИК ОУН

Проаналізовано головні аспекти діяльності головного судді ОУН Макара Кушніра як теоретика і практика націоналістичного руху. Висвітлено початок політичного шляху діяча та його участь в Українській революції. З'ясовано ставлення голови ПУН Євгена Коновальця до приєднання Макара Кушніра до націоналістичного руху. Схарактеризовано роботу діяча в ОУН на ниві судочинства. Відзначено його належність до найближчих дорадників Є. Коновальця. Представлено основні аспекти видання під керівництвом головного судді ОУН «Українського інформаційного бюлетня» у Швейцарії. Відзначено вагомий результат діяльності члена ПУН на посаді керівника Центрального інформаційного бюро організації в Женеві.

Висвітлено контакти М. Кушніра з підрадянською Україною. Схарактеризовано головні аспекти конфіденційної роботи головного судді ОУН на радянському напрямі. На базі публіцистичних статей і програмових пропозицій на Конгресі українських націоналістів проаналізовано теоретичні погляди члена ПУН на проблему державного ладу. Представлено ставлення М. Кушніра до диктатури й парламентського правління. Висвітлено сприйняття членом ПУН народовладдя та американської моделі президентської республіки. Розкрито погляди М. Кушніра на проблему розвитку України і шлях подолання економічної відсталості.

Виявлено критичне ставлення головного судді ОУН до фашистської Італії. Схарактеризовано його ідеї щодо консолідації українських сил і згуртування поневолених народів. Проаналізовано погляд теоретика націоналізму на місце України на міжнародній арені. Визначено роль головного судді ОУН у вишкільній акції організації та обставини його відходу від політичної діяльності. Констатовано вагомий внесок М. Кушніра в розвиток українського визвольного руху.

Ключові слова: Макар Кушнір, пропаганда українського націоналізму, Організація українських націоналістів, державотворчі ідеї ОУН, націоналістична ідеологія, міжвоєнний період.

Для належного розуміння феномена українського визвольного руху вкрай важливе дослідження діяльності осіб, які визначили його політичне обличчя. Непересічною фігурою серед провідних діячів ОУН міжвоєнного періоду був головний суддя органі-

зації Макар Кушнір (псевдо «В. Богуш», «Богдан Дніпрянський», «Ярослав» «Дуб»). Неординарний інтелектуал із Наддніпрянщини відіграв важливу роль у діяльності українського націоналістичного руху на етапі його становлення. Цьогоріч виповнилося 70 років від відходу головного судді Організації українських націоналістів (ОУН) у вічність, що актуалізує розкриття життєпису борця за волю України.

Мета статті – проаналізувати політичну діяльність М. Кушніра в ОУН як практика та теоретика українського націоналізму.

Зауважу, праця М. Кушніра в українському визвольному русі досі не стала предметом комплексного дослідження в історіографії. Постаті головного судді ОУН присвячено науково-популярні статті Віталія Масненка¹, у яких визначено загальні віхи біографії діяча. Стислий життєпис з акцентом на періоді Української революції підготували Владислав Верстюк і Тетяна Осташко². Петро Мірчук висвітлив окремі аспекти роботи головного судді ОУН у контексті міжвоєнної діяльності організації³. Микола Посівнич заторкував ідеї Макара Кушніра при характеристиці засад зовнішньополітичної діяльності ОУН⁴. Олександр Зайцев⁵ та Олександра Стасюк⁶ присвятили увагу його державотворчим візіям.

Макар Олександрович Кушнір народився у родині священника в Черкасах 10 серпня 1890 р. У 1909 р. закінчив місцеву чоловічу гімназію. У подальшому навчався на історико-філологічному факультеті Санкт-Петербурзького університету. Саме у студентські роки в імперській столиці він зробив перші кроки на громадсько-політичній ниві, долучившись до Української соціал-демократичної робітничої партії. Паралельно розпочав плідну публіцистичну діяльність як співробітник газети «Рада». Серед однолітків М. Кушнір вирізнявся інтелектуальними здібностями, тож одержав статус професорського стипендіата на кафедрі історії Санкт-Петербурзького університету⁷.

На початку Української революції завдяки непересічному політичному хисту 27-річний історик став одним із лідерів центристської Української партії соціалістів-

¹ Масненко В. Макар Кушнір – політик і журналіст. *Свобода*. 2010. 13 серпня. С. 11; Масненко В. Через Петербург – до українства. *Український тиждень*. 2010. 16 жовтня. С. 60–63.

² Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. Київ: КНФ, 1998. 254 с.

³ Мірчук П. Нарис історії ОУН. Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. Т. 1. 1920–1939. 639 с.

⁴ Посівнич М. Формування зовнішньої політики ОУН (1929–1939 рр.). *Місія України та національні інтереси в глобалізованому світі: візія націоналістів: матеріали V Бандерівських читань* (м. Київ, 9 лютого 2018 р.). Київ; Львів: Недержавний аналітичний центр «Українські студії стратегічних досліджень», 2018. С. 87–122.

⁵ Зайцев О. Ю. Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки): генеза, еволюція, порівняльний аналіз: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, 2014. 463 с.

⁶ Стасюк О. Національно-державна платформа українського визвольного руху середини ХХ століття. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: зб. наук. праць. Львів, 2012. Вип. 22: Українська повстанська армія в контексті національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи / гол. редкол. М. Литвин, упоряд. і наук. ред.: М. Романюк, О. Стасюк. С. 36–46.

⁷ Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради... С. 113.

федералістів (УПСФ). М. Кушнір репрезентував УПСФ у виконавчому органі УЦР (Української Центральної Ради) – Малій раді. У цей час він різко критикував лівий політичний істеблішмент за соціалістичне доктринерство. Цінний дипломатичний досвід здобув, працюючи в українській делегації на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. Також у революційну добу він показав себе талановитим публіцистом, дописуючи в популярні часописи «Нова рада», «Трибуна» і редагуючи впливовий тижневик «Воля».

Початок політичної співпраці Макара Кушніра з Євгеном Коновальцем радянські спецслужби датували 1926 р.⁸ Є. Коновалець відзначав «високу політичну і громадську досвідченість і виробленість» М. Кушніра, наголошуючи на збагаченні націоналістичного руху «великою інтелектуальною силою» завдяки його приєднанню⁹. Колишній член УЦР став одним зі співзасновників ОУН на Конгресі українських націоналістів у Відні 1929 р. Свідченням високої довіри до його персони було одноставне обрання діяча головним суддею ПУН (Проводу українських націоналістів).

Як керівник організаційного суду, М. Кушнір відіграв важливу роль у підтриманні дисципліни в ОУН. Йому належало розглядати конфліктні ситуації та звинувачення проти членів організації, виносячи справедливі вердикти. Саме в компетенції головного судді перебували питання покарання учасників націоналістичного руху за проступки. Організаційний суд під проводом М. Кушніра ухвалював рішення про відрахування з ОУН звинувачених у роботі на іноземні спецслужби, зокрема Петра Кожевнікова (1929) і Леоніда Костарева (1933)¹⁰. Реальний вплив та спектр завдань М. Кушніра в ОУН були ширшими за суддівські функції. За словами Євгена Онацького, головний суддя організації брав участь у діяльності «вужчого проводу» революційної політсили, який формували найближчі дорадники Євгена Коновальця¹¹. Він належав до кола найвпливовіших діячів ОУН, що визначали вектор її політичного розвитку. М. Кушнір як інтелектуал із багатим досвідом сфокусувався на справі популяризації визвольного руху, виробленні його політичної платформи та конфіденційній роботі на радянському напрямі.

На ниві пропаганди головний суддя ОУН координував націоналістичні видання іноземними мовами і регулярно публікував статті в популярних українських часописах: «Свободі», «Українському голосі» й ін. Також був постійним дописувачем офіціозу націоналістичної політсили «Розбудова нації», у редагуванні якого брав участь. Саме М. Кушніру в 1930 р. Є. Коновалець доручив очолити Центральне пресо-бюро ОУН у Женеві.

На плечі головного судді організації лягло нелегке завдання – налагодити видання іноземними мовами «Українського інформаційного бюлетеня» (УІБ). Як зазначав П. Мірчук, друк таких часописів саме в Женеві мав особливе значення з огляду на місце розташування штаб-квартири Ліги Націй та пов'язаних із нею інституцій¹².

⁸ Українська еміграція 20–30-х років минулого сторіччя в архівних документах розвідки. Київ: Служба зовнішньої розвідки України, 2016. Ч. 2. С. 151.

⁹ Цит. за: Онацький Є. У вічному місті: записки українського журналіста. Буенос-Айрес: Вид-во Миколи Денисюка, 1954. Т. 1: рік 1930. С. 231.

¹⁰ Мартиненко В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН. Спогади й матеріали до передісторії українського організованого націоналізму (1920–1929). Вінніпег, 1949. С. 329.

¹¹ Онацький Є. Євген Коновалець і ПУН перед проблемою розбудови ОУН в Україні. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен: Вид. Фондації ім. Є. Коновальця, 1974. С. 666.

¹² Мірчук П. Нарис історії ОУН. С. 505.

М. Кушнір упорався із завданням. Український інформаційний місячник, що друкувався французькою та англійською мовами, став успішною ініціативою. За перший рік існування (1930–1931) видання здобуло значний вплив, збільшивши наклад із 1 000 до 4 000 екземплярів та одержавши 200 постійних передплатників. Про зміст УІБ схвально відгукувалися навіть опоненти ОУН, зокрема Василь Панейко й Олександр Шульгін¹³.

Пресове бюро, яке очолював М. Кушнір, активно працювало над приверненням уваги міжнародної спільноти до антиукраїнської пацифікації 1930 р. Як людина з дипломатичним досвідом, головний суддя ОУН контактував із цього приводу із впливовими іноземцями, зокрема британською лейбористкою Мері Шіпшенкс (Mary Shipshenks). Політичну дячку зі Сполученого королівства вдалося залучити до редагування англomовного УІБ¹⁴. Високо оцінював здобутки М. Кушніра на ниві міжнародної пропаганди Є. Коновалець. Полковник відзначав: «Видавані ним бюлетні були, на мою думку, добрі, не зважаючи на те, що проти них підносилися голоси критики. Його статті в бюлетені відповідали тим вимогам, які, з одного боку, ставила до нас та обставина, що бюлетень був виданням націоналістичним, а, з другого боку, ставили до них умовини міжнародної дійсності»¹⁵.

Інший важливий напрям діяльності М. Кушніра у визвольному русі був таємницею навіть для більшості членів ПУН. Головний суддя ОУН виконував таємні доручення Є. Коновальця, взаємодіючи з підрадянською Україною. Макар Кушнір ще 1928 р. установив зв'язок із членом редколегії газети «Комуніст» Миколою Любченком. Вдаючи радянофіла, він вислав на Наддніпрянщину свої статті, написані в комуністичному дусі. Матеріали друкували в радянській пресі, зокрема «Вістях» Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК), «Пролетарі», «Комуністі». Доволі переконливим видається припущення проф. Юрія Бойка, що такою грою Макар Кушнір за вказівкою Євгена Коновальця готував підґрунтя для переїзду в окуповану СРСР Україну, щоби взяти на себе керівництво на місці підпільною роботою¹⁶.

Тісний зв'язок головного судді ОУН із впливовими колами в маріонетковій УСРР підтверджують також документи радянських спецслужб. У розсекречених матеріалах, присвячених націоналістичній організації, особливе місце відводилося М. Кушніру. У документах стверджено, що член ПУН зумів завоювати довіру комуністів-журналістів з УСРР, співпрацюючи з ними у пресі. Завдяки цьому йому вдалося здобути для ОУН багато цінних даних про реалії більшовицького панування і внутрішньопартійну ситуацію¹⁷. Згідно зі щоденником Євгена Бачини-Бачинського, у 1932 р. Кушнір відвідав УСРР, а 1933 р. готував партії підпільної літератури для Наддніпрянщини¹⁸.

¹³ Бачина-Бачинський Є. Євген Коновалець у Женеві (витяг із щоденника). *Євген Коновалець та його доба*. С. 710.

¹⁴ Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2010. Т. 2. Ч. 1. Листування Є. Коновальця з Д. Андрієвським 1931–1934 / упоряд. Ю. Черченко; наук. ред. Н. Миронець. С. 22.

¹⁵ Цит. за: Онацький С. Євген Коновалець і ПУН... С. 697.

¹⁶ Бойко Ю. Націоналізм на східноукраїнських землях у добу Коновальця. *Євген Коновалець та його доба*. С. 606.

¹⁷ Українська еміграція 20–30-х років... Ч. 2. С. 121.

¹⁸ Бачина-Бачинський Є. Євген Коновалець у Женеві... С. 722, 725.

Зауважу, що радянським напрямом роботи головний суддя ОУН опікувався до відходу від активної політичної діяльності. Так, навесні 1934 р. він працював над планом націоналістичної роботи на Сході України¹⁹. З огляду на наявність контактів на підконтрольних Москві українських землях природно, що саме М. Кушніра в ОУН уважали чільним експертом із радянських питань. Його ґрунтовні статті з аналізом політики та перспектив СРСР свідчать про глибоке розуміння інтелектуалом процесів у комуністичній імперії. У публікації «Дещо про ілюзії» (1930) він аргументовано доводив хибність сподівань на швидкий крах Радянського Союзу. Водночас далекоглядно зауважував: «... кінець-кінцем внаслідок збігу подій та на ґрунті певного комплексу обставин большевницький експеримент на Сході Європи закінчиться банкрутством»²⁰.

Макар Кушнір також показав себе як глибокий теоретик українського націоналізму. У концептуальних статтях на шпальтах «Розбудови нації», «Свободи» й інших видань він шукав відповіді на фундаментальні питання визвольної боротьби. М. Кушнір брав безпосередню участь у формуванні ідеологічних засад ОУН. На Конгресі українських націоналістів він виголосив три програмові доповіді: «Економічні взаємовідносини між Україною й Росією в С.С.С.Р.», «Револуція національна і соціальна», «Проблема сталого миру на Сході Європи й Україна». На розсуд учасників зібрання представив власний проект устроєвої моделі Української держави. Він виступав за побудову президентської республіки, влада в якій була б розділеною між трьома гілками управління: законодавчою, судовою та виконавчою. До прерогатив виборного глави держави мали належати формування і керування урядом, командування військом, зовнішня політика, право вето на рішення парламенту – Державної Ради²¹. Помітно, що М. Кушнір прагнув збалансувати повноваження гілок влади. Так, міжнародні акти для набуття чинності потребували не тільки згоди президента, а й ратифікації парламенту. Природно, що під час дискусій на конгресі М. Кушнір висловлювався проти монократизму, вбачаючи в ньому небезпеку²².

У концептуальній статті «Сучасна криза державного ладу та майбутній устрій України» М. Кушнір, розмірковуючи над питанням оптимального політичного режиму, дав критичну оцінку як європейській демократії, яку він ототожнював із парламентським врядуванням, так і тривалому диктаторському правлінню. З його погляду, партійна конкуренція в умовах визначальної ролі парламенту вела до постійних криз і паралічу влади, тож така система була непридатною для українського ґрунту²³. Перспектива побудови держави з диктаторським режимом теж відкидалася, адже, сковуючи волю нації, така модель негативно відображалася на її розвитку. М. Кушнір уважав національну диктатуру тимчасовою необхідністю у період утвер-

¹⁹ Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2007. Т. 2. Ч. 2: Листування Є. Коновальця з Д. Андрієвським. 1927–1934 / упоряд. Ю. Черченко, наук. ред. Н. Миронець. С. 428.

²⁰ Богуш В. Дещо про ілюзії. *Свобода*. 1930. 22 серпня. С. 2.

²¹ Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. Т. 1. 1927–1930 / упоряд. Ю. Черченко, О. Кучерук. С. 122.

²² Конгрес Українських Націоналістів 1929 р. Документи і матеріали / упоряд. В. Муравський. Львів: Львівська обласна книжкова друкарня, 2006. С. 68.

²³ Дуб Я. Сучасна криза державного ладу та майбутній устрій України. *Розбудова нації*. 1929. Чис. 8–9. С. 256.

дження державності. Натомість, народовладдя трактував як оптимальну форму постійного правління²⁴.

Критикуючи європейський парламентаризм, М. Кушнір позитивно оцінював американську демократію із сильною владою президента. Очевидно, саме ця політична модель із широкими повноваженнями виборного глави держави слугувала певним взірцем при підготовці презентованого на Конгресі націоналістів проекту президентської республіки. М. Кушнір на шпальтах «Свободи» зауважував, що за сприятливих умов припускає еволюцію в Україні державного ладу до демократії з партійною конкуренцією за зразком Сполучених Штатів²⁵. Проте такий сценарій розглядався як довготермінова перспектива. Відразу після закінчення періоду національної диктатури передбачалося впровадження синдикалістської системи народовладдя. При загальному виборчому праві під час волевиявлення громадян замість партій представницька роль відводилась професійним спілкам²⁶.

У теоретичних роботах, порушуючи питання державотворення, М. Кушнір приділяв належну увагу проблемі розвитку незалежної України. Він наголошував на потребі якісної модернізації національної економіки через індустріалізацію своїми силами і з використанням інвестицій іноземного капіталу²⁷. Для розвитку держави головний суддя ОУН уважав необхідністю співпрацю державного апарату, кооперацій та приватного сектору. Економічне зростання мало відбуватись у комплексі з піднесенням національної культури, розбудовою системи навчальних закладів. М. Кушнір висловлював дотепер актуальну думку про доцільність відправки на Захід «великих кадрів молоді» для здобуття якісної освіти, щоб у подальшому допомогти Україні наздогнати передові держави. Завдяки комплексній економічній модернізації, на думку головного судді ОУН, Україна змогла б доволі швидко досягти рівня розвитку Франції, а можливо, й Німеччини²⁸. Як свідчить світовий досвід, саме запропоноване головним суддею ОУН поєднання інтенсивної індустріалізації, іноземних інвестицій та ефективної освітньої політики дає змогу країнам блискавично долати відсталість (про що говорять приклади «азійських тигрів»).

Зауважу, що в публіцистиці М. Кушніра український націоналізм послідовно розмежовувався з італійським фашизмом. Головний суддя ОУН ставив більшовицьку Росію та фашистську Італію на один рівень як диктатури, яким Україні не варто уподібнюватись. Він також рішуче відмежовувався від обох ідеологій. «В дійсності український націоналізм немає нічого спільного ні з большевизмом, ні з фашизмом», – переконував М. Кушнір²⁹. Свою оцінку офіційній ідеології тогочасної Італії член ПУН висловлював у листах до чільних діячів націоналістичного руху. 24 грудня 1930 р. писав Є. Онацькому про своє критичне ставлення до фашизму. «Я належу до тверезих

²⁴ Там само С. 254–255.

²⁵ Богуш В. Український націоналізм в тім виді як його розуміли на Конгресі Українських націоналістів. *Свобода*. 1929. 12 квітня. С. 2.

²⁶ Там само.

²⁷ Дніпрянський Б. Революція національна і пролетарська. *Розбудова нації*. 1929. Чис. 1–2. С. 14.

²⁸ Богуш В. Питання господарської самовистарчальности Польщі, Росії та України. *Розбудова нації*. 1929. Чис. 8–9. С. 260.

²⁹ Цит. за: Богуш В. Український націоналізм та його критики. *Свобода*. 1929. 8 серпня. С. 2.

людей і буду поборювати фашизм взагалі, а італійський зокрема, де тільки він буде проти нас», – наголошував головний суддя ОУН³⁰. Водночас узалежнював публічну позицію визвольного руху щодо чинного італійського режиму від його ставлення до української справи. Такий підхід був цілком раціональним і знайшов розуміння навіть у прихильного до тодішнього офіційного Рима Є. Онацького.

У міжнародній політиці М. Кушнір виступав проти прив'язки визвольної боротьби до конкретних зовнішніх центрів, висуваючи принцип опори на власні сили. Цю позицію він обстоював на Конгресі українських націоналістів та пропагував у публіцистиці. Далекоглядно застерігав перед ілюзіями щодо представників ревізіоністського табору. Він уважав «хибними та шкідливими» уявлення про державреваншисток як прихильниць незалежності України³¹. Натомість говорив про потребу широкої пропаганди визвольного руху на міжнародній арені з увагою до всіх потенційних партнерів.

Головний суддя ОУН пропагував ідею консолідації поневолених народів. У 1929 р. він запропонував створити спеціальний координаційний осередок – Лігу визволення народів Східної Європи, Кавказу й Закаспію. Виступ уярмлених націй єдиним фронтом проти окупантів мав покращити їхні позиції на міжнародній арені, привернувши увагу потенційних союзників. М. Кушнір зазначав: «“Ліга визволення народів Східної Європи, Кавказу й Закаспію” потрібна нам для того, щоби спільно з усіма народами, які змагаються за власну державну незалежність, поставити східноєвропейську проблему на увесь ріст»³². Ішлося про координацію роботи на міжнародній арені для протидії ворожій пропаганді та переконання чільних держав у потребі самовизначення поневолених Москвою і Варшавою націй.

Міжнародна організація мала бути не лише антибільшовицькою, а й так само рішуче боротися проти інших держав-поневолювачів східноєвропейських народів. Передумовою створення Ліги визволення інтелектуал бачив консолідацію українських сил на еміграції, яким відводив головну роль в об'єднанні уярмлених націй. Примітно, що він покликався на позитивний досвід згуртування навколо УНР самостійницьких сил інших націй у період Української революції. Відзначаю, що М. Кушнір був активним учасником цих процесів. Зокрема, з'їзду поневолених народів у Києві у вересні 1917 р. та згуртування довкола української делегації представників інших новопосталих держав на Паризькій мирній конференції. Тож, виходячи з особистого досвіду, пропагував тяглість антиімперської міжнародної концепції часів Української революції у зовнішній політиці ОУН.

На протигагу орієнтаціям на Варшаву і Москву М. Кушнір висунув концепцію української великодержавності. Він пропагував ідею відновлення «колишнього великодержавного становища України-Руси на Сході Європи, як також могутності і слави Володимирової та Ярославової»³³. Водночас запевняв, що не бачить сенсу в

³⁰ Цит. за: Онацький Є. У вічному місті... Т. 1. С. 524.

³¹ Дуб Я. Зовнішньо-політичне ставлення української справи. *Розбудова нації*. 1933. Чис. 5–6. С. 113.

³² Богуш В. Ліга визволення народів Східної Європи, Кавказу та Закаспію. *Розбудова нації*. 1929. Чис. 12. С. 395.

³³ Цит. за: Богуш В. Українська великодержавність та гетьманські традиції. *Свобода*. 1929. 26 жовтня. С. 2.

поневоленні сусідніх народів. Великодержавність, з погляду головного судді ОУН, передбачала створення сильної самостійної держави на всій українській території. Під великодержавним становищем він розумів регіональне лідерство на східно-європейському терені. На його думку, Україні належало взяти провід над іншими націями регіону («природними союзниками») для боротьби проти московського й польського імперіалізму з метою перебудови Сходу Європи «на засадах прав націй на самовизначення». Перемога в цьому протистоянні мала забезпечити стабільний мир, консолідацію та подальший розвиток національних держав у регіоні³⁴.

Ерудиція і теоретичні роботи М. Кушніра були належно оцінені ПУН. Саме головному судді ОУН доручили виконувати основну роль у підготовці змістової основи політичного вишколу членства організації³⁵. М. Кушнір мав бути головним редактором матеріалів освітнього курсу. У межах цього процесу для навчання членства він підготував реферат «Державний устрій», присвячений фундаментальній проблемі політичного ладу³⁶. Стан здоров'я головного судді ОУН, уже принаймні з кінця 1933 р., стрімко погіршувався через хворобу нервової системи. Є. Коновалець відзначав, що М. Кушнір відмовився від пропозиції лікування в санаторних умовах за кошти, які позичив полковник³⁷. Запущена хвороба, зрештою, призвела до втрати зору, а відтак і працездатності. Від 1934 р. М. Кушнір поступово відходить від політичної діяльності. До 1938 р. залишався членом ПУН, після чого пішов із посади головного судді організації. Останні роки прожив у Бельгії, де 2 серпня 1951 р. відійшов у вічність.

Отже, М. Кушнір був багатогранною постаттю в керівництві ОУН. В амплу теоретика і практика українського націоналізму досвідчений політик зарекомендував себе вправним організатором, віртуозним публіцистом та глибоким політичним мислителем. Він зробив вагомий внесок у розвиток українського визвольного руху. Його передчасний відхід від політичної діяльності, без сумніву, став важкою втратою для ОУН. Сучасній Україні ще належить гідно оцінити роль М. Кушніра в боротьбі за її державне відродження. Подальших досліджень потребує діяльність головного судді ОУН на радянському напрямі та його вплив на політичну платформу визвольного руху.

REFERENCES

Bachyna-Bachynskyi, Ye. (1974). Yevhen Konovalts u Zhenevi (vytiah iz shchoden-nyka). In *Yevhen Konovalts ta yoho doba* (pp. 701–745). Munich: Vyd. Fundatsii im. Ye. Konovaltsia [in Ukrainian].

Boiko, Yu. (1974). Natsionalizm na skhidnoukrainskykh zemliakh u dobi Konovaltsia. In *Yevhen Konovalts ta yoho doba* (pp. 577–617). Munich: Vyd. Fundatsii im. Ye. Konovaltsia [in Ukrainian].

Bohush, V. (1930, Serpen 22). Deshcho pro iliuzii. *Svoboda*, 2 [in Ukrainian].

Bohush, V. (1929, Serpen 8). Ukrainskyi natsionalizm ta yoho krytyky. *Svoboda*, 2 [in Ukrainian].

³⁴ Дніпрянський Б. Проблема української великодержавности й будуччина східньої Європи. *Розбудова нації*. 1931. Чис. 1–2. С. 18.

³⁵ Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. Т. 2, ч. 1. С. 124.

³⁶ Онацький С. У вічному місті: записки українського журналіста. Торонто: «Новий шлях», 1985. Т. 3: рік 1933. С. 169, 217.

³⁷ Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. Т. 2, ч. 2. С. 415.

- Bohush, V. (1929). Liga vyzvolennia narodiv Skhidnoi Yevropy, Kavkazu ta Zakaspiiu. *Rozbudova Natsii*, 12, 392–396 [in Ukrainian].
- Bohush, V. (1929). Pytannia hospodarskoï samovystarchalnosti Polshchi, Rosii ta Ukrainy. *Rozbudova Natsii*, 8–9, 258–262 [in Ukrainian].
- Bohush, V. (1929, Zhovten 26). Ukrainska velykoderzhavnist ta hetmanski tradytsii. *Svoboda*, 2 [in Ukrainian].
- Bohush, V. (1929, Kvitenn 12). Ukraïnskyi natsionalizm v tim vydi yak yoho rozumily na Konhresi Ukraïnskykh natsionalistiv. *Svoboda*, 2 [in Ukrainian].
- Verstiuk, V. F., & Ostashko, T. S. (1998). *Diiachi Ukraïnskoï Tsentralnoi Rady: Biohrafichnyi dovidnyk*. Kyiv: KNF [in Ukrainian].
- Dniprianskyi, B. (1931). Problema ukrainskoï velykoderzhavnosti i buduchyna skhidnoï Yevropy. *Rozbudova Natsii*, 1–2, 12–18 [in Ukrainian].
- Dnipyrianskyi, B. (1929). Revolyutsiia natsionalna i proletarska. *Rozbudova Natsii*, 1–2, 7–16 [in Ukrainian].
- Dub, Ya. (1933). Zovnishno-politychne stavlennia ukrainskoï spravy. *Rozbudova Natsii*, 5–6, 12–18 [in Ukrainian].
- Dub, Ya. (1929). Suchasna kryza derzhavnoho ladu ta maibutnii ustriï Ukrainy. *Rozbudova Natsii*, 8–9, 251–257 [in Ukrainian].
- Zaitsev, O. Yu. (2014). *Ukraïnskyi intehtalnyi natsionalizm (1920–1930-ti roku): geneza, evoliutsiia, porivnialnyi analiz* [Ukrainian integral nationalism (1920s – 1930s): genesis, evolution, comparative analysis]. (Doctor's thesis). Lviv [in Ukrainian].
- Kucheruk, O., & Cherchenko, Yu. (Comps.). (2005). *Dokumenty i materialy z istorii Orhanizatsii Ukraïnskykh Natsionalistiv. 1927–1930* (Vol. 1). Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy [in Ukrainian].
- Martynets, V. (1949). *Ukrainske pidpillia. Vid UVO do OUN. Spohady i materialy do peredistorii ukrainskoho orhanizovanoho natsionalizmu (1920–1929)*. Winnipeg [in Ukrainian].
- Masnenko, V. (2010, Serpen 13). Makar Kushnir – polityk i zhurnalist. *Svoboda*, 11 [in Ukrainian].
- Masnenko, V. (2010, Zhovten 16). Cherez Peterburh do ukrainstva. *Ukraïnskyi tyzhden*, 60–63 [in Ukrainian].
- Mirchuk, P. (1968). *Narys istorii OUN* (Vol. 1.). Munich; London; New York: Ukrainske vydavnytstvo [in Ukrainian].
- Myronets, N. (Ed.). (2010). *Dokumenty i materialy z istorii Orhanizatsii Ukraïnskykh Natsionalistiv. Lystuvannia Ye. Konovaltsia z D. Andriievskym. 1931–1934*. (Yu. Cherchenko, Comp.). (Vol. 2, Pt. 1). Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy [in Ukrainian].
- Myronets, N. (Ed.). (2007). *Dokumenty i materialy z istorii Orhanizatsii Ukraïnskykh Natsionalistiv. Lystuvannia Ye. Konovaltsia z D. Andriievskym. 1931–1934*. (Yu. Cherchenko, Comp.). (Vol. 2, Pt. 2). Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy [in Ukrainian].
- Muravskyi, V. (Comp.). (2006). *Kongres Ukraïnskykh natsionalistiv 1929 r. Dokumenty i materialy*. Lviv [in Ukrainian].
- Onatskyi, Ye. (1974). Yevhen Konovalts i PUN pered problemoiu rozbudovu OUN v Ukraini. In *Yevhen Konovalts ta yoho doba* (pp. 665–700). Munich: Vyd. Fundatsii im. Ye. Konovaltsia [in Ukrainian].
- Onatskyi, Ye. (1954). *U vichnomu misti: zapysky ukrainskoho zhurnalista: rik 1930* (Vol. 1). Buenos Aires: Vyd-vo Mykoly Denysiuka [in Ukrainian].

Onatskyi, Ye. (1985). *U vichnomu misti: zapysky ukrainskoho zhurnalista: rik 1933* (Vol. 3). Toronto: Novyi shliakh [in Ukrainian].

Posivnych, M. (2018). Formuvannia zovnishnoi polityky OUN (1929-1939 rr.) *Proceedings of the 5th Bandera readings: Misiia Ukrainy ta natsionalni interesy v hlobalizovanomu sviti: viziia natsionalistiv*, Kyiv, 9 liutoho 2018. (pp. 87–122). Kyiv; Lviv [in Ukrainian].

Stasiuk, O. (2012). Natsionalno-derzhavna platforma ukrainskoho vyzvolnoho rukhu seredyny XX stolittia. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 22, 36–46 [in Ukrainian].

Ukrainska emihratsiia 20–30-kh rokiv mynuloho storichchia v arkhivnykh dokumentakh rozvidky. (2016). (Vol. 2). Kyiv: Sluzhba zovnishnoi rozvidky Ukrainy [in Ukrainian].

Nazar KOSENKO

MA in History

Mykhailo Hrushevskyyi Department of Contemporary History of Ukraine

Ivan Franko National University of Lviv

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0650-5478>

e-mail: nazzarkossenko@gmail.com

MAKAR KUSHNIR AS AN OUN THEORETIST AND PRACTITIONER

The author analyzed fundamental aspects of the activities of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) Chief Justice Makar Kushnir as a theorist and practitioner of the Ukrainian nationalist movement. The beginning of the figure's political path and participation in the Ukrainian revolution is characterized. His work in the OUN in the field of justice is analyzed. Makar Kushnir's affiliation to Yevhen Konovalts' closest advisers is noted. The fundamental aspects of the publication under the leadership of the Chief Justice of the OUN "Bulletin of Ukrainian Information" in Switzerland are revealed. Significant results of Makar Kushnir's activity as the head of the Central Information Bureau of the organization in Geneva are noted. Makar Kushnir's contacts with sub-Soviet Ukraine are highlighted. The fundamental aspects of the confidential work of the chief justice of the OUN in the Soviet direction are described. Theoretical views of the Provid of Ukrainian nationalists (PUN) member on the issue of the state system in Ukraine are analyzed. The attitude of the Chief Justice of the OUN to the dictatorship is characterized. Also, there is described the attitude of the figure to Italian fascism, European and American democracy. Makar Kushnir's views on the problem of Ukraine's development and the way to overcome economic backwardness are revealed. Makar Kushnir's ideas on consolidating Ukrainian forces and uniting enslaved nations are highlighted. The view of the theorist of nationalism on the place of Ukraine in the international arena is analyzed. The role of the chief justice of the OUN in the educational activities of the organization and the circumstances of his withdrawal from the political activity are characterized. Makar Kushnir's significant contribution to the development of the liberation movement is stated.

Keywords: Makar Kushnir, propaganda of Ukrainian nationalism, Organization of Ukrainian nationalists, state-building ideas of the OUN, nationalist ideology, interwar period.

Андрій НЕЧЕПУРЕНКО

*аспірант кафедри історії України історичного факультету
Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9495-415X>
e-mail: neandrejka08@gmail.com*

ІВАН БЕЛЕЙОВИЧ («ДЗВІНЧУК») – СОТНИК УПА, КОМАНДИР ВІЙСЬКОВОЇ ОКРУГИ 5 «МАКІВКА»

Комплексно досліджено основні етапи життя та діяльності Івана Белейовича. Простежено його діяльність від навчання у гімназії до військового діяча, організатора й командира повстанських підрозділів, досвід якого керівництво використало в кількох регіонах. З'ясовано, що, завдяки добрим загальним та військовим знанням, а також великій практиці на різних посадах у Карпатській Січі й Українському легіоні, його становлення як діяча визвольного руху відбувалося у 1930-х роках.

Зазначено, що біографія І. Белейовича – підтвердження послідовності дій українських націоналістів щодо стратегічного курсу на здобуття незалежності України, в умовах активного протистояння з Угорською та Німецькою державами, а також Радянським Союзом і його карально-репресивним апаратом.

Висвітлено підпільну роботу військового діяча, її особливості й основні процеси щодо формування та реорганізації запілля ОУН у Станиславівській обл. Констатовано, що саме І. Белейович відіграв значну роль в організації й розбудові відділів УПА на Прикарпатті й Галичині.

З'ясовано порядок формування І. Белейовичем обласного військового штабу Станиславівської обл., окружних штабів та військових повітів (жовтень 1942 р. – лютий 1943 р.); створення перших підрозділів УНС (червень–серпень 1943 р.), а саме: 1-го куреня «Чорні чорти» ім. Є. Коновальця та куреня «Гайдамаки», сотень «Трембіта» і «Сіроманці» та відділу спеціального призначення «Різуна»; а за час керівництва ВО 5 «Маківка» (лютий–грудень 1944 р.) – формування сотень «Явора», «Булава», «Месники» та «Соколи». Встановлено командирів відділів УНС, УПА та керівників окружних штабів і військових повітів.

На основі матеріалів архівно-кримінальної справи І. Белейовича, документів репресивно-каральних органів, мемуарів, а також різних публікацій, серед них наукових, реконструйовано біографію, акцентуючи увагу на його перебуванні в лавах ОУН і УПА.

Ключові слова: Іван Белейович, ОУН, УНС, УПА.

Івана Белейовича в рідному селі Микуличин (тепер – у складі м. Яремча Івано-Франківської обл.) знали як учасника визвольної боротьби, на Станиславівщині – як сотника Української повстанської армії (УПА), керівника Української народної са-

мооборони (УНС) й військового референта обласного проводу ОУН (1943–1944), на Дрогобиччині – як командира військової округи (ВО) 5 «Маківка» (02–12.1944 р., здебільша лише за псевдами «Дзвінчук» і «Гаврилів»).

Одне з актуальних завдань досліджень українського визвольного руху – ретельне вивчення біографій, формування детального опису біографічної інформації членів ОУН і вояків УПА. На жаль, багато фактів із життя та діяльності І. Белейовича й досі залишаються невідомими, не до кінця з'ясовані й усі аспекти його життєвого та бойового шляху.

Життєпис Івана Белейовича наразі не був предметом спеціальних наукових досліджень, виняток – публікація Юрія Мельничука, який епізодично описав основні етапи життя військового діяча, організатора й командира повстанських підрозділів УНС та УПА¹.

Зауважу, що в наукових і популярних публікаціях про І. Белейовича досі траплялися лише епізодичні згадки. Окремі фрагменти біографії опубліковано на підставі його спогадів у газеті «Шлях перемоги» від 1998 р. та «Літописі УПА» (серія «Події і люди»)².

Найґрунтовніші дослідження діяльності Івана Белейовича – роботи історика Василя Ільницького, у яких автор, використовуючи широку джерельну базу, розкриває структуру оунівського підпілля у Дрогобицькій та Станіславівській округах, основні етапи створення і бойової діяльності підрозділів УНС та УПА³.

Про діяльність Івана Белейовича в УНС і УПА йдеться у спогадах Луки Павлишина⁴, Володимира Чав'яка⁵, зізнаннях Василя Чижевського⁶ та матеріалах спецслужб СРСР, зібраних на Василя Сидора⁷.

З огляду на відсутність цілісного біографічного нариса про І. Белейовича, вважаю за необхідне заповнити цю лакуну, ґрунтуючись на матеріали архівно-кримінальної справи, спогади вояків УПА та підпільників.

Мета статті – на основі широкої джерельної бази розкрити основні етапи життя і діяльності організатора й командира повстанських підрозділів УНС та УПА на теренах Станіславщини і Дрогобиччини І. Белейовича.

¹ Мельничок Ю. Перший командир ВО 5 «Маківка» – Іван Белейович-«Дзвінчук». *Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення і підходи*: збірник матеріалів І-ї Міжнародної науково-практичної конференції / ред.-упоряд.: А. Душний, М. Махмудов, В. Ільницький, І. Зимомря. Баку; Ужгород; Дрогобич: Посвіт, 2016. 372 с.

² «Грім» – полковник УПА Микола Твердохліб. Спогади і матеріали / упоряд. Роман Грицьків. Торонто; Львів: Вид. «Літопис УПА», 2008. С. 47. (Літопис УПА. Серія «Події і люди»; кн. 5).

³ Ільницький В. І. Закономірності функціонування Воєнної округи 5 «Маківка». *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*. Харків, 2015. Вип. 52. С. 22.

⁴ Павлишин Л. «На грані двох світів»: спогади військовика-бандерівця / запис. і підгот. до друку В. Щеглюк. Львів: Вид-во «Сполом», 2010.

⁵ Група УПА «Говерля». Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1992. Кн. 2: Спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру / упоряд. П. Содоль. С. 157–160. (Літопис Української повстанської армії; т. 19).

⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 6. Спр. 33286 фп.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. 7443.

Народився Іван Федорович Белейович 1 червня 1916 р. у с. Микуличин Станиславівської обл. у родині селян Федора й Катерини. Батько мав власну невелику торгову справу – тримав крамничку змішаних товарів, мати вела невелике домашнє господарство⁸. У сім'ї панувала атмосфера пошани до українських традицій. Окремої уваги заслуговують питання пам'яті родини про національно-визвольні змагання, шани до людей с. Микуличин, які воювали в лавах Легіону Українських січових стрільців (УСС) та Української Галицької армії (УГА). Вже з малих літ Іван перебував під впливом ідеї боротьби за відновлення Української самостійної соборної незалежної держави на етнічних землях⁹.

Навчання розпочав у сільській школі та у віці 10 років за сприянням знайомих батька вступив до Станиславівської гімназії¹⁰. Вишкіл проводився трьома мовами: польською, німецькою та українською. Щороку треба було сплачувати 120 зл., проте батько платив половину, бо надав директорові посвідку про «стан незаможності» (малозабезпеченість)¹¹.

Навчався Іван у гімназії добре, однак зазнавав постійних знущань від гімназистів-поляків. У деяких випадках таке протистояння доходило до зіткнень і спричиняло невдоволення вчителів-поляків, що в подальшому ставало причиною одержання Іваном незадовільних оцінок. Як наслідок через вісім незадовільних оцінок його було відраховано.

За заявою батька до Львівської шкільної кураторії Іван після складання іспитів з усіх предметів вступає до Тлумацької гімназії. Навчання тут згадує із захватом, як і гімназистів, серед яких були люди різних політичних поглядів, але більшість усе ж націоналісти. Вони захоплювалися книжками Михайла Грушевського, Андрія Чайковського та періодично перечитували підпільну газету «Сурма», яку видавала Українська військова організація (УВО)¹².

На цьому тлі Івана найбільше приваблювали ідеї та діяння УВО – помислами він уявляв себе «боївкарем», але членом організації не був. Мріяв стати активним працівником на ниві «Просвіти» та після закінчення гімназії у 1935 р. став просвітянином у рідному селі, був активним членом хору і драмгуртка¹³.

Зауважу, що в 1938 р. у с. Микуличин уже діяла ОУН, і у її складі перебував І. Белейович. За його словами, це була «п'ятірка ОУН», якою керував на 2 роки старший друг Прокопчук¹⁴.

Після проголошення автономії Карпатської України, яку з 26 жовтня 1938 р. на посаді прем'єр-міністра очолив Августин Волошин, у кінці жовтня 1938 р. микуличинська п'ятірка ОУН вирушила на Закарпаття. До її складу входили: Іван

⁸ «Грім» – полковник УПА Микола Твердохліб... С. 47.

⁹ Савчук В. Спогади Микуличинця. *Шлях перемоги*. 1998. Ч. 20 (2298). С. 6.

¹⁰ Там само.

¹¹ Пагіря О. Між війною та миром: відносини між ОУН і УПА та збройними силами Угорщини (1939–1945). Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2014. С. 481. (Літопис УПА. Серія «Бібліотека»; т. 12).

¹² «Грім» – полковник УПА Микола Твердохліб... С. 48–49.

¹³ Савчук В. Спогади Микуличинця. С. 6.

¹⁴ «Грім» – полковник УПА Микола Твердохліб... С. 50.

Белейович (с. Микиличин), Прокопчук (с. Татарів), Гуцуляк (с. Ланчин), Василь Мотрюк (ур. Піги – належить до с. Татарів) і хлопець із с. Добротова, прізвище якого Белейович не пригадав¹⁵.

Потрібно зазначити, що під час допитів І. Белейович намагався приховати деякі моменти своєї біографії, особливо те, що стосувалося часу вступу до ОУН, роботи, яку проводив на Закарпатті та проходження вишколу в Німеччині й Польщі.

За свідченнями І. Белейович, від 20 серпня 1948 р. «метою його виїзду на Закарпаття було бажання отримати вищу освіту у місті Рахів Закарпатської області в університеті, який мали створити після проголошення автономії. Проте університет організовано не було і перебуваючи у Рахові він працював завідувачем господарством гуртожитку Рахівської гімназії, на якій пропрацював до другої половини березня 1939 року»¹⁶.

Деякі висновки можна зробити, порівнявши його свідчення зі спогадами, які записав журналіст Василь Савчук у період з 1 вересня по 21 грудня 1997 р., опубліковані в газеті «Шлях перемоги» (20 травня 1998 р.)¹⁷, а також у книзі із серії «Події і люди» (Кн. 5. Літопису УПА)¹⁸.

Отож за спогадами І. Белейовича стає відомо, що з метою проведення агітації серед населення Закарпаття на підтримку нової автономної республіки, зазначена п'ятірка ОУН нелегально перейшла чесько-польський кордон поблизу с. Яблуниця Станіславівської обл. Але в с. Ясіня Рахівського р-ну всю групу заарештує чеська поліція за нелегальний перехід державного кордону. У м. Рахів їх засуджують на 10 днів із виселенням у сусідню державу – Румунію, проте їм вдається втекти з-під охорони чеських жандармів і впродовж 10 днів вони переховуються¹⁹.

Саме в цей час уся п'ятірка вступає до Рахівського окружного осередку «Карпатської Січі». До речі, сам він складався як із членів ОУН Станіславівщини, Львівщини й Тернополя, так і з корінних мешканців Закарпаття. Весь час існування «Карпатської Січі» І. Белейович активно бере участь у формуванні й розвитку осередку Організації народної оборони «Карпатської Січі» (ОНОКС), зокрема в заготівлі продуктів, амуніції і необхідних речей для вишкільних загонів. Бере участь у проведенні вишкільних заходів її осередку, загоны якого базувались поблизу с. Кобилецька Поляна (Рахівський р-н Закарпатської обл.), а сам осередок – у Рахівському народному домі. Крім того, проводив політвиховну роботу серед учнів Рахівської української гімназії, а також викладав українську мову. Ймовірно, під час перебування у складі ОНОКС пройшов первинний військовий вишкіл²⁰.

У цей час виникає гостра потреба у протидії групам угорських і польських терористів на території Закарпаття, необхідність в озброєнні січових відділів. Відтак із метою комплектації зброєю, військові сили Карпатської України розпочали сутичку з чеськими жандармами, що призвело до жорстких вуличних боїв у м. Хусті проти

¹⁵ Савчук В. Спогади Микуличинця. С. 6.

¹⁶ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 105–106.

¹⁷ Савчук В. Спогади Микуличинця. С. 6.

¹⁸ «Грім» – полковник УПА Микола Твердохліб... С. 47–57.

¹⁹ Там само. С. 51.

²⁰ Мельник Петро сотник УПА «Хмара». В огні повстання. УПА на відтинку Чорного лісу (1943–1945) / упоряд.: С. Лесів, Я. Коретчук. Калуш: Вид-во «Карпатський акцент», 2014. Ч. I. С. 10.

регулярних військ Чехословаччини. Зазначу, що період мирного існування «Карпатської Січі» тривав недовго і проти ночі на 14 березня Угорщина розпочала війну проти Карпатської України. 18 березня 1939 р. майже всю її окупували угорські війська²¹.

Після окупації Закарпаття І. Белейович разом із групою з 19 вояків перебрався до Румунії в м. Сигіт-Мармороський, а вже звідси разом з українськими біженцями – у м. Жимболія, де румуни організували табір для українських біженців. Після двох тижнів перебування у м. Жимболія українців разом з І. Белейовичем відправили на територію Югославії у м. Руський Крстур, а за тиждень – до Відня (Австрія, яка на той час перебувала під правлінням Третього Райху). Українці перебували на переселенському пункті, який у Відні був розташований на вул. Шабер-плац. Тут зібралося дуже багато людей різних національностей, яких німці використовували як робочу силу. У кінці квітня 1939 р. І. Белейовича разом із групою українців направили в м. Бург (Німеччина), розташоване північно-східніше від м. Магдебург, де він працював робочим на газопроводі до серпня 1939 р.²².

У серпні 1939 р. Івана Белейовича мобілізують до Українського легіону, командиром якого був полковник Роман Сушко, та направляють у м. Брук-ан-дер-Лайта (Австрія), де на той час формувався другий батальйон легіону. Треба зазначити, що Український легіон сформовано в червні 1939 р., основу його становили колишні вояки «Карпатської Січі» Карпатської України, які перебували у статусі військовополонених і їх утримувала угорська влада, а також члени ОУН, котрі на той час проживали на території Німеччини. Зауважу, що за вимогою німецького командування угорська влада звільнила вояків «Карпатської Січі» та передала їх німецькому командуванню для формування легіону²³.

У період зі середини червня по 21 липня 1939 р. проводився вишкіл вояків легіону, а опісля він був поділений на два підрозділи (батальйони). Командиром першого призначено поручника «Свободу»*, другого – поручника «Норима» (Євгена Гутовича). У легіоні, у другому батальйоні, І. Белейович служив рядовим. 23 липня 1939 р. перший батальйон організовано переправляють у Східну Словаччину в закритих німецьких вантажівках, усі переміщення проводять цілком таємно. Українці дислокувалися поблизу Любичьких Купелів (недалеко від Кежмарка в Левочських горах), у селах поблизу Пряшева і гірському масиві неподалік Медзілаборця. До кінця серпня 1939 р. решта підрозділів легіону перебували біля Пряшева.

Враховуючи умови німецько-радянської угоди про поділ Польщі, було вирішено відмовитися від участі українців у конфлікті та 1 вересня 1939 р. видано наказ про відкликання Українського легіону з лінії фронту. У подальшому його роззброєно й розпущено. І. Белейовича разом із групою відібраних вояків направили в м. Іннершманцинг (Австрія) з метою формування нового підрозділу Українського легіону. Проте воно проіснувало лише 10 днів і в жовтні 1939 р. його розформовано²⁴. Відтак його перенаправляють у м. Зайберсдорф (Австрія, за 39 км на південь

²¹ «Грім» – полковник УПА Микола Твердохліб... С. 52–54; Савчук В. Спогади Микуличинця. С. 6.

²² ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 105–107.

²³ Шмігель М. Український легіон Романа Сушка. Напад зі Словаччини на Польщу (1939). *Український визвольний рух*. Львів, 2007. Зб. 11. С. 86–88.

* Поручник Свобода – Осип Іванович Карачевський, діяч ОУН, член штабу Карпатської Січі.

²⁴ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 108–109; Шмігель М. Український легіон Романа Сушка... С. 88–92.

від Відня), яке німецьке командування надало членам ОУН для проведення військового вишколу. Обов'язки коменданта замку Зайберсдорфа виконував Олекса Гасин («Лицар»)*, який проживав у ньому разом із дружиною. Наприкінці жовтня 1939 р. І. Белейовича направили в м. Брауншвейг (Німеччина) для охорони промислових підприємств «Веркшцу». Охороною він займався протягом місяця і в листопаді 1939 р. усі служби «Веркшцу» були переведені на окуповану німцями територію Польщі в м. Стальова Воля. Перебуваючи в Польщі, він виконував обов'язки охорони на заводі з виробництва артилерійського озброєння, і за деякий час його призначають на посаду ройового охоронної служби. Весь цей час він клопотав перед керівництвом «Веркшцу» щодо звільнення зі служби, проте його задовольнили лише в лютому 1942 р., а загальний стаж служби в охороні «Веркшцу» становив 2 роки і 3 місяці²⁵.

Після звільнення І. Белейович виїхав до себе у с. Микуличин, де проживали його батьки. Прибувши сюди, влаштувався на технічну роботу до сільської ради, де пропрацював до літа 1942 р.²⁶.

У червні 1942 р. відбулася зустріч Івана Белейовича з керівником Станиславівської округи ОУН Василем Дейчаківським («Вернигора»), який у службових питаннях приїхав до с. Микуличин. Із ним він познайомився 1940 р., коли спільно охороняли завод у Польщі (м. Стальова Воля)²⁷. Під час зустрічі В. Дейчаківський роз'яснив І. Белейовичу основні цілі й завдання ОУН, рекомендував продовжити роботу в організації. І. Белейович розділяв ідеї учасників ОУН і погодився на проведення робіт в організації – його призначено на посаду станичного с. Микуличин (для цього обрав собі псевдо «Дзвінчук»)²⁸.

Окремо треба зауважити, що про Василя Дейчаківського згадує Лука Павлишин під час допиту 10 серпня 1944 р., коли зазначає, що той був членом військового штабу ОУН Станиславівської обл., проте з ним не зустрічався, але чув про його існування від Івана Белейовича²⁹.

За час виконання обов'язків станичного села І. Белейович активно проводив організаційну роботу (збір грошей, інформації про ставлення українського населення до німців і членів українського визвольного руху, залучення нових членів). Ці обов'язки виконував упродовж двох із половиною місяців, а в серпні 1942 р. його призначають провідником Делятинського районного проводу ОУН, беручи до уваги освіту, наявний досвід служби у військових підрозділах (військовий вишкіл) і, найперше, здобутий за кордоном. У подальшому цей районний провід розформували, а керівництво перепідпорядкували Надвірнянському, провідником якого призначили І. Белейовича. Однак і на цій посаді йому не довелося працювати довго, і вже в жовтні 1942 р. за сприянням провідника Станиславівського обласного проводу ОУН Ярослава Мельника («Роберта») відбулася зустріч із крайовим військовим референтом

* «Лицар» – Олександр Іванович Гасин, український політичний і військовий діяч, у 1939 р. військовий референт Краківської ексективи ОУН.

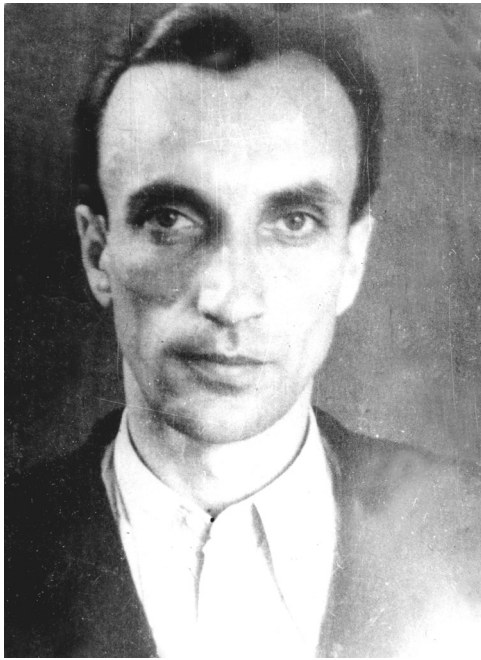
²⁵ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 110, 114–118; Пагіря О. Між війною та миром... 584 с.

²⁶ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 110–111.

²⁷ Там само. Арк. 138, 213.

²⁸ Там само. Арк. 137–139.

²⁹ ГДА СБУ. Спр. 25020. Арк. 22.

Іван Белейович

бу УПА № 1/44, який запроваджував військовий штаб УПА. Наказ визначав завдання, організацію роботи, схему побудови й організаційну структуру. Очолював його шеф – заступник командира УПА з військових справ. Штаб складався з шести відділів: оперативного, розвідувального, тилового, організаційно-персонального, вишкільного й виховного. Крім того, при командирів міг існувати спеціальний відділ інспекторів³².

Іван Белейович роботу на посаді заступника військового референта Станиславівського обласного проводу ОУН розпочинає з формування обласного військового штабу – за браком людей цей процес відбувався поступово. Базою для створення стає повітовий військовий штаб, сформований на основі Надвірнянського районного проводу ОУН. Після призначення керівників, розвідки та зв'язку починається робота зі складання списків старшин і підстаршин, які проживали в Надвірнянському районі, проводиться організаційна робота зі збору зброї, амуніції та продовольства. Ймовірно, в цей час обирає для себе псевдо «Гаврилів», який використовує до вересня 1943 р.³³.

До кінця 1942 р. він формує три окружні штаби та призначає їхніх начальників: Коломийський – Василь Андрусак («Різун»), Калуський – Степан Франсуляк

Лукою Павлишином («Вовком»)* і членом крайового військового штабу ОУН Західноукраїнських земель (ЗУЗ) Василем Чижевським («Демидом»). Л. Павлишин і В. Чижевський поцікавилися здобутим бойовим досвідом І. Белейовича, встановили його готовність до подальшої роботи. За результатом зустрічі Івана Белейовича призначають заступником військового референта Станиславівського обласного проводу ОУН, наказують закінчити особисті й організаційні справи та зв'язатися з керівником військової референтури Іваном Гудзоватим («Дністровим»), який проживав у м. Калусь Станиславівської обл.³⁰. Для довідки потрібно зазначити, що Л. Павлишин обов'язки крайового військового референта ОУН ЗУЗ виконував із квітня 1942 р. по травень 1943 р., опісля його призначили командиром підрозділів УНС³¹.

Важливий факт – 23 січня 1944 р. видано наказ Головного військового штабу

* «Вовк» – Лука Степанович Павлишин, в 1942–1943 крайовий референт ЗУЗ, обласний командир загонів самооборони Дрогобиччини.

³⁰ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 137–139, 160–162; ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 33286 фп. Арк. 123.

³¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 25020. Арк. 27–28, 162, 255; Павлишин Л. «На грані двох світів»... С. 201–206.

³² ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 60. Арк. 220–221.

³³ Мельник Петро сотник УПА «Хмара». В огні повстання... С. 30.

(«Хмель»); Станиславівський – обов'язки виконує особисто. Крім того, формуються чотири військові повіти: Надвірнянський – під керівництвом Костянтина Петера («Сокола»), Тлумацький – «Комара», Станиславівський – Сильвестра Маланюка («Дуба») та Галицький – керівника не призначено у зв'язку із відсутністю в ньому військовиків³⁴.

Окремої уваги заслуговують організаційні уміння І. Белейовича, його врахування необхідності залучення до військових підрозділів вояків, які мали бойовий досвід і пройшли відповідні організаційні вишколи. Після повернення вояків із розформованих батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд», у січні 1943 р. І. Белейович проводить активну роботу щодо залучення їх до військових підрозділів ОУН. Окрім того, під час однієї із зустрічей із Л. Павлишиним йому надали список із 24-х легіонерів (саме так їх називали оунівці) з мешканців Станиславівської обл.³⁵ Так, на посаду військового референта Станиславівської округи він відібрав Степана Бурдина («Шрама»), а військовим референтом Галицького проводу ОУН – Петра Мельника («Хмару»). Крім того, відбувалися організаційні перепризначення: військового референта Коломийської округи Василя Андрусяка («Різуна») – керівником розвідки військової референтури Станиславівського обласного проводу ОУН, а на його посаду – Дмитра Горнякевича («Книша», «Герцика»). Після закінчення формування військових референтур наприкінці лютого 1943 р. завершується й формування обласного військового штабу Станиславівської обл., керував яким І. Белейович особисто до лютого 1944 р.³⁶

Двічі на місяць Іван Белейович звітував Луці Павлишину («Вовком»). Їх зустрічі відбувались 1-го і 15-го числа місяця в одному з магазинів м. Львова (на вул. Руській, 20) через його керівника «Бігуна», який був зв'язковим між ними³⁷.

Треба зазначити, що в квітні 1943 р. у м. Станиславів відбулася обласна військова конференція під керівництвом І. Белейовича, на яку прибули начальники окружних штабів. З їхніх звітів стало відомо про стан справ із підбору вояків, налагодження вишколу кадрів, всебічного забезпечення та організації взаємодії. За результатом проведеної обласної конференції й огляду справ на місцях І. Белейович видав наказ до окружних військових референтів із детальними заходами щодо подальшого формування військових референтур. Керівництво ОУН та УНС активно вживали заходи для проведення широкої роз'яснювальної роботи серед населення щодо неприпустимості вступу до дивізії «Галичина», натомість ці кадри повинні були поповнювати лави підрозділів УНС. На початку травня 1943 р. у с. Ямниця відбувається обласна військова конференція Станиславівської обл. із залученням керівництва крайового й обласного проводів, обласного військового штабу та окружних штабів. За результатами проведеної конференції прийняли рішення: 1) затримувати частину людей, щоб не вступали

³⁴ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 121–122; Мельник Петро сотник УПА «Хмара». В огні повстання... С. 12–13.

³⁵ Павлишин Л. «На грані двох світів»... С. 202.

³⁶ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 40, 173–174, 196, 214, 234; Мельник Петро сотник УПА «Хмара»... С. 12.

³⁷ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 177.

Пам'ятник на могилі Івана Белейовича («Дзвінчука») у с. Микуличин (тепер – у складі м. Яремча Івано-Франківської обл.)

в дивізію «Галичина»; 2) висилати частину людей, здатних до військової служби, на Волинь для вишкোলів і поповнення відділів УПА; 3) проводити набір до УНС³⁸.

Перші формування УНС організовано на початку червня 1943 р., вони стали основою для створення наступних відділів. За безпосереднім керівництвом І. Белейовича створені: 1-й курінь «Чорні чорти» ім. Є. Коновальця (Коломийська округа ОУН) – командир Михайло Рачок («Липей»); сотні УНС: «Трембіта» – командир «Чорнобровий» та «Сіроманці» – командир «Яструб» (обидві об'єднані в курінь «Гайдамаки») (їх у листопаді 1943 р. за рішенням крайового командира Олександра Луцького («Беркута») відправлено у Львівську та Тернопільську обл.). У подальшому формується курінь «Гайдамаки» (командир Степан Франсуляк («Хмель»)) і відділ спеціального призначення «Різуна» (Станиславівська округа ОУН). До 15 серпня 1943 р. формування відділів УНС завершено. Головним командиром став поручник О. Луцький («Андрієнко», «Беркут»)*.

На новостворені підрозділи покладено завдання щодо ведення боротьби з партизанськими підрозділами Ковпака, а також проведення роботи з поповнення озброєння й амуніції³⁹.

Про проведену роботу Іван Белейович періодично звітував військовому референту Станиславівського обласного проводу ОУН Іванові Гудзоватому («Дністровому») у м. Калуш, де він працював керівником Окружного союзу кооперативів. А в листопаді 1943 р. – провіднику Станиславівського обласного проводу ОУН Ярославіві Мельнику («Роберту») на конспіративній квартирі в м. Станиславів, де доповідає про проведену роботу, надає пропозиції щодо подальшого розвитку військових штабів і клопоче про надання допомоги з комплектування військових штабів особами, які мають досвід воєнної справи. «Роберт» схвально оцінив роботу щодо формування військових штабів та пообіцяв надати допомогу в залученні людей із відповідним досвідом до роботи в них⁴⁰.

³⁸ Мельник Петро сотник УПА «Хмара»... С. 15, 22, 123.

* «Беркут» – Олександр Андрійович Луцький, один з організаторів Української Народної Самооборони та УПА-Захід, командир УПА-Захід.

³⁹ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 40–41, 45; Мельник Петро сотник УПА «Хмара»... С. 10–17, 48; Мороз В. Українська Народна Самооборона (УНС) на терені Дрогобицької області (1943 рік). *Визвольний шлях*. 2000. Кн. 6. С. 54–56, 197–199; Ільницький В. І. Закономірності функціонування Воєнної округи 5... С. 48–49; Група УПА «Говерля»... С. 8–9.

⁴⁰ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 166–171; ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 33286 фп. Арк. 123; ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 77. Арк. 132.

На посаді військового референта Станиславівського обласного проводу ОУН Іван Белейович пропрацював до лютого 1944 р. і після перейменування УНС на УПА-Захід (наказ ч. 1/44 від 20.01.1944 р. КВШ УПА-Захід) на підставі розпорядження командира УПА-Захід Олександра Луцького («Беркута») його призначають командувачем ВО 5 «Маківка», а на його посаду – Івана Бутковського («Гуцула»)*, командира куреня УНС «Чорні чорти» ім. Є. Коновальця⁴¹. Окрім того, у січні 1944 р. наказом Головного командира УПА від 26 січня 1944 р. ч. 2/44 І. Белейовича підвищено до хорунжого⁴².

У лютому 1944 р. член штабу УПА-Захід Василь Чижевський («Демид») відрекомендував Івана Белейовича провідникові Дрогобицького обласного проводу ОУН Зиновію Благому («Шпаку»). Після чого Іван Белейович разом із «Демидом», на підставі розпорядження «Беркута», вибувають у с. Бандрів Нижньо-Устрицького р-ну Дрогобицької обл. (з 1951 р. територія Польщі) для проведення інспектування куреня ім. Кривоноса, командиром якого був Василь Фединський («Павук»)⁴³.

Потрібно зазначити, що після призначення командувачем ВО 5 «Маківка» І. Белейович формує чотири сотні УПА: «Явора», «Булава» (створена на базі куреня ім. Кривоноса (командир – «Павук»), «Месники» (командир – «Корній»), сформована з наближенням радянських військ і сотні «Соколи» (командир – «Карпенко»). 1 липня 1944 р. за наказом командира УПА-Захід Василя Сидора («Шелеста»)* у розпорядження ВО 5 направлені курінь Василя Андрусяка («Різуна») з ВО 4 «Говерля» (для боротьби з радянськими партизанами в Майданських лісах) та сотню «Леви» з ВО 2 «Буг» (для охорони І Великого збору Української Головної Визвольної Рада (УГВР)). У цей час штаб ВО 5 розташовувався у с. Білина Велика Дублянського р-ну (тепер – с. Велика Білина Самбірського р-ну Львівської обл. (перейменовано 7.05.1946 р.))⁴⁴.

У липні 1944 р. І. Белейовича призначають відповідальним за охорону Головного збору ГВР, який тривав п'ять днів – з 11 по 15 липня, а для цього він задіяв сотню «Леви». За результатами проведеного збору Головний збір Визвольної Ради затверджує для себе назву – Українська Головна Визвольна Рада⁴⁵.

* «Гуцул» – Іван Бутковський, підполковник УПА, хорунжий сотні Карпатської Січі (1938–1939), командир куреня «Чорні чорти» ім. Є. Коновальця (1 листопада 1943 – лютий 1944).

⁴¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 41, 45, 199, 214; ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 33286 фп. Арк. 130; Ільницький В. І. Закономірності функціонування Воєнної округи 5... С. 48–50; Ільницький В. І. Організація Української народної самооборони на теренах Карпатського краю ОУН. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: «Історія»*: зб. наук. праць / за заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2017. Вип. 25. С. 126; Мороз В. Воєнна округа УПА «Маківка». *Бойківська думка*. 1999. 16 жовтня. С. 6.

⁴² ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 199; ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 60. Арк. 223–225.

⁴³ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 33286 фп. Арк. 130.

* «Шелест» – Василь Дмитрович Сидор, полковник УПА, командир оперативної групи УПА-Захід (26 січня 1944 – квітень 1949), крайовий провідник ОУН Карпатського краю.

⁴⁴ «Грім» – полковник УПА Микола Твердохліб. С. 55; ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 40–41, 214.

⁴⁵ Пагіря О. Між війною та миром... С. 481–482; ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 60. Арк. 232; Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943–1949: Довідник перший. Нью-Йорк: Пролог, 1994. С. 66. (Бібліотека «Пролог і сучасности»; ч. 194.1).

Окрім того, в липні цього ж року Головний військовий штаб УПА видає наказ Головного командира УПА від 19 липня 1944 р. ч. 7/44, який зобов'язав повстанські відділи складати присягу за текстом, затвердженим підпільним парламентом – УГВР. До наказу було додано інструкцію щодо порядку проведення військової присяги, яку вояки складали після закінчення вишколу, урочисто, за участі представників проводу й вищого керівництва, із залученням хору. День присяги вважався святковим. Перед нею духівник відправляв Літургію або молебень за упокій полеглих повстанців. Після складання хор співав національний гімн, відділи УПА роями підписували її текст⁴⁶.

Треба зазначити, що 5 серпня 1944 р. І. Белейович проводив церемонію складання військової присяги вояками УПА в лісі поблизу с. Свидник Турківського р-ну Львівської обл. Для урочистості прибув шеф Головного військового штабу Дмитро Грицай («Перебийніс»), який приймав доповідь Івана Белейовича про готовність до складання, крім того, прибули представники УГВР, священники й вищі представники місцевого керівництва⁴⁷.

У серпні 1944 р. сотні «Явора», «Месники» і «Леви» під керівництвом І. Белейовича розташовувались у Майданському лісі й за декілька днів після переходу лінії фронту проводили бої проти радянських військ. Тоді ж він у Стрийському р-ні сформував сотню «Соколи», проте в перших боях її повністю розбили радянські війська. У жовтні 1944 р. проводиться підготовка сотні «Месники» до рейду Самбірським р-ном, але це завдання не було виконане, оскільки вона від його виконання відмовилася.

Водночас зауважу, що ВО 5 «Маківка» проіснувала недовго, і в грудні 1944 р. на підставі наказу командира УПА-Захід Василя Сидора («Шелеста») від 25 листопада 1944 р. ч. 9/44 була розформована, а її підрозділи та відділи перейшли в розпорядження штабу ВО 4 «Говерля»⁴⁸.

Після розформування ВО 5 «Маківка» І. Белейовича скеровують у розпорядження крайового провідника ОУН Карпатського краю. У період із 13 грудня 1944 р. по лютий 1945 р. він захворів на запалення легень і весь цей час перебував на лікуванні у с. Кавчий Кут Стрийського р-ну (тепер – с. Кути (перейменовано 1946 р.)). Після лікування повертається до роботи – проводить заходи з інспектування низових ланок у Станиславській окрузі, які здійснює до квітня 1947 р.⁴⁹

20 липня 1945 р. І. Белейовича нагороджено Бронзовим хрестом бойової заслуги. Наказом Головного командира УПА від 10 жовтня 1945 р. ч. 3/45 його підвищено до звання поручника, а 1946 р. – до сотника⁵⁰.

⁴⁶ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 60. Арк. 232–234.

⁴⁷ Пагіря О. Між війною та миром... С. 481–482; Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943–1949. С. 66; Чорний ліс: видання команди Станиславівського тактичного відтинка УПА (Чорний ліс), 1947–1950. Передрук підпільного журналу. Кн. 1: 1947–1948 / відп. ред. Є. Штендера, співред. П. Потічний. 2-ге вид., випр. Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1987. С. 209–211, 248 (Літопис Української повстанської армії; т. 3); Група УПА «Говерля»... С. 9.

⁴⁸ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 33286 фп. Арк. 129; ЦДАВО України. Ф. 3834. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 4; Ільницький В. І. Закономірності функціонування Военної округи 5... С. 50; Група УПА «Говерля»... С. 10.

⁴⁹ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 41; 87, 216; Мельник Петро сотник УПА «Хмара»... С. 10.

⁵⁰ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 199–200; ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 60. Арк. 239–241.

У квітні 1947 р. І. Белейович прибуває на зустріч із крайовим провідником ОУН Карпатського краю В. Сидором («Шелестом»), яка відбувається у лісовому масиві Болахівського р-ну Станиславівської обл. На ній йому запропоновано очолити службу безпеки одного з окружних проводів ОУН, які входять до складу крайового проводу, однак від запропонованої посади він відмовився та звернувся із проханням виїзду в англо-американську зону Німеччини для лікування. Наступного дня за наказом крайового провідника ОУН Карпатського краю В. Сидора («Шелеста») та керівника Головного осередку пропаганди Проводу ОУН П. Федуна («Севера») його призначають керівником групи кур'єрів від УГВР до закордонного проводу ОУН для вручення звіту підпілля України й одержання подальших розпоряджень⁵¹.

Упродовж місяця, перебуваючи в Перегінському р-ні Станиславівської обл., за розпорядженням В. Сидора («Шелеста») підготовлена група для переходу за кордон. До її складу ввійшов Володимир Чав'як («Чорнота»), колишній курінний УПА, і вісім осіб, призначених для охорони групи⁵².

7 серпня 1947 р., відповідно до вказівок В. Сидора («Шелеста»), І. Белейович отримав документи в запечатаному вигляді і група вирушила за визначеним маршрутом. 16 листопада 1947 р. його разом із В. Чав'яком затримало місцеве населення на території Чехословаччини, в районі Чеське, Будейовіце, й доставило у жандармерію цього ж міста, де їх утримували два тижні, а відтак передали органам Міністерства державної безпеки (МДБ) СРСР⁵³.

З Чехії І. Белейовича доставлено до Берліна, а звідти – літаком до Москви, де пред'явлено підозру за ст. 54-1а і ст. 54-11 Кримінального кодексу (КК) УРСР. Після тривалого слідства в Москві та Києві 12 лютого 1949 р. його засудили на 25 років виправно-трудоих таборів. Покарання відбував у таборі ГУЛАГу в Інті (Кома, АРСР). Унаслідок погіршення стану здоров'я в часи хрущовської відлиги, в 1956 р., був достроково звільнений і повернувся до рідного села, у якому проживав до смерті (17 липня 1999 р.). У 1967 р. одружився із Марією Вередюк⁵⁴.

Отже, дослідження основних етапів життя та діяльності І. Белейовича дає підстави стверджувати, що становлення його як діяча визвольного руху відбувалося наприкінці 1930-х років в умовах активного протистояння з Угорською та Німецькою державами, а також Радянським Союзом і його карально-репресивним апаратом. Важке суспільно-політичне становище населення України сформувало І. Белейовича як умілого військового діяча, організатора й командира повстанських підрозділів УНС та УПА.

Біографія І. Белейовича – це підтвердження послідовності дій українських націоналістів щодо стратегічного курсу на здобуття незалежності України. Життєвий шлях командира можна поділити на кілька етапів:

- 1) 1916–1938 рр. – дитинство та юність, здобуття освіти у Тлумацькій гімназії;
- 2) 1938–1939 рр. – активна участь у формуванні й розвитку осередку ОНОКС;

⁵¹ «Грім» – полковник УПА Микола Твердохліб. С. 57; ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 17, 23–25, 213.

⁵² ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 17, 48–49, 80, 220–221; Група УПА «Говерля»... С. 157.

⁵³ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 16, 22, 82; Мельник Петро сотник УПА «Хмара»... С. 10; Група УПА «Говерля»... С. 159–160.

⁵⁴ «Грім» – полковник УПА Микола Твердохліб. С. 57; Пагіря О. Між війною та миром... С. 481–482.

3) 1939–1942 рр. – проходження вишколу в Українському легіоні полковника Р. Сушка, участь в бойових діях у його складі, охорона промислових підприємств «Веркшцу»;

4) 1942–1947 рр. – активна робота в ОУН як організатора і командира повстанських підрозділів УНС та УПА;

5) 1947–1956 рр. – виконання завдання керівника групи кур'єрів від УГВР до закордонного проводу ОУН, полон, засудження та ув'язнення на 25 років, звільнення на підставі амністії.

Окрім того, вдалося з'ясувати, що першим командиром ВО 5 «Маківка» був саме І. Белейович (02–12.1944 р.), який за час керівництва округою організував чотири сотні: «Явора», «Булава», «Месники» та «Соколи». У листопаді 1944 р. ВО 5 «Маківку» розформовано, а її підрозділи та відділи перейшли в розпорядження штабу ВО 4 «Говерля».

У подальшому планує розглянути питання створення і діяльності тактичного відтинку 24 «Маківка», його структуру та кадровий склад.

REFERENCES

Hrytskiv, R. (Comp.). (2008). *«Hrim» – polkovnyk UPA Mykola Tverdokhlib. Spohady i materialy. Litopys UPA. Seriiia «Podii i liudy»* (Vol. 5). Toronto; Lviv: Vyd-vo. «Litopys UPA» [in Ukrainian].

Ilnytskyi, V. I. (2015). Zakonomirnosti funktsionuvannia Voinnoi okruhy 5 «Makivka». *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. Seriiia «Istoriia ta heohrafiia»*, 52, 22 [in Ukrainian].

Ilnytskyi, V. I. (2017). Orhanizatsiia Ukrainskoi narodnoi samooborony na terenakh Karpatskoho kraiu OUN. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriiia: «Istoriia»*, 25, 126 [in Ukrainian].

Lesiv, S., & Korechuk, Ya. (Comps.). (2014). *Melnyk Petro sotnyk UPA «Khmara». V ohni povstannia. UPA na vidtynku Chornoho lisu (1943–1945)* (Vol. 1). Kalush: Vyd-vo «Karpatskyi aktsent» [in Ukrainian].

Melnychok, Yu. (2016). Pershyi komandyr VO 5 «Makivka» – Ivan Beleiovych-«Dzvinchuk». *Proceedings of the I International Scientific-Practical Conference: Fundamentalni ta prykladni doslidzhennia: suchasni naukovo-praktychni rishennia i pidkhody*. Baku; Uzhhorod; Drohobych: Posvit [in Ukrainian].

Moroz, V. (1999, Zhovten 16). Voienna okruha UPA «Makivka». *Boikivska dumka*, 6 [in Ukrainian].

Moroz, V. (2000). Ukrainska Narodna Samooborona (UNS) na tereni Drohobytskoi oblasti (1943 rik). *Vyzvolnyi shliakh*, 6, 54–72 [in Ukrainian].

Pahiria, O. (2014). *Mizh viinoiu ta myrom: vidnosyny mizh OUN i UPA ta zbroinymy sylamy Uhorschchyny (1939–1945). Litopys UPA. Seriiia «Biblioteka»* (Vol. 12). Toronto; Lviv: Vyd-vo «Litopys UPA» [in Ukrainian].

Pavlyshyn, L. (2010). *«Na hrani dvokh svitiv»: spohady viiskovyka-banderivtsia* (V. Shcheliuk, Ed.). Lviv: Vyd-vo «Spolom» [in Ukrainian].

Savchuk, V. (1998). Spohady Mykulychyntsia. *Shliakh peremohy*, 20 (2298), 6 [in Ukrainian].

Shmigel, M. (2007). Ukrainskyi lehion Romana Sushka. Napad zi Slovachchyny na Polshchu (1939). *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 11, 86–88 [in Ukrainian].

Shtendera, Ye. (1987). *Chornyi lis: vydannia komandy Stanyslavivskoho taktychnoho vidtynka UPA (Chornyi lis), 1947–1950. Peredruk pidpilnoho zhurnalu. Litopys Ukrainskoi povstanskoï armii* (Vol. 3). Toronto: Vyd-vo «Litopys UPA» [in Ukrainian].

Sodol, P. (1994). *Ukrainska Povstancha Armiia. 1943–1949: Dovidnyk pershyi*. New York: Proloh [in Ukrainian].

Sodol, P. (Comp.). (1992). *Hrupa UPA «Hoverlia». Litopys Ukrainskoi povstanskoï armii* (Vol. 19, Pt. 2). Toronto: Vyd-vo «Litopys UPA» [in Ukrainian].

Andrii NECHEPURENKO

PhD Student

*Department of History of Ukraine, Faculty of History
Drohobych I. Franko State Pedagogical University
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9495-415X>
e-mail: neandrejka08@gmail.com*

IVAN BELEIOVYCH («DZVINCHUK»), «HAVRYLIV») – SOTNYK OF THE UIA, COMMANDER OF MILITARY DISTRICT 5 «MAKIVKA»

The main stages of Ivan Beleiovych's life and activities are comprehensively studied. His activities are traced from studying in the gymnasium to a military figure, organizer, and commander of insurgent units, whose experience the leadership used in several regions. It was discovered that thanks to good general and military knowledge, as well as extensive practice in various positions in the Carpathian Sich and the Ukrainian Legion, his formation as a personality in the liberation movement, took place in the 1930^s.

It is pointed out, I. Beleiovych's biography is a confirmation of the sequence of actions of Ukrainian nationalists on the strategic course of Ukraine's independence, in the conditions of active confrontation with the Hungarian and German states, as well as the Soviet Union and its execution and repressive apparatus.

The underground work of the military figure, its features, and the main processes concerning the formation and reorganization of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) field in the Stanislaviv region are covered. It is stated that I. Beleiovych played a significant role in organizing and developing the Ukrainian Insurgent Army (UIA) units in Prykarpattia and Halychyna.

The formation order of the regional military headquarters of the Stanislaviv region, district headquarters, and military districts (October 1942 – February 1943) was clarified by I. Beleiovych. The establishment of the first units of the OUN (June–August 1943), namely: the first kurin «Chorni chorty» named after Ye. Konovalts and kurin «Haidamaky», «Trembita» and «Siromantsi» sotnias, and a special purpose unit «Rizun». And during the leadership of military region 5 «Makivka» (February–December 1944) – the formation of sotnias: «Yavora», «Bulava», «Mesnyky» and «Sokoly». Commanders of UNS and UIA departments and heads of district headquarters and military districts have been defined.

Based on the materials of the archival and criminal case of I. Beleiovych, documents of repressive and execution squads, memoirs, and various publications, including scientific ones, the biography was reconstructed, emphasizing his stay in the ranks of the OUN and UIA.

Keywords: Ivan Beleiovych, OUN, UNS, UIA.

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

DOI: 10.33402/nd.2021-9-298-303

Юлія АРТИМИШИН

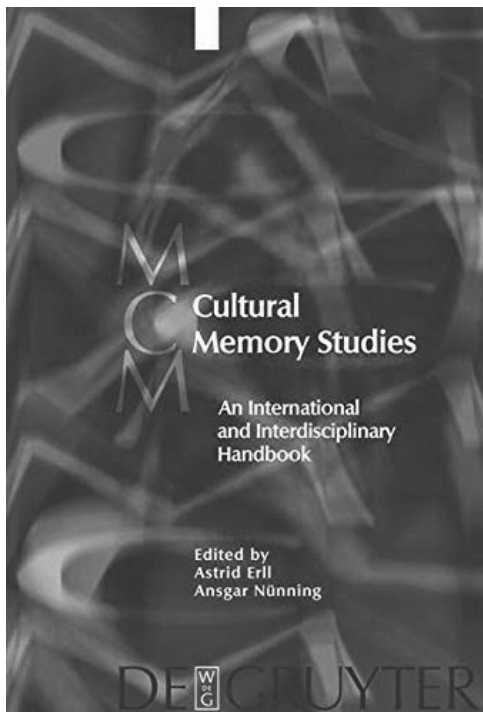
кандидат історичних наук

*молодший науковий співробітник відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8095-7379>

e-mail: julialviv1011@gmail.com

Огляд книги: Media and Cultural Memory: international and interdisciplinary Handbook / ed. by Astrid Erll, Ansgar Nünning. Berlin; New York: Walter de Gruyter GmbH & Co, 2008. 452 p.

У 2008 р. побачив світ міжнародний і міждисциплінарний збірник статей «Медія та культурна пам'ять» за редакцією Астрід Ерлл (Astrid Erll) та Ансгара Нюннінга (Ansgar Nünning). Ця публікація, як наголосила у вступному слові редакторка А. Ерлл, комплексно розглядає цю міждисциплінарну й міжнародну галузь дослідження. У ній міститься огляд основних концепцій дослідження культурної пам'яті. Це поняття з'явилося ще на початку ХХ ст. – у роботах Моріса Альбвакса (Хальбвакса) (Maurice Halbwachs). Проте цей термін стає широкоживаним в останні десятиліття, адже його активно застосовують дослідники в різних країнах, головню гуманітарії. Як зауважують упорядники: «... цей складний концепт культурної пам'яті використовують в історії, соціології, політичних науках, філософії та богослов'ї, психоаналізі, а також в дослідженнях з літератури та масової кому-

нікацій. Культурні дослідження історичної пам'яті проводяться і на міжнародному рівні, зокрема у Франції, Німеччині, Великій Британії, Канаді, Нідерландах. Однак на національному рівні певні академічні традиції та неточності при перекладі можуть і перешкоджати передачі знань про культурну пам'ять» (С. V). Водночас існують певні термінологічні неточності, пов'язані з тим, що саме поняття пам'яті й культурної

пам'яті трактують по-різному. Як слушно зауважили А. Ерлл та А. Ньоннінг, міждисплінарний підхід, поява все більшої кількості нових праць і перекладів зумовлюють переосмислення концепту культурної пам'яті (С. V–VI).

Публікація побудована за проблемним принципом. Збірник складається із шести тематичних частин: «Місця пам'яті», «Пам'ять та культурна історія», «Соціальні, політичні, філософські студії пам'яті», «Психологічні студії з пам'яті», «Література та культурна пам'ять», «Медіа і культурна пам'ять».

У цьому огляді особливу увагу звернено на перші частини збірника, у якому вміщені концептуальні розвідки, присвячені базовим поняттям культурної/колективної пам'яті, місцям пам'яті тощо. Такий дослідницький фокус зумовлює потреба поглиблення теоретико-методологічного знання або ж кращого розуміння загальноживаних у новітній гуманітаристиці термінів.

У вступі до першого розділу редакторка й упорядниці А. Ерлл звернула увагу на концептуальні засади дослідження культурної пам'яті. Видається потрібним подати деякі зауваги дослідниці, адже вони унаочнюють проблеми, пов'язані з різним розумінням терміна та його використанням.

На початку авторка звернула увагу на те, що «культурна пам'ять – це багатозначне поняття, яке часто використовують у дещо двозначному значенні. Адже воно є так званим “umbrella term”, так званою парасолькою, що поєднує в собі медіапрактики та різноманітні структури, як-от міф, монумент, історіографію, ритуал, щоденне пригадування, взаємодія культурного знання, нейронних мереж» (С. 1).

Інша важлива заувага – те, що М. Альбвакс (Хальбвакс), який уперше ввів концепт культурної пам'яті в гуманітаристику, зробив це також у доволі суперечливий спосіб. Його сучасник Марк Блок (Marc Bloch) неодноразово критикував Альбвакса за те, що він без детального обґрунтування ввів термін з індивідуальної до колективної психології. Тому й досі тривають дискусії щодо доцільності використання термінів колективна та культурна пам'ять, адже в науці вже існують уставлені поняття «міфу», «традиції», «індивідуальної пам'яті», тому немає необхідності вводити додатково незрозумілі й оманливі (С. 1–2). Натомість А. Ерлл у відповідь на цю критику зауважує, що використання поняття «пам'яті» в такий спосіб сприяє «діалогу» між таким наукам, як історія, психологія, соціологія, літературознавство (С. 2).

Потрібно наголосити, що ще одна важлива риса цієї публікації – це, так би мовити, академічна чесність. Зокрема, А. Ерлл, представляючи авторський колектив, наголошує, що книга побудована на основі ширшого розуміння концепту культурної пам'яті, але автори погоджуються на певне спрощене його визначення. Під цим поняттям вони розуміють «взаємодію між сучасним та минулим в соціокультурному контексті (вимірі). Таке розуміння терміна дає змогу охопити цілий спектр явищ, як можливих об'єктів досліджень культурної пам'яті, починаючи від індивідуальних актів пригадування та соціального контексту колективної пам'яті (від сім'ї, друзів, ветеранів) до національної пам'яті із її “винайденням традиції”, і до різних вимірів транснаціональних місць пам'яті, як-от Голокост чи трагедія 9/11 (11 вересня)» (С. 2). У наступних частинах статті авторка подає більш деталізоване визначення термінології, про яку мовитиметься і в інших публікаціях (виміри, рівні культурної пам'яті – індивідуальні та колективні) (С. 3–6).

Перша частина збірника, об'єднана темою «місць пам'яті», містить розвідки про античні витоки (традицію) цього концепту, його італійські особливості, т. зв. проект

«Серединної Європи», функціонування цього поняття в США та їх комеморативному контексті.

На мою думку, треба звернути особливу увагу на публікацію нідерландського дослідника Піма ден Боера (Pim den Boer) «Locī memoriae - Lieux de mémoire» («Місця пам'яті»). Його стаття присвячена концепту «місця пам'яті», зокрема висвітлює витoki цього поняття з античності. В українській гуманітаристиці в останні роки з'явилося чимало розвідок про різні виміри «місць пам'яті», проте не так багато дослідників приділяють увагу теоретично-історичному підґрунтю цього терміна.

Отож, як зауважив Пім ден Боер, чи не вперше важливість місця, розташування в пам'яті зауважив грецький поет Сімонід із Кеоса (Σίμωνίδης ο Κεῖος) (VI ст. до н. е.). Він був запрошений на трапезу, під час якої стався нещасний випадок – обвалився дах і загинуло кілька людей. Поетові чудом вдалося уникнути смерті – на час обвалу він залишив кімнату. Після інциденту завдяки Сімоніду легко ідентифікували загиблих людей, адже він запам'ятав, хто де сидів під час трапези. Отож цей випадок засвідчив важливість локалізації та місця для пам'яті (С. 19). Цю розповідь вважають, по-суті, винаходом мнемотехніки, і згодом її переписали та доповнили своїми роздумами багато латинських риторів, найбільш відомий із них – Цицерон (Marcus Tullius Cicero) та Квінтіліан (Marcus Fabius Quintilianus) (С. 19–20).

Відновив використання цього поняття П'єр Нора (Pierre Nora). Автор зауважував, що дослідницький проект «місць пам'яті» розпочався 1977 р. із вступного семінару П. Нора у Вищій школі соціальних наук. Водночас, наголошуючи, що, на відміну від античності, де «місця пам'яті» «були необхідною мнемотехнікою, або ж як для Цицерона та Квінтіліана – розумовим засобом, вільним від ідеології, у П'єра Нора цей концепт теж є певним мнемотехнічним засобом, але вкрай ідеологічним, сповненим націоналізму, який далекий від вільних чи нейтральних ціннісних суджень» (С. 21). Отож така ремарка вкрай важлива для розуміння того, що більшість місць пам'яті або створені, або винайдені, щоби служити «національним державам». Насамперед цей концепт був створений для збереження ідентичності французької нації, адже відображає «поняття національної історії як набір ментальних засобів французьких громадян» (С. 21).

Далі у статті автор полемізує із П. Норою, який вважає, що Франція – унікальна країна, зокрема республіка відрізняється від сусідів тим, що в ній систематично відбувалося творення місць пам'яті, та водночас Французька держава «авторитарна, уніфікована, виняткова, універсальна та дуже історична». П. Боер зауважував, що британські й німецькі місця пам'яті створювались подібно як і французькі, тобто за тими самими принципами, а єдина відмінність – «універсалізм», який сформувався ще від Французької революції та згодом був кодифікований у «Декларації прав людини та громадянина». «Цей універсалізм був властивий французькому республіканізму і двом імперіям, що існували в ХІХ ст. Ці нереспубліканські режими були авторитарними, уніфікованими і винятково історично орієнтованими, як і Британська та Німецька імперії» (С. 21–22).

Інша важлива заувага дослідника – коментар про те, що цей концепт має важливе практичне значення та доволі швидко й легко запозичений іншими країнам. Однак існують певні труднощі з його перекладом, зокрема немає проблем із перекладом концепту «місця пам'яті» на такі європейські мови, як, наприклад, іспанська й італійська, але для решти романських він менш придатний. До прикладу, в англійському перекладі давніх латинських текстів із риторики «місця пам'яті» перекладають як «бекграунд (тло) пам'яті», натомість існує суттєва проблема з німецькою мовою, адже в ній важко знайти

точний відповідник для означення як простору, так і пам'яті. П. Нора, перекладаючи власні есеї для німецькомовних читачів, знайшов такі відповідники для свого терміна, як «центри», «вузли», «перехрестя» і навіть «бакен». Проте ще більше запитань виникає при перекладі самого поняття «пам'ять». Перше модерне визначення означає сприйняття, а старіше – «з дидактичними конотаціями, що може означати як і “вчити”, так і “навчати”». Наприклад, це слово використовував Мартін Лютер в перекладах Біблії.

Дослідник П. Боер у висновках наголошує, що «місця пам'яті» – це не транснаціональний термін, як-от демократія. Труднощі полягають не лише в перекладі визначення, а й у європейській перспективі позитивістського уречевлення поняття «місць пам'яті». Отож треба враховувати «мовні концептуальні відмінності» та загальноєвропейський контекст, використовуючи цей концепт (С. 23–24).

Цей збірник складається як із теоретичних, так і більш прикладних статей. Серед них можна виділити публікацію американського історика Джея Мюррея Вінтера (Jay Murray Winter) «Місця пам'яті та тінь війни». У нарисі дослідник використовує термін у більш вузькому значенні для позначення фізичного місця, де відбуваються комеморативні практики, зокрема місця поховання загиблих на війні, які масово почали з'являтися протягом ХХ ст. (С. 61).

Зокрема, Дж. М. Вінтер зауважив, що в сучасному періоді більшість «місць пам'яті» втілені в певні події та чітко відокремлені від релігійних свят. Проте існують певні винятки та збіги, наприклад, похід до пам'ятних місць у День перемир'я 11 листопада у країнах, що вшановують кінець війни 1914–1918 рр., досить близький до католицького свята Всіх святих 2 листопада. А в інших країнах, де переважають католики, ці два дні мають два напівсакральні значення у просторі громадського поминання. До прикладу, спершу відбувається візит на кладовище, а потім – відвідування військового або іншого меморіалу. День закінчення Другої світової війни у Європі, 8 травня, – це також день Святої Жанни Дарк (Jeanne d'Arc) (С. 61–62).

Дослідник Дж. М. Вінтер також наголосив, що поминання на місцях пам'яті для спільноти – одночасно важливе та інформативне моральне повідомлення, тому події, пов'язані з національною образою, дуже рідко представлені в публічному просторі, на противагу популярній повчальній формулі «ніколи знову», яка стала головною в ізраїльському Дні пам'яті жертв нацистських переслідувань євреїв. Натомість, якщо в суспільстві є сумніви щодо моральності, наприклад, у війні, чи державної політики, то форми втілення пам'яті таких загальноновизнаних дат чи місць просто не існує, як у закінченні Алжирської війни у Франції чи В'єтнамської у США (С. 62).

А далі автор розвиває думку про політичну заангажованість «місць пам'яті» (С. 62–65), адже наукові дискусії навколо них насправді відображають те, «до якої міри вони є інструментом домінантних політичних сил» (С. 62). Чудова ілюстрація цих думок – перелік таких пам'ятних дат: «День взяття Бастилії у Парижі, чи День незалежності у Філадельфії або в іншому місті США». А також інші події, тісно пов'язані зі встановленням нового режиму і поваленням старого, наприклад: «7 листопада було днем більшовицької революції і встановленням комуністичного режиму в Росії. Ця дата символізувала новий порядок та виклик своїм всесвітнім ворогам. А марш солдатів із зброєю був як і моментом комеморації дислокованої у Москві радянської армії, так і бравадою, що демонструвала міць та силу за межами Кремля, і своє місце в російській та світовій історії» (С. 63).

Не залишає поза увагою Дж. М. Вінтер ще одну важливу проблему – людський потенціал, залучений до творення місця пам'яті, його фінансування та подальше

утримання у належному стані (С. 65–67). Автор зауважує, що комеморативні об'єкти майже повністю фінансує держава (здебільша у протестантських країнах), де переважають утилітарні та практичні меморіали. На протигагу їм у католицьких державах «поняття “корисного меморіалу” містить суперчливість у самих термінах, адже символіка та практичність є взаємовиключними» (С. 66).

Автор особливу увагу приділяє різним утіленням вшанування пам'яті у протестантських країнах, зауважуючи, що «у Великій Британії є меморіальні палати в лікарнях, стипендії в школах і університетах, поряд із ними існують пам'ятні дошки для крикету. У Сполучених Штатах Америки та Канаді існують пам'ятні шосе. У цих країнах, як правило, за приватні кошти фінансується більшість меморіальних форм, очевидно, держава теж надає певні субсидії та гранти, проте більшість коштів надходить з кишені простих громадян. Таке ж неписане правило діє у Великій Британії, де існує дуже широка форма громадського поминання» (С. 66). Останню частину розвідки Дж. М. Вінтер присвячує естетиці та формі втілення місць пам'яті. Ці питання дослідник аналізував на взаємопов'язаних естетичному й семіотичному рівнях (С. 67–70). У фокусі уваги автора перебувала практика вшанування загиблих у Першій світовій, адже ця війна стала «промисловою» із кардинально іншим, новим, озброєнням, але вона не змінила підходу до формування місць пам'яті, які й надалі тяжіли до середньовічних канонів, і з героїським пантеоном. У ньому центральне місце займали напівсакральні образи святих героїв. Загалом, як наголосив Дж. М. Вінтер, протягом усього ХХ ст. на військових меморіалах переважала людська форма вираження пам'яті, тобто така, у центрі якої була людина, особливо в католицьких країнах, а у протестантських поширеними стали меморіали у вигляді обелісків, які також, треба відзначити, розташовані на публічному, а не церковному просторі. Суттєвий зсув до абстрактного візуального втілення сформувався в останній чверті ХХ ст. – «абстракція стала основною мовою меморіального вираження», без національних рис, винятки становлять радянські пам'ятники, у яких чітко виражений «героїчний романтизм». Особливі зміни принесли меморіали, пов'язані з пам'яттю про Голокост, місця проживання євреїв, що відображають дуже різні форми, зокрема й постмодерні, але сукупно всі вони – втілення «метафори, що викликає тривогу, нелінійне уявлення нерепрезентабельного (невтіленого)» (С. 69–70).

Другу частину збірника розпочинає розвідка ізраїльського історика Алона Конфіно (Alon Confino) «Пам'ять та історія ментальностей». У ній автор розкриває непрямі, проте важливі методологічні зв'язки між цими поняттями. Так науковець, який займається вивченням пам'яті, звернувши увагу на ці взаємозв'язки, розширює інтерпретаційні можливості дослідження (С. 77).

Алон Конфіно наголошує на тому, що Моріс Альббакс (Хальббакс) та засновники Школи анналів Марк Блок і Люсьєн Февр (Lucien Febvre) працювали над пов'язаними темами й були особисто знайомі. Найголовніший внесок М. Альбакса (Хальбакса), на думку автора, полягав у тому, що він встановив «зв'язок між соціальною групою та колективною пам'яттю», а «батьки-засновники» Школи анналів відмовилися від вивчення політичної історії на користь «соціальних й економічних структур суспільства та його системи переконань і ментальних рис» (історія ментальності – *histoire des mentalités*) (С. 77).

Завдяки роботі М. Блока та Л. Февра з'явився новий підхід до вивчення історії, у якому центральне місце належить колективним уявленням, міфам та образам. У

1924 р. М. Блок опублікував книгу про середньовічні обряди зцілення, використавши чи не вперше такі поняття, як «колективні ідеї» та «колективні уявлення». У середині 1920-х років, як наголосив А. Конфіно, саме М. Блок почав використовувати термін «колективна пам'ять», який згодом застосував М. Альббакс (Хальббакс). Також перу Блока належить схвальна рецензія на книгу М. Альббакса, але водночас, як зауважував автор, він критикував його за бездумне використання теоретичних концептів без належного практичного пояснення. Однак такі ж «огріхи» містить конструкт «історія чутливості» (відгалуження історії ментальності, придуманої Л. Февра) (С. 78).

Отож А. Конфіно спрямовує читача до думки, що вивчення історії ментальності й пам'яті – визначні підходи в гуманітаристиці, яким хоча й бракує теоретичної чіткості, проте ці два концепти допомагають вивчати «людське суспільство шляхом дослідження колективних уявлень і вірувань людей минулого за допомогою історико-соціологічних інструментів» (С. 78).

Також А. Конфіно зауважує, що до середини 1990-х років термін «пам'ять» став одним із провідних концептів, адже завдяки їй дослідженням актуалізувалися складні проблеми, які ще покоління раніше не були відомими. Один із найвагоміших здобутків цих років – спростування тези про те, що німецьке суспільство після 1945 р. замовчувало тему війни та знищення євреїв. Зокрема, у Західній Німеччині тривала жвава дискусія про націонал-соціалізм на місцевому рівні як у приватній, так і громадсько-політичній сферах. Однак історик слушно зауважив, що концепт пам'яті через надмірне використання знецінюється, самі ж дослідження стають передбачуваними (С. 79).

Інша важлива теза – твердження про певний, на перший погляд, прихований зв'язок термінів «історія ментальності» та «пам'ять». Перший із них Жак Ле Гофф (Jacques Le Goff) схарактеризував як «новинку, яка відразу ж знецінилась через надмірне використання. Він представляє нову сферу дослідження, шлях, який викликає сумніви щодо його наукової концептуальності, гноселогічної достовірності». Таке ж означення можна використати для характеристики студій пам'яті, які засуджують через надмірну риторику та певну нечіткість. Водночас ці два концепти, хоча й не мають «додаткової пояснювальної цінності, їхнє значення залежить від поставлених проблем і використаних методів... Є велика перевага в мисленні історії пам'яті як історії колективної ментальності. Такий спосіб міркування протистоїть актуальному визначенню галузі, і навпаки – використовує пам'ять для дослідження ширших питань про роль минулого в суспільстві. Історію пам'яті корисно й цікаво показати не тільки як минуле, представлене, скажімо, в окремому музеї, а й як історичний менталітет людей, змішані вірування, звичаї та символічні уявлення, які формують уявлення людей про минуле» (С. 80).

Отож збірник статей «Медія та культурна пам'ять» за редакцією А. Ерлл та А. Нюннінга – важливий внесок для розширення методологічних підходів у вивченні такого складного й багатогранного концепту культурної пам'яті, який використовують в історії, соціології, політичних науках, філософії та богослов'ї, психоаналізі, а також у дослідженнях із літератури та масової комунікації. Однак, незважаючи на всебічний виклад проблематики, у фокусі збірника головню Західна Європа, США та Канада, тому цікавим був би погляд на питання функціонування культурної пам'яті в Центрально-Східній Європі.

Публікація видана у 2008 р., однак більшість статей, як практичного, так і теоретичного спрямування, доволі новаторські й малознані для українського читача.

Любомир ХАХУЛА

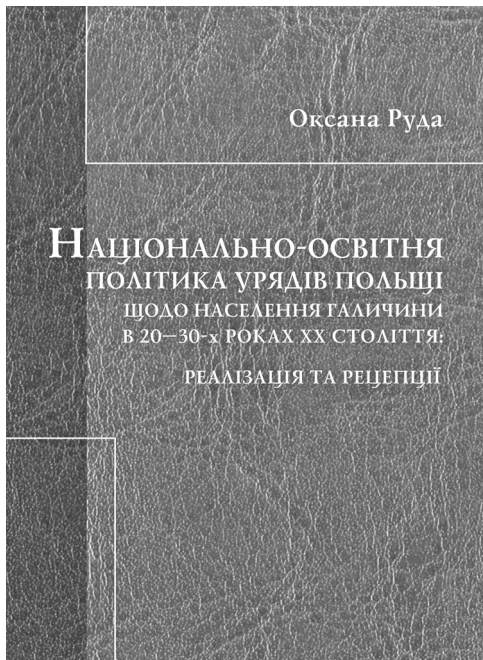
*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9954-9962>

e-mail: l.khakhula@gmail.com

**[Рец.]: ОСВІТА ЯК ІНСТРУМЕНТ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПОЛІТИКИ МІЖВОЄННОЇ ПОЛЬЩІ [на кн.]: Руда О.**

**Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення
Галичини в 20–30-х роках ХХ століття: реалізація та рецепції:
монографія / Національна академія наук України, Інститут
українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. 802 с.**

Досвід і практика освітньої політики України в останні роки актуалізували проблему національно-патріотичного виховання як чинника становлення громадянина, відповідального за розбудову суверенної, демократичної та правової держави. Багатство українських дорадянських національно-освітніх програм тісно пов'язане зі спадщиною тих держав, у складі яких перебували українські землі. Міжвоєнний період ХХ ст. для західного регіону позначився підпорядкуванням польському державно-політичному управлінню, а відповідно й національній та освітній політиці. Співіснування різних народів на теренах міжвоєнної Галичини, що входила до складу Польської держави, а почасти й спільне відстоювання своїх прав, зокрема у сфері національного шкільництва та збереження національної ідентичності, стало предметом наукової

монографії львівської дослідниці Оксани Рудої «Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини у 20–30-х роках ХХ століття: реалізація та рецепції», написаної на перетині політичної історії й історичної регіоналістики.

Дослідження складається з розширеного інформативного вступу, восьми розділів, побудованих за проблемно-хронологічним принципом, висновків, списку використаних джерел, списку скорочень та іменного покажчика. Кожен розділ присвячений окремій проблемі, що дало змогу проаналізувати головні аспекти національної, мовної та освітньої політики міжвоєнної Польщі щодо населення Галичини, її вплив на становище освітньої системи краю, а також ставлення місцевих українців, поляків, євреїв і німців до впроваджуваних змін.

У вступному розділі «Історіографія і джерельна база дослідження» подано критичний огляд праць українських, польських, німецьких, американських й ізраїльських учених із вказаної проблематики, а також джерельних матеріалів. Відзначаю, що історіографічна частина – вичерпна і фахова, враховує як попередні здобутки дослідників, так і найновіші студії.

Позитивне враження на читача справляє широка джерельна база. Насамперед варто відзначити опрацьовані 246 справ зі 46 фондів чотирьох українських архівів (Державного архіву Івано-Франківської області, Державного архіву Львівської області, Державного архіву Тернопільської області, Центрального державного історичного архіву України, м. Львів (ЦДІАЛ України)) та 204 справи зі 39 фондів шести польських архівних установ (Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, Archiwum Państwowe miasta Krakowa i Województwa krakowskiego, Archiwum Państwowe miasta Lublina, Archiwum Państwowe w Przemyślu, Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie). Не залишилися поза увагою авторки й матеріали з фондів відділу рукописів Львівської національної бібліотеки ім. В. Стефаника Національної академії наук України (ЛІНБ ім. В. Стефаника НАН України) та польських бібліотек (Archiwum Zakładowe Biblioteki Narodowej w Warszawie, Oddziału Rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie, Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie), які безпосередньо стосуються досліджуваної проблематики. Доповнюють джерельну базу документи особового походження (спогади, публіцистичні праці, епістолярна спадщина), а також міжвоєнні українські, польські, єврейські та німецькі періодичні видання. Методологічну основу дослідження склали найновіші теоретичні розробки в галузі міжнаціональних відносин, політики авторитарних урядів міжвоєнного двадцятиліття щодо національних меншин, локальної історії тощо.

У розділах «Галичина в контексті польської національної політики» та «Формування освітньої системи в Польщі» авторка порушила низку важливих проблем, пов'язаних із формуванням поліетнічної Польщі у 20–30-х роках ХХ ст., інтеграцією Галичини в польську державну систему, державною політикою в національній та освітній сферах, виробленням і реалізацією концепцій щодо врегулювання національного питання в Польщі, особливостями впровадження освітньої системи у краї, нормативно-правовим регулюванням становища національних меншин, міжнаціональних відносин у Галичині. Науковою новизною відзначаються підрозділи, у яких простежено реалізацію концепцій національного та державницького виховання в Галичині (С. 181–195), а також процес централізації шкільництва Польщі через формування Львівського шкільного округу (С. 195–208). На мою думку, вирізняє роботу персональний чинник: характеристики кадрового складу кураторії Львівського шкільного округу, зокрема кураторів, візитаторів, шкільних інспекторів, серед яких були й українці (С. 204–209). Як слушно зауважила О. Руда, основним завданням польської освітньої політики було формування у молоді національних меншин поль-

ської національної свідомості, недопущення домінування непольського населення на східних теренах, а також намагання зберегти тут мир і внутрішню безпеку, загрозою для якої, на думку польських урядовців, була поліетнічність східних земель (С. 176).

Оригінальності роботі додало й те, що, аналізуючи освітню стратегію польської влади, спрямовану на асиміляцію непольського населення та функціонування навчальних закладів, дослідниця порівняла освітню політику Польщі з відповідними заходами в Чехо-Словаччині, УСРР, Румунії щодо українських територій. Також приділено значну увагу аналізу особливостей розвитку українських, польських, єврейських і німецьких навчальних закладів як у Галичині, так і на інших теренах міжвоєнної Польщі.

У розділі «Особливості польської мовної політики в Галичині» висвітлено мовну політику польських урядів у 20–30-х роках ХХ ст. та її реалізацію в освітній сфері. Авторка простежила процес утравкізації державних і приватних навчальних закладів, покликаний не лише внормувати правову ситуацію у шкільництві національних меншин Галичини, а й асимілювати непольське населення краю. Попри те, що мовне питання в політиці польських урядів 20–30-х років ХХ ст. відоме дослідникам, О. Руда сфокусувала увагу на аналізі моделей та практик національного мовного законодавства в Центрально-Східній Європі (С. 233–236, 252–254), де показала необґрунтованість мовної політики польських урядів, яка була порушенням як конституційних, так і міжнародних норм забезпечення прав національних меншин. Авторка слушно відзначила, що мовна політика міжвоєнної Польщі була спрямована на закріплення статусу польської мови як державної та гарантування їй провідних позицій, що обмежувало суспільні функції регіональних і місцевих мов, зокрема української, та суперечило міжнародно-правовим зобов'язанням Польщі щодо національних меншин (С. 232, 240–252).

Науковою новизни монографії привніс також аналіз практики мовного утравкізму в Галичині та ставлення непольського населення до ідеї утравкізації шкільництва. О. Руда детально проаналізувала та порівняла ставлення до утравкізму українців, євреїв, німців краю, а також представників польського суспільства. Дослідниця обґрунтувала тезу, що найактивніше протидіяли запровадженню двомовного шкільництва місцеве українське та німецьке населення, яке, з одного боку, сприймало утравкістичні школи як засіб колонізації, а з другого – не погоджувалося на втрату попередніх здобутків в освітній сфері (зокрема з австрійських часів) (С. 265–276, 284–285). Натомість значна частина євреїв свідомо обирала для своїх дітей утравкістичні чи польськомовні школи, оскільки прагнула полегшити вступ у середні й вищі навчальні заклади, розширити перспективи їхньої майбутньої економічної та суспільної адаптації (С. 281–283).

Розгорнуту в часі картину політичної боротьби українських, польських, єврейських і німецьких політичних партій навколо питань освіти в міжвоєнній Польщі розкрито у розділі «Проблеми освіти в політичному дискурсі». Схарактеризувавши найголовніші тогочасні джерела, авторка дійшла висновку, що попри певні програмні відмінності польські політичні сили однаково відстоювали розширення мережі польськомовних навчальних закладів, піднесення рівня освіти у школах, підвищення кваліфікації педагогів тощо, натомість різнилися ставленням до шкільництва національних меншин: від визнання права дітей навчатися рідною мовою до повної ліквідації непольськомовних навчальних закладів (С. 322–343). Політична різновекторність була притаманна також для єврейської спільноти. Єврейські політичні

партії відрізнялися ідеологією, ставленням до місця релігії у навчальних закладах, визнанням ідишу чи івриту національною мовою тощо (С. 344–358). Німецькі політичні партії, які провадили культурно-освітню діяльність у Галичині, з огляду на спільність інтересів зосередили увагу на відстоюванні політичних і культурних прав німецького населення Польщі, розвитку національного шкільництва, а також зміцненні національної свідомості німецької спільноти та збереженні її національної самобутності (С. 360–371). Освітні й мовні інтереси українців Галичини найактивніше відстоювали політичні партії, які належали до національно-демократичного табору – вони переслідували подібні цілі у сфері освіти та застосовували подібні методи боротьби (організація віч, зібрань, відчитів, культурних заходів, виступи в сеймі й сенаті, внесення скарг і подань, пов'язаних із плебісцитовими акціями, звернення з протестами до Ліги Націй тощо) (С. 287–318).

Заслугує на увагу частина монографії, у якій проведено детальний аналіз політичної боротьби із вказаних питань у стінах польського парламенту. У ній комплексно досліджено відстоювання в сеймі та сенаті українськими, польськими, єврейськими й німецькими депутатами національних, мовних та освітніх прав населення, а також здійснено порівняльний аналіз парламентських виступів, політичних дискусій, подань й інтерпеляцій послів. Авторка зазначає, що українські, єврейські та німецькі депутати використовували парламентську трибуну для захисту основних прав своїх виборців, зокрема на навчання рідною мовою, вимагали розбудови мережі непольськомовних навчальних закладів, покращення матеріального становища педагогів, припинення утравкізації навчальних закладів, прийняття узгодженого з національними меншинами освітнього законодавства тощо. Спільність цих вимог, а також обмеження, встановлені в регламенті засідань сейму, сприяли налагодженню спільної діяльності українських, німецьких і єврейських послів, що виявилася у парламентській співпраці (внесення спільних подань, голосування). Ситуативним союзником українських парламентарів також були члени польських лівих політичних сил, які частково підтримували їхні вимоги. Цілком слушні твердження, що на висловлювання німецьких парламентарів впливали міждержавні відносини Польщі та Німеччини, а на риторику українських і єврейських послів – польсько-українські чи польсько-єврейські відносини.

У розділі «Роль культурно-освітніх товариств у формуванні національної свідомості галичан» проаналізовано діяльність українських, польських, німецьких та єврейських організацій у сфері оборони освітніх і мовних прав власних громад. Авторка аргументовано продемонструвала важливу роль українських культурно-освітніх товариств у консолідації населення до відстоювання власних мовних та освітніх прав, а також у протистоянні колонізації й утравкізації шкільництва (С. 473–507). Належну увагу приділено також просвітницькій діяльності польських організацій, спрямованій не лише на піднесення освітнього рівня населення, боротьбу з неписьменністю, а й на збереження польськості в Галичині та формування національної свідомості у місцевих поляків (С. 511–536). Достатньо ґрунтовно й доказово в монографії простежена роль єврейських культурно-освітніх товариств у формуванні системи єврейського приватного початкового та середнього шкільництва, а також у збереженні їхньої етнічної і культурної самобутності (С. 539–555). Треба погодитися з висновками О. Рудої щодо значного впливу німецьких просвітницьких товариств на розвиток національного приватного шкільництва, їх чималого внеску в ознайом-

лення німецького населення Галичини з традиціями та культурою власного народу, у збереженні їхньої національної ідентичності (С. 557–566).

В останньому розділі «Релігійний чинник у збереженні національної самобутності населення краю» розкрито роль Церков у просвітницькій роботі серед населення – як польського, так і національних меншин. Авторка зазначила, що в міжвоєнній Галичині діяльність греко-, римо-католицького, протестантського духовенства та представників юдейського визнання мала неабияке значення для піднесення освітнього рівня місцевого населення. Однак, якщо українське та німецьке духовенство дбало не лише про поширення освіти, а й про збереження національної ідентичності своїх вірних, то римо-католицькі священники поряд із цим намагалися також поширити колонізаційні впливи на представників національних меншин. Водночас єврейські релігійні групи й організації насамперед прагнули зберегти традиційну релігійну та звичаєву окремішність громади.

Змістовий і джерельний обсяг монографії, чітко сформовані об'єкт та предмет дослідження практично не залишають місця для суттєвих критичних зауваг. Хоча відзначу, що недостатньо розкрита в монографії проблема сприйняття національно-освітніх заходів польської влади локальними/національними спільнотами як в Галичині, так і на Волині, Сілезії, Віленському краї. У дослідженні не приділено належної уваги литовським національно-освітнім прагненням у межах політично-адміністративної системи Польської республіки. У роботі доречним був би порівняльний аналіз стійкості до асиміляції культурно-освітніх традицій українців, німців, євреїв, литовців.

Загалом монографія О. Рудої справляє надзвичайно позитивне враження як фаховим аналізом, так і значним обсягом залученого наукового матеріалу, що в підсумку дає можливість змалювати багатогранну картину становища національних меншин і характеристику національної освітньої політики урядів Польщі, політики, яка спричинила розколи й напруження у суспільстві та призвела до послаблення польської державності. Українська історіографія одержала солідну академічну працю, яка викликатиме інтерес не лише в істориків, а й юристів, педагогів, культурологів, політичних і державних діячів.

Іван ХОМА

кандидат історичних наук

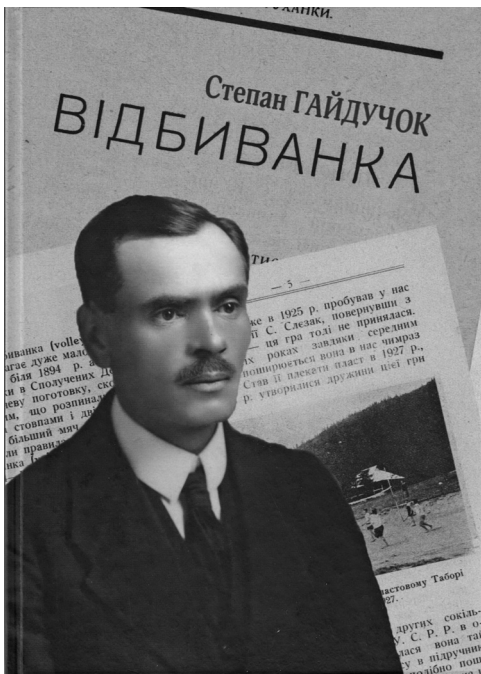
доцент кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини

Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4607-7065>

e-mail: khomaivan@ukr.net

**[Рец.]: КНИГА, ЗДАТНА ПРИВЕРНУТИ УВАГУ ДО ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОГО СПОРТУ [на кн.]: Гайдучок С. Відбиванка /
Степан Гайдучок; упоряд. В. Левківа, А. Сови. Львів: ЛДУФК
ім. Івана Боберського, 2021. 112 с.: іл. Репр. відтворення вид.
1930 р.**

Фізичне виховання і спорт – дуже важливі сфери життя та діяльності людей. Утвердження спорту й фізичного виховання на українських землях припадає на другу половину XIX ст. Фактично, їх зародження приходять на українські землі з невеликим запізненням із тих держав, де вони зародилися. Жителі українських земель дуже активно підхопили розвиток цих сфер життя та почали впроваджувати їх у навчальний процес – це стає частиною відпочинку, а також переходить на професійний рівень. Відповідно кожна нація надає спорту й фізичному вихованню свого змісту, не на рівні правил, а на рівні термінології. Отже, паралельно в нас формується українська термінологія щодо різних видів спорту, відповідного оснащення та означення.

У силу того, що нам не вдавалося довгий час утвердитись як нації з власною державою, українська термінологія

спорту й фізичного виховання була витіснена, знищена та забута тими політичними системами, у складі яких перебували наші землі.

Утвердження спорту і фізичного виховання супроводжувалося виданням довідкових книг. Згодом виходять такі, у яких висвітлено історію зародження та розвитку

різних видів спорту, а також історію освоєння цих видів представниками різних народів. Активними в популяризації спорту та фізичного виховання на українських землях у складі Австро-Угорщини були й українці. Сподвижники цього руху активно займалися і видавничою роботою українською мовою. Загальновідомо, що основними постатями тіловиховання в українській історії того часу були Іван Боберський, Степан Гайдучок, Петро і Тарас Франки.

Приємно, що за останні роки набула нового дихання історія спорту на українських землях і, особливо, український чинник. Завдяки цьому одержуємо багато нового фактичного матеріалу, прізвищ фундаторів і спортсменів, а також відроджується українська спортивна термінологія. Один із тих, хто започаткував цю добру справу, – колектив Львівського державного університету фізичної культури ім. І. Боберського. Нещодавно дослідники університету – кандидат наук із фізичного виховання і спорту, доцент Володимир Левків та доктор історичних наук, доцент Андрій Сова – перевидали книжку Степана Гайдучка «Відбиванка». Це – праця про волейбол, яка вийшла у Львові 1930 р. Відзначу, що перевидання книжки стало можливим за підтримки Львівського державного університету фізичної культури ім. І. Боберського, Комісії тіловиховання і спорту ім. І. Боберського Наукового товариства ім. Шевченка, Центру незалежних історичних студій, громадської організації «Федерація волейболу України», волейбольного клубу «Барком-кажани».

Укладачі ґрунтовно підійшли до праці. Сама книжка С. Гайдучка – це всього лиш 40 с., а В. Левків та А. Сова наповнили перевидання передмовою українською, англійською та польською мовами, детальною біографією С. Гайдучка, історичною розвідкою про процес написання «Відбиванки», коротким словником термінів і словосполучень, історією волейболу в українських організаціях Львова в 1920-х роках, іменним та географічним показниками. Дуже цінний доробок – багатий фотоматеріал, який супроводжують вичерпні коментарі. Вони ґрунтуються на маловідомому джерельному матеріалі. Так, автори демонструють перспективність подальших наукових досліджень, пов'язаних із постаттю С. Гайдучка зокрема та фізичного виховання і спорту в Галичині загалом.

У передмові В. Левків слушно зауважив, що працю С. Гайдучка «Відбиванка» треба було перевидати ще в 1990-х роках, коли з'явився доступ до раніше засекречених архівних документів та було захищено низку дисертацій з історії українського тіловиховання (С. 10).

У виданні представлено найповніший на сьогодні біографічний нарис А. Сова про життєвий і творчий шлях професора українського тіловиховання С. Гайдучка (С. 17–28). У ньому розкрито його дитячі роки, навчання в Академічній гімназії та Львівському університеті у Львові, бойовий шлях у лавах австро-угорської та Галицької армій, педагогічну працю у міжвоєнний період, роки Другої світової війни та післявоєнний час. Окрему увагу приділено громадській і суспільно-культурній діяльності С. Гайдучка, зокрема його участі у таких товариствах: Український спортовий кружок, «Сокіл-Батько», «Пласт», «Україна», Карпатський лещетарський клуб, Товариство прихильників музею Наукового товариства ім. Шевченка, Український спортовий союз, Український студентський спортовий клуб та ін. А. Сова залучив неопубліковані досі матеріали з архіву Львівського національного медичного університету ім. Данила Галицького, Центрального державного історичного архіву

України у Львові, Центрального державного архіву зарубіжної україніки, приватних архівів Степана Гайдучка (м. Львів), родини Білінських (м. Сідней), Лесі Крип'якевич (м. Львів), а також записав спогади в осіб, які його знали. Серед них Ольга Кулик (землячка з с. Підтемного на Львівщині), Марія Кузів та Галина Кассараба (навчав їх у Львівському державному медичному інституті в 1950-х роках), Марта Пономаренко (проживала на вул. Пісковій у Львові по сусідству з помешканням Гайдучка).

Важлива складова нової книжки – розділ, де подано історію написання праці «Відбиванка» (С. 29–33). А. Сова по крупинках вибирав інформацію, яка розкриває творчу спадщину С. Гайдучка та передумови написання цієї праці. Зокрема, зауважено, що С. Гайдучок зацікавився відбиванкою на початку 1920-х років. Під його наглядом як учителя руханки (фізичного виховання) вправлялися учні філії Академічної гімназії, члени спортивного кружка «Сагайдачний» та «Сокола-Батька» у Львові. У написанні «Відбиванки» йому допомагали Іван Боберський, Ілько Калічак, Дарія Навроцька, Іван Мриц. А. Сові вдалося віднайти в Центральному державному історичному архіві України у Львові документ, який регламентував видання праці «Відбиванка» та авторське право на неї (С. 31–32).

Родзинка рецензованого видання – словник термінів і словосполучень (С. 74–77), який уклав В. Левків. До слова, укладач, крім того, що викладає у Львівському державному університеті фізичної культури ім. І. Боберського, є президентом громадської організації «Львівська обласна федерація волейболу України». Словник значно полегшує читання репринтного видання. У ньому можна віднайти чимало термінів і словосполучень, які не використовуються у сучасній термінології. Наприклад, «дружина» – команда, «грище» – майданчик, «ситківка» – теніс, «грач» – гравець, «побочини» – бічні лінії, «рухівня» – спортивна зала, «провідник» – капітан, «отверта рука» – відведена рука для замаху, «підборкувати м'яч» – відбивати м'яч, «усунути грача часово» – видалити гравця тимчасово, «півграйка, грайка» – партія, сет; «нападач» – нападник, «поміч» – захисник, «загривка» – побача тощо.

Розділ про історію волейболу у Львові впродовж 1920-х років також може бути зразком для написання окремої роботи.

Ця праця буде цінною для дослідників історії товариства «Сокіл-Батько». Інформація про це товариство енциклопедичного стилю, але одночасно оперта на багатий джерельний та історіографічний матеріал. Адже «Сокіл-Батько» виступав організатором змагань, команд і розробкою правил гри. Ці дані підкріплені фото-матеріалами та документами.

Щодо побажань, то хотілося би знати, хто автор представлених у книзі фотодокументів, місця, відображені на фото, тобто, де були розташовані спортивні майданчики? Це цікаво з погляду подальшої розробки туристичних маршрутів на спортивну тематику. Хотілося б дізнатися про форму та взуття гравців, де їх шили, купували тощо. Це – невідомі аспекти напряму спорту та фізичного виховання, які в майбутньому мали б також стати предметом окремих наукових розробок.

Загалом, пропонується вашій увазі книжка – повноцінна сучасна науково-популярна праця, яка може стати наглядним прикладом, як доцільно було б перевидавати схожі видання. Вона повинна бути добрим стимулом для актуалізації нових наукових розробок забутих і маловідомих сторінок фізичного виховання та спорту на українських землях.

Andrii SOVA

*Doctor of Science in History, Associate Professor
Associate Professor at the Department of Olympic Education
I. Boberskyi Lviv State University of Physical Culture
Senior Researcher at the Department of Contemporary History
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, the NAS of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0548-4975>
e-mail: sovaandrij1980@gmail.com*

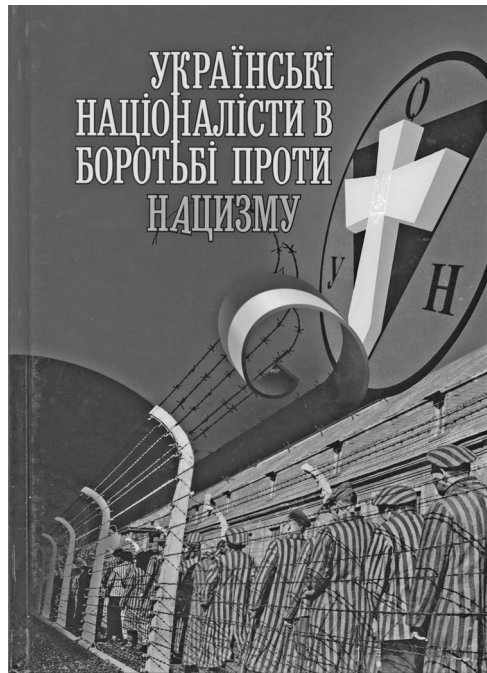
[Review]: A NEW IMPORTANT EDITION ON THE STRUGGLE OF UKRAINIAN NATIONALISTS AGAINST NAZISM [of the book]: Ukrainian nationalists in the struggle against Nazism: armed confrontation, resistance in German prisons and concentration camps, activities in exile. Documents and materials / Comp. and Ed. M. Romaniuk; the NAS of Ukraine, I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2020. 904 p.

Recently, an extensive collection of documents and materials «Ukrainian nationalists in the struggle against Nazism: armed confrontation, resistance in German prisons and concentration camps, activities in exile» was published in Lviv. Its compiler and editor-in-chief is a well-known Ukrainian historian, Head of the Department of Contemporary History of the I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine Mykhailo Romaniuk. His assets include many published collections of documents, brochures, and monographs that reveal unknown pages of Ukrainian history of the 20th century¹. The project was supported by the I. Krypiakevych Institute of

¹ Романюк М. Петро Федун – «Полтава» – провідний ідеолог ОУН та УПА. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2009. 128 с. (Літопис УПА. Серія «Події і люди»; кн. 6); Романюк М. Золочівська округа ОУН у національно-визвольному русі (1937–1953): монографія. Львів, 2016. 608 с.; Романюк М. Боротьба націоналістичного підпілля в Галичині проти радянського та німецького тоталітарних режимів в роки Другої світової війни (1939–1945). *Взаємодія інституцій держави та громадянського суспільства в Україні: західні землі (кінець XIX – початок XXI ст.)*: колективна монографія / відп. ред. І. Соляр. Львів, 2017. С. 719–746; Романюк М. Система цивільно-військової адміністрації в Райхскомісаріаті «Україна». *Цивільно-військове співробітництво на території Донецької та Луганської областей: моделі, тенденції, перспективи (2014–2018 рр.)*: монографія / відп. ред. І. Патер. Львів, 2018. С. 138–147; Книга полеглих членів ОУН і вояків УПА Львівщини. Матеріали до біографій (з архівних документів) / ред. М. Горбаль; упоряд.: М. Павлишин, М. Романюк, Є. Топінка, Б. Тригук, І. Федущак, Я. Тучапський (літ.

Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, the World League of Ukrainian Political Prisoners, and the Center for Independent Historical Studies. Great credit for publishing this book belongs to Bohdan Kachor, who headed the World League of Ukrainian Political Prisoners from 1998 to 2021 and did a great job of bringing true facts about the Ukrainian liberation movement and its struggle against Nazism, the exile of OUN members in Nazi prisons and concentration camps to the public both in Ukraine and abroad.

The abstract states that the collection includes documents and materials reflecting the Ukrainian nationalists' participation in the struggle against Nazism. The published texts illustrate various stages in the development of the Ukrainian liberation movement: the period of armed confrontation with Nazism, during which the OUN became one of the first in Europe – immediately after World War II; resistance to the occupation regime in Ukraine and the struggle for survival in Nazi prisons and concentration camps; as well as state-building activities in exile, in the ranks of the World League of Ukrainian Political Prisoners (WLUPP). The publication is based on organizational reports, memoirs of former prisoners of Hitler's prisons and concentration camps, documents on the life and work of the WLUPP period 1985–2020, lists of nationalists killed in the fight against Nazism, and those political prisoners who survived and continued their selfless service in the ranks of the Ukrainian Insurgent Army

ред.). Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2002. 1056 с. (Літопис Української повстанської армії; т. 36); Федун Петро-«Полтава». Концепція Самостійної України. Т. 1. Твори / упоряд. і відп. ред. М. В. Романюк. Львів, 2008. 720 с., 16 с. іл.; Федун Петро-«Полтава». Концепція Самостійної України. Документи і матеріали / упоряд. і відп. ред. М. В. Романюк. Львів, 2013. Т. 2. 896 с.; Золочівська округа ОУН: Документи і матеріали референтури СБ. 1944–1951 / упоряд. М. Романюк. Київ; Торонто, 2013. 1320 с. (Літопис УПА. Нова серія; т. 23); Золочівська округа ОУН: Організаційні документи. 1941–1952 / упоряд. М. Романюк. Київ; Торонто, 2014. 1400 с. (Літопис УПА. Нова серія; т. 24); Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Львівська область. Книга друга: м. Борислав, Бродівський район / упоряд.: В. М. Савчак, Г. Л. Бегларов, О. Д. Герасимчук та ін. Львів: Астролябія, 2014. 768 с.; Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1949–1956. Київ; Торонто, 2017. Кн. 3 / упоряд. М. Романюк. 736 с. (Літопис УПА. Нова серія; т. 27); Українська дивізія «Галичина» (Львівщина): історія, спогади, світліни / упоряд.: І. Іваньков, М. Романюк. Львів: Духовна вісь, 2016. 840 с.; Слово політ'язня: періодичні видання Ліги українських політичних в'язнів 1946–1947 рр. / упоряд. і відп. ред. М. Романюк. Львів, 2019. 584 с.

(UIA) and the armed underground of the OUN, as well as in areas of compact settlement of Ukrainians abroad» (P. 2).

The book consists of «Introduction», «Documents testify», «Memoirs of political prisoners», «Documents on the activities of the WLUPP 1985–2020», «From a cohort of the unconquered (lists of participants in the anti-Nazi struggle)», «Appendices».

The «Documents» chapter is presented in 16 documents illustrating the armed confrontation of Ukrainian nationalists against the occupiers during World War II, the scale of terror and repression against members of the armed underground of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), soldiers of the Ukrainian Insurgent Army (UIA), soldiers of the Ukrainian People's Self-Defense (UPSD) and their supporters. After all, historians have proved that, as the compiler notes, «during the open confrontation with the occupiers, occurred in February 1943 – October 1944, the UPA, UPSD, and the OUN armed underground carried out more than 2.5 thousand anti-Nazi actions, including 22 attacks on county and district centers, 11 – on labor camps, where 12–18 thousand Nazis, their allies and collaborators were killed. Among the most famous battles were, for instance, the defeat of the garrison in Volodymyrets (February 7, 1943), the defense of the Zahoriv Monastery (September 8–11, 1943), and the battle near the village of Kanivka of Volochysk district in Khmelnytskyi region (January 24, 1944), battle on Lopata mountain (July 6–16, 1944)» (P. 6–7).

Among the documents included in the chapter are «Description of the Gestapo raid on Ukrainian nationalists during the premiere of the play «Sharik» at the Stanislaviv Theater» (P. 13–15) and «Report on the Gestapo raid at the Ivan Franko Theater in Stanislaviv and its consequences» (P. 15–22). They quite objectively illustrate the anti-OUN Gestapo operation in Stanislaviv (now Ivano-Frankivsk) on November 14–17, 1943, during which a large part of the underground fell into the hands of the enemy, including 35 executed at the same time, and even more sent into Hitler's prisons.

No less interesting is the «Underground edition «Book of facts of terror of the German and Bolshevik occupiers and struggle against them of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army, as well as other related events. (Incomplete data collected from some reports of underground Ukrainian publications)» (P. 95–164), compiled in 1947 based on insurgent reports and other documents by Volodymyr Porendovskiy («K. Virlyniv»). Here, chronologically, dozens of facts of the anti-Nazi struggle of Ukrainian nationalists that took place during the German occupation of Ukrainian lands are described.

The largest is the chapter «Memoirs of Political Prisoners» which covers the struggle of Ukrainian nationalists in Nazi prisons and concentration camps of the Third Reich. Memoirs (34 items in the book) of Dmytro Andrievskiy, Bohdan Kachor, Stepan Kornetsky, Petro Mirchuk, Leonid Mostovych, Ivan Ratushnyi, Hryhorii Tsebrii, Dmytro Tchaikovskiy, and others reveal the horrible conditions in prisons, the psychological state of prisoners, mutual assistance and unity of Ukrainians, which helped to survive in death camps such as Auschwitz, Buchenwald, Bergen-Belsen, Gross-Rosen, Dachau, Maidanek, Sachsenhausen, Mauthausen, Ebensee and others.

It should be emphasized that the compiler of the collection collected the maximum possible selection of political prisoners' memoirs, choosing the fragments that best illustrate the thorny path of nationalists: the circumstances of the arrest, transfer, conditions in prison, inhuman torture during the investigation executions and deaths from the exhaustion of brothers, etc. There are recollections of well-known figures of the Ukrainian liberation movement (for example, OUN leader Mykola Klymyshyn, one of the leaders of the Ukrainian resistance

in eastern Ukraine Zenovii Matla, nationalist publicist Volodymyr Martynets or well-known historian Petro Mirchuk) and less-known OUN workers Ivan Ratush (worked in the OUN in Kirovohrad region), a member of marching group Leonid Mostovych, nationalists from Lviv region (Stepan Petelytskyi, Teodor Pelekh, Bohdan Kachor, Vasyl Roman), Frankivsk region (Yurii Fedoriv («Yurii Mozil»), Omelian Koval), etc.

In the next chapter «Documents on the activities of WLUPP 1985–2020» (100 positions) protocols, resolutions, appeals, announcements, notices, letters, texts of speeches, reports, statements, and other documents and materials covering the activities of the World League of Ukrainian Political Prisoners, the main purpose of which was to build the Ukrainian state and defend national interests of independent Ukraine. The presented documents vividly illustrate the untiring work of political prisoners of Nazi concentration camps.

The fourth chapter, «From the Cohort of the Unconquered (Lists of Participants in the Anti-Nazi Struggle)» contains two components: «Died in Nazi Prisons and Camps» (approximately 730 people) and «Survived to Continue the Struggle» (approximately 1,420 people). The lists include the names of Ukrainian nationalists who died in German prisons and concentration camps, fought and died in the UIA and the OUN armed underground, found themselves in Stalin's concentration camps, went into exile, where they plunged into the socio-political life of the Ukrainian diaspora. M. Romaniuk rightly points out that these lists will serve as the beginning of compiling the martyrology of political prisoners of Nazism.

The «Appendices» contains a dictionary of rare and foreign words and expressions, a list of abbreviations, nomenclature, geographical and subject indexes, which greatly facilitate work with documents and materials presented in the collection.

The edition is illustrated by many photographs published for the first time.

The book will be of interest to historians, researchers of the contemporary history of Ukraine, a wide readership. This is another brick that presents many new facts about Ukrainian nationalists of the second half of the 20th – early 21st century, refutes many myths existing in modern society, and identifies trends in modern Ukrainian historiography.

REFERENCES

Horbai, M. (Ed.). (2002). *Knyha polehlykh chleniv OUN i voiakiv UPA Lvivshchyny. Materiialy do biohrafii (z arkhivnykh dokumentiv). Litopys Ukrainskoi povstanskoi armii* (Vol. 36) (M. Pavlyshyn, M. Romaniuk, Ye. Topinka, B. Tryhuk, I. Fedushchak, Comps.). Toronto; Lviv: Vydavnytstvo «Litopys UPA» [in Ukrainian].

Ivankov, I., & Romaniuk, M. (Comps.). (2016). *Ukrainska dyviziiia «Halychyna» (Lvivshchyna): istoriia, spohady, svitlyny*. Lviv: Dukhovna vis [in Ukrainian].

Romaniuk, M. (2009). *Petro Fedun – «Poltava» – providnyi ideoloh OUN ta UPA. Litopys UPA. Seriia «Podii i liudy»* (Vol. 6). Toronto; Lviv: Vydavnytstvo «Litopys UPA» [in Ukrainian].

Romaniuk, M. (2016). *Zolochivska okruha OUN u natsionalno-vyzvolnomu rusi (1937–1953): monohrafiia*. Lviv: Instytut ukraïnoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy; Tsentri nezalezhnykh istorychnykh studii [in Ukrainian].

Romaniuk, M. (2017). *Borotba natsionalistychnoho pidpillia v Halychyni proty radianskoho ta nimetskoho totalitarnykh rezhymiv v roky Druhoi svitovoi viiny (1939–1945)*. In I. Soliar (Ed.), *Vzaiemodiia instytutsii derzhavy ta hromadianskoho suspilstva v Ukraini:*

zakhidni zemli (kinets XIX – pochatok XXI st.): kolektyvna monohrafiia (pp. 719–746). Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha [in Ukrainian].

Romaniuk, M. (2018). Systema tsyvilno-viiskovoi administratsii v Raikhskomisariati «Ukraina». In I. Pater (Ed.), *Tsyvilno-viiskove spivrobitnytstvo na terytorii Donetskoï ta Luhanskoï oblasti: modeli, tendentsii, perspektyvy (2014–2018 rr.): monohrafiia* (pp. 138–147). Lviv: Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha [in Ukrainian].

Romaniuk, M. (Comp.). (2008). *Fedun Petro-«Poltava». Kontsepsiia Samostiinoï Ukrainy* (Vol. 1). Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy; Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [in Ukrainian].

Romaniuk, M. (Comp.). (2013). *Zolochivska okruha OUN: Dokumenty i materialy referentury SB. 1944–1951. Litopys UPA. Nova seriia* (Vol. 23). Kyiv; Toronto [in Ukrainian].

Romaniuk, M. (Comp.). (2014). *Zolochivska okruha OUN: Dokumenty i materialy referentury SB. 1941–1952. Litopys UPA. Nova seriia* (Vol. 24). Kyiv; Toronto [in Ukrainian].

Romaniuk, M. (Comp.). (2017). *Borotba proty povstanskoho rukhu i natsionalistynoho pidpillia: protokoly dopytiv zareshтовanykh radianskymy orhanamy derzhavnoi bezpeky kerivnykiv OUN i UPA. 1949–1956* (Vol. 3). Litopys UPA. Nova seriia (Vol. 27). Kyiv; Toronto [in Ukrainian].

Romaniuk, M. (Comp., Ed.). (2013). *Fedun Petro-«Poltava». Kontsepsiia Samostiinoï Ukrainy* (Vol. 2). Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy; Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [in Ukrainian].

Romaniuk, M. (Comp., Ed.). (2019). *Slovo polityvaznia: periodychni vydannia Lihy ukrainskykh politychnykh viazniv 1946–1947 rr.* Lviv: NAN Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha [in Ukrainian].

Savchak, V. M., Behliarov, H. L., Herasymchuk, O. D., Ivanova, K. I., Ilnytskyi, V. I., Mykyta, I. M., et al. (2014). *Reabilitovani istoriieiu. U dvadtsiaty semy tomakh. Lvivska oblast* (Vol. 2). Lviv: Astrolia [in Ukrainian].

ЗМІСТ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

- ІЛЬНИЦЬКИЙ Василь, СТАРКА Володимир.** Страйки сільського населення Східної Галичини 1902–1903 років як засіб боротьби за економічні та політичні права 3
- ПАТЕР Іван.** Турецька орієнтація українського політикуму в роки Першої світової війни 17
- РУДА Оксана.** Наступ на українське шкільництво: діяльність кураторії Львівського шкільного округу в 1921–1926 роках 30
- БОРТНІК Тетяна.** Участь «Селянського союзу» у створенні Українського селянсько-робітничого соціалістичного об'єднання («Сельроб») 50
- VARADI Natalia.** Berehove and its surroundings during the Khrushchev era (1953–1964) 63
- ПАВЛОВИЧ Юрій.** Становлення Новокалінінської ОТГ у контексті політики децентралізації 95
- КРАСІВСЬКИЙ Орест.** Світ після COVID-19: глобальні проблеми розвитку . . . 107

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ СЕРЕДИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

- НАДУРАК Наталія.** Роль Євгена Коновальця у створенні Галицько-Буковинського куреня січових стрільців та Української військової організації у відображенні української зарубіжної історіографії 120
- СЕНИЦЬКИЙ Віктор.** Створення Української народної самооборони на території Станіславської області в 1942–1943 роках 134
- ГРИНИК Лілія.** Криївка як феномен другого дому для українських націоналістів (на прикладі Прикарпаття) 148
- ЛУНЬО Євген.** Бойове самогубство повстанців як героїчний чин у відображенні й осмисленні оповідної традиції 159
- ЩУР Юрій.** Спеціальні заходи органів МДБ–КДБ проти членів ОУН на Запоріжжі в 1950–1958 роках 194

ВОЄННА ІСТОРІЯ

- ЧОБІТ Іванна.** Витоки, історія створення та розвитку структури цивільно-військової співпраці 207

ТКАЧУК Павло. Перша російсько-чеченська війна у візії українського суспільства та політичної еліти.	217
ЛВІНСЬКА Юлія. Передумови та причини російсько-грузинського збройного конфлікту: погляд української історіографії	226

ПОСТАТІ

СОВА Андрій. Напрями діяльності Степана Гайдучка в українському гімнастичному товаристві «Сокіл-Батько» у Львові (1910–1914).	237
ПАСІЦЬКА Оксана. Свій серед своїх: отець-мітрат Тит Войнаровський та його оточення	253
ХОМА Іван, ШЕВЧЕНКО Майя. Євген Коновалець і «Просвіта»	264
КОСЕНКО Назар. Макар Кушнір як теоретик і практик ОУН	274
НЕЧЕПУРЕНКО Андрій. Іван Белейович («Дзвінчук») – сотник УПА, командир військової округи 5 «Маківка».	284

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

АРТИМИШИН Юлія. Огляд книги: Media and Cultural Memory: international and interdisciplinary Handbook / ed. by Astrid Erll, Ansgar Nünning. Berlin; New York: Walter de Gruyter GmbH & Co, 2008. 452 p.	298
ХАХУЛА Любомир. [Рец.]: Освіта як інструмент національної політики міжвоєнної Польщі [на кн.]: Руда О. Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини в 20–30-х роках ХХ століття: реалізація та рецепції: монографія / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. 802 с.	304
ХОМА Іван. [Рец.]: Книга, здатна привернути увагу до історії українського спорту [на кн.]: Гайдучок С. Відбиванка / Степан Гайдучок; упоряд. В. Левківа, А. Сиви. Львів: ЛДУФК ім. Івана Боберського, 2021. 112 с.: іл. Репр. відтворення вид. 1930 р.	309
SOVA Andrii. [Review]: A new important edition on the struggle of ukrainian nationalists against nazism [of the book]: Ukrainian nationalists in the struggle against Nazism: armed confrontation, resistance in German prisons and concentration camps, activities in exile. Documents and materials / Comp. and Ed. M. Romaniuk; the NAS of Ukraine, I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2020. 904 p.	312

УДК 94(477)"19/20"

Новітня доба / гол. ред. Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2021. Вип. 9. 320 с.

Літературний редактор
Наталія Галевич

Коректор
Анна Габрук

Упорядник науково-довідкового апарату
Оксана Рак

Художньо-технічний редактор
Дмитро Савінов

Оригінал-макет підготовлено в
Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026 м. Львів, вул. Козельницька, 4 тел.: 270-70-22

Підписано до друку 28.12.2021. Формат 70х100/16.
Обл. друк. арк. 26,08. Друк офсетний.